सिद्धान्तकौमुदी/प्रकरण०१-१०

संज्ञाप्रकरणम्

- (1) **हलन्त्यम्** <1-3-3>

  हल् (मा.सू.-14) इति सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात् ।

- (2) **आदिरन्त्येन सहेता** <1-1-71>

  अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् ॥ इति हल्संज्ञायाम् ॥ उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् ॥ उपदेश आद्योच्चारणम् ॥ ततः अण् अच् इत्यादिसंज्ञासिद्धौ ॥

- (3) **उपदेशेऽजनुनासिक इत्** <1-3-2>

  उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम् । अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् ॥ नह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते ॥

- (4) **ऊ३कालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः** <1-2-27>

  उश्च ऊश्च ऊ3श्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्-ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥

- (5) **उच्चैरुदात्तः** <1-2-29>

  ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् । आ ये ॥

- (6) **नीचैरनुदात्तः** <1-2-30>

  स्पष्टम् ॥ अ॒र्वाङ् ॥

- (7) **समाहारः स्वरितः** <1-2-31>

  उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥

- (8) **तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्** <1-2-32>

  ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा ।

क्व१ वोऽश्वाः । रथानां न येऽराः ॥ श॒तच॑क्रं॒ यो॑3 ह्यः ॥ इत्यादिष्वनुदात्तः ॥ अ॒ग्निमी॑ळे इत्यादावुदात्तश्रुतिः ॥ स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥

- (9) **मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः** <1-1-8>

  मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम् - अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादशभेदाः । लृवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश, तेषां ह्रस्वाभावात् ॥

- (10) **तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्** <1-1-9>

  ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् ॥ जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । इति स्थानानि । यत्नो द्विधा - आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा - स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वराणां च । ह्रस्वस्याऽवर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथाहि ॥

- (11) **अ अ ।** <8-4-68>

  इति विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । तथा च सूत्रम् ॥

- (12) **पूर्वत्रासिद्धम् ।** <8-2-1>

  अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यमपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा - विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ॥

    खयां यमाः खयः XकXपौ विसर्गः शर एव च ।
    एते श्वसानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥
    कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।
    अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥
    वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिक्क्नीः । चख्ख्नतुः । अग्ग्निः । घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः - खयस्तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः । बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम् । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । :कः पाविति इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ । इति स्थानप्रयत्नविवेकः ॥ *ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्* (वा) ॥
    अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्ये प्राप्ते ॥

- (13) **नाऽऽज्झलौ** <1-1-10>

  आकारसहितोऽच् आच् स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः । तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात् ॥ तथा हि ॥

- (14) **अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः** <1-1-69>

  प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण् परेण णकारेण । कु चु टु तु पु एते उदितः । तदेवम् ।

अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः । एवम् लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐऔजिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । नाज्झलौ (सू-13) इति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिः इत्यत्र हो ढः (सू - 324) इति ढत्वं न भवति । अनुनासिकाननुनासिकाभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥

- (15) **तपरस्तत्कालस्य** <1-1-70>

  तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेन अत्इत् उत् इत्यादयः षण्णां संज्ञा,ऋदिति द्वादशानाम् ॥

- (16) **वृद्धिरादैच्** <1-1-1>

  आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥

- (17) **अदेङ्गुणः** <1-1-2>

  अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥

- (18) **भूवादयो धातवः** <1-3-1>

  क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥

- (19) **प्राग्रीश्वरान्निपाताः** <1-4-56>

  इत्यधिकृत्य ॥

- (20) **चादयोऽसत्वे** <1-4-57>

  अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥

- (21) **प्रादयः** <1-4-58>

  अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ॥

- (22) **उपसर्गाः क्रियायोगे** <1-4-59>

- (23) **गतिश्च** <1-4-60>

  प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप - एते प्रादयः ॥

- (24) **न वेति विभाषा** <1-1-44>

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥

- (25) **स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा** <1-1-68>

  शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ॥

- (26) **येन विधिस्तदन्तस्य** <1-1-72>

  विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य ॥ । *समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः* (वा) ॥
  उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्(वा) ॥

- (27) **विरामोऽवसानम्** <1-4-110>

  वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ॥

- (28) **परः संनिकर्षः संहिता** <1-4-109>

  वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥

- (29) **सुप्तिङन्तं पदम्** <1-4-14>

  सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥

- (30) **हलोऽनन्तराः संयोगः** <1-1-7>

  अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥

- (31) **ह्रस्वं लघु** <1-4-10>

- (32) **संयोगे गुरु** <1-4-11>

  संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥

- (33) **दीर्घं च** <1-4-12>

  दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात् ॥

इति संज्ञाप्रकरणम्

परिभाषाप्रकरणम्

- (34) **इको गुणवृद्धी** <1-1-3>

  गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥

- (35) **अचश्च** <1-2-28>

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्राच इति षठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥

- (36) **आद्यन्तौ टकितौ** <1-1-46>

  टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥

- (37) **मिदचोऽन्त्यात्परः** <1-1-47>

  च इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् ॥

- (38) **षष्ठी स्थानेयोगा** <1-1-49>

  अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः ॥

- (39) **स्थानेऽन्तरतमः** <1-1-50>

  प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥

- (40) **तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य** <1-1-66>

  सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥

- (41) **तस्मादित्युत्तरस्य** <1-1-67>

  पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥

- (42) **अलोऽन्त्यस्य** <1-1-52>

  षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याल आदेशः स्यात् ॥

- (43) **ङिच्च** <1-1-53>

  अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । -सर्वस्य-45 इत्यस्यापवादः ॥

- (44) **आदेः परस्य** <1-1-54>

  परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अलोऽन्त्यस्य 42 इत्यस्यापवादः ॥

- (45) **अनेकाल्शित्सर्वस्य** <1-1-55>

  स्पष्टम् । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औश् 372 इत्यादौ देः परस्य इत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते ॥

- (46) **स्वरितेनाधिकारः** <1-3-11>

  स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरुपमधिकृतं बोध्यम् ॥ (प) परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ (प) असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ (प) अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति परिभाषाप्रकरणम्

अच्सन्धिप्रकरणम्

- (47) **इको यणचि** <6-1-77>

  इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्यः इति स्थिते । स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । सुध्य् उपास्य इति जाते ॥

- (48) **अनचि च** <8-4-47>

  अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् ॥

- (49) **स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ** <1-1-56>

  आदेशः स्थानिवत्स्यात् न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्य अनचि च 48 इति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्योऽनल्विधाविति इति तन्निषेधात् ॥

- (50) **अचः परस्मिन्पूर्वविधौ** <1-1-57>

  अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति यणः स्थानिद्भावे प्राप्ते ॥

- (51) **न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु** <1-1-58>

  पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । इति स्थानिवद्भावनिषेधः ॥

- (52) **झलां जश् झशि** <8-4-53>

  स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः ॥

- (53) **अदर्शनं लोपः** <1-1-60>

  प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥

- (54) **संयोगान्तस्य लोपः** <8-2-23>

  संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते ॥ *यणः प्रतिषेधो वाच्यः* (वा) ॥ *यणो मये द्वे वाच्यो*(वा) ॥ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी इति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि ॥ एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् । सुद्ध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः । लाकृतिः ।

- (55) **नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य** <8-4-48>

  पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशे किम् ? तत्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्रादिनी सर्पिणी ॥ । *तत्परे च* (वा) । पुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ *वा हतजग्धयोः* (वा) ॥

पुत्रहती । पुत्त्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्त्रजग्धी ॥

- (56) **त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य** <8-4-50>

  त्र्यादिषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्न्द्रः । इन्द्रः । राष्ष्ट्रम् । राष्ट्रम् ॥

- (57) **सर्वत्र शाकल्यस्य** <8-4-51>

  द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा ।

- (58) **दीर्घादाचार्याणाम्** <8-4-52>

  द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् ।

- (59) **अचो रहाभ्यां द्वे** <8-4-46>

  अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्य्यनुभवः । नह्य्यस्ति ॥

- (60) **हलो यमां यमि लोपः** <8-4-64>

  हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु, आदित्यो देवताऽस्येत्यादित्यं हविरित्यादौ । यमां यमीति यथासङ्ख्यविज्ञानान्नेह । माहात्म्यम् ॥

- (61) **एचोऽयवायावः** <6-1-78>

  एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि ॥

- (62) **तस्य लोपः** <1-3-9>

  तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न । उच्चारणसामर्थ्यात् । एवं च इत्संज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ।

- (63) **वान्तो यि प्रत्यये** <6-1-79>

  यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः । गोर्विकारो गव्यम् । गोपयसोर्यत् 1538 इति यत् । नावा तार्यं नाव्यम् । नौवयोधर्म 1643 इत्यादिना यत् ॥ *गोर्यूतौ छन्दस्युपसङ्ख्यानम्* (वा) ॥ ।अध्वपरिमाणे च (वा) 3544 ॥ गव्यूतिः । ऊतियूति 3274 इत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः । वान्तः इत्यत्र वकाराद्गोर्यूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योर्वली 873ति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् ॥

- (64) **धातोस्तन्निमित्तस्यैव** <6-1-80>

  यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य । लव्यम् । अवश्यलाव्यम् । तन्निमित्तस्यैवेति किम् । ओयते । औयत ॥

- (65) **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे** <6-1-81>

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । क्षेतु शक्यं क्षय्यम् । जेतु शक्यं जय्यम् । शक्यार्थे किम् । क्षेतुं योग्यं क्षेयं पापम् । जेयं मनः ॥

- (66) **क्रय्यस्तदर्थे** <6-1-82>

  तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम् । क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रेयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ॥

- (67) **लोपः शाकल्यस्य** <8-3-19>

  अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे ॥ पूर्वत्रासिद्धम् 12 इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः । हर एहि । हरयेहि । विष्ण इह । विष्णविह । श्रिया उद्यतः । श्रियायुद्यतः । गुरा उत्कः । गुरावुत्कः ॥ कानि सन्ति कौ स्तः इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ न पदान्ते 51ति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः ॥

- (68) **एकः पूर्वपरयोः** <6-1-84>

  इत्यधिकृत्य ।

- (69) **आद् गुणः** <6-1-87>

  अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् ॥

- (70) **उरण् रपरः** <1-1-51>

  ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तम् । तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । तत्रान्तरतम्यात् कृष्णर्द्धिरित्यत्राऽर् । तवल्कार इत्यत्राऽल् । अचो रहाभ्याम् 51 इति पक्षे द्वित्वम् ॥

- (71) **झरो झरि सर्वणे** <8-4-65>

  हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि । द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् । कृष्णर्धिः । कृष्णर्द्धिः । कृष्णद्र्द्धिः । यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् । लस्य तु अनचि च 48 इति । तेन तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ॥

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि । तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

- (72) **वृद्धिरेचि** <6-1-88>

  आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥

- (73) **एत्येधत्यूठ्सु** <6-1-89>

  अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः ।

एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिः एङि पररूपम् 78 इत्यस्यैव बाधिका न तु ओमाङोश्च 80 इत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव ॥ । *अक्षादूहिन्यामुपसङ्ख्यानम्* (वा) । अक्षौहिणी सेना ॥ । *स्वादीरेरिणोः* (वा) ॥ स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी । लिङ्विशिष्टपरिभाषया स्वैरिणी ॥ । *प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु* (वा) ॥ प्रौहः । प्रौढः । (प) अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम् । व्रश्चे 294ति सूत्रे राजेः

पृथग्भ्राजिग्रहणाज्ज्ञापकात् ॥ तेन ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रोढवान् । प्रौढिः । इष इच्छायां तुदादिः । इष गतौ दिवादिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः । एषां घञि ण्यति च एषः एष्यः इति रूपे । तत्र पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः ॥ यस्तु ईष उञ्छे । यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घोपधत्वात् । ईषः । ईष्यः । तत्राद्गुणे । प्रेषः । प्रेष्यः ॥ *ऋते च तृतीयासमासे* (वा) । सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥ *प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे* (वा) । प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि ॥ ऋणस्यापनयनाय यदन्यद्दृणं क्रियते तद्दृणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ॥

- (74) **उपसर्गादृति धातौ** <6-1-91>

  अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपार्च्छति । प्रार्च्छति ॥

- (75) **अन्तादिवच्च** <6-1-85>

  योऽयमेकादेशः पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे ॥

- (76) **खरवसानयोर्विसर्जनीयः** <8-3-15>

  खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः । उभयथर्क्षु 3630 कर्तरि चर्षिदेवतयो 3167रित्यादिनिर्देशात् । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन ऋत्यकः 92 इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ॥

- (77) **वासुप्यापिशलेः** <6-1-92>

  अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति । सावर्ण्यात् लृवर्णस्य ग्रहणम् । प्राल्कारीयति । प्रल्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घे न । उपॠकारीयति । उपर्कारीयति ॥

- (78) **एङि पररूपम्** <6-1-94>

  आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह वासुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन एङादौ सुब्धातौ वा । उपेडकीयति । उपैडकीयति । प्रोघीयति । प्रौघीयति ॥ *एवे चानियोगे*(वा) ॥ नियोगोऽवधारणम् । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवक्लृप्तावेवशब्दः । अनियोगे किम् । तवैव ॥

- (79) **अचोऽन्त्यादिटि** <1-1-64>

  अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् ॥ । *शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्* (वा) ॥ तच्च टेः ॥ शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । (ग)सीमन्तः केशवेशे ॥ सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । सारङ्गोऽन्यः । आकृतिगणोऽयम् ॥ मर्ताण्डः ॥ । *ओत्वोष्ठयोः समासे वा*(वा) । स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बौष्ठः । समासे किम् । तवौष्ठः ॥

- (80) **ओमाङोश्च** <6-1-95>

  ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायों नमः । शिव एहि । शिवेहि ॥

- (81) **अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ** <6-1-98>

  ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति पटिति ॥ । *एकाचो न* (वा) ॥ श्रदिति ॥

- (82) **नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा** <6-1-99>

  आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यादन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् । डाचि बहुलं द्वे भवत ति बहुलवचनाद्द्वित्वम् ॥

- (83) **तस्य परमाम्रेडितम्** <8-1-2>

  द्विरूक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् । पटत्पटेति ॥

- (84) **झलां जशोऽन्ते** <8-2-39>

  पदान्तेझलां जशः स्युः । पटत्पटदिति ॥

- (85) **अकः सवर्णे दीर्घः** <6-1-101>

  अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । अचि किम् । कुमारी शेते । नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः । ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः । अकः किम् । हरये ॥ अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवचम् ॥ । *ॠति सवर्णे ॠ वा* (वा) ॥ होतॄकारः ॥ *ऌति सवर्णे ऌ वा*(वा) ॥ होत्ऌकारः । पक्षे ॠकारः सावर्ण्यात् । ॠति ॠ वा ऌति ऌ वा इत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा । अभितोऽज्भक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ । शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि ॠत्यकः 92 इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥

- (86) **एङः पदान्तादति** <6-1-109>

  पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव ॥

- (87) **सर्वत्र विभाषा गोः** <6-1-122>

  लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते । गो अग्रम् । गोऽग्रम् । एङन्तस्य किम् । चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम् । गोः ॥

- (88) **अवङ् स्फोटायनस्य** <6-1-123>

  अतीति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः ॥

- (89) **इन्द्रे च** <6-1-124>

  गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥

इति अच्सन्धिप्रकरणम्

प्रकृतिभावप्रकरणम्

- (90) **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** <6-1-125>

प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि वरे नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण 3 अत्र गौश्चरति । हरी एतौ । नित्यम् इति किम् । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात् इकोऽसवर्णे 91 इति ह्रस्वसमुच्चितो माभूत् ॥

- (91) **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च** <6-1-127>

पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारोन कर्तव्यः इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि अत्र । चक्र्यत्र । पदान्ताः इति किम् । गौर्यौ ॥ । *न समासे* (वा) ॥ वाप्यश्वः ॥ । *सिति च* (वा) ॥ पार्श्वम् ॥

- (92) **ऋत्यकः** <6-1-128>

ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः । ब्रह्मर्षिः । पदान्ताः इत्येव । आर्च्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्तऋषीणाम् - सप्तर्षीणाम् ॥

- (93) **वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः** <8-2-82>

इत्यधिकृत्य ॥

- (94) **प्रत्यभिवादेऽशूद्रे** <8-2-83>

अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् स चोदात्तः । अभिवादये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्त3 ॥ । *स्त्रियां न* (वा) ॥ अभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि ॥ नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । नेह । आयुष्मानेधि ॥ । *भोराजन्यविशां वेति वाच्यम्* (वा) ॥ आयुष्मानेधि भोः3 । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म3न् । आयुष्मानेधीन्द्रपालित3 ॥

- (95) **दूराद्धूते च** <8-2-84>

दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । सक्तून्पिब देवदत्त3 ॥

- (96) **हैहेप्रयोगे हैहयोः** <8-2-85>

एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात् । हे3 राम । राम है3 ॥

- (97) **गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्** <8-2-86>

दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात् । दे3 वदत्त । देवद3त्त । देवदत्त3 । गुरोः किम् । वकारात्परस्याकारस्य मा भूत् । अनृतः किम् । कृष्ण3 । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचाम् इति योगो विभज्यते । तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते ॥

- (98) **अप्लुतवदुपस्थिते** <6-1-129>

उपस्थितोऽनार्ष इति शब्दः तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति । अप्लुतकार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः । सुश्लोकेति । वत्किम् । अप्लुत इत्युक्तेऽप्लुत एव विधीयेत प्लुतश्च निषिध्येत । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणंन स्यात् । अग्नी3 इति ॥

- (99) **ई**<3>

  चाऽक्रवर्मणस्य 6-1-130

ई3 प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात् । चिनुही3 इति । चिनुहीति । चिनुही3 इदम् । चिनु हीदम् । उभयत्रविभाषेयम् ॥

- (100) **ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्** <1-1-11>

  ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । पचेते इमौ । मणीवोष्ट्रस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ॥

- (101) **अदसोमात्** <1-1-12>

  अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । मात् किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत ॥

- (102) **शे** <1-1-13>

  अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती ॥

- (103) **निपात एकाजनाङ्** <1-1-14>

  एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ विस्मये । इ इन्द्रः । उ वितर्के । उ उमेशः । अनाङित्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । ङित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् ओष्णम् ॥

  > ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।
  > एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

- (104) **ओत्** <1-1-15>

  ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ॥

- (105) **संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे** <1-1-16>

  सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति । विष्ण इति । विष्णविति । आनर्ष इति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥

- (106) **उञः** <1-1-17>

  उञ इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति ॥

- (107) **ऊँ** <1-1-18>

  उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति ॥

- (108) **मय उञो वो वा** <8-3-33>

मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम् । किम्वुक्तम् । वत्वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः ॥

- (109) **ईदूतौ च सप्तम्यर्थे** <1-1-19>

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू इति । सुपां सुलुक् 3561 इति सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावर्थान्तरोपसङ्क्रान्ते माभूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ॥

- (110) **अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः** <8-4-57>

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिं । दधि । अप्रगृह्यस्य किम् । अग्नी ॥

इति अच्सन्धिप्रकरणम्

हल्सन्धिप्रकरणम्

- (111) **स्तोः श्चुना श्चुः** <8-4-40>

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥

- (112) **शात्** <8-4-44>

शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ॥

- (113) **ष्टुना ष्टुः** <8-4-41>

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे ॥

- (114) **न पदान्ताट्टोरनाम्** <8-4-42>

अनामिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईट्टे । टोः किम् । सर्पिष्टमम् ॥ अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् ॥ षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्यः ॥

- (115) **तोः षि** <8-4-43>

तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम् । सन्षष्ठः । झलां जशोऽन्ते 84 । वागीशः । चिद्रूपम् ॥

- (116) **यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा** <8-4-45>

यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः । एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः ॥ प्रत्यये भाषायां नित्यम् ॥ तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्त इति । यवादिगणे दकारनिपातनात् ॥

- (117) **तोर्लि** <8-4-60>

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति । नकारस्याऽनुनासिको लकारः ॥

- (118) **उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य** <8-4-61>

  उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् ॥ आदेः परस्य 44 । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अत्राघोषस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य झरो झरि 71 इति पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु खरि च 121 इति चर्त्त्वम् । चर्त्त्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् ॥

- (119) **झयो होऽन्यतरस्याम्** <8-4-62>

  झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाग्घरिः । वाग्हरिः ॥

- (120) **शश्छोऽटि** <8-4-63>

  पदान्तात् झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते ॥

- (121) **खरि च** <8-4-55>

  खरि परे झलां चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिवः । तच्शिवः ॥ । छत्वममीति वाच्यम् ॥ तच्श्लोकेन । तच्छ्लोकेन । अमि किम् । वाक् श्च्योतति ॥

- (122) **मोऽनुस्वारः** <8-3-23>

  मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि ॥ अलोऽन्त्यस्य 42 हरिं वन्दे । पदस्येति किम् । गम्यते ॥

- (123) **नश्चापदान्तस्य झलि** <8-4-24>

  नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात् । यशांसि । आक्रंस्यते । झलि किम् । मन्यते ॥

- (124) **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः** <8-4-58>

  स्पष्टम् । अङ्कितः । अञ्चितः । कुण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् ॥

- (125) **वा पदान्तस्य** <8-4-59>

  पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वँकरोषि । त्वंकरोषि । सँय्यन्ता । संयन्ता । सँव्वत्सरः । संवत्सरः । यँल्लोकम् । यंलोकम् । अत्राऽनुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः ॥

- (126) **मो राजि समः क्वौ** <8-2-35>

  क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् ॥

- (127) **हे मपरे वा** <8-3-26>

  मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा । ह्मल ह्वल चलने । किम् ह्मलयति । किं ह्नलयति ॥ । यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम् ॥

- (128) **यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्** <1-3-10>

  समसम्बन्धी विधिर्यथासङ्ख्यं स्यात् । कियँूह्यः । किंह्यः । किबँह्वलयति । किंह्वलयति । किलँह्लादयति । किंह्लादयति ॥

- (129) **न परे नः** <8-3-27>

  नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किन्ह्नुते । किंह्नुते ॥

- (130) **ङ्णोः कुक् टुक् शरि** <8-3-28>

  ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि । कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न ॥ । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् ॥ प्राङ्ख्षष्ठः । प्राङ्क्षष्ठः । प्राङ्षष्ठः । सुगण्ठ्षष्ठः । सुगण्टषष्ठः । सुगणषष्ठः ॥

- (131) **डः सि धुट्** <8-3-29>

  डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् । षट्त्सन्तः । षट्सन्तः ॥

- (132) **नश्च** <8-3-30>

  नकारान्तात्सस्य धुड्वा । सन्त्सः । सन्सः ॥

- (133) **शि तुक्** <8-3-31>

  नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् । शश्छोऽटी 120ति छत्वविकल्पः । पक्षे झरो झरी 7ति चलोपः । सञ्छंभुः । सञ्च्छंभुः । सञ्चशंभुः । सञ्शंभुः ॥

  > ञछौ ञचछा ञचशा ञशाविति चतुष्टयम् ।
  > रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥

- (134) **ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्** <8-3-32>

  ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याऽचो नित्यं ङमुडागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः ॥

- (135) **समः सुटि** <8-3-5>

  समो रुः स्यात् सुटि । अलोऽन्त्यस्य 42 ॥

- (136) **अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा** <8-3-2>

  अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् ॥

- (137) **अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः** <8-3-4>

  अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः 76 ॥

- (138) **विसर्जनीयस्य सः** <8-3-34>

खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादे वा शरी 15ति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते ॥ संपुंकानां सो वक्तव्यः । संस्कर्ता । सँस्स्कर्ता ॥ समो वा लोपमेके इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तत्र अनचि च 48 इति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्यमानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसङ्ख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात् । अनुनासिकवतां त्रयाणां शरः खयः इति कद्वित्वे षट् ।

अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे चैकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् ॥

- (139) **पुमः खय्यम्परे** <8-3-6>

अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षे अप्रत्ययस्ये 155ति षत्वपर्युदासात् क पयोः प्राप्तौ । अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ । संपुंकानामिति सः । पुँस्कोकिलः । पुंस्कोकिलः । पुँस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । अम्परे किम् । पुंक्षीरम् । खयि कमि । पुंदासः ॥ ख्यात्रादेशे न । पुंख्यान्म् ॥

- (140) **नश्छव्यप्रशान्** <8-3-7>

अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यान्न तु प्रशान्शब्दस्य । विसर्गः । सत्वम् । श्चुत्वम् । शार्ङ्गिच्छिन्धि । शार्ङ्गिश्छिन्धि । चक्रिंस्त्रायस्व । चक्रिंस्त्रायस्व । पदस्य किम् । हन्ति । अम्परे किम् । सन्त्सरुः खड्गमुष्टिः । अप्रशान् किम् । प्रशान्तनोति ॥

- (141) **नॄन्पे** <8-3-10>

नॄनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे ॥

- (142) **कुप्वोः क पौ च** <8-3-37>

कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः । चाद्विसर्गः । येन नाप्राप्त इति न्यायेन विसर्जनीयस्य स 138 इत्यस्यापवादोऽयम् । न तु शर्परे विसर्जनीय 150 इत्यस्य । तेन वासः क्षौममित्यादौ विसर्ग एव । नॄँ पाहि । नॄँ पाहि । नॄँःपाहि । नॄन्पाहि ॥

- (143) **कानाम्रेडिते** <8-3-12>

कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे । संपुंकानामिति सः । यद्वा ॥

- (144) **कस्कादिषु च** <8-3-48>

एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः । क पयोरपवादः । इति सः । कॉस्कान् । कांस्कान् । कस्कः । कोतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् ॥

- (145) **संहितायाम्** <8-1-72>

इत्यधिकृत्य ॥

- (146) **छे च** <6-1-73>

  ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । श्चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जशत्वेन दः । ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः । तस्य चर्त्वेन चः । चुत्वस्यासिद्धत्वात् चोः कु 378रिति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिवच्छाया ॥

- (147) **आङ्माङोश्च** <6-1-74>

  एतयोश्छे परे तुक्स्यात् । पदान्ताद्वे 149ति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् ॥

- (148) **दीर्घात्** <6-1-75>

  दीर्घाच्छे परे तुक्स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु ह्रस्य । सेनासुराच्छाया 828 इति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते ॥

- (149) **पदान्ताद्वा** <6-1-76>

  दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीछाया ॥

इति हल्सन्धिप्रकरणम्

विसर्गसन्धिप्रकरणम्

विसर्जनीयस्य सः 138 विष्णुस्त्राता ॥

- (150) **शर्परे विसर्जनीयः** <8-3-35>

  शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः न त्वन्यत् । कः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न ॥

- (151) **वा शारि** <8-3-36>

  शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते । हरिश्शेते ॥ । *खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः*(वा) ॥ रामस्थाता । हरिस्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम् ॥ कुप्वोः क पौ च 142 ॥ क करोति । कः करोति । क खनति । कः खनति । क पचति । कः पचति । क फलति । कः फलति ॥

- (152) **सोऽपदादौ** <8-3-38>

  विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः ॥ *पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम्* (वा) ॥ पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति ॥ । *अनव्ययस्येति वाच्यम्* (वा) । प्रातः कल्पम् (वा) ॥ । *काम्ये रोरेवेति वाच्यम्* (वा) ॥ नेह । गीः काम्यति ॥

- (153) **इणः षः** <8-3-39>

  इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ॥

- (154) **नमस्पुरसोर्गत्योः** <8-3-40>

गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात्कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः करोति । पुरोऽव्ययम् 768 इति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वान्नेह । पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः ॥

- (155) **इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य** <8-3-41>

इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम् । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनेह न । मातुः कृपा ॥ । *मुहुसः प्रतिषेधः* (वा) ॥ मुहुः कामा ॥

- (156) **तिरसोऽन्यतरस्याम्** <8-3-42>

तिरसः सो वा स्यात् कुप्वोः । तिरस्कर्ता । तिरः कर्ता ॥

- (157) **द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे** <8-3-43>

कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुप्वोः । द्विष्करोति । द्विः करोतीत्यदि । कृत्वोऽर्थे किम् । चतुष्कपालः ॥

- (158) **इसुसोः सामर्थ्ये** <8-3-44>

एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति । सर्पिःकरोति । धनुष्करोति । धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् ॥

- (159) **नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य** <8-3-45>

इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं षः स्यात् कुप्वोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालकम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् । परमसर्पि कुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थः । व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ॥

- (160) **अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य** <8-3-46>

अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु न तूत्तरपदस्थस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् । अयःसहिता कुशा अयस्कुशा । अयस्कर्णी । अतः किम् । गीःकारः । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् । यशःकरोति । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परमयशःकारः ॥

- (161) **अधः शिरसी पदे** <8-3-47>

एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समास इत्येव । अधःपदम् । शिरःपदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरःपदम् । *कस्कादिषु च* (वा) ॥ भास्करः ॥

इति विसर्गसन्धिप्रकरणम्

स्वादिसन्धिप्रकरणम्

स्वौजसमौट् 183 इति सुप्रत्यये शिवस् अर्च्य इति स्थिते

- (162) **ससजुषोः रुः** <8-2-66>

  पदान्तस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात् । जश्त्वापवादः ॥

- (163) **अतो रोरप्लुतादप्लुते** <6-1-113>

  अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति । भोभगोअघो 167 इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति । रुत्वमनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात् ॥

- (164) **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** <6-1-102>

  अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

- (165) **नादिचि** <6-1-104>

  अवर्णादिचिपरे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आद्गुणः 69 । एङः पदान्तादति 86 । शिवोऽर्च्यः । अत इति तपरः किम् । देवा अत्र । अतीति तपरः किम् । श्व आगन्ता । अप्लुतात्किम् । एहि सुस्रोत3 अत्र स्नाहि । प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम् । अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अप्लुते इति किम् । तिष्ठतु पय अ3ग्निदत्त । गुरोरनृत 97 इति प्लुतः ॥

- (166) **हशि च** <6-1-114>

  अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि । शिवो वन्द्यः । रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह । प्रातरत्र । भ्रातर्गच्छ । देवास् इह इति स्थिते । रुत्वम् ॥

- (167) **भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि** <8-3-17>

  एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे । असन्धिः सौत्रः ॥ लोपः शाकल्यस्य 670 । देवा इह । देवायिह । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात् । नह्ययमल्विधिः । रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां

रोर्यत्वे कृते ॥

- (168) **व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य** <8-3-18>

  पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः ॥

- (169) **ओतो गार्ग्यस्य** <8-3-20>

ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् ॥

- (170) **उञि च पदे** <8-3-21>

  अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोप उञि पदे । स उ एकाग्निः । पदे किम् । तन्त्रयुतम् । वेञः संप्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति ग्रहीष्यते तर्ह्युत्तरार्थं पदग्रहणम् ॥

- (171) **हलि सर्वेषाम्** <8-3-22>

  भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्वद्वृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । हलि किम् । देवायिह ॥

- (172) **रोऽसुपि** <8-2-69>

  अह्नो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोरपवादः । अहरहः । अहर्गणः । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अत्राहन्निति रुत्वम् ॥ । *रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्* (वा) ॥ अहोरूपम् । गतमहोरात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादहोरात्रः । अहोरथन्तरम् ॥ । *अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः* (वा) ॥ विसर्गापवादः । अहर्पतिः गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ ॥

- (173) **रो रि** <8-3-14>

  रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ॥

- (174) **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** <6-3-111>

  ढरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्णेऽर्थाद् ढकाररेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुनारमते । हरीरम्यः । शंभूराजते । अणः किम् । तृढः । वृढः । तृहू हिंसायाम् । वृहू उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । लीढः । अजर्घाः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते ॥

- (175) **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** <1-4-2>

  तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्धम् 12 इति रोरि 173 इत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ॥

- (176) **एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि** <6-1-132>

  अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शंभुः । अकोः किम् । एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् । असःशिवः । हलि किम् । एषोऽत्र ॥

- (177) **सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्** <6-1-134>

  सस् इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविड्ढि प्रभृतिं य ईशिषे । इह ऋक्पाद एव गृह्यत इति वामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे । सैष दाशरथी रामः । लोपे चेदिति किम् । स इत् क्षेति ।

स एव मुक्त्वा । सत्येवेत्यवधारणं तु स्यश्छन्दसि बहुलम् 3526 इति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोऽहमाजन्मशुद्धानाम् ॥

इति स्वादिसन्धिप्रकरणम्

अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम्

- (178) **अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्** <1-2-45>

  धातुं प्रत्ययं प्रत्यान्तं च वर्जयित्वार्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥

- (179) **कृत्तद्धितसमासाश्च** <1-2-46>

  कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्ध समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न ॥

- (180) **प्रत्ययः** <3-1-1>

  आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

- (181) **परश्च** <3-1-2>

  अयमपि तथा ॥

- (182) **ङ्याप्प्रातिपदिकात्** <4-1-1>

  ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । (प.)प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यान्ङ्याभ्यां प्राङ्भाभूदित्येवमर्थम् ॥

- (183) **स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्** <4-1-2>

  ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुङ्स्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेतः ॥

- (184) **विभक्तिश्च** <1-4-104>

  सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र सु औ जस् इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः ।

- (185) **सुपः** <1-4-103>

  सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥

- (186) **द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने** <1-4-22>

  द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥

- (187) **बहुषु बहुवचनम्** <1-4-21>

बहुत्वे एतत्स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः ॥

- (188) **सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ** <1-2-64>

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः 164 । नादिचि 165 वृद्धिरेचि 72 । रामौ ॥

- (189) **चुटू** <1-3-7>

प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः । इति जस्येत्संज्ञायाम् ।

- (190) **न विभक्तौ तुस्माः** <1-3-4>

विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्त्वम् ॥

- (191) **अतो गुणे** <6-1-97>

अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति प्राप्ते । परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे 191 इति हि (प.) पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेन अकः सवर्णे 85 इत्यस्यैवापवादो नतु प्रथमयो 154रित्यस्यापि । रामाः ॥

- (192) **एकवचनं सम्बुद्धिः** <2-3-49>

संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥

- (193) **एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः** <6-1-69>

एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत् । संबुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरत्कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि

परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति ॥

- (194) **अमिपूर्वः** <6-1-107>

अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ ॥

- (195) **लशक्वतद्धिते** <1-3-8>

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा ॥

- (196) **तस्माच्छसो नः पुंसि** <6-1-103>

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य च स्यात्पुंसि ॥

- (197) **अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि** <8-4-2>

अट्कवर्गपवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवमिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेऽपी 1057ति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाऽकर्तुं शक्यम् । अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् । इति णत्वे प्राप्ते ॥

- (198) **पदान्तस्य** <8-4-37>

  पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् ॥

- (199) **यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्** <1-4-13>

  यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्यस्याऽङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा माभूत् ॥

- (200) **अङ्गस्य** <6-4-1>

  इत्यधिकृत्य ॥

- (201) **टाङसिङसामिनात्स्याः** <7-1-12>

  अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् । रामेण ॥

- (202) **सुपि च** <7-3-102>

  यञादौ सुपि परेऽतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ॥

- (203) **अतो भिस् ऐस्** <7-1-9>

  अकारान्तादङ्गाद्भिस् ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । रामैः ॥

- (204) **ङेर्यः** <7-1-13>

  अतोऽङ्गात्परस्य ङे इत्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुस्वात् सुपि चेति दीर्घः । (प.)संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । कष्टाय क्रमणे 2670 इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ॥

- (205) **बहुवचने झल्येत्** <7-3-103>

  झलादौ बहुवचने सुपि परेऽतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामः । रामस्य । झलि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् । जश्त्वम् ।

- (206) **वावसाने** <8-4-56>

  अवसाने झलां चरो वा स्युः । रामात् । रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे खरि चे 121ति चर्त्वेऽप्यान्तरतम्यात्सस्य स एव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव सः सीति तादेश आरम्भ्यते ॥

- (207) **ओसि च** <7-3-104>

  ओसि परेऽतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामयोः ॥

- (208) **ह्रस्वनद्यापो नुट्** <7-1-54>

  ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् ॥

- (209) **नामि** <6-4-3>

  नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । सुपि चे 202ति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते । संनिपातपरिभाषाविरोधात् । नामि 209इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते ॥

- (210) **अपदान्तस्य मूर्धन्यः** <8-3-55>

  आ पादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

- (211) **इण्कोः** <8-3-57>

  इत्यधिकृत्य ॥

- (212) **आदेशप्रत्यययोः** <8-3-59>

  सहेः साडः सः 335 इति सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्याऽपदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम् । रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ॥

- (213) **सर्वादीनि सर्वनामानि** <1-1-27>

  सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं संज्ञा । द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति त्रल् परमभवकानित्यत्राऽकच्च सिद्ध्यति ॥

- (214) **जसः शी** <7-1-17>

  अदन्तत्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नचाऽर्वणस्तृ इत्यादाविव (प.)नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् इति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञायां एवाऽभावात् । सर्वे ॥

- (215) **सर्वनाम्नः स्मै** <7-1-14>

  अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै ॥

- (216) **ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ** <7-1-15>

  अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ॥

- (217) **आमि सर्वनाम्नः सुट्** <7-1-52>

अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व नेम, सम, सिम ॥ (ग) पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । (ग) स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । (ग) अन्तरं बर्हिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम् - इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येहपाठस्तूभकावित्यकजर्थः । नच कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाऽभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवाऽयच्प्रसङ्गात् । तदुक्तम् । *उभयोऽन्यत्र* (वा) ॥ अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाऽभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । तस्माज्जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमे 226ति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ प्रत्ययौ । (प.)प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्रह्याः । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण नास्ति सुप्तिङन्त 29मिति ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाऽभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्वत्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्थे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते । यथासङ्ख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् ॥ (ग)अन्तरं बहिर्योगेति गणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम् । अन्तरायां पुरि ॥

- (218) **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्** <1-1-34>

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे । पूर्वाः । स्वाऽभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः ॥

- (219) **स्वमज्ञातिधनख्यायाम्** <1-1-35>

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मन इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा ॥

- (220) **अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः** <1-1-36>

बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः ॥

- (221) **पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा** <7-1-16>

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । एकशब्दः सङ्ख्यायां नित्यैकवचनान्तः ॥

- (222) **न बहुव्रीहौ** <1-1-29>

बहुव्रीहौ चिकीर्षते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथां लौकिके विग्रहवाक्ये इव

त्राप्यकच् प्रवर्तेत । स च समासेऽपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत् । भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ॥ *संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः* (वा) ॥ महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ॥

- (223) **तृतीयासमासे** <1-1-30>

अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासाऽर्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ॥

- (224) **द्वन्द्वे च** <1-1-31>

द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । नचैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् ॥

- (225) **विभाषा जसि** <1-1-32>

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो नाकच् । किंतु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥

- (226) **प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च** <1-1-33>

एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयो प्रत्ययस्ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥ । *विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानम्* (वा) ॥ द्वितीयस्मै । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थवद्ग्रहणान्नेह । पटुजातीयाय ॥ निर्जरः ॥

- (227) **जराया जरसन्यतरस्याम्** <7-2-101>

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ । (प)पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते । (प) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिशेधेन इनातोः कृतयोः संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपे न तु निर्जरसानिर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपं स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् ॥

- (228) **पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु** <6-1-63>

पाद, दन्त, नासिका, मास,हृदय, निशा, असृज्, यूष्, दोष्, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम् । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः । पादान् । पदा । पादेन इत्यादि ॥

- (229) **सुडनपुंसकस्य** <1-1-43>

सुट् प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ॥

- (230) **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने** <1-4-17>

कप्प्रत्ययवधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ॥

- (231) **यचि भम्** <1-4-18>

यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययवधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥

- (232) **आकडारादेका संज्ञा** <1-4-1>

इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारये इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या पराऽनवकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न । दतः । दता । जश्त्वम् । दद्भ्यामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । माभिरित्यादि ॥

- (233) **भस्य** <6-4-129>

अधिकारोऽयम् ॥

- (234) **अल्लोपोऽनः** <6-4-134>

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याऽकारस्य लोपः स्यात् ॥

- (235) **रषाभ्यां नो णः समानपदे** <8-4-1>

एकापदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे त्वड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वम् ॥ *पूर्वत्रासिद्धये न स्थानिवदिति तु इह नास्ति* (वा) ॥ । *तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात्* (वा) ॥

- (236) **न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य** <8-2-7>

नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्याऽसिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि ॥

- (237) **विभाषा ङिश्योः** <6-4-136>

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याऽकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः । यूष्णि । यूषणि । पक्षे रामवत् । पद्दन्न 228 इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथाच । औङः श्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतः । तेन पदद्भिश्चरणोऽस्त्रियाम्, स्वान्तं हृन्मानसं मन इति सङ्गच्छते । आसन्यं प्राणमूचुरिति च । आस्ये भव आसन्यः । दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति सङ्गच्छते । भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । दोषं तस्य तथाविधस्य भजत इति द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः ॥

- (238) **सङ्ख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याऽह्नन्यतरस्यां ङौ** <6-3-110>

सङ्ख्यादिपूर्वस्याह्नस्याऽहनादेशो वा स्यान् ङौ । द्व्यह्नि । द्व्यहनि । द्व्यह्ने । विगमहर्व्यह्नः । व्यह्नि । व्यहनि । व्यह्ने । अह्नः सायः सायाह्नः । सायाह्नि । सायाहनि । सायाह्ने । इत्यदन्ताः ॥ विश्वपाः ॥

- (239) **दीर्घाज्जसि च** <6-1-105>

  दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्यपीह औङि नादिची 165त्येव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्यम् ॥

- (240) **आतो धातोः** <6-4-140>

  आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्य 42 । विश्वपः । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खाध्मादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः । हाहा । ङे वृद्धिः । हाहै । ङसिङसोदीर्घः । हाहाः । ओसि वृद्धिः । हाहौः । ङौ आद्गुणः । हाहे । शेषं विश्वपावत् । आत इति योगाविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् । क्त्वः । श्नः ॥ इत्यादन्ताः ॥

  हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः 164 हरी ॥

- (241) **जसि च** <7-3-109>

  ह्रस्वान्तस्याऽङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः ॥

- (242) **ह्रस्वस्य गुणः** <7-3-108>

  ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ ।एङ्ह्रस्वा 193दिति संबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ॥

- (243) **शेषो घ्यसखि** <1-4-7>

  अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मत्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्वम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । इदुतौ किम् । मात्रे ॥

- (244) **आङो नाऽस्त्रियाम्** <7-3-120>

  घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासञ्ज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियां किम् । मत्या ॥

- (245) **घेर्ङिति** <7-3-111>

  घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् । सख्ये । ङिति किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पट्वी । घेर्ङिती 245ति गुणे कृते ॥

- (246) **ङसिङसोश्च** <6-1-110>

  एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । हर्योः । हरीणाम् ॥

- (247) **अच्च घेः** <7-3-119>

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्याद् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ । हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः ॥

- (248) **अनङ् सौ** <7-1-93>

  सख्युरङ्गस्याऽनङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । ङिच्च 43 इत्यन्तादेशः ॥

- (249) **अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा** <1-1-65>

  अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ॥

- (250) **सर्वनामस्थाने चाऽसंबुद्धौ** <6-4-8>

  नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥

- (251) **अपृक्त एकाऽल्प्रत्ययः** <1-2-41>

  एकाऽल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥

- (252) **हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्** <6-1-68>

  हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हल्ङ्याब्भ्यः किम् । ग्रामणीः । दीर्घात्किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । बिभर्ति । हल्किम् । बिभेद । प्रथमहल् किम् । राजा । नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । सखा । हे सखे ॥

- (253) **सख्युरसंबुद्धौ** <7-1-92>

  सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् ॥

- (254) **अचोञ्णिति** <7-2-115>

  ञिति णिति च प्रत्यये परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । घिसंज्ञाऽभावान्न तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये ॥

- (255) **ख्यत्यात्परस्य** <6-1-112>

  खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात् । सख्युः ॥

- (256) **औत्** <7-3-118>

  इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् ॥ शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् असखि 243इति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये । ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यात् 255इत्युत्त्वं न । सुसखेः । सुसखावित्यादि । एवमतिशयितः सखा अतिसखा । परमः सखा यस्येति विग्रहे । परमसखा । परमसखायावित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्णित्त्वे प्रवर्तेते । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः ।

लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच् । हरिवत् । इहाऽनङ्णित्त्वे न भवतः । गोस्त्रियो 656रिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । (प) लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ॥

- (257) **पतिः समास एव** <1-4-8>

  पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये । पत्युः । पत्युः । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना । भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥

- (258) **बहुगणवतुडति सङ्ख्या** <1-1-23>

  एते सङ्ख्यासंज्ञाः स्युः ॥

- (259) **डति च** <1-1-25>

  डत्यन्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥

- (260) **प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः** <1-1-61>

  लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ॥

- (261) **षड्भ्यो लुक्** <7-1-22>

  षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक्स्यात् ॥

- (262) **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्** <1-1-62>

  प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥

- (263) **न लुमताङ्गस्य** <1-1-63>

  लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतीभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । अस्मद्युष्मत्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः ॥

- (264) **त्रेस्त्रयः** <7-1-53>

  त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ॥

- (265) **त्यदादीनामः** <7-2-102>

  एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ *द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः* (वा) ॥द्वौ 2 । द्वाभ्याम् 3 । द्वयोः 2 । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् । सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वी । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वावित्यादि ॥ औडुलोमिः । औडुलोमी । बहुवचने तु उडुलोमाः ॥ । *लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः* (वा) ॥ बाह्वादीञोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् ॥ इतीदन्ताः ॥

वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः स च कित् । वातं प्रमिमीते वातप्रमीः । दीर्घज्जसि च । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः । अमि पूर्वः 194 । वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् 3 । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः 2 । वातप्रम्योः 2 । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । ङौ तु सवर्ण दीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं ययीपप्यादयः । यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । यापोः किद्द्वे च उ. 439इति ईप्रत्ययः । क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि ङौ च विशेषः । वातप्रम्यम् ।

वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । एरनेकाचः 272 इति वक्ष्यमाणो यण् प्रधीवत् । बह्वयः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घङ्यन्तत्वात् हल्ङ्याब् 252इति सुलोपः ॥

- (266) **यू स्त्र्याख्यौ नदी** <1-4-3>

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः ॥ । प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥ पूर्व स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

- (267) **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः** <7-3-107>

अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्संबुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रेयसीन् ॥

- (268) **आण्नद्याः** <7-3-112>

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् ॥

- (269) **आटश्च** <6-1-90>

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वान्नुट् । बहुश्रेयसीनाम् ॥

- (270) **ङेराम्नद्याम्नीभ्यः** <7-3-116>

नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा नुड्बाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । हल्ङ्याब् 252 इति सुलोपः ॥

- (271) **अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** <6-4-77>

श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रू इत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । ङिच्चेत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ् ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते ॥

- (272) **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** <6-4-82>

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण्स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च । कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः 2 । कुमारीणाम् । कुमार्याम् । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नयतीत्युन्नीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उन्न्यौ । उन्न्यः । हे उन्नीः । उन्न्यम् । ङेराम् । उन्न्याम् । एवं ग्रामणीः । अनेकाचः किम् । नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् । नियम् । नियः । ङेराम् । नियाम् ।

असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ । यवक्रियौ ॥ *गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते* (वा) ॥ शुद्धधियौ । परमधियौ । कथं तर्हि दुर्धियो वृश्चिकभियेत्यादि । उच्यते । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसंबन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा ॥

- (273) **न भूसुधियोः** <6-4-85>

एतयोर्यण्न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधियः इत्यादि ॥ सखायमिच्छति सखीयति । ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते ॥ *क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्* (वा) ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽनङ्णित्त्वे । सखा । सखायौ । सखायः । हे सखीः । अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वात्सख्युरसंबुद्धा 253विति प्रवर्त्तते । सखायम् । सखायौ । शसि यण् । सख्यः । सह खेन वर्तत इति सखः । तमिच्छतीति सखीः । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतमिच्छतीति सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । ख्यत्या 255दिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः । प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङसोर्यण् । नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्या 255दित्युत्वम् । लून्युः । क्षाम्युः । प्रस्तीम्युः । शुष्क्रीयतेः क्विप् । शुष्कीः । इयङ् । शुष्कियौ । शुष्कियः । ङसिङसोः । शुष्किय इत्यादि । इतीदन्ताः ॥

शम्भुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ॥

- (274) **तृज्वत्क्रोष्टुः** <7-1-95>

क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥

- (275) **ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः** <7-3-110>

ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

- (276) **ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च** <7-1-94>

ऋदन्तानामुशनसादीनां चाऽनङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे ॥

- (277) **अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्ट्त्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्** <6-4-11>

अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानां चेद्भवति तर्हि नप्त्रादीनामेव ॥ तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव । समर्थ 647 सूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ॥

- (278) **विभाषा तृतीयादिष्वचि** <7-1-97>

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ॥

- (279) **ऋत उत्** <6-1-111>

ऋदन्तान्ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् ॥

- (280) **रात्सस्य** <8-2-24>

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः । आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते ॥ । नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः । पक्षे हलादौ च शम्भुवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥

हूहूः । हूहवौ । हूहवः । हूहूम् । हूहवौ । हूहूनित्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः । अतिचम्वाः । अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् । खलपूः ॥

- (281) **ओः सुपि** <6-4-83>

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि ॥ *गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते* (वा) ॥ खलप्वौ । खलप्व इत्यादि । एवं सुल्वादयः । अनेकाचः किम् । लूः लुवौ । लुवः । धात्ववयवेति किम् । उल्लूः । उल्ल्वौ । उल्ल्वः । असंयोगपूर्वस्य किम् । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतीत्यादि किम् । परमलुवौ । सुपि किम् । लुलुवतुः । स्वभूः । न भूसुधियोः 273 । स्वभुवौ । स्वभुवः ॥

- (282) **वर्षाभ्वश्च** <6-4-84>

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दृम्भतीति दृम्भूः । अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषू 93रित्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः । दृम्भ्वौ । दृम्भ्वः । दृम्भूम् । दृम्भ्वौ । दृम्भून् । शेषं हूहूवत् । दृन्निति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विप् । दृन्भूः ॥ । *दृन्करपुनः पूर्वस्य भुवो यण्वक्तव्यः* (वा) ॥ दृन्भ्वौ । दृन्भ्व इत्यादि खलपूवत् । करभ्वौ । करभ्वः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ । कारभ्वः । पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि । पुनर्भ्वावित्यादि । दृग्भूकाराभूशब्दौ स्वम्भूवत् ॥ इत्यूदन्ताः ॥

धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः ॥ । *ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्* (वा) ॥ धातृणामित्यादि । एवं नप्त्रादयः । उद्गातारौ । पिता व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्नदीर्घः । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषं धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः ॥ ना । नरौ । नरः । हे नः ॥

- (283) **नृ च** <6-4-6>

नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नृणाम् । इति ऋदन्ताः ॥

कॄ तॄ अनयोरनुकरणे (प)प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादित्त्वे रपरत्वम् । कीः । किरौः ।

किरः । तीः । तिरौ । तिरः । इत्यादि गीर्वत् । इत्त्वाऽभावपक्षे तु ऋदुशन सू 276इति ऋतो ङी 275ति च तपरकरणादनङ्गुणौ न । कॄः । क्रौ । क्रः । कॄम् । क्रौ । कॄन् । क्रा । क्रे इत्यादि । इत्यॄदन्ताः ॥

गम्लृ शक्लृ अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका । गुणविषये तु लपरत्वम् । गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ । गमॄन् । गम्ला । गम्ले । ङसिङसोस्तु ऋत उ 279दित्युत्त्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः । गमुल् । शकुलित्यादि । इति लृदन्ताः ॥
सेः । सयौ । सयः । स्मृतेः । स्मृतयौ । स्मृतयः । इत्येदन्ताः ॥

- (284) **गोतो णित्** <7-1-90>

  गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात् । गौः । गावौ । गावः ॥

- (285) **औतोऽम्शसोः** <6-1-93>

  आ ओत इति छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात्सुबेव अम् गृह्यते । नेह । अचिनवम् । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः । गोः । इत्यादि ॥ ओतो णिदिति वाच्यम् । विहितविशेषणं च । तेन सुद्यौः । सुद्यावौ । सुद्यावः इत्यादि । ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह । हे भानो । हे भानवः । उः शम्भुः स्मृतो येन सः स्मृतौः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि । इत्योदन्ताः ॥

- (286) **रायो हलि** <8-2-85>

  रैशब्दस्याऽऽकारोऽन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ । अचि आयादेशः । राः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राभ्यामित्यादि । इत्यैदन्ताः ।

  > ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । औतोऽम्शसोरितीह न प्रवर्तते । ऐऔजिति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याऽभावज्ञापनात् । इत्यौदन्ताः ॥

इति अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम्

अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्

- (287) **औङ आपः** <7-1-18>

  आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात् । औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः ॥

- (288) **संबुद्धौ च** <7-3-106>

  आप एकारः स्यात्संबुद्धौ । एङ्ह्रस्वात् 193इति संबुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः । स्त्रीत्वान्नत्वाऽभावः ॥

- (289) **आङि चापः** <7-3-105>

  आङि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्य एकारः स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ॥

- (290) **याडापः** <7-3-113>

  आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात् । वृद्धिरेचि 72 । रमायै । सवर्णदीर्घः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः ॥

- (291) **सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च** <7-3-114>

आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् आमि सर्वानाम्नः 217 इति सुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वादय आबन्ताः ॥

- (292) **विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ** <1-1-28>

अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । अपुरीत्युक्तेर्नेह । अन्तरायै नगर्यै ॥

- (293) **विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्** <7-3-115>

आभ्यां ङितः स्याड्वा स्यादापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः 267 । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल ॥ *असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न* (वा) ॥ हे अम्बाडे । हे अम्बाले । अम्बिके । जरा । जरसौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस् । जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्तताामाश्रित्य औङ् आपः 287 । आङि चापः 289 । याडापः 290 । ह्रस्वनद्यापः 208 । ङेराम् 270 । इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं न स्निश्पृत्सु । तथाप्यनल्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति । आ-आबिति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्यादिसूत्रेऽपि आ आप् ङी ई इति प्रश्लेषादतिखट्वो निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेदीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । पदन्न इति नासिकया नस् । नसः । नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया निश् । निशः । निशा ॥

- (294) **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** <8-2-36>

व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च वकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च । षस्य जश्त्वेन डकारः । निड्भ्याम् । निड्भिः । सुपि डः सीति पक्षे धुट् । चर्त्वम् । तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति टतयोष्ठथौ न । न पदान्ताट्टोः इति ष्टुत्वं न । निट्त्सु । निट्सु ॥

- (295) **षढोः कः सि** <8-2-41>

षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु व्रश्च 294आदिसूत्रे

दादेर्धातोः 325 इति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन जकारे । निज्भ्याम् । निज्भिः । जश्त्वम् । श्चुत्वम् । चर्त्वम् । निच्शु । चोः कुः 378इति कुत्वं तु न भवति । जश्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ *मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा* (वा) ॥ पृतः । पृता । पृद्भ्याम् । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । मतीः । नात्वं न । मत्या ॥

- (296) **ङिति ह्रस्वश्च** <1-4-6>

इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इ-उवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे । आण् नद्याः 268 । मत्यै । मतये । मत्याः । मत्याः । मतेः । मतेः । नदीत्वपक्षे औदिति ङेरौत्त्वे प्राप्ते ॥

- (297) **इदुद्भ्याम्** <7-3-117>

  नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात् । पक्षे अच्च घेः 247 । मत्याम् । मतौ । एवं श्रुतिस्मृत्यादयः ॥

- (298) **त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ** <7-2-99>

  स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः ॥

- (299) **अचि र ऋतः** <7-2-100>

  तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । आमि नुमचिरेति नुट् ॥

- (300) **न तिसृचतसृ** <6-4-4>

  एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियस्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतिवत् । आमि तु प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्तिस्त्रो यस्य स इति विग्रहे तु प्रयतिसा । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वोर्लुका 319 लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावन्न तिस्रादेशः । न लुमता 263 इति निषेधस्यानित्यत्वापक्षे प्रियतिसृ ॥ । *रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्* (वा) ॥ प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ । प्रियतिस्रा । प्रियतिसृणा । इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे 2 । द्वाभ्याम् 3 । द्व्योः 2 । गौरी । गौर्यौ । गौर्यः । नदीकार्यम् । हे गौरि । गौर्यै इत्यादि । एवं वाणीनद्यादयः । (प) प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्विशिष्टस्यापि ग्रहणादनङि णिद्वद्भावे च प्राप्ते ॥ । *विभक्तौ लिङ्विशिष्टाग्रहणम्* (वा) ॥ सखी । सख्यौ । सख्यः । इत्यादि गौरीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतव्यादयः ॥ स्त्री । हे स्त्रि ॥

- (301) **स्त्रियाः** <6-4-79>

  स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥

- (302) **वाम्शसोः** <6-4-80>

  अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः । स्त्रियाः । स्त्रियोः । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु ॥ स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ ॥ गुणनाभावौत्त्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ॥ क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥ जसि च 241 ॥ अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रे । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रयः । वाम्शसोः 302 । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । घेर्ङिति 245 ॥ अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीणाम् । अच्च घेः । अतिस्त्रौ ॥ ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया । इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥ क्लीबे तु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपम् । अतिस्त्रये । अतिस्त्रिणः । अतिस्त्रिणः । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रिणोः । अतिस्त्रिणोः । अतिस्त्रियोरित्यादि । स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । शसि अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया । ङिति ह्रस्वश्चे 296ति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति

तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः । तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेर्दीर्घस्यायं निषेधो नतु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रये । अतिस्त्रियाः । अतिस्त्रियाः ।

अतिस्त्रेः । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्रौ ॥ श्रीः । श्रियौ । श्रियः ॥

- (303) **नेयङुवङ्स्थानावस्त्री** <1-4-4>

इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो नतु स्त्री । हे श्रीः । श्रिये । श्रियै । श्रियाः । श्रियः ॥

- (304) **वामि** <1-4-5>

इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो नतु स्त्री । श्रीणाम् । श्रियाम् । श्रियाम् । श्रियि । श्रियाम् ॥ प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिमते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे तु पुंवत् । सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव । ग्रामणीः पुवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपवनादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् । धेनुर्मतिवत् ॥

- (305) **स्त्रियां च** <7-1-96>

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ॥

- (306) **ऋन्नेभ्यो ङीप्** <4-1-5>

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यस्च स्त्रियां ङीप्स्यात् । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्यः । वधूर्गौरीवत् । भ्रूः श्रीवत् । हे सुभ्रूः । कथं तर्हि हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः । दृन्करेति यणा उवङो बाधनात् नेयङुवङ 303 इति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः ॥

- (307) **एकाजुत्तरपदे णः** <8-4-12>

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रतिपदिकान्तनुम्विभरक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाऽभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्ददुरे पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । स्वयम्भूः पुंवत् ॥

- (308) **न षट्स्वस्रादिभ्यः** <4-1-10>

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः ॥ स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥ अप्तृन् 277 इति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । शसि मातृः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् । नौर्ग्लौवत् ॥

इति अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्

अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्

- (309) **अतोऽम्** <7-1-24>

  अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्वमोरम् स्यात् । अमि पूर्वः 194 । ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वात् 193 इति हल्मात्रलोपः । हे ज्ञान ॥

- (310) **नपुंसकाच्च** <7-1-19>

  क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ॥

- (311) **यस्येति च** <6-4-184>

  भस्येवर्णाऽवर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते ॥ *औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः* (वा) ॥ ज्ञाने ॥

- (312) **जश्शसोः शिः** <7-1-20>

  क्लीबादनयोः शिः स्यात् ॥

- (313) **शि सर्वनामस्थानम्** <1-1-42>

  शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ॥

- (314) **नपुंसकस्य झलचः** <7-1-72>

  झलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः ॥

- (315) **अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चम्यः** <7-1-25>

  एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् ॥

- (316) **टेः** <6-4-143>

  डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् । वाऽवसाने ॥ कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । भस्येति किम् । पञ्चमः । टेर्लुप्तत्वात् प्रथमयोः 164 इति पूर्वसवर्णदीर्घः एङ्ह्रस्वात् 193 इति संबुद्धिलोपश्च न च भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ कतमत् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव ॥ । *एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः* (वा) ॥ एकतरम् । सोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम् ॥

- (317) **सान्तमहतः संयोगस्य** <6-4-10>

  सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । अजराणि । अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततः संनिपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अजरम् । अजरसी । अजरे । अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंवत् । पद्दन्न 228 इति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन् । हृन्दि । हृदा । हृद्भ्यामित्यादि । उदानि । उद्गा । उदभ्यामित्यादि । आसानि । आस्ना । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मान्भ्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अत एव भाष्ये मांस्पचन्या

उखाया इत्युदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न । पद्दन्न 228 इत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ तथापि अपोभि 442 इत्यत्र मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥

- (318) **ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य** <1-2-47>

  क्लीबे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपम् । ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र संनिपातपरिभाषया आतो धातोः 240 इत्याकारलोपो न ॥

- (319) **स्वमोर्नपुंसकात्** <7-1-23>

  क्लीबादङ्गात्स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ॥

- (320) **इकोऽचि विभक्तौ** <7-1-73>

  इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमता 263 इति

निषेधस्याऽनित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे! । हे वारि । आङो ना 244 ॥ वारिणा । घेर्ङिति 245 इति गुणे प्राप्ते ॥ । *वृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषेधेन* (वा) ॥ वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति नुट् । नामी 209 इति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् ॥

- (321) **तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्नालवस्य** <7-1-74>

  प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादावचि । अनादये । अनादिने । इत्यादि । शेषं वारिवत् ॥ पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ॥

- (322) **अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः** <7-1-75>

  एषामनङ् स्याट्टादावचि स चोदात्तः । अल्लोपोऽनः 234 ॥ दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नः । दध्नोः । दध्नोः । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षि । तदन्तस्याऽप्यनङ् । अतिदध्ना ॥ सुधि । सुधिनी । सुधिनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना ॥ मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो । हे मधु । एवमम्बादयः ॥ सानुशब्दस्य स्नुर्वा । स्नूनि । सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियोक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत्पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । नुमचिरेति नुट् । प्रियक्रोष्टूनाम् ॥ सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तदद्वत् । सुल्वा । सुलुना । धातृ । धातृणी । धातॄणि । हे धातः । हे धातृ । धात्रा । धातृणा । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥

- (323) **एच इग्घ्रस्वादेशे** <1-1-48>

  आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्रद्युनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदिगन्तं प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाऽभावात् । एवमग्रेऽपि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात् रायो हलि इत्यात्वम् । प्राराभ्यात् । प्राराभिः । नुमिचिरेति नुट्यात्वे प्राराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु संनिपातपरिभाषया नुट्यात्वं न । नामि 209 इति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम् । प्रीणाम् । सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुना । सुनुने । इत्यादि ॥

इति अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम्

सिद्धान्तकौमुदी/प्रकरण११-२०

< सिद्धान्तकौमुदी

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

- (324) **हो ढः** <8-2-31>

  हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । हल्ङ्याब् 252 इति सुलोपः । पदान्तत्वाद्धस्य ढः । जश्त्वचर्त्वे । लिट् । लिड् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिड्भ्याम् । लिट्त्सु । लिट्सु ॥

- (325) **दादेर्धातोर्घः** <8-2-32>

  उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च । उपदेशे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति । ततः क्विपि दामलिट् । अत्र माभूत् ॥

- (326) **एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः** <8-2-37>

  धातोरवयवो य एकाज्झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनाऽन्वये तु इह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्विप् । णिलोपः । गर्धप् । झलीति निवृत्तं स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न । दुग्ध्म् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । धुक् । धुग् । दुहौ । दुहः । षत्वचर्त्वे । धुक्षु ॥

- (327) **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्** <8-2-33>

  एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ढः । ध्रुक् । ध्रुग् । ध्रुट् । ध्रुड् । द्रुहौ । द्रुहः । ध्रुग्भ्याम् । ध्रुड्भ्याम् । ध्रुक्षु । ध्रुट्त्सु । ध्रुट्सु । एवं मुहष्णुहष्णिहाम् ॥ विश्ववाट् । विश्ववाड् । विश्ववाहौ । विश्ववाहः । विश्ववाहम् । विश्ववाहौ ॥

- (328) **इग्यणः संप्रसारणम्** <1-1-45>

  यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥

- (329) **वाह ऊठ्** <6-4-132>

  भस्य वाहः संप्रसारणमूठ् स्यात् ॥

- (330) **संप्रसारणाच्च** <6-1-108>

  संप्रसारणादचि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । एत्येधत्यूठ्सु 73 । विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे णिजन्ताद्विच् ॥

- (331) **चतुरनडुहोरामुदात्तः** <7-1-98>

  अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः ॥

- (332) **सावनडुहः** <7-1-82>

  अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आदित्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । अमा च नुम् न बाध्यते । सोर्लोपः । नुम्विधिसामर्थ्यात् वसुस्रंस्वु 334 इति दत्वं न । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न । अनड्वान् ॥

- (333) **अम् संबुद्धौ** <7-1-99>

चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ । आमोऽपवादः । हे अनड्वन् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनडुहा ॥

- (334) **वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः** <8-2-72>

  सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्यामित्यादि । सान्तेति किम् । विद्वान् । पदान्ते इति किम् । स्रस्तम् । ध्वस्तम् ॥

- (335) **सहेः साडः सः** <8-3-56>

  साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषट् । तुराषाड् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाड्भ्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे छन्दसि सहः 3409 इति ण्विः । लोके तु साहयतेः क्विप् । अन्येषामपि 539 इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

- (336) **दिव औत्** <7-1-84>

  दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् हल्ङ्याप् 252 इति सुलोपो न ।

सुद्यौः । सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवौ ॥

- (337) **दिव उत्** <6-1-131>

  दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः ॥

- (338) **षट्चतुर्भ्यश्च** <7-1-55>

  षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । णत्वम् । द्वित्वम् । चतुर्ण्णाम् । चतुर्ण्णाम ॥

- (339) **रोः सुपि** <8-3-16>

  सप्तमीबहुवचने परे रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते ॥

- (340) **शरोऽचि** <8-4-49>

  अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुण्णेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमलं कमलां वाचक्षणः कमल् । कमलौ । कमलः । षत्वं कमल्षु ॥

- (341) **मो नो धातोः** <8-2-64>

  धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि ॥

- (342) **किमः कः** <7-2-103>

  किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि सर्ववत् ॥

- (343) **इदमो मः** <7-2-108>

  इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ॥

- (344) **इदोऽय् पुंसि** <7-2-111>

  इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥

- (345) **दश्च** <7-2-109>

  इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः ॥

- (346) **अनाप्यकः** <7-2-112>

  अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन ॥

- (347) **हलि लोपः** <7-2-113>

  अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । (प) नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥

- (348) **आद्यन्तवदेकस्मिन्** <1-1-21>

  एकस्मिन् क्रियामाणं कार्यमादाविवाऽन्त इव स्यात् । आभ्याम् ॥

- (349) **नेदमदसोरकोः** <7-1-11>

  अककारयोरिमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एत्वम् । एभिः । अत्वम् । नित्यत्वात् ङेः स्मै पश्चाद्धलि लोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ॥ ककारयोगे तु अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः ॥

- (350) **इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ** <2-4-32>

  अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽशादेशः स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनं साकच्कार्थम् ॥

- (351) **द्वितीयाटौस्स्वेनः** <2-4-34>

  द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातु पुनरुपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतं

स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । गणयतेर्विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्ठ्सु । सुगण्ट्सु । सुगण्सु । क्विप् । अनुनासिकस्य क्विझलोः २666इति दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ । सुगाणः । सुगाण्ठ्सु । सुगाण्ट्सु । सुगाण्सु । परत्वादुपधादीर्घः । हल्ङ्यादिलोपः । ततो नलोपः । राजा ॥

- (352) **न ङिसंबुद्ध्योः** <8-2-8>

  नस्य लोपो न स्यात् ङौ संबुद्धौ च । हे राजन् । ङौ तु छन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुक्इति ङेर्लुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । परमे व्योमन् ॥ *ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः* (वा) ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोऽनः 234 । श्चुत्वम् । न चाऽल्लोपः स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । नाऽपि बहिरङ्गतयाऽसिद्ध । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । जञोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा ॥

- (353) **नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति** <8-2-2>

  सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजश्व इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न । राजभ्याम् । राजभिः । राज्ञे । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञाम् । राज्ञि । राजनि ॥ प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते ॥

- (354) **हलि च** <8-2-77>

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धिलि । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीव्नः । प्रतिदीव्नेत्यादि ॥ यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥

- (355) **न संयोगाद्वमन्तात्** <6-4-137>

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा । ब्रह्मभ्यामित्यादि ॥

- (356) **इन्हन्पूषार्यम्णां शौ** <6-4-12>

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते ॥

- (357) **सौ च** <6-4-13>

इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् । एकाजुत्तरपदे 307 इति णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ ॥

- (358) **हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु** <7-3-54>

ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ॥

- (359) **हन्तेः --** <8-4-22>

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रहण्यात् ॥ अत्पूर्वस्य 8-4-22 हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसामर्थ्यात् (प)अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इति न्यायं बाधित्वा एकाजुत्तरपदे 307 इति णत्वमपि निवर्त्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना । इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्यमन्पूषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि इन्हन्नित्यत्र ग्रहणं भवत्येव । (प) अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वचनात् । अर्यम्णि । अर्यमणि । पूष्णि । पूषणि ॥

- (360) **मघवा बहुलम्** <6-4-128>

मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ॥

- (361) **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः** <7-1-70>

अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वं न भवति बहुलग्रहणात् । तथाच श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे ॥ हविर्जक्षिति निःशङ्कोः मखेषु मघवानसाविति

भट्टिः । मघवन्तौ । मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्यामित्यादि । तृत्वाभावे । मघवा । छन्दसीवनिपौ चेति वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव । अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः । मघवानौ । मघवानः । सुटि राजवत् ॥

- (362) **श्वयुवमघोनामतद्धिते** <6-4-133>

अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् । संप्रसारणाच्च 330 । आद्गुणः 69 । मघोनः । अन्नन्तानां किम् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती । अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । मघवभ्यामित्यादि । शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन् शब्दे वस्योत्वे कृते ॥

- (363) **न संप्रसारणे संप्रसारणम्** <6-1-37>

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्वम् । अतएव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ॥

- (364) **अर्वणस्त्रसावनञः** <6-1-12>

नञा रहितस्यार्वन्नन्तस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्थान्न तु सौ । उगित्त्वान्नुम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्यामित्यादि ॥ अनञः किम् । अनर्वा । यज्ववत् ॥

- (365) **पथिमथ्यृभुक्षामात्** <7-1-85>

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आ-आदिति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः ॥

- (366) **इतोऽत्सर्वनामस्थाने** <7-1-86>

पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

- (367) **थो न्थः** <7-1-87>

पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । पन्था । पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ ॥

- (368) **भस्य टेर्लोपः** <7-1-88>

भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः । ऋभुक्षाः । स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । सुमथी । नगरी । अनृभुक्षी सेना । आत्वं नपुंसकेन भवति न लुमता 263 इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् ॥ संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः । हे सुपथिन् । सुपथि । नलोपः सुप्स्वर 353 इति नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि ॥

- (369) **ष्णान्ता षट्** <1-1-24>

षान्ता नान्ता च सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड्भ्यो लुक् 261 । पञ्च । पञ्च । सङ्ख्या किम् । विप्रुषः । पामानः । शतानि सहस्त्राणीत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमस्तदविघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः । षट्चतुर्भ्यश्च 338इति नुट् ॥

- (370) **नोपधायाः** <6-4-7>

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुङ्नुटौ । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् ॥

- (371) **अष्टन आ विभक्तौ** <7-2-84>

अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ ॥

- (372) **अष्टाभ्य औश्** <7-1-21>

कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् । अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् । अष्टनो दीर्घात् 3718 इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ । अष्टौ । परमाष्टौ ।

परमाष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट । अष्ट । इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाऽभावे राजवत् । शसि प्रियाष्ट्नः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य

स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्टा इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्त्वं प्राधान्य एव न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्ट्नो हलादावेव वैकल्पिकमात्त्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् 3 । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः 2 । प्रियाष्टासु ॥ प्रियाष्ट्नो राजवत्सर्गं हाहावञ्चापरं हलि । भष्भावः । जशत्वचर्त्वे । भुत् । भुद् । बुधौ । बुधौ । बुधः । बुधा । भुद्भ्याम् । भुद्भ्याम् । भुद्भ्याम् । भुत्सु ॥

- (373) **ऋत्विद्गधृक्स्रद्गिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च** <3-2-93>

एभ्यः क्विन्स्यात् । अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः क्विन् । कनावितौ ॥

- (374) **कृदतिङ्** <3-1-93>

संनिहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥

- (375) **वेरपृक्तस्य** <6-1-67>

अपृक्तस्य वेर्लोपः स्यात् । कृत्तद्धित 179 इति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः ॥

- (376) **युजेरसमासे** <7-1-71>

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः 54 ॥

- (377) **क्विन्प्रत्ययस्य कुः** <8-2-62>

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वेनाऽनुनासिको ङकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः । परसवर्णः । तस्याऽसिद्धत्वात् चोः कुः 378 इति कुत्वं न । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युग्भ्यामित्यादि । असमासे किम् ॥

- (378) **चोः कुः** <8-2-30>

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च । इति कुत्वम् । क्विन्प्रत्ययस्य 377 इति कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् । सुयुक् । सुयुग् । सुयुजौ । सुयुजः । युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज समाधौ दैवाहिक आत्मनेपदी । संयोगान्तलोपः । खन् । खञ्जौ । खञ्जः । इत्यादि । व्रश्च 294 इति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । राट् । राड् । राजौ । राजः । राट्सु । राट्त्सु । एवं विभ्राट् । देवेट् । देवेजौ । देवेजः ॥ विश्वसृट् । विश्वसृड् । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । इह सृजियज्योः कुत्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते । परिमृट् । षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राजृ दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु एजृभ्रेजृभ्राजृदीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग् । विभ्राग्भ्यामित्यादि ॥ परौ व्रजेः षः पदान्ते (उ) । परावुपपदे व्रजेः क्विप्स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् । परिव्राजौ । परिव्राजः ॥

- (379) **विश्वस्य वसुराटोः** <6-3-128>

विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्त्वमविवक्षितम् । विश्वाराट् । विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराड्भ्यामित्यादि ॥

- (380) **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** <8-2-29>

पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । भृट् । भृड् । सस्य श्चुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः । भृज्जौ । भृज्जः । ऋत्विग् 373 इत्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन् । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक् । ऋत्विग् ।

ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्सस्य 280 इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । ऊकर् । ऊगर् । ऊर्जौ । ऊर्जः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥

- (381) **तदोः सः सावनन्त्ययोः** <7-2-106>

त्यदादीनं तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । त्यौ । त्ये । त्यम् । त्यौ । त्यान् । सः । तौ । ते । परमसः । परमतौ । परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । नच तकारोच्चारणसामर्थान्नेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । अन्वादेशे तु । एनम् । एनौ । एनान् ।

एनेन । एनयोः 2 ॥

- (382) **ङेप्रथमयोरम्** <7-1-28>

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् ॥

- (383) **मपर्यन्तस्य** <7-2-91>

इत्यधिकृत्य ॥

- (384) **त्वाहौ सौ** <7-1-94>

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे ॥

- (385) **शेषे लोपः** <7-2-90>

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् । अतो गुणे 191 अमि पूर्वः 194 ॥ त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम् अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् । यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अद् इत्यस्य लोपः । सच परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे 191 कृते प्रवर्तते । तेनादन्तत्वाऽभावान्न टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

- (386) **युवावौ द्विवचने** <7-2-92>

द्वियोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥

- (387) **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्** <7-2-88>

इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । औङीत्येव सुवचम् । भाषायां किम् । युवं वस्त्राणि । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्य किम् । साकच्कस्य माभूत् । युवकाम् । आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र त्व्या म्येति माभूत् । युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिद्ध्येत् ॥

- (388) **यूयवयौ जसि** <7-2-93>

स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः । (प) अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम् - इति न भवति । ङेप्रथमयोः 382 इत्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य अम् मान्त एवावशिष्यते नतु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा ॥

- (389) **त्वमावेकवचने** <7-2-97>

एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥

- (390) **द्वितीयायां च** <7-2-87>

  युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥

- (391) **शसो न** <7-1-29>

  नेत्यविभक्तिकम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोपवादः । आदेः परस्य 44 । संयोगान्तस्य लोपः 54 । युष्मान् । अस्मान् ॥

- (392) **योऽचि** <7-2-89>

  अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादो परे । त्वया । मया ॥

- (393) **युष्मदस्मदोरनादेशे** <7-2-86>

  अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ परे । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ॥

- (394) **तुभ्यमह्यौ ङयि** <7-2-95>

  अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । अमादेशः । शेषे लोपः 385 । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥

- (395) **भ्यसोभ्यम्** <7-1-30>

  भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्व एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥

- (396) **एकवचनस्य च** <7-1-32>

  आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत्स्यात् । त्वत् । मत् । ङसेश्चेति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥

- (397) **पञ्चम्या अत्** <7-1-31>

  आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ॥

- (398) **तवममौ ङसि** <7-2-96>

  अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ॥

- (399) **युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्** <7-1-27>

  स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः ॥

- (400) **साम आकम्** <7-1-33>

  आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥ समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी । समासार्थोऽन्यसङ्ख्यश्येत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥1 ॥ सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते । त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥2 ॥ एते

परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥3 ॥ द्व्येकसङ्ख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी । तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥4 ॥ त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् 2 । अतिमाम् 2 । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङसिङ्यसोः । अतित्वत् 2 । अतिमत् 2 । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु ॥ युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअमौट्सु । अतियुवाम् 3 । अत्यावाम् 3 । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् 3 । अत्यावाभ्याम् 3 । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि । अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् 2 । अत्यावत् 2 । ओसि । अतियुवयोः 2 । अत्यावयोः 2 । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान्वेति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअमौट्सु । अतियुष्माम् 3 । अत्यस्माम् 3 । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् 3 । अत्यस्माभ्याम् 3 । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् 2 । अत्यस्मत् 2 । ओसि । अतियुष्मयोः 2 । अत्यस्मयोः 2 । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु ॥

- (401) **पदस्य** <8-1-16>

- (402) **पदात्** <8-1-17>

- (403) **अनुदात्तं सर्वमपादादौ** <8-1-18>

इत्यधिकृत्य ॥

- (404) **युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ** <8-1-20>

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वांनावित्यादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ॥

- (405) **बहुवचनस्य वस्नसौ** <8-1-21>

उक्तविधयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः । वान्नावोरपवादः ॥

- (406) **तेमयावेकवचनस्य** <8-1-22>

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥

- (407) **त्वामौ द्वितीयायाः** <8-1-23>

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः ॥ श्रीशस्त्वाऽवतु मा पीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः । स्वामी ते मेपि स

हरिः पातुवामपि नौ विभुः ॥1 ॥ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः । सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥2 ॥ पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ माभूत् । त्वां पातु । मां पातु । अपादादौ किम् ॥ वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु ॥ स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह । इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति ॥ *समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः* (वा) ॥ एकतिङ्वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव । शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ । *एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः* (वा) ॥ अन्वादेसे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति । धाता तव भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥

- (408) **न चवाहाऽहैवयुक्ते** <8-1-24>

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु । कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । परम्परासंबन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ॥

- (409) **पश्यार्थैश्चाऽनालोचने** <8-1-25>

  अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वा समीक्षते । परम्परासंबन्धेऽप्ययं निषेधः । भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु-भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ॥

- (410) **सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा** <8-1-26>

  विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वा मेति वा ॥

- (411) **सामन्त्रितम्** <2-3-48>

  संबोधने या प्रथमा तदन्तमामान्त्रितसंज्ञं स्यात् ॥

- (412) **आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्** <8-2-72>

  स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्न इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न । सर्वादा रक्ष देव नः इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवं इमं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः ॥

- (413) **नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्** <8-1-73>

  विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे दयालोः नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् । विभाषितं विशेषवचने 3655 अत्र भाष्यम्--बहुवचनमिति वक्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परेविद्यमानवद्वा । यूयं प्रभवः । देवाः शरण्याः । युष्मान् भजे । देवाः शरण्याः । वो भजे इति वा । इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदेशाः । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ॥

- (414) **पादः पत्** <6-4-103>

  पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपद्भ्यामित्यादि ॥ अग्निं मन्थतीत्यग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमद्भ्यामित्यादि । ऋत्विग् 373 इत्यादिसूत्रेणाञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् ॥

- (415) **अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति** <6-4-24>

  हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च । उगिदचाम् 361इति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः 54 । नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुः 377 इति कुत्वेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ ॥

- (416) **अचः** <6-4-138>

  लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥

- (417) **चौ** <6-3-138>

  लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ ।

प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते । अकृतव्यूहा इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे अदस्-अञ्च् इति स्थिते ॥

- (418) **विष्वद्गेवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये** <6-3-96>

  अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । अदद्रि-अञ्च इति स्थिते यण् ॥

- (419) **अदसोऽसेर्दादु दो मः** <8-2-80>

  अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य च मः । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुःथ्द्यर्;चः । अमुमुःथ्द्यर्;चा । अमुमुयग्भ्यामित्यादि । मुत्वस्याऽसिद्धत्वान्न यण् । अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते अदमुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सोऽसिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदद्यङ् । उक्तं च --अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् । केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकऽसेर्हि दृश्यते । इति ॥ विष्वद्गेवयोः किम् । अश्वाची । अञ्चतौ किम् । विष्वग्युक् । अप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः कृकमि 160 इति सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावचि ॥

- (420) **उद ईत्** <6-4-139>

  उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भसायकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भायामित्यादि ॥

- (421) **समः सामि** <3-6-93>

  वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचः । समीचा ॥

- (422) **सहस्य सध्रिः** <6-3-95>

  वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सध्र्यङ् ॥

- (423) **तिरसस्तिर्यलोपे** <6-3-94>

  अलुप्ताकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि ॥

- (424) **नाञ्चेः पूजायाम्** <6-4-30>

  पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । प्राङ्षु । एवं पूजार्थे प्रत्याङ्ङादयः । क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अस्य ऋत्विग् 373आदिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्यामित्यादि ॥ चोः कुः 378 ॥ पयोमुक् । पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । व्रश्च 294 इति षत्वम् । स्कोः 380 इति सलोपः । जश्त्वचर्त्वे । सुवृट् । सुवृड् । सुवृश्चौ । सुवृश्चः । सुवृश्चा । सुवृट्सु । सुवृट्त्सु ॥ वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च 241 एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् । उगित्त्वान्नुम् । सान्तमहत 317 इति दीर्घः । महयते पूज्यते इति महान् । महान्तौ । महान्तः । महतः । महता । महद्भ्यामित्यादि ॥

- (425) **अत्वसन्तस्य चाऽधातोः** <6-4-14>

  अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासंबुद्धौ सौ परे । परं नित्यं च नुमं बाधित्वावचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः । ततो नुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् । धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति

गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । उगिदचाम् 36 इति सूत्रेऽञ्ग्रहणं नियमार्थं । धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति । तेन स्नत् ध्वत् इत्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । इत्यादि ॥ भातेर्डवतुः 363 । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शत्रन्तस्य त्वत्वन्त्वाभावान्न दीर्घः । भवतीति भवन् ॥

- (426) **उभे अभ्यस्तम्** <6-1-5>

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ॥

- (427) **नाभ्यस्ताच्छतुः** <7-1-78>

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् । ददद् । ददतौ । ददतः ॥

- (428) **जक्षित्यादयः षट्** <6-1-6>

षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । दीधीवेव्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् । गुप् । गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ॥

- (429) **त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च** <3-2-60>

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोः कञ् स्याच्चात् क्विन् ॥

- (430) **आ सर्वनाम्नः** <6-3-91>

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु । कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् व्रश्च 294 इति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वेन पक्षे कः । तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार इति कैयटहरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयेत नतु गः । जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । दिगादिभ्यो यत् 1429 इति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । व्रश्च 294 इति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । विट् । विड् । विशौ । विशः । विशम् ॥

- (431) **नशेर्वा** <8-2-63>

नशे कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ । नशः । नग्भ्याम् । नड्भ्यामित्यादि ॥

- (432) **स्पृशोऽनुदके क्विन्** <3-2-58>

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन्स्यात् । वृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । षडगकाः प्राग्वत् । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । अस्मात् ऋत्विक् 373आदिना क्विन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः । गः । कः । धृष्णोतीति दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः ॥ षड्भ्यो लुक् 261 । षट् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः 2 । षट्चतुर्भ्यश्च 338 इति नुट् । अनामिति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः । यरोऽनुनासिक 116 इति विकल्पं बाधित्वा (प) प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासिकः । षण्णाम् । षट्त्सु । षट्सु । तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु-प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् ससजुषो रुः 162 इति रुत्वम् ॥

- (433) **र्वोरुपधाया दीर्घ इकः** <8-2-76>

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् । वा शरि 151 इति वा विसर्जनीयः ॥

- (434) **नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि** <8-3-58>

    एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्षु । पिपठीःषु । प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न । निंस्स्व । निंस्से । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थमिति - व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु । पुंसु । अतएव न शर्ग्रहणेन गतार्थता । रात्सस्य 339 इति सलोपे विसर्गः । चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षः । रोः सुपि 339 इति नियमान्न विसर्गः । चिकीर्षु ॥ दमर्डोसिः 227 ॥ डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपः । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ । दोः । दोषौ । दोषः । पद्दन 228 इति वा दोषन् । दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । विश प्रवेशने । सन्नन्तात् क्विप् । संयोगान्तलोपः । व्रश्च 294 इति षः । जश्त्वचर्त्वे । विविट् । विविड् । विविक्षौ । विविक्षः । स्कोः 380 इति कलोपः । तट् । तड् । तक्षौ । तक्षः । गोरट् । गोरड् । गोरक्षौ । गोरक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु स्को 380 इति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ॥पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत् - इति तु

इह नास्ति ॥ *तस्य दोषः संयोगादलोपलत्वणत्वेषु- इति निषिद्धात्* (वा) ॥ तस्मात्संयोगान्तलोप एव । तक् तग् । गोरक् । गोरग् । संयोगान्तलोपः । पिपक् । पिपग् । एवं विवक् । दिधक् । पिस गतौ । सुष्ठु पेसतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीभ्र्याम् । सुपीःषु । सुपीष्षु । एवं सुतूः । तुस खण्डने । विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् । विद्वांसौ ॥

- (435) **वसोः संप्रसारणम्** <6-4-131>

    वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वं षत्वम् । विदुषः । विदुषा । वसुस्रं 334इति दत्वम् । विद्वद्भ्यामित्यादि । सेदिवान् । सेदिवांसौ । सेदिवांसः । सेदिवांसम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्तते । (प) अकृतव्यूहा इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवद्भ्यामित्यादि । सान्तमहतः 317 इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते नतु धातोः । महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । सुहिन्त्सु । ध्वत् । ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वाद्भ्याम् । एवं स्रत् ॥

- (436) **पुंसोऽसुङ्** <7-1-89>

    सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चारणार्थः । बहुपुंसी इत्यत्र उगितश्च 455 इति ङीबर्थं कृतेन पूञो डुम्सुन् इति प्रत्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंभिः । पुंसु । ऋदुशन 276 इत्यनङ् । उशना । उशनसौ । उशनसः ॥ । अस्य संबुद्धौ वाऽनङ्नलोपश्च वा वाच्यः ॥ हे उशनन् । हे उशन । हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि । अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः । पिण्डं ग्रसते पिण्डग्रः । पिण्डग्लः । ग्रसु ग्लसु अदने ॥

- (437) **अदस औ सुलोपश्च** <7-2-107>

    अदस औकारोन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः सः सौ 381 इति दस्य सः । असौ ।

। *औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च* (वा) ॥ प्रतिषेधसंनियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः । त्यदाद्यत्वं । पररूपत्वम् । वृद्धिः । अदसोऽसेः 419 इति मत्वोत्वे । अमू । जसः शी 214 । आद् गुणः 69 ॥

- (438) **एत ईद्बहुवचने** <8-2-81>

    अदसो दात्परस्यैत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । पूर्वत्रासिद्धम् 12इति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमू । अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः ॥

- (439) **न मु ने** <8-2-3>

    नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् 3 । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः 2 । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥

इति हलन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम्

हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्

- (440) **नहो धः** <8-2-34>

  नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च । उपानत् । उपानद् । उपानहौ । उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् ष्णिह प्रीतावित्स्मात् ऋत्विक् 373आदिना क्विन् । निपातनाद्दलोपषत्वे । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः । जश्त्वचर्त्वे । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युषु । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतुरश्चतस्रादेशः । चतस्रः 2 । चतसृणाम् । किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्ववत् ॥

- (441) **यः सौ** <7-2-110>

  इदमो दस्य यः स्यात्सौ ॥ इदमो मः 343 इयम् । त्यदाद्यत्वं टाप् ।दश्च 345 इति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया ॥ हलि लोपः 347 । आभ्याम् 3 । आभिः । अस्यै । अस्याः 2 । अनयोः 2 । आसाम् । अस्याम् । आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः 2 । ऋत्विक् 373 आदिना सृजेः क्विन् अमागमश्च निपातितः । स्रक् । स्रग् । स्रजौ । स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवं तद् यद् एतद् । वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अप् शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन् 277 इति दीर्घः । आपः । अपः ॥

- (442) **अपो भि** <7-4-48>

  अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भ्यः 2 । अपाम् । अप्सु । दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । त्यदादिषु 429 इति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक् । दृग् । दृशौ । दृशः । त्विट् । त्विड् । त्विषौ । त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विट्त्सु । सह जुषते इति सजूः । सजुषौ । सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूष्षु । सजूःषु । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् । असौ । त्यदाद्यत्वं टाप् । औङः शी । उत्वमत्वे । अमू । अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः 2 । अमुयोः 2 । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु ॥

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्

हलन्तनपुंसकलिङ्ग-प्रकरणम्

- (443) **अहन्** <8-2-68>

  अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः । इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते । अहन्नित्यावर्त्य नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः । तदन्तस्यापि रुत्वरत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघः । इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेनाऽसुपीति निषेधाद्रत्वाभावे रुः । तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः । संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघः । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घाह्ना । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि । स्रग्वि । स्रग्विणी । स्रग्वीणि । वाग्मि । वाग्मिनी । वाग्मीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि । असृजः पदान्ते कुत्वम् । सृजेः क्विनो विधानात् । विश्वसृडादौ तु न । सृजिदृशोः 2405 इति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा व्रश्च 294इति सूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः । स्रग्ऋत्विक्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋच्प्रत्यये बोध्यः । असृक् । असृग् । असृजी । असृञ्जि । पद्दन्न 228 इति वा असन् । असानि । असृजा । अस्ना । असृग्भ्याम् । असभ्यामित्यादि । ऊकर् । ऊगर् । ऊर्जि । ऊर्न्जि । नरजानां संयोगः ॥ । *बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः* (वा) ॥ अन्त्यात्पूर्वो वा नुम् । बहूर्जि । बहूर्न्जि वा कुलानि ॥ त्यत् । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । तद् । ते । तानि । यत् । यद् । ये । यानि । एतत् । एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बोभिद्यतेः क्विप् । बेभित् । बेभिद् । बेभिदी । शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादझलन्तत्वान्न नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् ।

बेभिदि ब्राह्मणकुलानि चेच्छिदि ॥ गवाक्छब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः । असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥1 ॥ स्वम्सुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः । चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥2 ॥ तथाहि । गामञ्चतीति विग्रहे ऋत्विक् 373 आदिना क्विन् । गतौ नलोपः । अवङ् स्फोटायनस्य 88 इत्यवङ् । गवाक् । गवाग् । सर्वत्र विभाषा 87 इति प्रकृतिभावे गोअक् । गोअग् । पूर्वरूपे । गोऽक् । गोऽग् । पूजायां नस्य कुत्वेन ङः । गवाङ् । गोअङ् । गोऽङ् । अम्यपि एतान्येव नव । औङः शी । भत्वात् अचः 416 इत्यल्लोपः । गोची । पूजायां तु गवाञ्ची । गोअञ्ची । गोऽञ्ची ॥ जश्शसोः शिः 312 ॥ शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम् । गवाञ्चि । गोअञ्चि । गोऽञ्चि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा । गवाञ्चा । गोअञ्चा । गोऽञ्चा । गवाग्भ्याम् । गोअग्भ्याम् । गोऽग्भ्याम् । गवाङ्भ्याम् । गोअङ्भ्याम् । इत्यादि ॥ सुपि तु ङान्तानां पक्षेङ्णोः कुग् 130 इति कुक् । गवाङ्क्षु । गवाङ्षु । गवाक्षु । गोअक्षु । गोक्षु । न चेह । चयो द्वितीया इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाऽभावे पक्षे द्वितीयादेशात्रीणि रूपाणि वर्द्धन्त एव ॥ ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् । रूपान्यश्वाक्षिभूतानि(527) भवन्तीति मनीषिभिः ॥1 ॥ तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायां तु । तिर्यङ् । तिर्यञ्ची । तिर्यञ्चि । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पद्दन् 228 इति वा यकन् । यकानि । यक्ना । यकृता । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । शकानि । शक्ना । शकृता । ददत् । ददती ॥

- (444) **वा नपुंसकस्य** <7-1-79>

  अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम्वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे । ददन्ति । ददति । तुदत् ॥

- (445) **आच्छीनद्योर्नुम्** <7-1-80>

  अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् ॥

- (446) **शप्श्यनोर्नित्यम्** <7-1-81>

  शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति । स्वप् । स्वब् । स्वपी । नित्यात्परादपि नुमः प्राक् अप्तृन् 277इति दीर्घः । प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वाम्पि । निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव । स्वम्पि । स्वपा । अपो भि 442 ॥ स्वद्भ्याम् । स्वद्भिः । अर्तिपृवपि इत्यादिना धनेरुस् । रुत्वम् । धनुः । धनुषी । सान्त 317 इति दीर्घः । नुम्विसर्जनियेति षत्वम् । धनूंषि । धनूषा । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पिपठिषतेः क्विप् । र्वोः 433 इति दीर्घः । पिपठीः । पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न । पिपठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥.

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्

अव्ययप्रकरणम्

- (447) **स्वरादिनिपातमव्ययम्** <1-1-37>

  स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर्, अन्तर्, प्रातर्, पुनर्, सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इद्धा ,अद्धा,सामि(ग)वत्, ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्, सना, सनत्, सनात्, उपधा, तिरस्, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, श्रौषट्, वौषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा , दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, प्रवाहिका ,आर्यहलम्,

अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्धम्, नमस्, हिरुक्, धिक्, अथ, अम्, आम्, प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माङ् । आकृतिगणोऽयम् । च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत्, भूयस्, कूपत्, कुवित् , सूपत्स, कुवित्, नेत्, चेत्, चण्, कच्चित्,किंचित्, यत्र, नह, हन्त, माकिः, माकीम्, नकिः, आकिम्,माङ्, नञ्, यावत्, तावत्, त्वै, द्वै, रै, श्रौषट्, वौषट्, स्वाहा, स्वधा, तुम्, तथाहि, खलु, किल, अथो, अथ, सुष्ठु, स्म, आदह । (ग) उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् , अहयुः , अस्तिक्षीरा । अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ , पशु, शुकम्, यथाकथाच, पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे, भोः, अये, द्य, विषु, एकपदे, युत्, आतः । चादिरप्याकृतिगणः ॥

- (448) **तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः** <1-1-38>

  यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाञाविति । तेनेह न । पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् ॥

- (449) **कृन्मेजन्तः** <1-1-39>

  कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारं स्मारम् । जीवसे । पिबध्यै ॥

- (450) **क्त्वातोसुन्कसुनः** <1-1-40>

  एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ॥

- (451) **अव्ययीभावश्च** <1-1-41>

  अधिहरि ॥

- (452) **अव्ययादाप्सुपः** <2-4-82>

  अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे ॥ । आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात् ॥ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ इति(भाष्योक्ता) श्रुतिर्लिङ्गसङ्ख्याकारकाभावपरा ॥ वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥

इति अव्ययप्रकरणम्

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्

- (453) **स्त्रियाम्** <4-1-3>

  अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् ॥

- (454) **अजाद्यतष्टाप्** <4-1-4>

  अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्च बाधनार्था । अजा । अतः - खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी । द्विगोः 479 इति ङीप् । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । बाला । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता ।एषु वयसि प्रथमे 478 इति ङीप् प्राप्तः ॥ *सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्*(वा) ॥ संफला । भस्त्रफला । ङ्यापोः 1001 इति ह्रस्वः ॥ । *दच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्* (वा) ॥ सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ॥ *शूद्रा*

चामहत्पूर्वा जातिः (वा) ॥ पुंयोगे तु शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् ? महाशूद्री । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि ॥ *मूलान्नञः* (वा) ॥ अमूला । ऋन्नेभ्यो ङीप् 306 ॥ कर्त्री । दण्डिनी ॥

- (455) **उगितश्च** <4-1-6>

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । पचन्ती । भवन्ती । दीव्यन्ती । शप्श्यनोः 446 इति नुम् । उगिदचाम् 361 इति सूत्रेऽज्ग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव इति नियम्यते । तेनेह न । उखास्रत् । क्विप् । अनिदिताम् 415 इति नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ॥

- (456) **वनो र च** <4-1-7>

वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् रश्चान्तादेशः । वन्निति ङ्वनिप्क्वनिप्वनिपां सामान्यग्रहणम् । (प) प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी । अतिधीवरी । शर्वरी ॥ । *वनो न हश इति वक्तव्यम्* (वा) ॥ हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् ङीप् रश्च नेत्यर्थः । ओणृ अपनयने । वनिप् । विड्वनोः 2982 इत्यात्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा ॥ *बहुव्रीहौ वा* (वा) ॥ बहुधीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाप् वक्ष्यते ॥

- (457) **पादोऽन्यतरस्याम्** <4-1-8>

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रतिपदिकात् ङीब्वा स्यात् । द्विपदी । द्विपात् ॥

- (458) **टाबृचि** <4-1-9>

ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा । न षट्स्वस्रादिभ्यः 308 ॥ पञ्च । चतस्रः । पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि ष्णान्ता षट् 369 इति षट्संज्ञां प्रति न लोपः सुप्स्वर 353 इति नलोपस्यासिद्धत्वात् न षट्स्वस्रादिभ्यः 308 इति न टाप् ॥

- (459) **मनः** <4-1-11>

मन्नन्तान्न ङीप् । सीमा । सीमानौ ॥

- (460) **अनो बहुव्रीहेः** <4-1-12>

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ ॥

- (461) **डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्** <4-1-13>

सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब् वा स्यात् ॥ सीमा । सीमे । सीमानौ । दामा । दामे । दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा । बहुयज्वे । बहुयज्वानौ ॥

- (462) **अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्** <4-1-28>

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् । पक्षे डाब्निषेधौ । बहुराज्ञी । बहुराज्ञौ । बहुराजे । बहुराजानौ ॥

- (463) **प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः** <7-3-44>

प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किम् ? नौका । प्रत्ययस्थात्किम् ? शक्नोतीति शका । असुपः किम् ? बहुपरिव्राजका नगरी । कात्किम् ? नन्दना । पूर्वस्य किम् ?

परस्य माभूत् । कटुका । तपरः किम् ? राका । आपि किम् ? कारकः ॥ । *मामकनरकयोरुपसंख्यानम्* (वा) ॥ मामिका । नरान् कायतीति नरिका ॥ । *त्यक्त्यपोश्च* (वा) ॥ दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका ॥

- (464) **न यासयोः** <7-3-45>

यत्तदोरस्येन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥ त्यकनश्च निषेधः ॥ अधित्यका । उपत्यका ॥ *आशिषि वुनश्च न* (वा) ॥ जीवका । भवका ॥ *उत्तरपदलोपे च* (वा) ॥ देवदत्तिका । देवका ॥ *क्षिपकादीनां च* (वा) ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ *तारका ज्योतिषि* (वा) ॥ अन्यत्र तारिका ॥ *वर्णका तान्तवे* (वा) ॥ अन्यत्र वर्णिका ॥ *वर्तकाशकुनौ प्राचाम्* (वा) ॥ उदीचां तु वर्तिका ॥ *अष्टकापितृदैवत्ये* (वा) ॥ अष्टिकान्या ॥ । *सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ इह वा अ इति च्छेदः । कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतका । सूतिकेत्यादि ॥

- (465) **उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः** <7-3-46>

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे । केऽणः 834 इति ह्रस्वः । आर्यका । आर्यिका । चटकका । चटकिका । आतः किम् ? सांकाश्ये भवा सांकाश्यिका । यकेति किम् ? अश्विका । स्त्रीप्रत्ययेति किम् ? शुभं ातीति शुभंयाः । अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका ॥ *धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्* (वा) ॥ सुनयिका । सुपाकिका ॥

- (466) **भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि** <7-3-47>

स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्त्वम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्याऽसुप इति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमैषका । अद्वके । परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम् । नतु द्वैषयोरसंभवात् । नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्येवोदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विका परमस्विकेति नित्यमेवेत्वम् । निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रिका । एषका । एषिका । कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका । अजिका । ज्ञका । ज्ञिका । द्वके । द्विके । निःस्वका । निःस्विका ॥

- (467) **अभाषितपुंस्काच्च** <7-3-48>

एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इद्वा स्यात् । गङ्गका । गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता अखट्वा अखट्विका । शैषिके कपि तु विकल्प एव ॥

- (468) **आदाचार्याणाम्** <7-3-49>

पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात् । गङ्गाका । गङ्गिका । उक्तपुंस्कात्तु शुभ्रिका ॥

- (469) **अनुपसर्जनात्** <4-1-14>

अधिकारोऽयं यूनस्तिः 531 इत्यभिव्याप्य । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥

- (470) **टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः** <4-1-15>

अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनात्वान्नेह बहुकुरूचरा । नदट्, नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्त्वादुगित्त्वाच्च ङीप् प्राप्तः । यासुटो ङित्त्वेन (प) लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम् । इति ज्ञापनान्न भवति । श्नः शानचः शित्त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी । ऐन्द्री ।

औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरी ॥ (प)ताच्छीलिके णेऽपि ॥ चौरी ॥ । *नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंङ्ख्यानम्* (वा) ॥ स्त्रैणी । पौंस्नी । शाक्तीकी । आढ्यङ्करणी ।

तरुणी । तलुनी ॥

- (471) **यञश्च** <4-1-16>

    यञन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । आकारलोपे कृते ॥

- (472) **हलस्तद्धितस्य** <6-4-150>

    हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे । गार्गी ॥ अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप् । द्वीपे भवा द्वैप्या । अधिकारग्रहणान्नेह । देवस्यापत्यं दैव्या । देवाद्यञञाविति हि यञ् प्राद्गीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः ॥

- (473) **प्राचां ष्फ तद्धितः** <4-1-17>

    यञन्तात्ष्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः ॥

- (474) **षः प्रत्ययस्य** <1-3-6>

    प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात् ॥

- (475) **आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्** <7-1-2>

    प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्त्वसामर्थ्यात् ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे षिद्गौरा 498 इति वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी ॥

- (476) **सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः** <4-1-18>

    लौहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी ॥

- (477) **कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च** <4-1-19>

    आभ्यां ष्फः स्यात् । टाप्ङीषोरपवादः । कुर्वादिभ्यो ण्यः 1175 । कौरव्यायणी । ढक् च मण्डूकात् 1122 इत्यण् । माण्डूकायनी ॥ । *आसुरेरुपसङ्ख्यानम्* (वा) ॥ आसुरायणी ॥

- (478) **वयसि प्रथमे** <4-1-20>

    प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी ॥ । *वयस्यचरम इति वाच्यम्* (वा) ॥ वधूटी । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् ? शिशुः । कन्याया न । न्यायाः कनीन च 1119 इति निर्देशात् ॥

- (479) **द्विगोः** <4-1-21>

    अदन्तात् द्विगोर्ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात्त्रिफला । त्र्यनीका सेना ॥

- (480) **अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि** <4-1-22>

    अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयष्ठक् । अध्यर्ध 1693 इति लुक् । द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता । द्व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तात्तु द्व्याढकी । तद्धितलुकि किम् ? समाहारे पञ्चाश्वी ॥

- (481) **काण्डान्तात्क्षेत्रे** <4-1-23>

  क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि सति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसच् 1838 इति विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । क्षेत्रे किम् ? द्विकाण्डी रज्जुः ॥

- (482) **पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्** <4-1-24>

  प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्ङीप् वा स्यात्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा ॥

- (483) **ऊधसोऽनङ्** <5-4-131>

  ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाब् ङीब् निषेधेषु प्राप्तेषु ॥

- (484) **बहुव्रीहेरूधसो ङीष्** <4-1-25>

  ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोध्नी । स्त्रियां किम् ? कुण्डोधो धैनुकम् । इहानङपि न । तद्विधौ स्त्रियामित्युपसङ्ख्यानात् ॥

- (485) **संख्याऽव्ययादेर्ङीप्** <4-1-26>

  ङीषोऽपवादः । द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ।

- (486) **दामहायनान्ताच्च** <4-1-27>

  सङ्ख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात् । दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाऽननुवृत्तेरुद्दामा वडवेत्यत्र डाब्निषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला ॥ *त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्* (वा) ॥ वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप् णत्वं चेष्यते । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र । त्रिहायना चतुर्हायना शाला ॥

- (487) **नित्यं संज्ञाछन्दसोः** <4-1-29>

  अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् । सुराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे तु शतमूर्ध्नी ॥

- (488) **केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च** <4-1-30>

  एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात्सञ्ज्ञाछन्दसोः । अथोत इन्द्रः केवलीर्विशः । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् । अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका ।

- (489) **अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्** <4-1-32>

  एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् 306 गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्ति सामानाधिकरण्याभावाद- प्राप्तो मतुप् निपात्यते । पतिवत्नीत्यत्र तु वत्वं निपात्यते । अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । प्रत्युदाहरणं तु । अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी ॥

- (490) **पत्युर्नो यज्ञसंयोगे** <4-1-33>

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् ॥

- (491) **विभाषा सपूर्वस्य** <4-1-34>

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी । दृढपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत् । पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् । असंयोगपूर्वस्येति यणि । असंश्मिश्च पक्षे । पत्नियौ । पत्नियः । इतीयङ्विषये विशेषः । सपूर्वस्य किम् ? गवां पतिः स्त्री ॥

- (492) **नित्यं सपत्न्यादिषु** <4-1-35>

पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोऽपि निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ॥

- (493) **पूतक्रतोरै च** <4-1-36>

। *इयं त्रिसूत्री पुंयोगे एवेष्यते* (वा) ॥ पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः स्यात्पूतक्रतुरेव सा ॥

- (494) **वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः** <4-1-37>

एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति च । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो नतु दीर्घमध्यः ॥

- (495) **मनोरौ वा** <4-1-38>

मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्त ऐकारश्च वा ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च । मनोः स्त्री मनावी । मनायी । मनुः ॥

- (496) **वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः** <4-1-39>

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । वर्णानां तणतिनितान्तानाम् (फि 33) इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । त्र्येण्या च शलल्येति

गृह्यसूत्रम् । ्रीण्येतानि यस्या इति बहुव्राहिः । अनुदात्तात् किम् ? श्वेता । घृतादीनां च (फि 21) इत्यन्तोदात्तोऽयम् । अत इत्येव । शितिः स्त्री ॥ *पिशङ्गादुपसङ्ख्यानम्* (वा) ॥ पिशङ्गी । पिशङ्गा ॥ *असितपलितयोर्न* (वा) ॥ असिता । पलिता ॥ *छन्दसि क्नमेके* (वा) ॥ असिक्नी । पलिक्नी । अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किंतु विशुद्धवाची । तेन अवदाता इत्येव ॥

- (497) **अन्यतो ङीष्** <4-1-40>

तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वचो गुरुः (फि 42) इति मध्योदात्तावेतौ । अनुदात्तान्तात्किम् ? कृष्णा । कपिला ॥

- (498) **षिद्गौरादिभ्यश्च** <4-1-41>

षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् । नर्तकी । गौरी ॥ *आमनडुहः स्त्रियां वा* (वा) ॥ अनडुही ॥ अनड्वाही । (ग) पिप्पल्यादयश्च ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥

- (499) **सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः** <6-4-149>

अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्यवयवः ॥ । *मत्स्यस्य ङ्याम्* (वा) ॥ । *सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च* (वा) ॥ । *तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्* (वा) ॥ मत्सी ॥ । *??मातरि षिच्च (वा) इति षित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष्??* । दंष्ट्रा ॥

- (500)**जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु** <4-1-42>

    एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमात् वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी । उत्सादित्वादञन्तत्वे टिड्ढा 470 इति ङीप्याद्युदात्तः । कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । कुडि दाहे । गुरोश्च हलः 3280 इति अप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते नतु नियम्यते । गोणी आवपनं चेत् । गोणान्या । स्थली अकृत्रिमा चेत् । स्थलाऽन्या । भाजी श्राणा चेत् । भाजाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या । गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः ॥ *??नील्या अन्वक्तव्यः (वा) इत्यन्??* । अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किंतु ॥ । *नीलादौषधौ* (वा) ॥ नीली ॥ । *प्राणिनि च* (वा) ॥ नीली गौः ॥ । *संज्ञायां वा* (वा) ॥ नीली । नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या । कामुकी मैथुनेच्छा चेत् । कामुकाऽन्या । कबरी केशानां संनिवेशश्चेत् । कबराऽन्या । चित्रेत्यर्थः ॥

- (501) **शोणात्प्राचाम्** <4-1-43>

    शोणी । शोणा ॥

- (502) **वोतो गुणवचनात्** <4-1-44>

    उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । मृद्वी । मृदुः । उतः किम् ? शुचिः । गुणेति किम् ? आखुः ॥ । *खरुसंयोगोपधान्न* (वा) ॥ खरुः पतिंवरा कन्या । पाण्डुः ॥

- (503) **बह्वादिभ्यश्च** <4-1-45>

    एभ्यो वा ङीष् स्यात् । बह्वी । बहुः । (ग) कृदिकारादक्तिनः ॥ रात्रिः । रात्री । (ग) सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके ॥ शकटिः । शकटी । अक्तिन्नर्थात्किम् ? अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । हिमकाषिहतिषु च 992 इति पद्भावः । पद्धतिः । पद्धती ॥

- (504) **पुंयोगादाख्यायाम्** <4-1-48>

    या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी ॥ । *पालकान्तान्न* (वा) ॥ गोपालिका । अश्वपालिका ॥ । *सूर्याद्देवतायां चाप् वाच्यः* (वा) ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् ? सूरी कुन्ती । मानुषीयम् ॥

- (505) **इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्** <4-1-49>

    एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ॥ *हिमारण्ययोर्महत्त्वे* (वा) ॥ महद्धिमं हिमानी । महदरण्यम् अरण्यानी ॥ *यवाद्दोषे* (वा) ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ *यवनाल्लिप्याम्* (वा) ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ । *मातुलोपाध्याययोरानुग्वा* (वा) ॥ मातुलानी । मातुली । उपाध्यायानी । उपाध्यायी ॥ *या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः* (वा) ॥ उपाध्यायी । उपाध्याया । (ग) चार्यादणत्वं च ॥ आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥ *अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे* (वा) ॥ अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु । अर्यी । क्षत्रियी । कथं ब्रह्माणीति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् 2913 ॥

- (506) **क्रीतात्करणपूर्वात्** <4-1-50>

  क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती । क्वचिन्न । धनक्रीता ॥

- (507) **क्तादल्पाख्यायाम्** <4-1-51>

  करणादेः क्तान्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये । अभ्रलिप्ती द्यौः अल्पाख्यायां किम् ?चन्दनलिप्ताङ्गना ॥

- (508) **बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्** <4-1-52>

  बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्ताददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ *जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्* (वा) ॥ तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न । ऊरुभिन्नी । नेह । बहुकृता ॥ । *जातान्तान्न* (वा) ॥ दन्तजाता ॥ । *पाणिगृहीती भार्यायाम्* (वा) ॥ पाणिगृहीतान्या ॥

- (509) **अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा** <4-1-53>

  पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती । सुरापीता । अन्तोदात्तात्किम् ? वस्त्रच्छन्ना । अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेणापि न ङीष् ॥

- (510) **स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्** <4-1-54>

  असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताददन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्तु सुगुल्फा । उपसर्जनात् किम् ? शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा ॥ अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥ सुस्वेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् ॥ *अतत्स्थं तत्र दृष्टं च* (वा) ॥ सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥ *तेन चेत्तत्तथा युतम्* (वा) ॥ सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥

- (511) **नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च** <4-1-55>

  एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोर्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते । पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु असंयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्ते वचनम् । मध्येऽपवादन्यायात् । सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका । अत्र वृत्तिः ॥ (वृ) अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् ॥ स्वङ्गी । स्वङ्गेत्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण सङ्ग्राह्यमिति केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि ॥ । *पुच्छाच्च* (वा) ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ *कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्* (वा) ॥ कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ । *उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च* (वा) ॥ नित्यमित्येव । उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ॥

- (512) **न क्रोडादिबह्वचः** <4-1-56>

  क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ॥

- (513) **सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च** <4-1-57>

  सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका ॥

- (514) **नखमुखात्संज्ञायाम्** <4-1-58>

  ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् ? ताम्रमुखी कन्या ॥

- (515) **दिक्पूर्वपदान्ङीप्** <4-1-60>

  दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात् । प्राङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् ॥

- (516) **वाहः** <4-1-61>

  वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् । ङीषेवानुवर्तते न ङीप् । दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे ॥

- (517) **सख्यशिश्वीति भाषायाम्** <4-1-62>

  इति शब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि क्वचित् । सखी । अशिश्वी । आधेनवो धुनयन्तामशिश्वीः ॥

- (518) **जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्** <4-1-63>

  जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ । *आकृतिग्रहणा जातिः* (वा) ॥ अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ॥ *लिङ्गानां च न सर्वभाक्* (वा) ॥ सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तं किम् ? शुक्ला । सकृदित्यादि किम् ? देवदत्ता ॥ । *गोत्रं च चरणैः सह* (वा) ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठी । बह्वृची । ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीना ङीष् बाध्यते । जातेः किम् ? मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् ? बलाका । अयोपधात्किम् ? क्षत्रिया ॥ । *योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः* (वा) ॥ हयी । गवयी । मुकयी । हलस्तद्धितस्य 472 इति यलोपः । मनुषी ॥ । *मत्स्यस्य ङ्याम्* (वा) ॥ मत्सी ॥

- (519) **पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च** <4-1-64>

  पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । ओषधिविशेषे रूढा एते ॥

- (520) **इतो मनुष्यजातेः** <4-1-65>

  ङीष् स्यात् । दाक्षी । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यं औदमेयी । मनुष्येति किम् ? तित्तिरिः ॥

- (521) **ऊङुतः** <4-1-66>

  उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरूः ॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः 1190 ॥ तस्य स्त्रियामवन्ति 1195 इत्यादिना लुक् । अयोपधात् किम् ? अध्वर्युः ॥ *अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसङ्ख्यानम्*(वा) ॥ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्वा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोः 3721इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् ॥ प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः ॥

- (522) **बाह्वन्तात्संज्ञायाम्** <4-1-67>

  स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहूः । संज्ञायां किम् ? वृत्तबाहुः ॥

- (523) **पङ्गोश्च** <4-1-68>

  पङ्गूः ॥ । *श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च* (वा) ॥ चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः ॥

- (524) **ऊरूत्तरपदादौपम्ये** <4-1-69>

  उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् । करभोरूः ॥

- (525) **संहितशफलक्षणवामादेश्च** <4-1-70>

  अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरूः । सैव शफोरूः । शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शआद्यच् । लक्षणोरूः । वामोरूः ॥ । *सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः । सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः । यद्वा विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः ॥

- (526) **संज्ञायाम्** <4-1-72>

  कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् । कद्रूः । कमण्डलूः । संज्ञायां किम् ? कद्रुः । कमण्डलुः । अच्छन्दोऽर्थं वचनम् ॥

- (527) **शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्** <4-1-73>

  शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी । बैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव । (ग) नृनरयोर्वृद्धिश्च इति गणसूत्रम् । नारी ॥

- (528) **यङश्चाप्** <4-1-74>

  यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात् । यङ इति ञ्यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणम् । आम्बष्ठ्या । कारीषगन्ध्या ॥ । *षाद्यञश्चाप् वाच्यः* (वा) ॥ पौतिमाष्या ॥

- (529) **आवट्याच्च** <4-1-75>

  अस्माच्चाप् स्यात् । यञश्च 471 इति ङीषोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः । आवट्या ॥

- (530) **तद्धिताः** <4-1-76>

  आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

- (531) **यूनस्तिः** <4-1-77>

  युवन् शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात् स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम् ॥

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्

कारकप्रकरणम्

- (532) **प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा** <2-3-46>

  नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे सङ्ख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः - तटी - तटम् । परिमाणमात्रे, द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं सङ्ख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ॥

- (533) **संबोधने च** <2-3-47>

  इह प्रथमा स्यात् । हे राम ॥ इति प्रथमा ॥

- (534) **कारके** <1-4-23>

  इत्यधिकृत्य ॥

- (535) **कर्तुरीप्सिततमं कर्म** <1-4-49>

  कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् ? माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषाः न तु कर्तुः । तमब्ग्रहणं किम् ? पयसा ओदनं भुङ्क्ते । कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ॥

- (536) **अनभिहिते** <2-3-1>

  इत्यधिकृत्य ॥

- (537) **कर्मणि द्वितीया** <2-3-2>

  अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव । अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः । तिङ् - हरिः सेव्यते । कृत् - लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः - शतेन क्रीतः शत्यः । समासः - प्राप्तः आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः । क्वचिन्निपातेनाभिधानं यथा - विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥ सांप्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः ॥

- (538) **तथायुक्तं चानीप्सितम्** <1-4-50>

  ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति । ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते ॥

- (539) **अकथितं च** <1-4-51>

  अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं याचते वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि । कारकं किम् ? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ *अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्* (वा) ॥ कुरून् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ॥

- (540) **गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ** <1-4-52>

  गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् । आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥1 ॥ आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥ गतीत्यादि किम् ? पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥ । *नीवह्योर्न* (वा) ॥ नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन ॥ *नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः* (वा) ॥ वाहयति रथं वाहान् सूतः ॥ । *आदिखाद्योर्न* (वा) ॥ आदयति खादयति वा अन्नं बटुना ॥ *भक्षेरहिंसार्थस्य न* (वा) । भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्य किम् ? भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् ॥ *जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानम्* (वा) ॥ जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः ॥ । *दृशेश्च* (वा) ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशे०षार्थनामित्यनेन

ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापयति वा देवदत्तेन ॥ *शब्दायतेर्न* (वा) ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेऽत्राकर्मकाः । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवत्येव । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न ॥

- (541) **हृक्रोरन्यतरस्याम्** <1-4-53>

  हृक्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् ॥ *अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्* (वा) ॥ अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ॥

- (542) **अधिशीङ्स्थासां कर्म** <1-4-46>

  अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ॥

- (543) **अभिनिविशश्च** <1-4-47>

  अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । परिक्रयणे संप्रदानम् 580 इति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ॥

- (544) **उपान्वध्याङ्वसः** <1-4-48>

  उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरि ॥ *अभुक्त्यर्थस्य न* (वा) ॥ वने उपवसति ॥

  > उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
  > द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् ॥ *अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि* (वा) ॥ अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यते इत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥

- (545) **अन्तरान्तरेण युक्ते** <2-3-4>

  आभ्यां योगे द्वितीया । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ॥

- (546) **कर्मप्रवचनीयाः** <1-4-83>

  इत्यधिकृत्य ॥

- (547) **अनुर्लक्षणे** <1-4-84>

  लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ॥

- (548) **कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया** <2-3-8>

  एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि हेताविति तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेत्थंभूत 552 इत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ॥

- (549) **तृतीयार्थे** <1-4-85>

  अस्मिन्द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह संबद्धेत्यर्थः ॥ षिञ् बन्धने क्तः ॥

- (550) **हीने** <1-4-86>

हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ॥

- (551) **उपोऽधिके च** <1-4-87>

अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने उप हरिं सुराः ॥

- (552) **लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः** <1-4-90>

एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे, वृक्षं प्रति, पर्यनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थंभूताख्याने, भक्तो विष्णुं प्रति, पर्यनु वा । भागे, लक्ष्मीर्हरिं प्रति, पर्यनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायां, वृक्षंवृक्षं प्रति पर्यनु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् । एषु किम् ? परिषिञ्चति ॥

- (553) **अभिरभागे** <1-4-91>

भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसञ्ज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवं देवमभि सिञ्चति । अभागे किम् ? यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् ॥

- (554) **अधिपरी अनर्थकौ** <1-4-93>

उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसञ्ज्ञाबाधात् गतिर्गतौ 3977 इति निघातो न ॥

- (555) **सुः पूजायाम्** <1-4-94>

सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् ? सुषिक्तं किं तवाऽत्र । क्षेपोऽयम् ॥

- (556) **अतिरतिक्रमणे च** <1-4-95>

अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान् कृष्णः ॥

- (557) **अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु** <1-4-96>

एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसञ्ज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वान्न षः । संभावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्पिष इति षष्ठी त्वपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अपि स्तुयाद्विष्णुम् । संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । धिद्गेवदत्तम् अपि स्तुयाद्वृषलम् । गर्हा । अपि सिञ्च अपि स्तुहि । समुच्चये ॥

- (558) **कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे** <2-3-5>

इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडाधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् ? मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥ इति द्वितीया ॥

- (559) **स्वतन्त्रः कर्ता** <1-4-54>

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥

- (560) **साधकतमं करणम्** <1-4-42>

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसञ्ज्ञं स्यात् । तमप् ग्रहणं किम् ? गङ्गायां घोषः ॥

- (561) **कर्तृकरणयोस्तृतीया** <2-3-18>

  अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली ॥ *प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्* (वा) ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमैणेति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि ॥

- (562) **दिवः कर्म च** <1-4-43>

  दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥

- (563) **अपवर्गे तृतीया** <2-3-6>

  अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् ? मासमधीतो नायातः ॥

- (564) **सहयुक्तेऽप्रधाने** <2-3-19>

  सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकंसार्धंसमंयोगेऽपि । विनापि तद्योगं तृतीया । वृद्धो यूना 931 इत्यादिनिर्देशात् ॥

- (565) **येनाङ्गविकारः** <2-3-20>

  येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततः तृतीया स्यात् । अक्ष्णा काणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् ? अक्षि काणमस्य ॥

- (566) **इत्थंभूतलक्षणे** <2-3-21>

  कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥

- (567) **संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि** <2-3-22>

  संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा संजानीते ॥

- (568) **हेतौ** <2-3-23>

  हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका । अलं श्रमेण । साध्यं नास्तीत्यर्थः । साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेन शतेन वत्सान्पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ *अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया* (वा) ॥ दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति ॥ इति तृतीया ॥

- (569) **कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्** <1-4-32>

  दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ॥

- (570) **चतुर्थी संप्रदाने** <2-3-13>

  विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ । *क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्* (वा) ॥ पत्ये शेते ॥ । *यजेः कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा* (वा) ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

- (571) **रुच्यर्थानां प्रीयमाणः** <1-4-33>

रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् ? देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

- (572) **श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः** <1-4-34>

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम् ? देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

- (573) **धारेरुत्तमर्णः** <1-4-35>

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् ? देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

- (574) **स्पृहेरीप्सितः** <1-4-36>

स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् ? पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति ॥

- (575) **क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः** <1-4-37>

क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रुध्यति । द्रुह्यति । ईर्ष्यति । असूयति । यं प्रति कोपः किम् ? भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेषणं सामान्येन यं प्रति कोप इति ॥

- (576) **क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म** <1-4-38>

सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रुध्यति । अभिद्रुह्यति ॥

- (577) **राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः** <1-4-39>

एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात् । यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

- (578) **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता** <1-4-40>

आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

- (579) **अनुप्रतिगृणश्च** <1-4-41>

आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति । होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

- (580) **परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्** <1-4-44>

नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः ॥ *तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या* (वा) ॥ मुक्तये हरिं भजति ॥ *क्लृपि सम्पद्यमाने च* (वा) ॥ भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते सम्पद्यते जायत इत्यादि ॥ *उत्पातेन ज्ञापिते च* (वा) ॥ वाताय कपिला विद्युत् ॥ । *हितयोगे च* (वा) ॥ ब्राह्मणाय हितम् ॥

- (581) **क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः** <2-3-14>

  क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ॥

- (582) **तुमर्थाच्च भाववचनात्** <2-3-15>

  भाववचनाश्च 3180 इति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥

- (583) **नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च** <2-3-16>

  एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । (प) उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । तस्मै प्रभवति 1765 स एषां ग्रामणीः 1878 इति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिषीति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ॥

- (584) **मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु** <2-3-17>

  प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्वेऽहम् । अप्राणिष्वित्यपनीय । । *नौकाकान्नशुकशृगालवर्ज्येष्विति वाच्यम्* (वा) ॥ तेन न त्वां नावमन्नं वा मन्येःथ्द्य;त्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ॥

- (585) **गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि** <2-3-12>

  अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायां किम् ? मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् ? पन्थानं गच्छति । गन्त्राधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ॥ इति चतुर्थी ॥

- (586) **ध्रुवमपायेऽपादानम्** <1-4-24>

  अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ॥

- (587) **अपादाने पञ्चमी** <2-3-28>

  ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकं किम् ? वृक्षस्य पर्णं पतति ॥ । *जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्* (वा) ॥ पापाज्जुगुप्सते । विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ॥

- (588) **भीत्रार्थानां भयहेतुः** <1-4-25>

  भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे हेतुरपादानं स्यात् । चोराद् बिभेति । चोरात्त्रायते । भयहेतुः किम् ? अरण्ये

बिभेति त्रायते वा ॥

- (589) **पराजेरसोढः** <1-4-26>

  पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । सोढः किम् ? शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः ॥

- (590) **वारणार्थानामीप्सितः** <1-4-27>

प्रवृत्तिविघातो वारणम् । वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् ? यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥

- (591) **अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति** <1-4-28>

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम् ? चौरान्न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् ? अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

- (592) **आख्यातोपयोगे** <1-4-29>

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् ? टस्य गाथां शृणोति ॥

- (593) **जनिकर्तुः प्रकृतिः** <1-4-30>

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते ॥

- (594) **भुवः प्रभवः** <1-4-31>

भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रकाशते इत्यर्थः ॥ *ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च*(वा) ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्रेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात्त्वं नद्याः ॥ *यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी* (वा) ॥ । *तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ* (वा) ॥ । *कालात्सप्तमी च वक्तव्या* (वा) ॥ वनाद् ग्रामो योजनं योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥

- (595) **अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते** <2-3-29>

एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न । तस्य परमाम्रेडितम् 83 इति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थ 609 इति षष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच्, दक्षिणा ग्रामात् । आहि, दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमी 587 इति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृति इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी । भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः । अपपरिबहिः 666 इति समासविधानाज्ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी । ग्रामाद्बहिः ॥

- (596) **अपपरी वर्जने** <1-4-88>

एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ॥

- (597) **आङ् मर्यादावचने** <1-4-89>

आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि ॥

- (598) **पञ्चम्यपाङ्परिभिः** <2-3-10>

एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः, परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आमुक्तेः संसारः । आसकलात् ब्रह्म ॥

- (599) **प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः** <1-4-92>

एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥

- (600) **प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्** <2-3-11>

  अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ॥

- (601) **अकर्तर्यृणे पञ्चमी** <2-3-24>

  कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्बद्धः । अकर्तरि किम् ? शतेन बन्धितः ॥

- (602) **विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्** <2-3-25>

  गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् ? धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् ? बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥

- (603) **पृथग्विनानानाभिस्तृतीऽयान्यतरस्याम्** <2-3-32>

  एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीयेऽनुवर्तेते । पृथग् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ॥

- (604) **करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य** <2-3-33>

  एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ॥

- (605) **दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च** <2-3-35>

  एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा । अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह । दूरः पन्थाः ॥ इति पञ्चमी ॥

- (606) **षष्ठी शेषे** <2-3-50>

  कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधो दकस्योपस्कुरुते । भजे शंभोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ॥

- (607) **षष्ठी हेतुप्रयोगे** <2-3-26>

  हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

- (608) **सर्वनाम्नस्तृतीया च** <2-3-27>

  सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ॥ । *निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्* (वा) ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनम् इत्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥

- (609) **षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन** <2-3-30>

  एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दिक्शब्द 595 इति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः । पुरः पुरस्तात् । उपरि उपरिष्टात् ॥

- (610) **एनपा द्वितीया** <2-3-31>

एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥

- (611) **दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्** <2-3-34>

  एतैर्योगे षष्ठी स्यात् पञ्चमी च । दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा ॥

- (612) **ज्ञोऽविदर्थस्य करणे** <2-3-51>

  जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् ॥

- (613) **अधीगर्थदयेशां कर्मणि** <2-3-52>

  एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनम्, ईशनं वा ॥

- (614) **कृञः प्रतियत्ने** <2-3-53>

  कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् गुणाधाने । एधो दकस्योपस्करणम् ॥

- (615) **रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः** <2-3-54>

  भावाकतृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा ॥ । *अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम्* (वा) ॥ रोगस्य चौरज्वरः चौरसन्तापो वा । रोगकर्तृकं चौरसंबन्धि

ज्वरादिकमित्यर्थः ॥

- (616) **आशिषि नाथः** <2-3-55>

  आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथनम् । आशिषीति किम् ? माणवकनाथनम् । तत्संबन्धिनी याच्ञेत्यर्थः ॥

- (617) **जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्** <2-3-56>

  हिंसार्थनामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम् । प्रणिहननम् । निहननम् । प्रहणनं वा । नट अवस्कन्दने चुरादिः । चौरस्योन्नाटनम् । चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् । हिंसायां किम् ?धानापेषणम् ॥

- (618) **व्यवहृपणोः समर्थयोः** <2-3-57>

  शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता । शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् ? शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः ॥

- (619) **दिवस्तदर्थस्य** <2-3-58>

  द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् ? ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ॥

- (620) **विभाषोपसर्गे** <2-3-59>

  पूर्वयोगापवादः शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ॥

- (621) **प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने** <2-3-61>

देवतासंप्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा ॥

- (622) **कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे** <2-3-64>

कृत्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम् । द्विरह्नो भोजनम् । शेषे किम् ? द्विरह्न्यध्ययनम् ॥

- (623) **कर्तृकर्मणोः कृति** <2-3-65>

कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः ॥ । *गुणकर्मणि वेष्यते* (वा) ॥ नेताऽश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा । कृति किम् ? तद्धिते माभूत् । कृतपूर्वी कटम् ॥

- (624) **उभयप्राप्तौ कर्मणि** <2-3-66>

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ *स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः* (वा) ॥ भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः ॥ । *शेषे विभाषा* (वा) ॥ स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥

- (625) **क्तस्य च वर्तमाने** <2-3-67>

वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । न लोक 627 इति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ॥

- (626) **अधिकरणवाचिनश्च** <2-3-68>

क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वा ॥

- (627) **न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्** <2-3-69>

एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशाः । कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उः । हरिं दिदृक्षुः । अलंकरिष्णुर्वा । उक । दैत्यान् घातुको हरिः ॥ *कमेरनिषेधः* (वा) ॥ लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन्निति प्रत्याहारः शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्यातृनो नकारात् । शानन् । सोमं पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः । शतृ । वेदमधीयन् । तृन् । कर्ता लोकान् ॥ *द्विषः शतुर्वा* (वा) ॥ मुरस्य मुरं वा द्विषन् ॥ सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः

प्रतिषेधः ॥ शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ॥

- (628) **अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः** <2-3-70>

भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । सतः पावकोऽवतरति । व्रजं गामी । शतं दायी ॥

- (629) **कृत्यानां कर्तरि वा** <2-3-71>

षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरीति किम् ? गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेय 2894 इति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते ॥ कृत्यानाम् ॥ उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते । तेन नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । ततः ॥ कर्तरि वा ॥ उक्तोऽर्थः ॥

- (630) **तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्** <2-3-72>

तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ? तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ॥

- (631) **चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः** <2-3-73>

एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात् । आशिषि किम् ? देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ॥ इति षष्ठी ॥

- (632) **आधारोऽधिकरणम्** <1-4-45>

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् ॥

- (633) **सप्तम्यधिकरणे च** <2-3-36>

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्यः 605 इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ *क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम्* (वा) ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्च 1888 इति कर्तरीनिः ॥ *साध्वसाधुप्रयोगे च* (वा) ॥ साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले ॥ *निमित्तात्कर्मयोगे* (वा) ॥ निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥1 ॥ (इति भाष्यम्) । हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थमिदम् । सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् ? वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

- (634) **यस्य च भावेन भावलक्षणम्** <2-3-37>

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः ॥ । *अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च* (वा) ॥ सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ॥

- (635) **षष्ठी चानादरे** <2-3-38>

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः ॥

- (636) **स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च** <2-3-39>

एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ।

- (637) **आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्** <2-3-40>

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । एआसेवायां किम् ? आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥

- (638) **यतश्च निर्धारणम्** <2-3-41>

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ॥

- (639) **पञ्चमी विभक्ते** <2-3-42>

विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ॥

- (640) **साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः** <2-3-43>

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायाम् न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुर्निपुणो वा । अर्चायां किम् ? निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ॥ । *अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्* (वा) ॥ साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा ॥

- (641) **प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च** <2-3-44>

आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा ॥

- (642) **नक्षत्रे च लुपि** <2-3-45>

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् । मूले श्रवणे इति वा । लुपि किम् ? पुष्ये शनिः ॥

- (643) **सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये** <2-3-7>

शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः । अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते । तदस्मिन्नधिकम् 1846 इति यस्मादधिकम् 645 इति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वा अधिको हरिः ॥

- (644) **अधिरीश्वरे** <1-4-97>

स्वस्वामिभावसम्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥

- (645) **यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी** <2-3-9>

अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्धे हरेर्गुणाः । परार्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः । सप्तमी शौण्डैः 717 इति समासपक्षे तु रामाधीना । अषडक्ष 2079 इत्यादिना खः ॥

- (646) **विभाषा कृञि** <1-4-98>

अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात् तिङि चोदात्तवति 3978 इति निघातो न ॥ इति सप्तमी ॥

इति कारकप्रकरणम्

अव्ययीभावसमासप्रकरणम्

- (647) **समर्थः पदविधिः** <2-1-1>

पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥

- (648) **प्राक्कडारात्समासः** <2-1-3>

  कडाराः कर्मधारये 751 इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥

- (649) **सह सुपा** <2-1-4>

  सह इति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव । पर्यभूषयत् । अनुव्यचलत् । सुपा सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ॥

- (650) **सुपो धातुप्रातिपदिकयोः** <2-4-71>

  एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरट् 1999 इति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वे भूतो भूतपूर्वः ॥ । इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च ॥ जीमूतस्येव ॥

- (651) **अव्ययीभावः** <2-1-5>

  अधिकारोऽयम् ॥

- (652) **अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु** <2-1-6>

  अव्ययमिति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते । सोऽव्ययीभावः ॥

- (653) **प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्** <1-2-43>

  समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥

- (654) **उपसर्जनं पूर्वम्** <2-2-30>

  समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् ॥

- (655) **एकविभक्ति चापूर्वनिपाते** <1-2-44>

  विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् न तु तस्य पूर्वनिपातः ॥

- (656) **गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य** <1-2-48>

  उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अव्ययीभावश्च 451 इत्यव्ययत्वम् ॥

- (657) **नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः** <2-4-83>

  अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् किंतु तस्य पञ्चमीं विना अमादेशः । दिशयोर्मध्ये अपदिशम् । क्लीबाऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक्स्त्रियामित्यमरः ॥

- (658) **तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्** <2-4-84>

  अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्भावः स्यात् । अपदिशम् । अपदिशेन । अपदिशम् । अपदिशे । बहुलग्रहणात्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः । विभक्तीत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् । हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी ॥

- (659) **अव्ययीभावश्च** <2-4-18>

अयं नपुंसकं स्यात् ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य 318 । गोपायतीति इति गाः पातीति वा गोपाः । तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः । अभितः परितः अन्यारात् 595 इति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिव्यृद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा सम्प्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इति हरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः पश्चात्स्रंस्यते इति भाष्यप्रयोगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहरि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे ॥

- (660) **अव्ययीभावे चाकाले** <6-3-81>

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाह्णम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः । अनुरूप आत्मभावः संपत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति । साकल्येनेत्यर्थः । नत्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ॥

- (661) **यथाऽसादृश्ये** <2-1-7>

असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन सादृश्य इति वा यथार्थ इति वा प्राप्तं निषिध्यते ॥

- (662) **यावदवधारणे** <2-1-8>

यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम् ॥

- (663) **सुप्प्रतिना मात्रार्थे** <2-1-9>

शाकस्य लेशः शाकप्रतिः । मात्रार्थे किम् । वृक्षं वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥

- (664) **अक्षशलाकासंख्याः परिणा** <2-1-10>

द्यूतव्यवहारे पराजय एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तमक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ॥

- (665) **विभाषा** <2-1-11>

अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । सुप्सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादिसमासविधानज्ञापकात् ॥

- (666) **अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या** <2-1-12>

अपविष्णु संसारः अप विष्णोः । परिविष्णु परि विष्णोः । बहिर्वनम् बहिर्वनात् । प्राग्वनम् प्राग्वनात् ॥

- (667) **आङ्मर्यादाभिविध्योः** <2-1-13>

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः आ बालेभ्यः ॥

- (668) **लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये** <2-1-14>

आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्रागवत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति अग्निमभि । प्रत्यग्नि अग्निं प्रति ।

- (669) **अनुर्यत्समया** <2-1-15>

    यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ।

- (670) **यस्य चायामः** <2-1-16>

    यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ।

- (671) **तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च** <2-1-17>

    एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गुः

दोहनकालः । आयतीगवम् इत्यादि । इह शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते ॥

- (672) **पारे मध्ये षष्ठ्या वा** <2-1-18>

    पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय गङ्गापारात् । मध्ये गङ्गात् गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गायाः मध्यात् ॥

- (673) **संख्या वंश्येन** <2-1-19>

    वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् ॥

- (674) **नदीभिश्च** <2-1-20>

    नदीभिः सह सङ्ख्या प्राग्वत् ॥ । समाहारे चायमिष्यते ॥ सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ॥

- (675) **अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्** <2-1-21>

    अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् ॥

- (676) **समासान्ताः** <5-4-68>

    इत्यधिकृत्य ॥

- (677) **अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः** <5-4-107>

    शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् । (ग) जरायाः जरस् च । उपजरसम् । (ग) प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः ॥ यस्येति च 311 ॥ प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोक्षे लिट् 2171 इति निपातनात्परस्यौकारादेशः । परोक्षम् । परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्श आद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ॥

- (678) **अनश्च** <5-4-108>

    अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात् ॥

- (679) **नस्तद्धिते** <6-4-144>

  नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ॥

- (680) **नपुंसकादन्यतरस्याम्** <5-4-109>

  अन्नन्तं यत्क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् । उपचर्मम् । उपचर्म ॥

- (681) **नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः** <5-4-110>

  वा टच् स्यात् । उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

- (682) **झयः** <5-4-111>

  झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा । उपसमिधम् । उपसमित् ॥

- (683) **गिरेश्च सेनकस्य** <5-4-112>

  गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम् । उपगिरि ॥

इति अव्ययीभावसमासप्रकरणम्

तत्पुरुषसमासप्रकरणम्

- (684) **तत्पुरुषः** <2-1-22>

  अधिकारोऽयम् । प्राग्बहुव्रीहेः ॥

- (685) **द्विगुश्च** <2-1-23>

  द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ॥

- (686) **द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तन्नैः** <2-1-24>

  द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीत ॥ । गम्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ ग्रामं गमी ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः ॥

- (687) **स्वयं क्तेन** <2-1-25>

  द्वितीया - 686 इति न संबद्ध्यते अयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः ॥

- (688) **खट्वा क्षेपे** <2-1-26>

  खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते ॥

- (689) **सामि** <2-1-27>

  सामिकृतम् ॥

- (690) **कालाः** <2-1-28>

  क्तेनेत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ॥

- (691) **अत्यन्तसंयोगे च** <2-1-29>

  काला इत्येव । अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् ॥

- (692) **तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन** <2-1-30>

  तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्ष्णा काणः ॥

- (693) **पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः** <2-1-31>

  तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे । माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ 3888 इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः ॥ । अवरस्योपसंख्यानम् ॥ मासेनावरो मासावरः ॥

- (694) **कर्तृकरणे कृता बहुलम्** <2-1-32>

  कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्रागवत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ॥ (प) कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेतावेषा तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न । कृता किम् । काष्ठैः पचतितराम् ॥

- (695) **कृत्यैरधिकार्थवचने** <2-1-33>

  स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी ॥

- (696) **अन्नेन व्यञ्जनम्** <2-1-34>

  संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

- (697) **भक्ष्येण मिश्रीकरणम्** <2-1-35>

  गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

- (698) **चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः** <2-1-36>

  चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावः एव गृह्यते । बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह । रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठी समासाः ॥ । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ॥

- (699) **पञ्चमी भयेन** <2-1-37>

  चोराद्भयं चोरभयम् ॥ । भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम् ॥ वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः ॥

- (700) **अपेतापोढमुक्तपतितापन्नस्तैरल्पशः** <2-1-38>

एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पशः किम् । प्रसादात्पतितः ॥

- (701) **स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन** <2-1-39>

स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः 159 इत्यलुक् ॥

- (702) **षष्ठी** <2-2-8>

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥

- (703) **याजकादिभिश्च** <2-2-9>

एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । तृजकाभ्यां कर्तरि 709 इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ॥ । गुणात्तरणे तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरप्प्रत्ययलोपश्च । न निर्धारणे 704 इति पूरणगुण 705 इति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ॥ । कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् ॥ इध्मस्य व्रश्चनः इध्मव्रश्चनः ॥

- (704) **न निर्धारणे** <2-2-10>

निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ । प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ॥

- (705) **पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन** <2-2-11>

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे । सतां षष्ठः । गुणे । काकस्य कार्ष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेवमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः । तदाशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् 1295 इत्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवम् बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन्कुर्वाणो वा । किंकरः इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्ये । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् स्वरे भेदः । समानाधिकरणेन । तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न । गोर्धेनोरित्यादिषु पोटायुवति 744 इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः । सोऽप्यनेन वार्यते ॥

- (706) **क्तेन च पूजायाम्** <2-2-12>

मतिबुद्धि - 3089 इति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयासमासः ॥

- (707) **अधिकरणवाचिना च** <2-2-13>

क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ॥

- (708) **कर्मणि च** <2-2-14>

उभयप्राप्तौ कर्मणि 624 इति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥

- (709) **तृजकाभ्यां कर्तरि** <2-2-15>

  कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकत्वादिसमासः । भूभर्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः ॥

- (710) **कर्तरि च** <2-2-16>

  कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् ॥

- (711) **नित्यं क्रीडाजीविकयोः** <2-2-17>

  एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायाम् 3286 इति भावे ण्वुल् । जीविकायां । दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरि 709 इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥

- (712) **पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे** <2-2-1>

  अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । संख्याविसाय - 238 इति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्वोप्येकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥

- (713) **अर्धं नपुंसकम्** <2-2-2>

  समांसवाच्यर्ध शब्दो नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् ॥ । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् ॥ एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन पञ्चखट्वी इत्यादि सिद्ध्यति । अर्धं पिपल्या अर्धपिप्पली । क्लीबे किम् । ग्राम्यार्धः । द्रव्यैक्य एव । अर्धं पिप्पलीनाम् ॥

- (714) **द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्** <2-2-3>

  एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात् पूरणगुण - 705 इति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ॥

- (715) **प्राप्तापन्ने च द्वितीयया** <2-2-4>

  पक्षे द्वितीयाश्रिता-- 686 इति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्न जीविका ॥

- (716) **कालाः परिमाणिना** <2-2-5>

  परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः । द्व्यहजातः । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । द्व्यहो जातस्य यस्य सः इति विग्रहः ॥ । उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्व्यह्नजातः । अह्नोऽह्न- 790 इति वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः । पूर्वत्र तु न सङ्ख्यादेः समाहारे 793 इति निषेधः ॥

- (717) **सप्तमी शौण्डैः** <2-1-40>

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । अध्युत्तरपदात् 2079 इति खः । ईश्वराधीनः ॥

- (718) **सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च** <2-1-41>

  एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । सांकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ॥

- (719) **ध्वाङ्क्षेण क्षेपे** <2-1-42>

  ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाकः ॥

- (720) **कृत्यैर्ऋणे** <2-1-43>

  सप्तम्यन्तं कृत्प्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके । मासेदेयं ऋणम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् । पूर्वाह्णेगेयं साम ॥

- (721) **संज्ञायाम्** <2-1-44>

  सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः । वनेकसेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्या 966 इत्यलुक् ॥

- (722) **क्तेनाहोरात्रावयवाः** <2-1-45>

  अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अह्नि दृष्टम् ॥

- (723) **तत्र** <2-1-46>

  तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्र भुक्तम् ॥

- (724) **क्षेपे** <2-1-47>

  सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ॥

- (725) **पात्रेसमितादयश्च** <2-1-48>

  एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव संगताः नतु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ॥

- (726) **पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन** <2-1-49>

  विशेषणं विशेष्येण 736 इति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायाम् 727 इति नियमबाधनार्थं च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ॥

- (727) **दिक्संख्ये संज्ञायाम्** <2-1-50>

  समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

- (728) **तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च** <2-1-51>

तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः 1328 इति ञः ॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ॥ आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शाला शब्दे आकारः उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे । षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ॥ । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥

- (729) **गोरतद्धितलुकि** <5-4-92>

  गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो न तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः ॥

- (730) **संख्यापूर्वो द्विगुः** <2-1-52>

  तद्धितार्थ - 728 इत्यत्रोक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वो द्विगोः स्यात् ॥

- (731) **द्विगुरेकवचनम्** <2-4-1>

  द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् । स नपुंसकम् 821 इति नपुंसकत्वम् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ॥

- (732) **कुत्सितानि कुत्सनैः** <2-1-53>

  कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः । मीमांसकदुर्दुरूढः ॥

- (733) **पापाणके कुत्सितैः** <2-1-54>

  पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । आणककुलालः ॥

- (734) **उपमानानि समान्यवचनैः** <2-1-55>

  घन इव श्यामो घनयामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥

- (735) **उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे** <2-1-56>

  उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्यप्रयेगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ॥

- (736) **विशेषणं विशेषेण बहुलम्** <2-1-57>

  भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम् । कृष्णसर्पः । क्वचिन्न । रामो जामदग्न्यः ॥

- (737) **पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च** <2-1-58>

  पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः ॥ । अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः ॥ अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्धः । कथमेकवीर इति । पूर्वकालैक - 726 इति बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भविष्यति ॥

- (738) **श्रेण्यादयः कृतादिभिः** <2-1-59>

  । श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः ॥

- (739) **क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्** <2-1-60>

  नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् ॥ । शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शकपार्थिवः । देवब्राह्मणः ॥

- (740) **सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः** <2-1-61>

  सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन महत आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ॥

- (741) **वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्** <2-1-62>

  गोवृन्दारकः ॥ व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ॥

- (742) **कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने** <2-1-63>

  कतरकठः । कतमकलापः । गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम् ॥

- (743) **किं क्षेपे** <2-1-64>

  कुत्सितो राजा किंराजा । यो न रक्षति ॥

- (744) **पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्दातिः** <2-1-65>

- (745) **तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः** <1-2-42>

- (746) **पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु** <6-3-42>

  कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङभावो यस्ंिमस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावोऽनेन विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । स्त्रौघ्नभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं । पाचकजातीया । पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा । पोटा स्त्री पुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्चित्कतिपयम् । गृष्टिः सकृत्प्रसूता, गोगृष्टिः । धेनुर्नवप्रसूतिका, गोधेनुः । वशा वन्ध्या, गोवशा । वेहत् गर्भघातिनी । गोवेहत् । बष्कयणी तरुणवत्सा, गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः ॥

- (747) **प्रशंसावचनैश्च** <2-1-66>

  एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः न तु विशेष्यनिध्नाः । जातिः किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

- (748) **युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः** <2-1-67>

  पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिः युवखलतिः ।

युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्समानाधिकरण्यम् ॥

- (749) **कृत्यतुल्याख्या अजात्या** <2-1-68>

  भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्या किम् । भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ॥

- (750) **वर्णो वर्णेन** <2-1-69>

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ॥

- (751) **कडाराः कर्मधारये** <2-2-38>

कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥

- (752) **कुमारः श्रमणादिभिः** <2-1-70>

कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम् ॥

- (753) **चतुष्पादो गर्भिण्या** <2-1-71>

चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणी शब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी ॥

- (754) **मयूरव्यंसकादयश्च** <2-1-72>

एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसको । मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उदक्चावाक् च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति किंचन यस्य सः अकिंचनः ॥ (ग) आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता । पचतभृज्जता । खादतमोदता ॥ (ग) एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ एहीड इति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एहिपचम् । उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः ॥ (ग) जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताभिधीयत इत्यर्थः ॥ जहिजोडः । जहिस्तम्बः ॥ नास्ति कुतो भयं सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ॥

- (755) **ईषदकृता** <2-2-7>

ईषत्पिङ्गलः ॥ । ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम् ॥ ईषद्रक्तम् ॥

- (756) **नञ्** <2-2-6>

नञ् सुपा सह समस्यते ॥

- (757) **नलोपो नञः** <6-3-73>

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः, अब्राह्मणः ॥

- (758) **तस्मान्नुडचि** <6-3-74>

लुप्तनकारन्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः । अर्थाभावे अव्ययीभावेन सहायं विकल्पते । रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम् इति, । अद्रुतायामसंहितम् इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् ॥ । नञो नलोपस्तिङि क्षेपे ॥ अपचसि त्वं जाल्म ॥ नैकधेत्यादौ तु न शब्देन सह सूपा 649 इति समासः ॥

- (759) **नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या** <6-3-75>

पाद् शत्रन्तः । वेदाः इत्यसुन्नन्तः । न सत्या असत्याः । न असत्या नासत्याः । न मुञ्चति इति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् । न खमस्य नखम् । नस्त्रीपुमान् नपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षरतेः क्षीयतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्डः । न अकस्मिन्निति नाकः ॥

- (760) **नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्** <6-3-77>

  नग इत्यत्र नञ्प्रकृत्या वा । नगाः अगाः पर्वताः । अप्राणिषु इति किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडा 711 इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तमाने ॥

- (761) **कुगतिप्रादयः** <2-2-18>

  एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । गतिश्च 23 इत्यनुवर्तमाने ॥

- (762) **ऊर्यादिच्विडाचश्च** <1-4-61>

  एते क्रियायोगे गतिसंज्ञा स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥ । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ कारिका क्रिया कारिकाकृत्य ॥

- (763) **अनुकरणं चानितिपरम्** <1-4-62>

  खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ॥

- (764) **आदरानादरयोः सदसती** <1-4-63>

  सत्कृत्य । असत्कृत्य ॥

- (765) **भूषणेऽलम्** <1-4-64>

  अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणम् - 763 इत्यादित्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्विषया ॥

- (766) **अन्तरपरिग्रहे** <1-4-65>

  अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ॥

- (767) **कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते** <1-4-66>

  कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातऽभिलाषातिशये वर्तते । मनः शब्दोऽप्यत्रैव ॥

- (768) **पुरोऽव्ययम्** <1-4-67>

  पुरस्कृत्य ॥

- (769) **अस्तं च** <1-4-68>

  अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् ॥ अस्तंगत्य ॥

- (770) **अच्छ गत्यर्थवदेषु** <1-4-69>

  अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ॥

- (771) **अदोऽनुपदेशे** <1-4-70>

  अदःकृत्य अदःकृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदः कृत्वा ॥

- (772) **तिरोऽन्तर्धौ** <1-4-71>

  तिरोभूय ॥

- (773) **विभाषा कृञि** <1-4-72>

  तिरस्कृत्य । तिरकृत्य । तिरः कृत्वा ॥

- (774) **उपाजेऽन्वाजे** <1-4-73>

  एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजेकृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ॥

- (775) **साक्षात्प्रभृतीनि च** <1-4-74>

  कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ । च्व्यर्थ इति वाच्यम् ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणंकृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् ॥

- (776) **अनत्याधान उरसिमनसी** <1-4-75>

  उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

- (777) **मध्ये पदे निवचने च** <1-4-76>

  एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः ॥

- (778) **नित्यं हस्ते पाणावुपयमने** <1-4-77>

  कृञि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य ॥

- (779) **प्राध्वं बन्धने** <1-4-78>

  प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा ॥

- (780) **जीविकोपनिषदावौपम्ये** <1-4-79>

  जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि ॥ । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ॥ । अत्यादयः क्रन्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः ॥ । अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ॥ । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कशाम्बिः ॥ । कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ॥ वृक्षं प्रति ॥

- (781) **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्** <3-1-92>

  सप्तम्यन्ते पदे कर्मणि - 2913 इत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्तस्ंिमश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः ॥

- (782) **उपपदमतिङ्** <2-2-19>

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माङि लुङ् 1219 इति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्येन्नेहानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्यातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते । सुपेति च निवृत्तम् । तथा च (प) गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः इति सिद्धम् ॥ व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ॥

- (783) **अमैवाव्ययेन** <2-2-20>

  अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुंकारम् । नेह ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् 3179 ॥ कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥

- (784) **तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्** <2-2-21>

  उपदंशस्तृतीयायाम् 3368 इत्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् ॥

- (785) **क्त्वा च** <2-2-22>

  तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः कृत्य । उच्चैः कृत्वा । अव्ययेऽयथाभिप्रेत - 3381 इति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

- (786) **तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः** <5-4-86>

  संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥

- (787) **अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुराणाच्च रात्रेः** <5-4-87>

  एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः ॥ । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् ॥ अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयोः रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः ॥

- (788) **राजाहः सखिभ्यष्टच्** <5-4-91>

  एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् । परमराजः । अतिराजी । कृष्णसखः ॥

- (789) **अह्नष्टखोरेव** <6-4-145>

  टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः क्रतुः । तद्धितार्थे द्विगुः । तमधीष्टः - 1744 इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहः संवत्सराच् 1751 इति खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह ।

मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ॥

- (790) **अह्नोऽह्न एतेभ्यः** <5-4-88>

  सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे ॥

- (791) **अह्नोऽदन्तात्** <8-4-7>

अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्यऽह्नादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाह्णः । पूर्वाह्णः । संख्याताह्नः । द्वयोरह्नोर्भवः ॥ कालाट्ठञ् 1381 ॥ द्विगोर्लुगनपत्य 1080 इति ठञो लुक् । द्व्यह्नः । स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप् । द्वयह्ना । द्व्ह्यह्नप्रियः । अत्यह्नः ॥

- (792) **क्षुभ्नादिषु च** <8-4-39>

  एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाह्नी प्रावृट् । एवं चैतदर्थमह्न इत्यदन्तानुकरणक्लेशो न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्त - 1055 इति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपकरणान्नेह । परगतमहः पराह्नः ॥

- (793) **न संख्यादेः समाहारे** <5-4-89>

  समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरह्नादेशो न स्यात् । संख्यादेरिति स्पष्टार्थम् । द्व्योरह्नोः समाहारो द्व्यहः । त्र्यहः ॥

- (794) **उत्तमैकाभ्यां च** <5-4-90>

  आभ्यामह्नादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः । पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके । संख्याताहः ॥

- (795) **अग्राख्यायामुरसः** <5-4-93>

  टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः ॥

- (796) **अनोश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः** <5-4-94>

  टच्स्याज्जातौ संज्ञायां च । उपानसम् । अमृताश्मः । कालायसम् । मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् । पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा ॥

- (797) **ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः** <5-4-95>

  ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः स चासौ तक्षा च कौटतक्षः ॥

- (798) **अतेः शुनः** <5-4-96>

  अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेना ॥

- (799) **उपमानादप्राणिषु** <5-4-97>

  अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच्स्यात् । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः । अप्राणिषु किम् । वानरः श्वेव वानरश्वा ॥

- (800) **उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः** <5-4-98>

  चादुपमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् ॥

- (801) **नावो द्विगोः** <5-4-99>

  नौशब्दान्ताद्द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः । द्विगोर्लुगनपत्ये 1080 इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणाद्धलादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः ॥

- (802) **अर्धाच्च** <5-4-100>

अर्धान्नावष्टच् स्यात् । नावोऽर्धम् । अर्धनावम् । क्लीबत्वं लोकात् ॥

- (803) **खार्याः प्राचाम्** <5-4-101>

  द्विगोरर्धाच्च खार्याष्टज्वा स्यात् । द्विखारम् । द्विखारि । अर्धखारम् । अर्धखारि ॥

- (804) **द्वित्रिभ्यामञ्जलेः** <5-4-102>

  टज्वा स्याद् द्विगौ । द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलि । अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः ॥

- (805) **ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्** <5-4-104>

  ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ॥

- (806) **कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्** <5-4-105>

  आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः । कुब्रह्मा ॥

- (807) **आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः** <6-3-46>

  महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे किम् । महतः सेवा महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महत् 740 इति समासोऽत्र ग्रहीष्यते इति चेत्, महाबाहुर्न स्यात् । तस्मात् (प) लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य इति परिभाषा नेह प्रवर्तते । समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागादात्वम् । प्रागेकादशभ्यः 1995 इति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारय 746 इति पुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजातीया ॥ । महदात्त्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च ॥ असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥ । अष्टनः कपाले हविषि ॥ अष्टाकपालः ॥ । गवि च युक्ते ॥ गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अष्टागवं शकटम् । अच्प्रत्यन्वव 943 इत्यत्राजिति योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा ॥

- (808) **द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः** <6-3-47>

  आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । द्व्यधिका दशेति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः । द्व्यशीतिः ॥ । प्राक्शतादिति वक्तव्यम् ॥ नेह । द्विशतम् । द्विसहस्त्रम् ॥

- (809) **त्रेस्त्रयः** <6-3-48>

  त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु त्रिर्दश त्रिदशाः । सुजर्थे बहुव्रीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्त्रम् ॥

- (810) **विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्** <6-3-49>

  द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥

- (811) **एकादिश्चैकस्य चादुक्** <6-3-76>

  एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्य च अदुगागमश्च । नञो विंशत्या सह समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन नविंशतिः एकान्नविंशतिः । एकाद्नविंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः

॥ । षष उत्त्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम् ॥ षोडन् । षोडश । षोढा । षड्धा ॥

- (812) **परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरषयोः** <2-4-26>

  एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली ॥ । द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अत एव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः ॥

- (813) **पूर्ववदश्ववडवौ** <2-4-27>

  द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः ॥

- (814) **रात्राह्नाहाः पुंसि** <2-4-29>

  एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्णः । द्व्यहः ॥ संङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् ॥ लि. 131 द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् ॥

- (815) **अपथं नपुंसकम्** <2-4-30>

  तत्पुरुषः इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । अपन्थाः ॥

- (816) **अर्धर्चाः पुंसि च** <2-4-31>

  अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थ,शरीर,मण्ड,पीयूष,देह,अङ्कुश,कलश इत्यादि ॥

- (817) **जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्** <1-2-58>

  एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः ॥

- (818) **अस्मदो द्वयोश्च** <1-2-59>

  एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षे अहं ब्रवीमि । आवां ब्रूवः इति वा ॥ । सविशेषणस्य प्रतिषेधः ॥ पटुरहं ब्रवीमि ॥

- (819) **फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे** <1-2-60>

  द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वे फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः ॥ पूर्वे प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ॥ नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥

- (820) **तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्** <1-2-63>

  बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम् । विशाखानूराधाः । नक्षत्रेति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः ॥

- (821) **स नपुंसकम्** <2-4-17>

  समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वाश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गपवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् ॥ । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः ॥ पञ्चमूली ॥ । आबन्तो वा ॥ पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी ॥ । अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम् ॥ पञ्चतक्षी । पञ्चतक्षम् ॥ । पात्राद्यन्तस्य न ॥ पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ॥ । पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः

क्लीबतेष्टा ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥ । पथः संख्याव्ययादेः ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः । त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्था विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । सुपन्थाः । अतिपन्थाः ॥ । सामान्ये नपुंसकम् ॥ मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥

- (822) **तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः** <2-4-19>

  अधिकारोऽयम् ॥

- (823) **संज्ञायां कन्थोशीनरेषु** <2-4-20>

  कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायां किम् । वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षिकन्था ॥

- (824) **उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्** <1-4-21>

  उपज्ञान्तः उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ॥

- (825) **छाया बाहुल्ये** <2-4-22>

  छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । विभाषासेना - 828 इति विकल्पस्यायमपवादः । इक्षुच्छायानिषादिन्यः इति तु आ समन्तान्निषादिन्य इत्याङ्श्लेषो बोध्यः ॥

- (826) **सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा** <2-4-23>

  राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् ॥ । पर्यायस्यैवेष्यते ॥ नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षः पिशाचादीनाह । रक्षः सभम् । पिशाचसभम् ॥

- (827) **अशाला च** <2-4-24>

  सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः । आशाला किम् । धर्मसभा । धर्माशालेत्यर्थः ॥

- (828) **विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्** <2-4-25>

  एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छाम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय - 822 इत्यनुवृत्तेर्नेह ।

दृढसेनो राजा । असेना । परमसेना ॥

इति तत्पुरुषसमासप्रकरणम्

बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्

- (829) **शेषो बहुव्रीहिः** <2-2-23>

  अधिकारोऽयम् । द्वितीया श्रिता - 683 इत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ॥

- (830) **अनेकमन्यपदार्थे** <2-2-24>

अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ । प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ॥ । नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः ॥

- (831) **स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु** <6-3-34>

भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावो यस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोः - 656 इति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रगुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः । तन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् । पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रूढ इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ् ऋतः -- 921 इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्गुरित्यादिः । अत एव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुः इति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः । स्त्रियाः किम् । ग्रमाणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कात् किम् । गङ्गाभार्यः । अनूङ् किम् । वामोरूभार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्याः माता कल्याणीमाता । स्त्रियां किम् । कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः । पूरण्यां तु ॥

- (832) **अप्पूरणीप्रमाण्योः** <5-4-116>

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यस्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु ॥

- (833) **नद्यृतश्च** <5-4-153>

नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात् । पुंवद्भावः ॥

- (834) **केऽणः** <7-4-13>

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

- (835) **न कपि** <7-4-14>

कपि परे अणो ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहुकतृकः । अप्रियादिषु किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । अबला । तनया ॥ । सामान्ये नपुंसकम् ॥ दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढाभक्तिः ॥

- (836) **तसिलादिष्वाकृत्वसुचः** <6-3-35>

तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । अव्यप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय ॥ । त्रतसौ । तरप्तमपौ । चरट्जातीयरौ । कल्पब्देशीयरौ । रूपप्पाशपौ । थाल् । तिल्थ्यनौ । बह्वीषु बहुत्र । बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । घरूप - 985 इति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुचरी । पटुजातीया

। दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृकी वृकतिः । अजाभ्यो हिता अजथ्या ॥ । शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पाभ्यो देहि अल्पशः ॥ । त्वतलोर्गुणवचनस्य ॥ शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् । शुक्लता । गुणवचनस्य किम् । कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम् । शरदः कृतार्थता इत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ॥ । भस्याढे तद्धिते ॥ हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अढे किम् । रौहिणेयः । स्त्रीभ्यो ढक् 1123 इति ढोऽत्र गृह्यते । अग्नेर्ढक् 1236 इति ढकि तु पुंवदेव । अग्नायी देवताऽस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छाङ्गरवादित्वात् ङीन्येकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः । आद्ययोः शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव न त्वण् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः ॥ । ठक्छसोश्च ॥ भवत्याश्छात्रा भावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्तिकं एकतद्धिते च 1000 इति सूत्रं च न कर्तव्यम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः इति भाष्यकारेषट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः । सर्वकाम्यति । सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः । सर्वप्रियः इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् । भस्त्रैषाजाज्ञाद्वा - 466 इति लिङ्गात् । तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः ॥ । कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु ॥ कुक्कुट्या अण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ॥

- (837) **क्यङ्मानिनोश्च** <6-3-36>

    एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । स्वभिन्नां कांचिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः ॥

- (838) **न कोपधायाः** <6-3-37>

    कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी ॥ कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रणम् ॥ नेह । पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः ॥

- (839) **संज्ञापूरण्योश्च** <6-3-38>

    अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ॥

- (840) **वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे** <6-3-39>

    वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्त्रौघ्नीभार्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन किम् । तावद्भार्यः । रक्ते तु काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः । विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः ॥

- (841) **स्वाङ्गाच्चेतः** <6-3-40>

    स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । स्वाङ्गात्किम् । पटुभार्यः । ईतः किम् । अकेशभार्यः ॥ । अमानिनीति वक्तव्यम् ॥ सुकेशमानिनी ॥

- (842) **जातेश्च** <6-3-41>

    जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढे 3928 इति तु भवत्येव ॥

- (843) **संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये** <2-2-25>

संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दाशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येये- 851 इति वक्ष्यमाणो डच् ॥

- (844) **ति विंशितेर्डिति** <6-4-142>

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति । आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । दिरावृत्ताः दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः ॥

- (845) **दिङ्नामान्यन्तराले** <2-2-26>

दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् ॥

- (846) **तत्र तेनेदमिति सरूपे** <2-2-27>

सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । इच्समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्यत्वं च । अन्येषामपि दृश्यते 3539 दीर्घः । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैर्दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ॥

- (847) **ओर्गुणः** <6-4-146>

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहूबाहवि । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः (प) संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् । सरूपे इति किम् । हलेन मूसलेन ॥

- (848) **तेन सहेति तुल्ययोगे** <2-2-28>

तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ॥

- (849) **वोपसर्जनस्य** <6-3-82>

बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकमर्कः । सलोमकः ॥

- (850) **प्रकृत्याशिषि** <6-3-83>

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय ॥ । अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् ॥ सगवे । सवत्साय । सहलाय ॥

- (851) **बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्** <5-4-73>

संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच् स्यात् । उपदशाः । अबहुगणात् किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ । संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः ॥ निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ॥

- (852) **बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्** <5-4-113>

व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचि सक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात् किम् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनात् 644 इत्यच् ॥

- (853) **अङ्गुलेर्दारुणि** <5-4-114>

  अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्टमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या द्व्यङ्गुला यष्टिः । तद्धितार्थे तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेः - 789 इत्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

- (854) **द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः** <5-4-115>

  आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥ । नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः ॥ मृगो नेता यासां रात्रीणां ताः मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ॥

- (855) **अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः** <5-4-117>

  आभ्यां लोम्नोऽप्स्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥

- (856) **अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्** <5-4-118>

  नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् ॥

- (857) **पूर्वपदात्संज्ञायामगः** <8-4-3>

  पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः । अगः किम् । ऋचामयनम् ऋगयनम् । अणृगयनादिभ्यः 1452इति निपातनाण्णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थूलात् किम् । स्थूलनासिकः ॥ । खुरखराभ्यां वा नस् ॥ खुरणाः । खरणाः । पक्षे अजपीष्यते ॥ खुरणसः । खरणसः ॥

- (858) **उपसर्गाच्च** <5-4-119>

  प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः । उपसर्गादनोत्पर इति तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह ॥

- (859) **उपसर्गाद्बहुलम्** <8-4-28>

  उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणसः ॥ । वेर्ग्रो वक्तव्यः ॥ विगता नासिकाऽस्य विग्रः ॥ । ख्यश्च ॥ विख्यः । कथं तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ॥

- (860) **सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः** <5-4-120>

  एते बहुव्रीहावच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्त्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

- (861) **नञ्दुः सुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम्** <5-4-121>

  अच् स्यात् । अहलः । अहलिः । असक्थः । असक्थिः । एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः ॥

- (862) **नित्यमसिच् प्रजामेधयोः** <5-4-122>

  नञ्दुः सुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ॥

- (863) **धर्मादनिच्केवलात्** <5-4-124>

  केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात् किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ माभूत् । स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदम् किंतु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । संदिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहव्रीहिः । एवं च परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव । निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत् । पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाऽऽक्षिप्यते ॥

- (864) **जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः** <5-4-125>

  जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः ॥

- (865) **दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे** <5-4-126>

  दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः ॥

- (866) **इच् कर्मव्यतिहारे** <5-4-127>

  कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः । केशाकेशि । मुसलामुसलि ॥

- (867) **द्विदण्ड्यादिभ्यश्च** <5-4-128>

  तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । एषां सिद्ध्यर्थमिच् प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद् द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभाहस्ति । उभयाहस्ति ॥

- (868) **प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः** <5-4-129>

  आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः । संज्ञुः ॥

- (869) **ऊर्ध्वद्विभाषा** <5-4-130>

  ऊर्ध्वज्ञुः । ऊर्ध्वजानुः ॥

- (870) **धनुषश्च** <5-4-132>

  धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा ॥

- (871) **वा संज्ञायाम्** <5-4-133>

  शतधन्वा । शतधनुः ॥

- (872) **जायाया निङ्** <5-4-134>

  जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ॥

- (873) **लोपो व्योर्वलि** <6-1-66>

  वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जाया यस्य युवजानिः ॥

- (874) **गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः** <5-4-135>

एभ्यो गन्धस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥ । गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ एकान्तः एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाणः इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः । नेह शोभना गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः ॥

- (875) **अल्पाख्यायाम्** <5-4-136>

  सूपस्य गन्धो लोशो यस्ंिमस्तत् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः इति विश्वः ॥

- (876) **उपमानाच्च** <5-4-137>

  पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धि ॥

- (877) **पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः** <5-4-138>

  हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः ॥

- (878) **कुम्भपदीषु च** <5-4-139>

  कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ॥ पादः पत् 414 ॥ कुम्भपदी । स्त्रियाम् किम् । कुम्भपादः ॥

- (879) **संख्यासुपूर्वस्य** <5-4-140>

  पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ॥

- (880) **वयसि दन्तस्य दतृ** <5-4-141>

  संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षड् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती । वयसि किम् । द्विदन्तः करी । सुदन्तः ॥

- (881) **स्त्रियां संज्ञायाम्** <5-4-143>

  एभ्यो दन्तस्य दतृ स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फालदती । संज्ञायां किम् । समदन्ती ॥

- (882) **विभाषा श्यावारोकाभ्याम्** <5-4-144>

  दन्तस्य दतृ वा बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः ॥

- (883) **अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च** <5-4-145>

  एभ्यो दन्तस्य दतृ वा । कुड्मलाग्रदन् । कुड्मलाग्रदन्तः ॥

- (884) **ककुदस्यावस्थायां लोपः** <5-4-146>

  अजातककुत् । पूर्णककुत् ॥

- (885) **त्रिककुत्पर्वते** <5-4-147>

  त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः ॥

- (886) **उद्विभ्यां काकुदस्य** <5-4-148>

  लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ॥

- (887) **पूर्णाद्विभाषा** <5-4-149>

  पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

- (888) **सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः** <5-4-150>

  सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुहृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः ॥

- (889) **उरः प्रभृतिभ्यः कप्** <5-4-151>

  व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौ, लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषा 811 इति विकल्पेन कप् । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः ॥ (ग) अर्थान्नञः ॥ अनर्थकम् । नञः किम् । अपार्थम् । अपार्थकम् ॥

- (890) **इनः स्त्रियाम्** <5-4-152>

  बहुदण्डिका नगरी ॥ (प) अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेनापि तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ बहुवाग्ग्मिका । स्त्रियां किम् । बहुदण्डी । बहुदण्डिको ग्रामः ॥

- (891) **शेषाद्विभाषा** <5-4-154>

  अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात् । महायशस्कः । महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्थात् किम् । उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सुपुत्रः । तन्त्रादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः ॥

- (892) **आपोऽन्यतरस्याम्** <7-4-15>

  कप्याबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । कबभावे तु बहुमालः ॥

- (893) **न संज्ञायाम्** <5-4-155>

  शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः ॥

- (894) **ईयसश्च** <5-4-156>

  ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । गोस्त्रियोः - 656 इति ह्रस्वे प्राप्ते ॥ । ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम् ॥ बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः ॥

- (895) **वन्दिते भ्रातुः** <5-4-157>

  पूजितेऽर्थे यो भ्रातुशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रास्तभ्राता । न पूजनात् 954 इति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः- 852 इत्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः ॥

- (896) **नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे** <5-4-159>

  स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । तन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

- (897) **निष्प्रवाणिश्च** <5-4-160>

  कबभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका । निर्गताप्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्तवानः, नवः इत्यर्थः ॥

- (898) **सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ** <2-2-35>

  सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः ॥ । सर्वनामसंख्ययोरुपसख्यानम् ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ । मिथोऽनयोः समासेसंख्या पूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधात् ॥ द्व्यन्यः ॥ । संख्याया अल्पीयस्याः ॥ द्वित्राः ॥ । द्वन्द्वेऽपि ॥ द्वादश ॥ । वा प्रियस्य ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः ॥ । गड्वादेः परा सप्तमी ॥ गडुकण्ठः । क्वचिन्न । वहेगडुः ॥

- (899) **निष्ठा** <2-2-36>

  निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ॥ । जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः ॥

- (900) **वाहिताग्न्यादिषु** <2-2-37>

  आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ ॥ अम्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न । विवृतासिः ॥

इति बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्

द्वन्द्वसमासप्रकरणम्

- (901) **चार्थे द्वन्द्वः** <2-2-29>

  अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये, भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तेर्होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः ॥

- (902) **राजदन्तादिषु परम्** <2-2-31>

  एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ॥ । धर्मादिष्वनियमः ॥ अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ । दम्पती । जम्पती । जायापती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ॥

- (903) **द्वन्द्वे घि** <2-2-32>

  द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥ । अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे ॥ हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः ॥

- (904) **अजाद्यदन्तम्** <2-2-33>

  इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ । घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ इन्द्राग्नी ॥

- (905) **अल्पाच्तरम्** <2-2-34>

  शिवकेशवौ ॥ । ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण ॥ हेमन्ताशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ । लघ्वक्षरं पूर्वम् ॥ कुशकाशम् ॥ । अभ्यर्हितं च ॥ तापसपर्वतौ ॥ । वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ॥ । भ्रातुर्ज्यायसः ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥

- (906) **द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्** <2-4-2>

  एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ॥

- (907) **अनुवादे चरणानाम्** <2-4-3>

  चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे ॥ । स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम् ॥ उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् ॥

- (908) **अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्** <2-4-4>

  यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युक्रतुः किम् । इषुवज्रौ सामवेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी ॥

- (909) **अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम्** <2-4-5>

  अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदकक्रमकम् ॥

- (910) **जातिरप्राणिनाम्** <2-4-6>

  प्राणिवर्ज्यजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह । रूपरसौ । गमनाकुञ्चने । जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु बदरामलकानि ॥

- (911) **विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः** <2-4-7>

  ग्रामवर्ज्यनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ ॥

- (912) **क्षुद्रजन्तवः** <2-4-8>

  एषां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आ नकुलात्क्षुद्रजन्तवः ॥

- (913) **येषां च विरोधः शाश्वतिकः** <2-4-9>

  एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् । काकोलूकमित्यादौ परत्वात् विभाषा वृक्षमृग 916 इति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ॥

- (914) **शूद्राणामनिरवसितानाम्** <2-4-10>

  अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्बहिष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः ॥

- (915) **गवाश्वप्रभृतीनि च** <2-4-11>

यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि ॥

- (916) **विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्** <2-4-12>

  वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः, अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा ॥ । वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् ॥ प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुकबकम् । शुकबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ । फलसेनाङ्वनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् ॥ बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जातिरप्राणिनाम् 910 इत्येकवद्भावः । नेह । बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधावित्यादि । विभाषावृक्ष - 916 इति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनाम् 910 इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एव इति नियमार्थ मृगाकृनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात् पूर्ववदश्ववडवौ 813 इति स्यात् ॥

- (917) **विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि** <2-4-13>

  विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वः चार्थे 901 इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्ह्यद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव ॥

- (918) **न दधिपयआदीनि** <2-4-14>

  एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥

- (919) **अधिकरणैतावत्त्वे च** <2-4-15>

  द्रव्यसङ्ख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ॥

- (920) **विभाषा समीपे** <2-4-16>

  अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदाशं दन्तोष्ठम् । उपदश दन्तोष्ठाः ॥

- (921) **आनङ् ऋतो द्वन्द्वे** <6-3-25>

  विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । पुत्रेन्यतरस्यामित्यतो मण्डूकप्लुत्या पुत्र इत्यनुवृत्तेः । पितापुत्रौ ॥

- (922) **देवताद्वन्द्वे च** <6-3-23>

  इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ ॥ । वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ अग्निवायू । वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् ॥

- (923) **ईदग्नेः सोमवरुणयोः** <6-3-27>

  देवताद्वन्द्वे इत्येव ॥

- (924) **अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः** <8-3-82>

    अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥

- (925) **इद्वृद्धौ** <6-3-28>

    वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्निवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । देवताद्वन्द्वे च 1239 इत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिके वाक्ये आनङमीत्त्वं च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्य 1240 इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ॥ । विष्णौ न ॥ आग्नावैष्णवम् ॥

- (926) **दिवो द्यावा** <6-3-29>

    देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षामा ॥

- (927) **दिवसश्च पृथिव्याम्** <6-3-30>

    दिव इत्येव । चाद् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ॥ । छन्दसि दृष्टानुविधिः ॥ द्यावा चिदस्मै पृथिवी । दिवस्पृथिव्योररतिमित्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति ॥

- (928) **उषासोषसः** <6-3-31>

    उषस्शब्दस्योषादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् ॥

- (929) **मातरपितरावुदीचाम्** <6-3-32>

    मातरपितरौ । उदीचां किम् । मातापितरौ ॥

- (930) **द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे** <5-4-106>

    चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक्च वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृट्शरदौ ॥

इति द्वन्द्वसमासप्रकरणम्

सिद्धान्तकौमुदी/प्रकरण२१-३०

एकशेषप्रकरणम्

- (931) **वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः** <1-2-65>

  यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् । गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षणः किम् । भागवित्तिभागवित्तिकौ । कृत्स्नं किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥

- (932) **स्त्री पुंवच्च** <1-2-66>

  यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यञञोश्च 1108 इति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ॥

- (933) **पुमान् स्त्रिया** <1-2-67>

  स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ ॥

- (934) **भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्** <1-2-68>

  भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

- (935) **नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्** <1-2-69>

  अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि ॥

- (936) **पिता मात्रा** <1-2-70>

  मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ । मातापितरौ ॥

- (937) **श्वशुरः श्वश्वा** <1-2-71>

  श्वश्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । श्वश्रूश्च श्वाशुरश्च श्वाशुरौ । श्वश्रूश्वाशुरौ वा ॥

- (938) **त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्** <1-2-72>

  सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते ॥ स च देवदत्तश्च तौ ॥ । त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते ॥ स च यश्च यौ । पूर्वशेषोऽपि दृश्यत इति भाष्यम् । स च यश्च तौ ॥ । त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि । पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च ते ॥ । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषाणामिति वक्तव्यम् ॥ कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च सा च अर्धपिप्पल्यौ ते ॥

- (939) **ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री** <1-2-73>

  एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रिया 933 इत्यस्यापवादः । गाव इमाः । ग्राम्येति किम् । रुरव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राहमणाः । सङ्घेषु किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे ॥ । अनेकशफेष्विति वाच्यम् ॥ अश्वा इमे । इह सर्वत्रैकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद् द्वन्द्वो न । तेन शिरसी शिरांसि इत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तो न ॥

इति एकशेषसमासप्रकरणम्

सर्वसमासशेषप्रकरणम्

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । 'परारार्थाभिधानं वृत्तिः' । 'वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यः विग्रहः' स द्विधा । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः । प्रयोगानार्होऽसाधुरलौकिकः । यथा राज्ञः पुरुषः । राजन् अस् पुरुष सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्धेति प्रायोवादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानमपि सह सुपा (649) इति विधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः, इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः । 'सूपप्रति' 'उन्मत्तगङ्गम्' इत्याद्यव्ययीभावे 'अतिमालादौ' तत्पुरुषे, 'द्वित्राः' इत्यादिबहुव्रीहौ, 'दनोष्ठम्' इत्यादिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव । तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम् । किं च ।
सुपां सुपा गिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥
सुपां सुपा, राजपुरुषः । तिङा, पर्यभूषयत् । नाम्ना, कुम्भकारः । धातुना, कटप्रूः । अजस्रम् । तिङां तिङा, पिबतखादता । खादतमोदता । तिङां सुपा । कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । 'एहीडादयोऽन्यपदार्थे च' इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ।

इति सवसमासशेषप्रकरणम्

सर्वसमासान्तप्रकरणम्

- (940) **ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे** <5-4-74>

अ अनक्षे इति च्छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्योऽन्तावयवः स्यात् अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्चः । अनृचबह्वृचावध्येतर्येव । नेह - अनुक्साम । बह्वृक् सूक्तम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः ॥

- (941) **द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्** <6-3-97>

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । स्वप् । स्वपी ॥ । अवर्णान्ताद्वा ॥ प्रेपम् । परेपरम् । प्रापम् । परापम् ॥

- (942) **ऊदनोर्देशे** <6-3-98>

अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृढधुरक्षः । सखिपथः । रम्यपथो देशः ॥

- (943) **अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः** <5-4-75>

एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥ । कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते ॥ कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः ॥ । संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अजिति योगविभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः ॥

- (944) **अक्ष्णोऽदर्शनात्** <5-4-76>

अचक्षुः पर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ॥

- (945) **अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः** <5-4-77>

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ । त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यत ॥ त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे उपचतुराः । तत एकादा द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगावम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्ठीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः । नक्तं च दिवा वा नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं

निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगुः । द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः ॥

- (946) **ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः** <5-4-78>

  अच्स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ । पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ॥

- (947) **अवसमन्धेभ्यस्तमसः** <5-4-79>

  अवतमसम् । संतमसम् । अन्धयतीत्यन्धं पचाद्यच् । अन्धं तमः अन्धतमसम् ॥

- (948) **श्वसोवसीयश्श्रेयसः** <5-4-80>

  वसुशब्दः प्रशस्तवाची ततः ईयसुनि वसीयः । श्वस्शब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वोवसीयसम् । श्वः श्रेयसं ते भूयात् ॥

- (949) **अन्ववतप्ताद्रहसः** <5-4-81>

  अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

- (950) **प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्** <5-4-82>

  उरसि इति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥

- (951) **अनुगवमायामे** <5-4-83>

  एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायामः 670 इति समासः ॥

- (952) **द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः** <5-4-84>

  अच्प्रत्यष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् । वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

- (953) **उपसर्गादध्वनः** <5-4-85>

  प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ॥

- (954) **न पूजनात्** <5-4-69>

  पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा । स्वातिभ्यामेव ॥ नेह परमराजः । पूजनात् किम् । गामतिक्रन्तोऽतिगवः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः - 852 इत्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह । सुसक्थः । स्वक्षः ॥

- (955) **किमः क्षेपे** <5-4-70>

  क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ताः न स्युः । कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः । क्षेपे किम् । किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

- (956) **नञस्तत्पुरुषात्** <5-4-71>

  समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात् किम् । धुरं शकटम् ॥

- (957) **पथो विभाषा** <5-4-72>

  नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः । अपथं वर्तते ॥

इति सर्वसमासान्तप्रकरणम्

अलुगुसमासप्रकरणम्

- (958) **अलुगुत्तरपदे** <6-3-1>

  अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः ॥

- (959) **पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः** <6-3-2>

  एभ्यः पञ्चम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तररपदे किम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निस्तोकः ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ॥ ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानादेव ॥

- (960) **ओजः सहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः** <6-3-3>

  ओजसाकृतमित्यादि ॥ । अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ अञ्जसाकृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः ॥ । पुंसानुजो जनुषान्ध इति च ॥ यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः ॥

- (961) **मनसः संज्ञायाम्** <6-3-4>

  मनसागुप्ता ॥

- (962) **आज्ञायिनि च** <6-3-5>

  मनस इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ॥

- (963) **आत्मनश्च** <6-3-6>

  आत्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात् ॥ पूरण इति वक्तव्यम् ॥ पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । जनार्दनस्त्वामात्मचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिर्बोध्यः । पूरणे किम् । आत्मकृतम् ॥

- (964) **वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः** <6-3-7>

  आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषाः । तादर्थ्ये चतुर्थेषा । चतुर्थीति योगविभागात्समासः ॥

- (965) **परस्य च** <6-3-8>

  परस्मैपदम् । परस्मैभाषाः ॥

- (966) **हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्** <6-3-9>

  हलन्तादन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ॥

- (967) **गवियुधिभ्यां स्थिरः** <8-3-95>

  आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अत्र संज्ञायाम् 721इति सप्तमीसमासः ॥ । हृद्द्युभ्यां च ॥ हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

- (968) **कारनाम्नि च प्राचां हलादौ** <6-3-10>

प्रचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । मुकुटेकार्षापणम् । दृषदिमाषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कारनाम्न्येव, प्राचामेव, हलादावेवेति । कारनाम्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देशस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् । अविकटोरणः । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहो नदीदोहः ॥

- (969) **मध्याद्गुरौ** <6-3-11>

  मध्येगुरुः ॥ । अन्ताच्च ॥ अन्तेगुरुः ॥

- (970) **अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे** <6-3-12>

  कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्धमस्तकात् किम् । मूर्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः ॥

- (971) **बन्धे च विभाषा** <6-3-13>

  हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः हस्तबन्धः हलदन्तेति किम् । गुप्तिबन्धः ॥

- (972) **तत्पुरुषे कृति बहुलम्** <6-3-14>

  स्तम्बेरमः । कर्णेजपः । क्वचिन्न । कुरुचरः ॥

- (973) **प्रावृट्शरत्कालदिवां जे** <6-3-15>

  प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥

- (974) **विभाषा वर्षक्षरशरवरात्** <6-3-16>

  एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥

- (975) **घकालतनेषु कालनाम्नः** <6-3-17>

  सप्तम्या विभाषाऽलुक् स्यात् । घे । पूर्वाह्णेतरे । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमे । पूर्वाह्णतमे । काले । पूर्वाह्णेकाले । पूर्वाह्णकाले । तने । पूर्वाह्णेतने । पूर्वाह्णतने ॥

- (976) **शयवासवासिष्वकालात्** <6-3-18>

  खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी । ग्रामवासी । हलदन्तात् इत्येव । भूमिशयः ॥ । अपो योनियन्मतुषु ॥ अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः । अप्सु भवोऽप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यभागौ ॥

- (977) **नेन्सिद्धबध्नातिषु च** <6-3-19>

  इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुङ्न । स्थण्डिलशायी । सांकाश्यसिद्धः । चक्रबद्धः ॥

- (978) **स्थे च भाषायाम्** <6-3-20>

  सप्तम्या अलुङ्न । समस्थः । भाषायां किम् । कृष्णोऽस्याखरेष्ठः ॥

- (979) **षष्ठ्या आक्रोशे** <6-3-21>

  चौरस्यकुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ । वाद्गिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ॥ । आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च ॥ आमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात्फक् । अमुष्यपुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । एवमामुष्यकुलिका ॥ । देवानांप्रिय इति च मूर्खे ॥ अन्यत्र देवप्रियः ॥ । शेपपुच्छलाङ्गलेषु शुनः ॥ शुनः शेपः । शुनः पुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ॥ दिवसश्च दासे ॥ दिवोदासः ॥

- (980) **पुत्रेऽन्यतरस्याम्** <6-3-22>

  षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः । दासीपुत्रः । निन्दायां किम् । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

- (981) **ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः** <6-3-23>

  विद्यासंबन्धयोनिसंम्बन्धवाचिन ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक् । होतुरन्तेवासी । होतुः पुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुः पुत्रः ॥ । विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् ॥ नेह । होतृधनम् ॥

- (982) **विभाषा स्वसृपत्योः** <6-3-24>

  ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुग् वा स्वसृपत्योः परयोः ॥

- (983) **मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम्** <8-3-85>

  आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात्समासे । मातुःस्वसा । मातुःष्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु ॥

- (984) **मातृपितृभ्यां स्वसा** <8-3-84>

  आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु । मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥

इति अलुक्समासप्रकरणम्

समासाश्रयविधिप्रकरणम्

- (985) **घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः** <6-3-43>

  भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् घरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्रह्मणिब्रुवा । ब्रह्मणिगोत्रेत्यादि । ब्रूञः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावो निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः कुत्सितानि कुत्सनैः 732 इति समासः । ङ्यः किम् । दत्तातरा । भाषितपुंस्कात्किम् । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

- (986) **नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्** <6-3-44>

  अङ्यन्तनद्या ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा ॥ । कृन्नद्या न ॥ लक्ष्मीतरा ॥

- (987) **उगितश्च** <6-3-45>

  उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । वादुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु तसिलादिषु- 836 इति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतम् तन्निर्मूलम् ॥

- (988) **हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु** <6-3-50>

  हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् । घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् (प) उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

- (989) **वा शोकष्यञ्रोगेषु** <6-3-51>

  हृच्छोकः । हृदशोकः । सौहार्द्यम् । सौहृदय्यम् । हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

- (990) **पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु** <6-3-52>

एषुत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । अज्यतिभ्यां पादे च 570 इतीण् प्रत्ययः । अजेर्व्याभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ॥

- (991) **पद्यत्यतदर्थे** <6-3-53>

पादस्य पत्स्यादतर्थे यति परे । पादो विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । अतदर्थे किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । पादार्घाभ्यां च 1093 इति यत् ॥ इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ष्ठन् ॥

- (992) **हिमकाषिहतिषु च** <6-3-54>

पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः ॥

- (993) **ऋचः शे** <6-3-55>

ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः शंसति । पादं पादमित्यर्थः । ऋचः किम् । पादशः कार्षापणं ददाति ॥

- (994) **वा घोषमिश्रशब्देषु** <6-3-56>

पादस्य पत् । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्र । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः ॥ । निष्के चेति वाच्यम् ॥ पन्निष्कः । पादनिष्कः ॥

- (995) **उदकस्योदः संज्ञायाम्** <6-3-57>

उदमेघः ॥ । उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ क्षीरोदः ॥

- (996) **पेषंवासवाहनधिषु च** <6-3-58>

उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ॥

- (997) **एकहलादौ पुरयितव्येऽन्यतरस्याम्** <6-3-59>

उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्थाली । पूरयितव्येति किम् । उदकपर्वतः ॥

- (998) **मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च** <6-3-60>

उदमन्थः । उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः ॥

- (999) **इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य** <6-3-61>

इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः ग्रामणीपुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अङ्यः इति किम् । गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ । इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम् ॥ श्रीमदः । भ्रूभङ्गः । शुक्लीभावः ॥ । अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रूकुंसः । भ्रूकुटिः । अकारोऽनेन विधीयत इति व्याख्यान्तरम् । भ्रकुंसः । भ्रकुटिः । भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य स स्त्रीवेषधारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् ॥

- (1000) **एक तद्धिते च** <6-3-62>

एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकक्षीरम् ॥

- (1001) **ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्** <6-3-63>

रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् ॥

- (1002) **त्वे च** <6-3-64>

त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् । अजात्वम् । रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् ॥

- (1003) **ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे** <6-1-13>

ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ॥

- (1004) **सम्प्रसारणस्य** <6-3-139>

सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न । (प) स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन इति तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनियमान्नेह । अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ॥

- (1005) **बन्धुनि बहुव्रीहौ** <6-1-14>

बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः सम्प्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धु । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ । मातज्मातृकमातृषु वा ॥ कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः नद्युतश्च 833 इति कब्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्त्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते ॥

- (1006) **इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु** <6-3-65>

इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारि । उत्पलमालभारि ॥

- (1007) **कारेसत्यागदस्य** <6-3-70>

मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ॥ । अस्तोश्चेति वक्तव्यम् ॥ अस्तुङ्कारः ॥ । धेनोर्भव्यायाम् ॥ धेनुम्भव्या ॥ । लोकस्य पृणे ॥ लोकम्पृणः । पुणः इति मूलविभुजादित्वात्कः ॥ । इत्येऽनभ्याशस्य ॥ अनभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥ । भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे ॥ भ्राष्टमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥ । गिलेऽगिलस्य ॥ तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिलगिलः ॥ । गिलगिले च ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ । उष्णभद्रयोः करणे ॥ उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ॥

- (1008) **रात्रेः कृति विभाषा** <6-3-72>

रीत्रिञ्चरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु अरुर्द्विषत्- 2942 इति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिम्मन्यः ॥

- (1009) **सहस्य सः संज्ञायाम्** <6-3-78>

उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहयुध्वा ॥

- (1010) **ग्रन्थान्ताधिके च** <6-3-79>

अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी ॥

- (1011) **द्वितीये चानुपाख्ये** <6-3-80>

अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयाऽनुमीयते ॥

- (1012) **समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्यदर्केषु** <6-3-84>

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्धादिषु । अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु सखा सयूथ्यः । योनः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुतादयत् 3401 अमूर्धादिषु किम् । समानमूर्धा । समानमूर्धा । समानप्रभृतयः । समानोदर्काः । समानस्य इति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका । अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽप्यस्ति । सदृशः सख्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । समानः पक्षोऽस्येत्यादि ॥

- (1013) **ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु** <6-3-85>

  एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि ॥

- (1014) **चरणे ब्रह्मचारिणि** <6-3-86>

  ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः सब्रह्मचारी ॥

- (1015) **तीर्थे ये** <6-3-87>

  तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः, एकगुरुकः । समानतीर्थेवासी 1658 इति यप्रत्ययः ॥

- (1016) **विभाषोदरे** <6-3-88>

  यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः । समानोदर्यः ॥

- (1017) **दृग्दृशवतुषु** <6-3-89>

  सदृक् । सदृशः ॥ । दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ सदृक्षः । वतुरुत्तरार्थः ॥

- (1018) **इदंकिमोरीश्की** <6-3-90>

  दृग्दृशवतुषु इदम् ईश् किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । वतूदाहरणं वक्ष्यते ॥ । दृक्षे च ॥ ईदृक्षः । कीदृक्षः । आ सर्वनाम्नः 430 ॥ । दृक्षे च ॥ तादृक् । तदृशः । तावान् । तादृक्षः । दीर्घः । मत्वोत्वे । अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः ॥

- (1019) **समासेऽङ्गुलेः सङ्गः** <8-3-80>

  अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ॥

- (1020) **भीरोः स्थानम्** <8-3-81>

  भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठानम् । असमासे तु । भीरोः स्थानम् ॥

- (1021) **ज्योतिरायुषः स्तोमः** <8-3-83>

  आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । ज्यातिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः ॥

- (1022) **सुषामादिषु च** <8-3-98>

  सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः ।

- (1023) **एतिसंज्ञायामगात्** <8-3-99>

  सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् । हरिसक्थम् । संज्ञायां किम् । पृथुसेनः । अगकारात् किम् । विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः ॥

- (1024) **नक्षत्राद्वा** <8-3-100>

एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः । रोहिणीसेनः । अगकारात्किम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् ॥

- (1025) **अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु** <6-3-99>

  अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अषष्ठीत्यादि किम् । अन्यस्यान्येन वाशीः अन्याशीः ॥ । कारके छे च नायं निषेधः ॥ अन्यस्य कारकः,अन्यत्कारः । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः ॥

- (1026) **अर्थे विभाषा** <6-3-100>

  अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥

- (1027) **कोः कत्तत्पुरुषेऽचि** <6-3-101>

  अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम् । कूष्ट्रो राजा ॥ । त्रौ च ॥ कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः ॥

- (1028) **रथवदयोश्च** <6-3-102>

  कद्रथः । कद्वदः ॥

- (1029) **तृणे च जातौ** <6-3-103>

  कत्तृणम् ॥

- (1030) **का पथ्यक्षयोः** <6-3-104>

  कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ॥

- (1031) **ईषदर्थे** <6-3-105>

  ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काम्लः ॥

- (1032) **विभाषा पुरुषे** <6-3-106>

  कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ॥

- (1033) **कवं चोष्णे** <6-3-107>

  उष्णशब्दे उत्तरपदे कोः कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ॥

- (1034) **पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्** <6-3-109>

  पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चरितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषतः उदरं पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च लत्वम् ॥ भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ । दिक्छब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् ॥ । दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च ॥ दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल् त्रिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दूढ्यः । आतश्च 2898 इति कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति बृसी । ब्रुवच्छब्दस्य बृ आदेशः, सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् ॥

- (1035) **संहितायाम्** <6-3-114>

  अधिकारोऽयम् ॥

- (1036) **कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य** <6-3-115>

  कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

- (1037) **नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ** <6-3-116>

  क्विबन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । क्वौ इति किम् । परिणहनम् । विभाषा पुरुषे 1032 इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ॥

- (1038) **वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम्** <6-3-117>

  कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे च दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥

- (1039) **वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः** <8-4-4>

  वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । सारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् । असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः ॥

- (1040) **वले** <6-3-118>

  वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः ॥

- (1041) **मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्** <6-3-119>

  अमरावती । अनजिरादीनां किम् । अजिरवती । बह्वचः किम् । व्रीहिमती । संज्ञायामित्येव । नेह । वलयवती ॥

- (1042) **शरादीनां च** <6-3-120>

  शरावती ॥

- (1043) **इको वहेऽपीलोः** <6-3-121>

  इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । इकः किम् । पिण्डवहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् ॥ । अपील्वादीनामिति वाच्यम् ॥ दारुवहम् ॥

- (1044) **उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्** <6-3-122>

  उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्घञन्ते परे नतु मनुष्ये । परीपाकः । परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः ॥

- (1045) **इकः काशे** <6-3-123>

  इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । नीकाशः । इकः किम् । प्रकाशः ॥

- (1046) **अष्टनः संज्ञायाम्** <6-3-125>

  उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायां किम् । अष्टपुत्रः ॥

- (1047) **चितेः कपि** <6-3-127>

एकचितीकः ॥

- (1048) **नरे संज्ञायाम्** <6-3-129>

  विश्वानरः ॥

- (1049) **मित्रे चर्षौ** <6-3-130>

  विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥ । शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः ॥ श्वादन्तः इत्यादि ॥

- (1050) **प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि** <8-4-5>

  एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह षात्परत्वाण्णत्वम् ॥

- (1051) **विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः** <8-4-6>

  एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् ॥ । द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव ॥ नेह । देवदारुवनम् ॥ । इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इरिकावनम् । मिरिकावनम् ॥

- (1052) **वाहनमाहितात्** <8-4-8>

  आरोप्य यद्उह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात् किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ॥

- (1053) **पानं देशे** <8-4-9>

  पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् ॥

- (1054) **वा भावकरणयोः** <8-4-10>

  पानस्येत्येव । क्षीरपाणम् । क्षीरपानम् ॥ । गिरिनद्यादीनां वा ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणितम्बा ।

चक्रनितम्बा ॥

- (1055) **प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च** <8-4-11>

  पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते, माषवापिणौ । नुमि, व्रीहिवापाणि । विभक्तौ, माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि ॥ । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् ॥ नेह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अतएव नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो हि नुम् नतूत्तरपदस्य । किंच । प्रहिण्वन्नित्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ तु क्षुभ्नादित्वान्न ॥ । युवादेर्न ॥ रम्ययूना । परिपक्वानि । एकाजुत्तरपदे णः 307 । नित्यमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि, क्षीरपाणि । विभक्तौ, क्षीरपेण । रम्यविणा ॥

- (1056) **कुमति च** <8-4-13>

  कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ॥

- (1057) **पदव्यवायेऽपि** <8-4-38>

  पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ॥ । अतद्धित इति वाच्यम् ॥ आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ॥

- (1058) **कुस्तुम्बुरूणि जातिः** <6-1-143>

अत्र सुण्निपात्यते । कुस्तुम्बुरु धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जातिः किम् । कुतुम्बुरूणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः ॥

- (1059) **अपरस्पराः क्रियासातत्ये** <6-1-144>

  सुण्निपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ॥

- (1060) **गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु** <6-1-145>

  सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते, अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे, गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवितेत्यादि किम् । गोः पदं गोपदम् ॥

- (1061) **आस्पदं प्रतिष्ठायाम्** <6-1-146>

  आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति किम् । आपदापदम् ॥

- (1062) **आश्चर्यमनित्ये** <6-1-147>

  अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम् । आचर्यं कर्म शोभनम् ॥

- (1063) **वर्चस्केऽवस्करः** <6-1-148>

  कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम्, अन्नमलं तस्मिन् सुट् । अवकीर्यत इत्यवस्करः । वर्चस्के किम् । अवकरः ॥

- (1064) **अपस्करो रथाङ्गम्** <6-1-149>

  अपकरोऽन्यः ॥

- (1065) **विष्किरः शकुनौ वा** <6-1-150>

  पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् इति वृत्तिस्तन्न । भाष्यविरोधात् ॥

- (1066) **प्रतिष्कशश्च कशेः** <6-1-152>

  कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशे किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ॥

- (1067) **प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी** <6-1-153>

  हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषीति किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

- (1068) **मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः** <6-1-154>

  मकरशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेण्विति किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः ॥

- (1069) **कास्तीराजस्तुन्दे नगरे** <6-1-155>

  ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् ॥

- (1070) **कारस्करो वृक्षः** <6-1-156>

 कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ॥

- (1071) **पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्** <6-1-157>

 एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा ॥ ग. तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ तात्पूर्वं चर्त्वेन दकारोऽपि बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुट् । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः । ग. प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ॥ प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥

इति समासाश्रयविधिप्रकरणम्

तद्धिताधिकारप्रकरणे अपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः

- (1072) **समर्थानां प्रथमाद्वा** <4-1-82>

 इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिशः इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसंधिकार्यत्वमिति यावत् ॥

- (1073) **प्राग्दीव्यतोऽण्** <4-1-83>

 तेन दीव्यति (सू1550) इत्यतः प्रागणधिक्रियते ॥

- (1074) **अश्वपत्यादिभ्यश्च** <4-1-84>

 एभ्योण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्याऽपवादः ॥

- (1075) **तद्धितेष्वचामादेः** <7-2-117>

 ञिति णिति च प्रत्यये परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥

- (1076) **किति च** <7-2-118>

 किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्यो मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव ॥

- (1077) **दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः** <4-1-85>

 दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् । अणोऽपवादः ॥ दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः । यमाच्चेदि काशिकायाम् ॥ याम्यः ॥ । *पृथिव्या ञाञौ* (वा) ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ । *देवाद्यञञौ* (वा) ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ *बहिषष्टिलोपो यञ्च* (वा) ॥ बाह्यः ॥ । *ईकक्च* (वा) ॥ बाहीकः ॥ *स्थाम्नोऽकारः* (वा) ॥ अश्वत्थामः । पृषोदरादित्वात्सस्य तः ॥ । *भवार्थे तु लुग्वक्तव्यः* (वा) ॥ अश्वत्थामा ॥ । *लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः* (वा) ॥ बाहवादीञोऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बहुषुकिम् ? औडुलोमिः ॥ । *गोरजादिप्रसङ्गे यत्* (वा) ॥ गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् ? । गोभ्यो हेतुभ्यः आगतं गोरूप्यम् ॥ गोमयम् ॥

- (1078) **उत्सादिभ्योऽञ्** <4-1-86>

 औत्सः ॥ । *अग्निकलिभ्यां ढक् वक्तव्यः* (वा) ॥ अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् । कालेयम् ॥

इति तद्धिकाधिकारप्रकरणे अपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः

तद्धिताधिकारे अपत्याधिकारप्रकरणम्

- (1079) **स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्** <4-1-87>

धान्यानां भवने (सू1802) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रामान्नञ्स्नञौ स्तः । स्त्रैणः । पौंस्नः । वत्यर्थे न,स्त्री पुंवच्च (सू932) इति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ॥

- (1080) **द्विगोर्लुगनपत्ये** <4-1-88>

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजीदिरनपत्यार्थः प्राद्गीव्यतीयस्तस्य लुक्स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । द्विगोर्निमित्तम्इति किम्? । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् ? पञ्चगर्गरूप्यम् । अनपत्ये किम् ? द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः ॥

- (1081) **गोत्रेऽलुगचि** <4-1-89>

अजादौ प्राद्गीव्यतीये विवक्षते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः । ृद्धाच्छः (सू1337) ॥

- (1082) **आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति** <6-4-151>

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे न त्वाकारे । गार्गीयाः । प्राद्गीव्यतीये किम् ? गर्गेभ्यो हितं गार्गीयम् । अचि किम् ? गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यम् ॥

- (1083) **यूनि लुक्** <4-1-90>

प्राद्गीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः,वक्ष्यमाणः फिन्,ततो यून्यण्,ग्लौचुकायनः । तस्य ??छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न ॥

- (1084) **पैलादिभ्यश्च** <2-4-59>

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वा-(सू1121) इत्यण्,तस्मात् अणो द्व्यचः (सू1180) इति फिञ्,तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च । (ग) तद्राजाच्चाणः । द्व्यञ्मगध-(सू1188)इत्यण्णन्तादाङ्गशब्दात् अणो

द्व्यचः-(सू1180) इति फिञो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ॥

- (1085) **इञः प्राचाम्** <2-4-60>

गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक्स्यात्, तच्चेद् गोत्रं प्राचां भवति । पन्नागारस्य अपत्यम् । अत इञ् (सू1095),ञञिञोश्च-(सू1103) इति फक् । *???? तस्य लुक्??* । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचाम् किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

- (1086) **न तौल्वादिभ्यः** <2-4-61>

तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेण प्राप्तः । तुल्वलः, तत इञि फक्,तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः ॥

- (1087) **फक्फिञोरन्यतरस्याम्** <4-1-91>

यूनि लुक्-(सू1083) इति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थे सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः-कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यं यास्कः,शिवाद्यण् । तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः । अणो द्व्यचः-(सू1180) इति फिञ् । तस्य छात्राः यास्कीयाः-यास्कायनीयाः ॥

- (1088) **तस्यापत्यम्** <4-1-92>

षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः ??समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यम् औपगवः । आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते ॥

दस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् । उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धाऽन्यस्य प्रयोजनम् ॥(श्लो.वा.)

योगविभागस्तु भानोरपत्यं भानवः । कृतसन्धेःकिम् ? सौत्थितिः । अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिःमाभूत् । समर्थपरिभाषया नेह । वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य । प्रथमात्किम् ? अपत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थे माभूत् । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । दैवयज्ञि--(सू1209) इति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि । उपग्वपत्यम् । जातित्वान् ङीष् । औपगवा । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्नः ॥

- (1089) **अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्** <4-1-162>

  अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥

- (1090) **जीवति तु वंश्ये युवा** <4-1-163>

  वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव न गोत्रसंज्ञम् ॥

- (1091) **भ्रातरि च ज्यायसि** <4-1-164>

  ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवा स्यात् ॥

- (1092) **वान्यस्मिन्त्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति** <4-1-165>

  भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम्, द्वितीयं सपिण्डस्य । तरब्निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे भ्रातरि वा जीवति । गार्यस्यापत्यं गार्यायणः-गार्यो वा । स्थविर इति किम् ? स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव । जीवतिःथ्द्य;ति किम् ? मृते मृतो वा गार्ग्य एव ॥ । *वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम्* (वा) ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् । तत्र भवान्गार्ग्यायणः । पूजा- इति किम् । गार्ग्यः ॥ *यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम्* (वा) ॥ गार्ग्यो जाल्मः । कुत्सिते किम् । गार्ग्यायणः ॥

- (1093) **एको गोत्रे** <4-1-93>

  गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यं औपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा । यद्वा स्वाद्व्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥1 ॥

अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।
मतभेदेन तद्वान्यैसूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥2 ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात् । चतुर्थे त्वाजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् । इत्थं फगिञोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अण्णन्तादिञपि स्यात्, चतुर्थे फक् इति फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूहयमम् ॥

- (1094) **गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्** <4-1-94>

  यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां तु न युवसंज्ञा । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः ॥

- (1095) **अत इञ्** <4-1-95>

  अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिञ्स्यादपत्येऽर्थे । दाक्षिः ॥

- (1096) **बाह्वादिभ्यश्च** <4-1-96>

  बाहविः । औडुलोमिः । आकृतिगणोऽयम् ॥

- (1097) **सुधातुरकङ् च** <4-1-97>

चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ । *व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥

- (1098) **न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्** <7-3-3>

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः, किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिः । इत्यादि ॥

- (1099) **गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ्** <4-1-98>

- (1100) **व्रातच्फञोरस्त्रियाम्** <5-3-113>

व्रातवाचिभ्यश्चफञन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यान्न तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते । ब्राध्नायन्यः । स्त्रियां कौञ्जायनी, गोत्रत्वेन जातित्वान्ङिष् । अनन्तरापत्ये-कौञ्जिः ।

- (1101) **नडादिभ्यः फक्** <4-1-99>

गोत्रे इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ॥

- (1102) **हरितादिभ्योऽञः** <4-1-100>

एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इङ गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम् । न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदाद्यन्तर्गणो हरितादिः ॥

- (1103) **यञिञोश्च** <4-1-101>

गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनाति इत्युक्तेः आपत्यस्य-(सू1082)इति यलोपो न,गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ॥

- (1104) **शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु** <4-1-102>

गोत्रे फक् । अञिञोरपवादः । आद्यौ बिदादी । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत् । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायणः आग्नायणश्चेत् । दार्भिरन्यः ॥

- (1105) **द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्** <4-1-103>

एभ्यो गोत्रे फग्वा । द्रौणायनः-द्रौणिः । पार्वतायनः-पार्वतिः । जैवन्तायनः-जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तूपचारात् ।

- (1106) **अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्** <4-1-104>

एभ्योऽञ् गोत्रे, ये त्वत्रानृषयः पुत्रादयस्तेभ्योऽनन्तरे । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् । बिदस्य गोत्रापत्यं बैदः । अनन्तरो बैदिः, बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः ॥

- (1107) **गर्गादिभ्यो यञ्** <4-1-105>

गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

- (1108) **यञञोश्च** <2-4-64>

गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः बिदाः । ऊर्वाः ।

तत्कृते इति किम् ? प्रियगार्ग्याः । स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् ? द्वैप्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह न । पौत्राः । दौहित्राः ॥

- (1109) **मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः** <4-1-106>

गोत्रे यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौशिकऋषिः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धे नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यम् । बाभ्रव्यायणी ॥

- (1110) **कपिबोधदाङ्गिरसे** <4-1-107>

गोत्रे यञ्स्यात् । काप्यः । बौध्यः । आङ्गरसे किम् ? कापेयः । बौधिः ॥

- (1111) **वतण्डाच्च** <4-1-108>

आङ्गिरसे इत्येन । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे चु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणौ, वातण्ड्यः-वातण्डः ॥

- (1112) **लुक् स्त्रियाम्** <4-1-109>

वतण्डाच्च-(सू1111) इति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् । शाङ्र्गरवादित्वान् ङीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहितादित्वात् ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वाद्वक्ष्यमाणः ष्यङ् न ॥

- (1113) **अश्वादिभ्यः फञ्** <4-1-110>

गोत्रे । आश्वायनः ॥ (ग) पुंसि जाते ॥ पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसिःथ्द्य;ति किम् ? जाताया अपत्यं जातेयः ॥

- (1114) **भर्गात्त्रैगर्ते** <4-1-111>

गोत्रे फ़ञ् । भार्गयणस्त्रैकर्तः । भार्गिरन्यः ॥

- (1115) **शिवादिभ्योऽण्** <4-1-112>

गोत्रे इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात्फिञ् । गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाड्ढक् । गाङ्गेयः ॥

- (1116) **अवृद्वाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः** <4-1-113>

अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । ढकोऽपवादः । यामुनः । नार्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अवृद्धेभ्यः किम् ? वासवदत्तेयः । नदीःथ्द्य;त्यादि किम् ? वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं शोभनेयः ॥

- (1117) **ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च** <4-1-114>

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः,श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः,वासुदेवः । अनिरुद्धः । शौरि इति तु बाह्वादित्वादिञ् । कुरुभ्यः,नाकुलः । साहदेवः । इञ एवायमपवादः, मध्येऽपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक् । आत्रेयः ॥

- (1118) **मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः** <4-1-115>

संख्यादिपूर्वस्य मातशब्दस्योदादेशः स्यादणप्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनम् । प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थैपेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादित्वाद्वैमात्रेयः ॥

- (1119) **कन्यायाः कनीन च** <4-1-116>

ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ॥

- (1120) **विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु** <4-1-117>

अपत्येऽण्?? तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ॥

- (1121) **पीलाया वा** <4-1-118>

तन्नामिकाणां बाधित्वाद्व्यच-(सू1124) इति ढकि प्राप्ते पक्षेण्विधीयते । पीलाया अपत्यं पैलः-पैलेयः ॥

- (1122) **ढक् च मण्डूकात्** <4-1-119>

  चादण् । पक्षे इञ् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

- (1123) **स्त्रीभ्यो ढक्** <4-1-120>

  स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः ।??

- (1124) **द्वयचः** <4-1-121>

  द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । पार्थः इत्यत्र तु तस्येदम् (सू1500) इत्यण् ॥

- (1125) **इतश्चानिञः** <4-1-122>

  इकारान्ताद् द्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विञन्तात् । दौलेयः । नैधेयः ॥

- (1126) **शुभ्रादिभ्यश्च** <4-1-123>

  ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः ॥

- (1127) **विकर्णकुषीतकात्काश्यपे** <4-1-124>

  अपत्ये ढक् । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । अन्ये वैकर्णिः । कौषीतकिः ॥

- (1128) **भ्रुवो वुक् च** <4-1-125>

  चाड्ढक् । भ्रौवेयः ॥

- (1129) **प्रवाहणस्य ढे** <7-3-28>

  प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वापदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः-प्रवाहणेयः ॥

- (1130) **तत्प्रत्ययस्य च** <7-3-29>

  ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रवाहणेयिः । प्रवाहणेयिः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः ॥

- (1131) **कल्याम्यादीनामिनङ्** <4-1-126>

  एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च । काल्याणिनेयः । बान्धकिनेयः ॥

- (1132) **कुलटाया वा** <4-1-127>

  इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वेणैव । कौलटिनेयः - कौलटेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वा (सू1137) इति पक्षे ढ्रक् । कौलटेरः ॥

- (1133) **हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च** <7-3-19>

  हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च । सुहृदोपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः ॥

- (1134) **चटकाया ऐरक्** <4-1-128>

। *चटकस्येति वाच्यम्* (वा) ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः ॥ । *स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः* (वा) ॥ तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका । अजादित्वाट्टाप् ॥

- (1135) **गोधाया ढ्रक्** <4-1-129>

गौधेरः । शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः ॥

- (1136) **आरगुदीचाम्** <4-1-130>

गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यते विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः ॥

- (1137) **क्षुद्राभ्यो वा** <4-1-131>

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो वा ढ्रक् । पक्षे ढक् । काणेरः - काणेयः । दासेरः - दासेयः ॥

- (1138) **पितृष्वसुश्छण्** <4-1-132>

अणोऽपवादः । पैतृष्वस्त्रीयः ॥

- (1139) **ढकि लोपः** <4-1-133>

पितृष्वसुरन्त्यलोपः स्याड्ढकि । अत एव ज्ञापकाड्ढक् । पैतृष्वसेयः ॥

- (1140) **मातृष्वसुश्च** <4-1-134>

पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ॥

- (1141) **चतुष्पाद्भ्यो ढञ्** <4-1-135>
- (1142) **ढे लोपोऽकद्र्वाः** <6-4-147>

कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे ॥

- (1143) **गृष्ट्यादिभ्यश्च** <4-1-136>

एभ्यो ढञ्स्यात् । अण्ढकोरपवादः । गार्ष्टेयः । मित्रयोरपत्यम् । ऋष्यणि प्राप्ते ढञ् ॥

- (1144) **केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः** <7-3-2>

एषां यकारादेरियादेशः स्यात् । ञिति णिति किति च तद्धिते परे । इति यादेशे प्राप्ते ॥

- (1145) **दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि** <6-4-174>

एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रेयः । मैत्रेयौ ॥

- (1146) **यस्कादिभ्यो गोत्रे** <2-4-63>

एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे । न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः ॥

- (1147) **अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च** <2-4-65>

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे । न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ॥

- (1148) **बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु** <2-4-66>

बहृवचः परो य इञ्प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक्स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः ॥

- (1149) **न गोपवनदिभ्यः** <2-4-67>

  एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । बिदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गौपवनाः । शैग्रवाः ॥

- (1150) **तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे** <2-4-68>

  एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् द्वन्द्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च ।तिकादिभ्यः फिञ्-(सू1178) । तस्य लुक् । तिककितवाः ॥

- (1151) **उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे** <2-4-69>

  एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च । नडादिभ्यः फक् (सू1101) । तस्यलुक् । उपकलमकाः - औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः - भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः । उपकाः - औपकाः । लमकाः - लामकाः ॥

- (1152) **आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्** <2-4-70>

  एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुषु लुक् स्यात् । अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यम् अगस्ति कुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः ॥

- (1153) **राजश्वशुराद्यत्** <4-1-137>

  । *राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्* (वा) ॥

- (1154) **ये चाभावकर्मणोः** <6-4-138>

  यादौ तद्धिते परेऽन्प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नो राजनः ॥

- (1155) **अन्** <6-4-167>

  अणि अन्प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् ? राज्ञः कर्म भावे वा राज्यम् ॥

- (1156) **संयोगादिश्च** <6-4-166>

  इन्प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः ॥

- (1157) **न पूर्वोऽपत्येऽवर्मणः** <6-4-170>

  मपूर्वोऽन्प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम् ? सौत्वनः अपत्ये किम् ? चर्मणा

परिवृतश्चार्मणो रथः । अवर्मणः किम् ? चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ॥ । *वा हितनाम्न इति वाच्यम्* (वा) ॥ हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः - हैतनामनः ॥

- (1158) **ब्राहमोऽजातौ** <6-4-171>

  योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राहमः इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राहमं हविः । ततो जातौ । अपत्येजातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् । ब्राहमणोऽपत्यं ब्राहमणः । अपत्ये किम् ? ब्राहमी औषधिः ॥

- (1159) **औक्षमनपत्ये** <6-4-173>

  अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् ? उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्णः ॥

- (1160) **षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि** <6-4-135>

षपूर्वो योऽन्तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । औक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रौणघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । षुपूर्व इति किम् ? साम्नोऽपत्यं सामनः । अणि किम् ? ताक्षण्यः ॥

- (1161) **क्षत्राद्घः** <4-1-138>

क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः ॥

- (1162) **कुलात्खः** <4-1-139>

कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रे अपूर्वपदात् इति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः ॥

- (1163) **अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ** <4-1-140>

कुलात् इत्येव । पक्षे खः । कुल्यः - कौलेयकः - कुलीनः । पदग्रहणं किम् ? बहुकुल्यः - बीहुकुलेयकः - बहुकुलीनः ॥

- (1164) **महाकुलादञ्खञौ** <4-1-141>

अन्यतरस्याम् इत्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहाकुलः - माहाकुलीनः - महाकुलीनः ॥

- (1165) **दुष्कुलाड्ढक्** <4-1-142>

पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः - दुष्कुलीनः ॥

- (1166) **स्वसुश्छ** <4-1-143>

स्वस्त्रीयः ॥

- (1167) **भ्रातुर्व्यच्च** <4-1-144>

चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः - भ्रात्रीयः ॥

- (1168) **व्यन्त्सपत्ने** <4-1-145>

भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात् ॥

- (1169) **रेवत्यादिभ्यष्ठक्** <4-1-146>

- (1170) **ठस्येकः** <7-3-50>

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः ॥

- (1171) **गोत्रास्त्रियाः कुत्सने ण च** <4-1-147>

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दाण्णठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्याद्यूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गः - गार्गिको वा जाल्मः । भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्णठकौ । यस्य-(सू311) इति लोपः । आपत्यस्य-(सू1082) इति यलोपः ॥

- (1172) **वृद्धाट्टक् सौवीरेषु बहुलम्** <4-1-148>

सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक्स्यात्कुत्सायाम् । भागवित्तेः - भागवित्तिकः । पक्षे फक् । भागवित्तायनः ॥

- (1173) **फेश्छ च** <4-1-149>

फिञन्तासौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् च कुत्सने गम्ये । यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादित्यात् फिञ् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः - यामुन्दायनीकः । कुत्सने किम् ? यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्यणो

ण्यक्षत्रिया-(सू1276) इति लुक् । सौवीर- इति किम् ? तैकायनिः ॥

- (1174) **फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ** <4-1-150>

सौवीरेषु । नेह यथासंख्यम् । अल्पाच्तरस्य परनिपाताल्लिङ्गादिति वृत्तिकारः । भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् । फाण्टाहृतः - फाण्टाहृतायनिः । मैमतः - मैमतायनिः ॥

- (1175) **कुर्वादिभ्यो ण्यः** <4-1-151>

अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणाः । वावदूक्याः ॥ (ग) सम्राजः क्षत्रिये ॥ साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः ॥

- (1176) **सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च** <4-1-152>

एभ्यो ण्यः । एति संज्ञायाम्-(सू1023) इति सस्य षः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी तस्मात्तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥

- (1177) **उदीचामिञ्** <4-1-153>

हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितात्तु परत्वात्फिञेव । नापितायनिः ॥ । *तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्* (वा) ॥ षपूर्व-(सू1160) इत्यनोऽकारलोपः । ताक्ष्णः । पक्षे ताक्षण्यः ॥

- (1178) **तिकादिभ्यः फिञ्** <4-1-154>

तैकायनिः ॥

- (1179) **कौशल्यकार्मार्याभ्यां च** <4-1-155>

अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः ॥ परमप्रकृतेरेवायमिष्यते । प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः ॥ । *छागवृषयोरपि* (वा) ॥ छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ॥

- (1180) **अणो द्वयचः** <4-1-156>

अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः । कार्त्रायणिः । अणः इति किम् ? दाक्षायणः । द्व्यचः किम् ? औपगविः ॥ *त्यादादीनां फिञ्वा वाच्यः* (वा) ॥ त्यादायनिः - त्यादः ॥

- (1181) **उदीचां वृद्धादगोत्रात्** <4-1-157>

आम्रगुप्तायनिः । प्राचां तु । आम्रगुप्तिः । वृद्धात् किम् ? दाक्षिः । अगोत्रात्किम् ? औपगविः ॥

- (1182) **वाकिनादीनां कुक्च** <4-1-158>

अपत्ये फिञ्वा स्यात् । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः - वाकिनिः ॥

- (1183) **पुत्रान्तादन्यतरस्याम्** <4-1-159>

अस्माद्वा फिञ् सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुग्विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः- गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः ॥

- (1184) **प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्** <4-1-160>

ग्लुचुकायनिः ॥

- (1185) **मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च** <4-1-161>

  समुदायार्थो जातिः । मानुषः - मनुष्यः ॥

- (1186) **जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्** <4-1-168>

  जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायन-(सू1145) इति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ ॥ *क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्* (वा) ॥ तद्राजमाचक्षामस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् ॥ पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । ॥ *पूरोरण्वक्तव्यः* (वा) ॥ पौरवः ॥ । *पाण्डोड्यण्* (वा) ॥ पाण्ड्यः ॥

- (1187) **साल्वेयगान्धारिभ्यां च** <4-1-169>

  आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेत्-(सू1189) इति ञ्यङोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥

- (1188) **द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्** <4-1-170>

  अञोऽपवादः । द्व्यच् । आङ्गः । वाङ्गः । सौह्मः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥

- (1189) **वृद्धेकोसलाजादाञ्यङ्** <4-1-171>

  वृद्धात् । आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः । इत् । आवन्त्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यमाजाद्यः ॥

- (1190) **कुरुनादिभ्यो ण्यः** <4-1-172>

  कौरव्यः । नैषध्यः । स नैषधस्यार्थपतेःइत्यादौ तु शैषिकोऽण् ॥

- (1191) **साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्** <4-1-173>

  साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ् । अञोऽपवादः । औदुम्बरिः प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् ॥

- (1192) **ते तद्राजाः** <4-1-194>

  अञादय एतत्संज्ञाः स्युः ॥

- (1193) **तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्** <2-4-62>

  बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः । पञ्चाला इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पशवः, तस्येव रघोः पाण्ड्याः इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम् । रघूणामन्वयं वक्ष्ये, निरूध्यमाना यदुभिः कथंचित् इति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया ॥

- (1194) **कम्बोजल्लुक्** <4-1-195>

  अस्मात्तद्राजस्य लुक्स्यात् । कम्बोजः । कम्बोजौ ॥ *कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्* (वा) ॥ चोलः । शकः । द्व्यज्लक्षणस्यणो लुक् । केरलः । यवनः । अञो लुक् । कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ-(सू1473) इत्यण् ॥

- (1195) **स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च** <4-1-176>

  तद्राजस्य लुक्स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः ॥

- (1196) **अतश्च** <4-1-177>

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मद्री । कथं माद्रीसुतौःथ्द्य;ति । ह्रस्व एव पाठः इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् ॥

- (1197) **न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः** <4-1-178>

  एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एत् प्राच्याः । भार्गी । कारूशी । कैकेयी । केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युधा शुक्रा आभ्यां द्व्यचः-(सू1124) इति ढक् । ततः स्वार्थे पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ-(सू2070) इत्यञ् । शाङ्गरवाद्यञ -(सू527) इति ङीन् । अतश्च-(सू1196) इति लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ॥

- (1198) **अणिञोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे** <4-1-178>

  त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम्,गौत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूवोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् ॥ (प) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति इत्यणिञोरेव । षङावितौ । यङश्चाप् -(सू528) कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् ? वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरुपोत्तमयोः किम् । औपगवी । जातिलक्षणो ङीष् । गौत्रे किम् । अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री ॥

- (1199) **गोत्रावयवात्** <4-1-79>

  गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थं आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या ॥

- (1200) **क्रौड्यादिभ्यश्च** <4-1-70>

  स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । (ग)सूत युवत्याम् । सूत्या । (ग)भोज क्षत्रिये । भोज्या ॥

- (1201) **दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्निकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्** <4-1-81>

  एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ्वा । अगोत्रार्थमिदं गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे इतो मनुष्य-(सू520) इति ङीष् । दैवयज्ञ्या - दैवयज्ञी । इत्यादि ॥

इति तद्धिताधिकारे अपत्याधिकारप्रकरणम्

तद्धिताधिकारे चातुरर्थिकप्रकरणम्

- (1202) **तेन रक्तं रागात्** <4-2-1>

  रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिकम् । रागात्किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

- (1203) **लाक्षारोचनाट्ठक्** <4-2-2>

  लाक्षिकः । रौचनिकः ॥ । *शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्* (वा) ॥ शाकलिकः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ॥ । *नील्या अन्* (वा) ॥ नील्या रक्तं नीलम् ॥ । *पीतात्कन्* (वा) ॥ पातकम् ॥ । *हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्* (वा) ॥ हारिद्रम् । माहारजनम् ॥

- (1204) **नक्षत्रेण युक्तः कालः** <4-2-3>

  पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः ॥

- (1205) **लुबविशेषे** <4-2-4>

पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः-1225इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुब् नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात्तु अतएव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अबाधकान्यपि निपातनानि । श्रावणी ॥

- (1206) **संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्** <4-2-5>

 विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । संज्ञायां किम् । श्रावणी । आश्वत्थी ॥

- (1207) **द्वन्द्वाच्छः** <4-2-6>

 नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः ॥

- (1208) **दृष्टं साम** <4-2-7>

 तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं साम ॥ । *अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः* (वा) ॥ उशनसा दृष्टमौशनम् ॥ औशनसम् ॥

- (1209) **कलेर्ढक्** <4-2-8>

 कलिना दृष्टं कालेयं साम ॥

- (1210) **वामदेवाड्ड्याड्ड्यौ** <4-2-9>

 वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥ सिद्धे यस्येतिलोपोन किमर्थं ययतौ डितौ । ग्रहणं माऽतदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥1 ॥ इति भाष्यम् ॥

- (1211) **परिवृतो रथः** <4-2-10>

 वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते तेनेह न । छात्रैः परिवृतो रथः ॥

- (1212) **पाण्डुकम्बलादिनिः** <4-2-11>

 पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

- (1213) **द्वैपवैयाघ्रादञ्** <4-2-12>

 द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः ॥

- (1214) **कौमारापूर्ववचने** <4-2-13>

 कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या ॥

- (1215) **तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः** <4-2-14>

 शराव उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ॥

- (1216) **स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते** <4-2-15>

 तत्रेत्येव । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः ॥

- (1217) **संस्कृतं भक्षाः** <4-2-16>

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रे संस्कृताभ्राष्ट्रा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टकपालः पुरोडाशः ॥

- (1218) **शूलोखाद्यत्** <4-2-17>

अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः तस्यां संस्कृतं उख्यम् ॥

- (1219) **दध्नष्ठक्** <4-2-18>

दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ।

- (1220) **उदश्वितोऽन्यतरस्याम्** <4-2-19>

ठक् स्यात्पक्षेऽण् ॥

- (1221) **इसुसुक्तान्तात्कः** <7-3-51>

इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः । औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आसिषाचरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः । ॥ *दोष उपसंख्यानम्*(वा) ॥ दोर्भ्यां चरित दौष्कः ॥

- (1222) **क्षीराड्ढञ्** <4-2-20>

अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते नतु भक्षा इति । तेव यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयी ॥

- (1223) **सास्मिन्पौर्णमासीति** <4-2-21>

इतिशब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी । पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः ॥ ।

- (1224) **आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्** <4-2-22>

अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् । पूर्वपदात्संज्ञायाम्-857 इति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आस्वत्थिकः ॥

- (1225) **विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः** <4-2-23>

एभ्यष्ठग्वा । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्रावणिकः । श्रावणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ॥

- (1226) **सास्य देवता** <4-2-24>

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देस्यविसेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे । *सर्वत्राग्नि- इति ढक्* (वा) ॥

- (1227) **कस्येत्** <4-2-25>

कसब्दस्य इदादेशः स्याकत्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्य-311 इति लोपतेपरत्वादादिवृद्धिः । को ब्राह्मादेवतास्य कायं हविः । श्रीर्देवतास्य श्रायम् ॥

- (1228) **शुक्राद्घन्** <4-2-26>

शुक्रियम् ॥

- (1229) **अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः** <4-2-27>

अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात् अपान्नपाच्च देवते । प्रत्ययसंनियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अत एवापोनपाते अपान्नपातेऽनुब्रूहीति प्रैषः ॥

- (1230) **छ च** <4-2-28>

  योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः अपोनप्त्रीयम् । अपान्नप्त्रीयम् ॥ । *शतरुद्राद्घश्च* (वा) ॥ चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्यात्द्विगोर्लुगनपत्ये 1080 इति न लुक् ॥

- (1231) **महेन्द्राद्घाणौ च** <4-2-29>

  चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रिम् । महेन्द्रीयम् ॥

- (1232) **सोमाट्ट्यण्** <4-2-30>

  सौम्यम् । टित्वान्ङीप् । सौमी ऋक् ॥

- (1233) **वाय्वृतुपित्रुषसो यत्** <4-2-31>

  वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥

- (1234) **रीङृतः** <7-4-27>

  अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् ॥यस्येति च 311 । पित्र्यम् । उषस्यम् ।

- (1235) **द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च** <4-2-32>

  चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । सुनीसीर्यम् ॥

- (1236) **अग्नेर्ढक्** <4-2-33>

  आग्नेयम् ॥

- (1237) **कालेभ्यो भववत्** <4-2-31>

  मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ॥

- (1238) **महाराजपोष्ठपदाट्ठञ्** <4-2-35>

  माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ॥

- (1239) **देवताद्वन्द्वे च** <7-3-21>

  अत्र पूर्वेत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे । आग्निमारुतम् ॥

- (1240) **नेन्द्रस्य परस्य** <7-3-22>

  परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य किम् । ऐन्द्राग्नः ॥

- (1241) **दीर्घाच्च वरुणस्य** <7-3-23>

  दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम् । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । *तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्* (वा) ॥ नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ । *पूर्ण मासादण् वक्तव्यः* (वा) ॥ पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः ॥

- (1242) **पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः** <4-2-36>

  एते निपात्यन्ते ॥ । *पितुर्भ्रातरि व्यत्* (वा) ॥ पितुर्भ्राता पितृव्यः ॥ । *मातुर्डुलच्* (वा) ॥ मातुर्भ्राता मातुलः ॥ । *मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्* (वा) ॥ मातुः पिता मातामहः । पितु ः पिता पितामहः ॥ । *मातरि षिच्च* (वा) ॥ मातामही । पितामही ॥ *अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्यः* (वा) ॥ सकारपाठसामर्थ्यान्न षः । अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ । *तिलान्निष्फलात्पिञ्जौ* (वा) । तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ॥ । *पिञ्जश्छन्दसि डिच्च* (वा) ॥ तिल्पिञ्जः ॥

- (1243) **तस्य समूहः** <4-2-37>

  काकानां समूहः काकम् । बाकम् ।

- (1244) **भिक्षादिभ्योऽण्** <4-2-38>

  भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । इह भस्याढ इति पुंवद्भावे कृते ॥

- (1245) **इनण्यनपत्ये** <6-4-164>

  अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकत्या स्यात् । तेन नस्तद्धिते 679 इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरञि यौवतम् ॥

- (1246) **गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्** <4-2-39>

  एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रं तच्चापत्यमात्रम् ॥

- (1247) **युवोरनाकौ** <7-1-1>

  यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । आपत्यस्य च--1082 इति यलोपे प्राप्ते ॥ । *प्रकृत्याऽकेराजन्यमनुष्ययुवानः* (वा) ॥ राजन्यकम् । मानुष्यकम् ॥ *वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ वार्धकम् ॥

- (1248) **केदाराद्यञ्च** <4-2-40>

  चाद्वुञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् । गणिकाया यञिति वक्तव्यम् । गाणिक्यम् ॥

- (1249) **ठञ्कवचिनश्च** <4-2-41>

  चाक्तेदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् ॥

- (1250) **ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्** <4-2-42>

  ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥ । *पृष्ठादुपसंख्यानम्* (वा) ॥ पृष्ठ्यम् ॥

- (1251) **ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्** <4-2-43>

  ग्रामता । जनता । बन्धुता ॥ । *गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ गजता । सहायता ॥ । *अह्नः खः क्रतौ* (वा) ॥ अहीनः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् । आह्नः । इह खण्डिकादित्वादञ् । अह्नष्टखोरेव 789 इति नियमाट्टिलोपो न ॥ । *पर्श्वा णस् वक्तव्यः* (वा) ॥

- (1252) **सिति च** <1-4-16>

  सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । अभत्वादोर्गुणो न । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् ॥

- (1253) **अनुदात्तादेरञ्** <4-2-44>

कापोतम् । मायूरम् ॥

- (1254) **खण्डिकादिभ्यश्च** <4-2-45>

  अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् ॥

- (1255) **चरणेभ्यो धर्मवत्** <4-2-46>

  काठकम् । छान्दोग्यम् ॥

- (1256) **अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्** <4-2-47>

  साक्तुकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ॥

- (1257) **केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्** <4-2-48>

  पक्षे ठगणौ । कैश्यम्-कैशिकम् । अश्वीयम्-आश्वम् ॥

- (1258) **पाशादिभ्यो यः** <4-2-49>

  पाश्या । तृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या ॥

- (1259) **खलगोरथात्** <4-2-50>

  खल्या । गव्या । रथ्या ॥

- (1260) **इनित्रकट्यचश्च** <4-2-51>

  खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ । *खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः* (वा) ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् ॥

- (1261) **विषयो देशे** <4-2-52>

  षष्ठ्यन्तादमादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः । शिबीनां विषयो देशः शैबः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

- (1262) **राजन्यादिभ्यो दुञ्** <4-2-53>

  राजन्यकः ॥

- (1263) **भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ** <4-2-54>

  भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ॥

- (1264) **सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु** <4-2-55>

  अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः ॥ । *स्वार्थ उपसंख्यानम्* (वा) ॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् ॥

- (1265) **संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः** <4-2-56>

  सोऽस्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽ स्य संग्रामस्य भारतः ॥

- (1266) **तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः** <4-2-57>

  दण्डः प्रहसणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ॥

- (1267) **घञः सास्यां क्रियेति ञः** <4-2-58>

  घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात् । घञ इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥

- (1268) **श्येनतिलस्य पाते ञे** <6-3-71>

  श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्ययपरे पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनंपाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलंपाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः ॥

- (1269) **तदधीते तद्वेद** <4-2-59>

  व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥

- (1270) **क्रतूक्थादिशूत्रान्ताट्ठक्** <4-2-60>

  क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वद्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्थम् । तदधीते वेद वा । औक्थिकः ॥ । *मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येते* (वा) ॥ न्यायम्,नैयायिकः । वृत्तिम्,वार्तिकः । लोकायतम्,लौकायतिकः इत्यादि ॥ । *सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेष्यते* (वा) ॥ सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः ॥ । *विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ वायसविद्यिकः । गौलक्षणकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ । *अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः ॥ । *आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च* (वा) ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतामाख्यानमुपचाराद्यवक्रीतं तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे 1467 इत्यर्थे वृद्धाच्छः 1337 । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ । *सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः* (वा) ॥ सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्तिकः । द्विगोर्लुक् 1080 इति लुक् । द्वितन्त्रः ॥ । *इकन्पदोत्तरपदाच्छतषष्टेः षिकन्पथः* (वा) ॥ पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ॥

- (1271) **क्रमादिभ्यो वुन्** <4-2-61>

  क्रमकः । क्रम,पद,शिक्षा,मीमांसा,क्रमादिः ॥

- (1272) **अनुब्राह्मणादिनिः** <4-2-62>

  तदधते तद्वेद 1269इत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी । अत्वर्थीयेनैव सिद्धे अणबाधनार्थमिदम् ॥

- (1273) **वसन्तादिभ्यष्ठक्** <4-2-63>

  वासन्तिकः । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायन--1145 इति सूत्रे निपातनाट्टिलोपो न ॥

- (1274) **प्रोक्ताल्लुक्** <4-2-64>

  प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पणनं पणः । घञर्थे कविधानमिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी । तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः ॥

- (1275) **गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च** <6-4-165>

  एतेऽणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । ततो यूनि इञ् पाणिनिः ॥

- (1276) **ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः** <2-4-58>

ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद् त्रितस्च परयोर्युवाभिधायिनोरणित्रोर्लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् । शिवाद्यण् । कौहङः पिता । तत इञ् । कौहङिः पुत्रः । यूनि

किम् । वामरथ्यस्य छात्राः । वामरथाः । इति अणो लुक् तु न भवति । आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणनिना प्रोक्तं पानिनीयम् । वृद्धाच्छः 1337 । इञश्च 1333 इत्यण् तु न । गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया ॥

- (1277) **सूत्राच्च कोपधात्** <4-2-65>

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थं आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीते विदन्ति वा अष्टकाः ॥

- (1278) **छन्तोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि** <4-2-66>

छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अद्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । तस्य कठचरकात्--1487 इति लुक् । ततोऽण्, तस्य प्रोक्ताल्लुक् 1274 ॥

- (1279) **तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि** <4-2-67>

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः ॥

- (1280) **तेन निर्वृत्तम्** <4-2-68>

कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी ॥

- (1281) **तस्य निवासः** <4-2-69>

शिबीनां निवासो देशः शैबः ॥

- (1282) **अदूरभवश्च** <4-2-70>

विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः संनिधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति ॥

- (1283) **ओरञ्** <4-2-71>

अणोऽपवादः । कक्षतु-काक्षतवम् । नद्यां तु परत्वान्मतुप् । इक्षुमती ॥

- (1284) **मतोश्च बह्वजङ्गात्** <4-2-72>

बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादत्र नाऽण् । सैध्रकावतम् । बह्वजिति किम् । आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं माभूत् ॥

- (1285) **बह्वचः कूपेषु** <4-2-73>

अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः ॥

- (1286) **उदक्च विपाशः** <4-2-74>

विषाश उत्तरे कूले ये कूपात्येष्वञ् । अबह्वजर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तो दात्तः कूपः । उदक् किम् । दक्षिणतः कूपेष्वणेव ॥

- (1287) **सङ्कलादिभ्यश्च** <4-2-75>

कूपेष्विति निवृत्तम् । सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम् । पौष्कलम् ॥

- (1288) **स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु** <4-2-76>

  स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे, दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी । साल्वे,वैधूमाग्नी । प्राचि, माकन्दी ॥

- (1289) **सुवास्त्वादिभ्योऽण्** <4-2-77>

  अञोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्मु,वार्णवम् । अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी ॥

- (1290) **रोणी** <4-2-78>

  रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण, कूपात्रोऽपवादः । रौणः । आजकरोणः ॥

- (1291) **कोपधाच्च** <4-2-79>

  अण् । अञोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ॥

- (1292)**वुञ्छण्कठजिलसेनिरठञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुतदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः** <4-2-80>

  एभ्यः सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युस्चतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण् । कार्शाश्वीयम् । ऋस्यादिभ्यः कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यष्ठच् । कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ढञ् । साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः । (ग) पथः पन्थ च ॥ पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इञ् सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः । प्रगदिन्,प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक् । वारीहकः । कुमुदादिभ्यष्ठक् । कौमुदीकः ॥

- (1293) **जनपदे लुप्** <4-2-81>

  जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् ॥

- (1294) **लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने** <1-2-51>

  लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ॥

- (1295) **तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्** <1-2-53>

  युक्तवद्वचनं न कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात् ॥

- (1296) **लुब्योगाप्रख्यानात्** <1-2-54>

  लुबपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः ।

- (1297) **योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शन स्यात्** <1-2-55>

  यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत ॥

- (1298) **प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्** <1-2-56>

  प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः,अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः ॥

- (1299) **कालोपसर्जने च तुल्यम्** <1-2-57>

अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः । पूर्वार्धेन य सहितोदिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादिपूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वं समानम् । लोकप्रसिद्धेः ॥

- (1300) **विशेषाणां चाजातेः** <1-2-52>

  लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः ॥ । *हरीतक्यादिषु व्यक्तिः* (वा) ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ *खलतिकादिषु वचनम्* (वा) ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि ॥ । *मनुष्यलुपि प्रतिषेधः* (वा) ॥ मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न, लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः ॥

- (1301) **वरणादिभ्यश्च** <4-2-82>

  अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवे नगरं वरणाः ॥

- (1302) **शर्कराया वा** <4-2-83>

  अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् ॥

- (1303) **ठक्छौ च** <4-2-84>

  शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठच्ककौ । वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्विकल्पः । षड् रूपाणि । शर्करा । शार्करम् । शार्करिकम् । शर्करीयम् । शर्करिकम् । शार्करकम् ॥

- (1304) **नद्यां मतुप्** <4-2-85>

  चातुरर्थिकः । इक्षुमती ॥

- (1305) **मध्वादिभ्यश्च** <4-2-86>

  मतुप् स्याच्चातुरर्थिकः । अनद्यर्थ आरम्भः । मधुमान् ॥

- (1306) **कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्** <4-2-87>

  कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोःझयः 1898 इति अन्त्ये मादुपधायाः--1897 इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ । *महिषाच्चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ महिष्मान्नाम देशः ॥

- (1307) **नडशादाड्ड्वलच्** <4-2-88>

  नड्वलः । शादो जम्बालघासयोः । शाद्वलः ॥

- (1308) **शिखाया वलच्** <4-2-89>

  शिखावलम् ॥

- (1309) **उत्करादिभ्यश्छः** <4-2-90>

  उत्करीयः ॥

- (1310) **नडादीनां कुक्च** <4-2-91>

  नडकीयम् । (ग) क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ क्रुञ्चकीयः ॥ (ग) तक्षन्ननलोपश्च ॥ तक्षकीयः ॥

- (1311) **बिल्कादिभ्यश्छस्य लुक्** <6-4-153>

नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयस्तेभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया । तस्यां भवा बैल्वकाः । वेत्रकीयाः । वैत्रकाः । छस्य किम् । छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्माभूत् । अन्यथा(प) संनियोगशिष्टानामिति कुगपि निवर्तेत । लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । लोपो हि यमात्रस्य स्यात् ॥

इति तद्धिताधिकारे चातुरर्थिकप्रकरणम्

तद्धिताधिकारे शैषिकप्रकरणम्

- (1312) **शेषे** <4-2-92>

  अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राऽणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदिपिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यत आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । शेषे 1312 इति लक्षणं चाधिकारश्च । तस्य विकारः 1514 इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥

- (1313) **राष्ट्रावारपाराद्घखौ** <4-2-93>

  आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ । अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् ॥ अवारीणः । पारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्घादयष्ट्युट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

- (1314) **ग्रामाद्यखञौ** <4-2-94>

  ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

- (1315) **कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्** <4-2-95>

  कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः । तत्र जातादिः कात्त्रेयकः । नाकरेयकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः ॥

- (1316) **कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु** <4-2-96>

  कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ॥

- (1317) **नद्यादिभ्यो ढक्** <4-2-97>

  नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ॥

- (1318) **दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्** <4-2-98>

  दक्षिणेत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्त्यः । पौरस्त्यः ॥

- (1319) **कापिश्याः ष्फक्** <4-2-99>

  कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥

- (1320) **रङ्कोरमनुष्येऽण्च्** <4-2-100>

  चात् ष्फक् । राङ्कवो गौः । राङ्कवायणः । अमनुष्य इति किम् । राङ्कवको मनुष्यः ॥

- (1321) **द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्** <4-2-101>

  दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ॥

- (1322) **कन्थायाष्ठक्** <4-2-102>

कान्थिकः ॥

- (1323) **वर्णौ वुक्** <4-2-103>

  वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः, तद्विपयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक् स्यात् । यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम् ॥

- (1324) **अव्ययात्त्यप्** <4-2-104>

  । अमेहक्वतसित्रेभ्य एव ॥ अमाऽन्तिकसहार्थयोः । अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः ॥ । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥ अनित्योऽयं बहिषष्टिलोपविधानात् । तेनेह न । आरातीयः ॥ । त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् ॥ नित्यः ॥ । निसो गते ॥

- (1325) **ह्रस्वात्तादौ तद्धिते** <8-3-101>

  ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्टयश्चाण्डालादिः ॥ । *अरण्याण्णः* (वा) ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ । दूरादेत्यः ॥ दूरेत्यः ॥ । उत्तरादाहञ् ॥ औत्तराहः ॥

- (1326) **ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम्** <4-2-105>

  एभ्यस्त्यब्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते ॥

- (1327) **तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ** <4-2-106>

  यथासंख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् । बहुच्पूर्वान्माभूत् । बाहुरूप्यम् ॥

- (1328) **दिक्पूर्वपदादसंख्यायां ञः** <4-2-107>

  अणोपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत् । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः ।प्राचां ग्रामनगराणाम् 1400 इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

- (1329) **मद्रेभ्योऽञ्** <4-2-108>

  दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणाम् 1399 इति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः ॥

- (1330) **उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्** <4-2-109>

  अञ् स्यात् । शैवपुरम् ॥

- (1331) **प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्** <4-2-110>

  माहिकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ॥

- (1332) **कण्वादिभ्यो गोत्रे** <4-2-111>

  एभ्यो गौत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्वस्य छात्राः काण्वाः ॥

- (1333) **इञश्च** <4-2-112>

  गोत्रे य इञ् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं नतु लौकिकम् । तेनेह न । पाणिनीयम् ॥

- (1334) **न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु** <4-2-113>

इञश्च 1333 इत्यणोऽपवादः । प्राष्ठीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यात्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ॥

- (1335) **वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्** <1-1-73>

    यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ॥

- (1336) **त्यादादीनि च** <1-1-74>

    वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥

- (1337) **वृद्धाच्छः** <4-2-114>

    शालीयः । मालीयः । तदीयः ॥

- (1338) **एङ् प्राचां देशे** <1-1-75>

    एङ् यस्याचामादिर्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षे अणि । ऐणीपचनः । गौनर्दः । भौजकटः । एङ् किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ॥ । *वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या* (वा) ॥ दैवदत्तः । देवदत्तीयः ॥

- (1339) **भवतष्ठक्छसौ** <4-2-115>

    वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम् । भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव । भावतः ॥

- (1340) **काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ** <4-2-116>

    इकार उच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका । बैदिकी । बैदिका ॥ (ग) आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् ॥ आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी । आपत्कालिका ॥

- (1341) **वाहीकग्रामेभ्यश्च** <4-2-117>

    वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ् ञिठौ स्तः । छस्यापवादः । कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका ॥

- (1342) **विभाषाशीनरेषु** <4-2-118>

    एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ् ञिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥

- (1343) **ओर्देशे ठञ्** <4-2-119>

    उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ् । निषादकर्षूः । नैषादकर्षकः । केऽणः 834 इति ह्रस्वः । देशे किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः । ञिठं व्यावर्तयितुं ठञ् ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकार्षुकः ॥

- (1344) **वृद्धात्प्राचाम्** <4-2-120>

    प्राद्गेशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह मल्लवास्तु, माल्लवास्तवः ॥

- (1345) **धन्वयोपधादवुञ्** <4-2-121>

    धन्वाविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात् । ऐरावतं धन्व ऐरावतकः । साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छण्--1292 आदिसूत्रेण ण्यान्तौ । साङ्काश्यका । काम्पिल्यकः ॥

- (1346) **प्रस्थपुरवहान्ताच्च** <4-2-122>

एतदन्ताद्वृद्धादेशवाचिनो वुञ् स्यात् । छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्राद्गेशे तूत्तरेण सिद्धम् ॥

- (1347) **रोपधेतोः प्राचाम्** <4-2-123>

रोपधादीकारान्ताच्च प्राद्गेशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात् ॥ पाटलिपुत्रः । ईतः,काकन्दकः ॥

- (1348) **जनपदतदवध्योश्च** <4-2-124>

जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् स्यात् । आदर्शकः । त्रैगर्तकः ॥

- (1349) **अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्** <4-2-125>

अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ् स्यात् । अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाज्जनपदात्,आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः, आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदात्, दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः, कालञ्जरकः । विषयग्रहणं किम् । एकशेषेण बहुत्वे माभूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः,तासु भवो वार्तनः ॥

- (1350) **कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात्** <4-2-126>

देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्तकः ॥

- (1351) **धूमादिभ्यश्च** <4-2-127>

देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः । तैर्थकः ॥

- (1352) **नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः** <4-2-128>

नगरशब्दाद्वुञ् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् । नागरा ब्राह्मणाः ॥

- (1353) **अरण्यान्मनुष्ये** <4-2-129>

वुञ् ॥ अरण्याण्ण इत्यास्यापवदः ॥ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् ॥ आरण्यकः पन्थाः, अध्यायो,न्यायो,विहारो,मनुष्यो,हस्ती वा ॥ । वा गोमयेषु ॥ आरण्यकाः आरण्या वा गोमयाः ॥

- (1354) **विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्** <4-2-130>

वुञ् । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः ॥

- (1355) **मद्रवृज्योः कन्** <4-2-131>

जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः ॥

- (1356) **कोपधादण्** <4-2-132>

माहिषिकः ॥

- (1357) **कच्छादिभ्यश्च** <4-2-133>

देशवाचिभ्योऽण् । वुञादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः ॥

- (1358) **मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्** <4-2-134>

कच्छाद्यणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । कच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् । काच्छो गौः ॥

- (1359) **अपदातौ साल्वात्** <4-2-135>

  साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदातावेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् । साल्वः पदातिर्व्रजति ॥

- (1360) **गोयवाग्वोश्च** <4-2-136>

  साल्वाद्वुञ् । कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वाको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥

- (1361) **गर्तोत्तरपदाच्छः** <4-2-137>

  देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् ॥

- (1362) **गहादिभ्यश्च** <4-2-138>

  छः स्यात् । गहीयः ॥ (ग) मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् ॥ (ग) कुग्जनस्य परस्य च ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ (ग) देवस्य च ॥ देवकीयम् ॥ (ग) स्वस्य च ॥ स्वकीयम् ॥ (ग) वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः ॥ वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् ॥ औत्तरपदकीयम् ॥

- (1363) **प्राचां कटादेः** <4-2-139>

  प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् ॥

- (1364) **राज्ञः क च** <4-2-140>

  वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् ॥

- (1365) **वृद्धादकेकान्तखोपधात्** <4-2-141>

  अक इक एतदन्तात्खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्छः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलिकीयः । आयोमुखीयः ॥

- (1366) **कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्** <4-2-142>

  कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ् ञिठादेरपवादः । दाक्षिकन्थीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिह्रदीयम् ॥

- (1367) **पर्वताच्च** <4-2-143>

  पर्वतीयः ॥

- (1368) **विभाषाऽमनुष्ये** <4-2-144>

  मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात्पक्षेऽण् । पर्वतीयानि पार्वतीनि वा फलानि । अमनुष्ये किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

- (1369) **कृकणपर्णाद्भारद्वाजे** <4-2-145>

  भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजे किम् । कार्कणम् । पार्णम् ॥

- (1370) **युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च** <4-3-1>

  चाच्छः । पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

- (1371) **तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ** <4-3-2>

युष्मदस्मादोरेतावादेशौ स्तः खञ्यणि च । यौष्माकीणः । आस्मकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

- (1372) **तवकममकावेकवचने** <4-3-3>

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । छे तु ॥

- (1373) **प्रत्ययोत्तरपदयोश्च** <7-2-98>

मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः ॥

- (1374) **अर्धाद्यत्** <4-3-4>

अर्ध्यः ।

- (1375) **परावराधमोत्तमपूर्वाच्च** <4-2-5>

परार्ध्यम् । अवरार्थम् । अधमार्ध्यम् । उत्तमार्ध्यम् ॥

- (1376) **दिक्पूर्वपदाइञ्च** <4-3-6>

चाद्यत् । पौर्वार्धिकम् । पूर्वार्ध्यम् ॥

- (1377) **ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ** <4-3-7>

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः । पौर्वार्धिकाः । ग्रामस्य पूर्वास्मिन्नर्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः । ठञ् ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेत्युक्ते यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येत ॥

- (1378) **मध्यान्मः** <4-3-8>

मध्यमः ॥

- (1379) **अ सांप्रतिके** <4-3-9>

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः ॥

- (1380) **द्वीपादनुसमुद्रं यञ्** <4-3-10>

समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैप्यम् । द्वैप्या ॥

- (1381) **कालाइञ्** <4-3-11>

कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि-शार्वरस्य तमसो निषिद्धये-इति कालिदासः,अनुदितौषसराग--इति भारविः,,समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः । तत्र जातः 1393 इति यावत्कालाधिकारः ॥

- (1382) **श्राद्धे शरदः** <4-3-12>

ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं श्राद्धम् ॥

- (1383) **विभाषा रोगातपयोः** <4-3-13>

शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा । एतयोः किम् । शारदं दधि ॥

- (1384) **निशाप्रदोषाभ्यां च** <4-3-14>

  वा ठञ् स्यात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ॥

- (1385) **श्वसस्तुट् च** <4-3-15>

  श्वस् शब्दाट्ठञ् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च ॥

- (1386) **द्वारादीनां च** <7-3-4>

  द्वार, स्वर्, व्यल्कश, स्वस्ति,स्वर,स्फ्यकृत्,स्वादु,मृदु,श्वस्,श्वन्, स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शौवस्तिकम् ॥

- (1387) **संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्** <4-3-16>

  संधिवेलादिभ्यः ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽम् स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेला, संध्या, अमावास्या,त्रयोदशी,चतुर्दशी,पौर्ममासी,प्रतिपत् ॥ (ग) संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ सांवत्सरं फलं पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् ॥

- (1388) **प्रावृष एण्यः** <4-3-17>

  प्रावृषेण्यः ॥

- (1389) **वर्षाभ्यष्ठक्** <4-3-18>

  वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु 1418 इति साध्वर्थे ॥

- (1390) **सर्वत्राण्च तलोपश्च** <4-3-22>

  हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हैमनम् । हैमन्तम् ॥

- (1391) **सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च** <4-3-23>

  सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यः ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च । तुटः प्रागनादेशः । अनद्यतने 2185इत्यादिनिर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् ।

दोषातनम् । दिवातनम् ॥ । *चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः* (वा) ॥ चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् ॥ । *अग्रादिपश्चाड्डिमच्* (वा) ॥ अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ॥ अन्ताच्च ॥ अन्तिमम् ॥

- (1392) **विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्** <4-3-24>

  आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । घकालतनेषु--975इत्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् ॥

- (1393) **तत्र जातः** <4-3-25>

  सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ॥

- (1394) **प्रावृषष्ठप्** <4-3-26>

  एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ॥

- (1395) **संज्ञायां शरदो वुञ्** <4-3-27>

  ऋत्वणोऽपवादः । शारदका दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च ॥

- (1396) **उत्तरपदस्य** <7-3-10>

  अधिकारोऽयं हनस्त--2574 इत्यस्मात्प्राक् ॥

- (1397) **अवयवादृतोः** <7-3-11>

  अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात्किम् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः ॥ *ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानामिति तदन्तविधिः पूर्वत्र*(वा) । इह तु न । अवयवत्वाभावात् ॥

- (1398) **सुसर्वार्धाज्जनपदस्य** <7-3-12>

  उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्योः--1348 इति वुञ् ॥ । सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

- (1399) **दिशोऽमद्राणाम्** <7-3-13>

  दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । अमद्राणां किम् । पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

- (1400) **प्राचां ग्रामनगराणाम्** <7-3-14>

  दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाचिनामङ्गनामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । नगरे,पूर्वपाटलिपुत्रकः ॥

- (1401) **पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करादवुन्** <4-3-28>

  पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः ॥

- (1402) **पथः पन्थ च** <4-3-29>

  पथि जातः पन्थकः ॥

- (1403) **अमावास्याया वा** <4-3-30>

  अमावास्यकः । आमावास्यः ॥

- (1404) **अ च** <4-3-31>

  अमावास्यः ॥

- (1405) **सिन्ध्वपकराभ्यां कन्** <4-3-32>

  सिन्धुकः ॥ कच्छाद्यणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ॥

- (1406) **अणञौ च** <4-3-33>

  क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकारः ॥

- (1407) **श्रविष्ठाफल्गुन्यराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्** <4-3-34>

  एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥

- (1408) **लुक्तद्धितलुकि** <1-2-49>

तद्धितलुकिसत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः । फल्गुन इत्यादि ॥ *चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुसंख्यानम्* (वा) ॥ चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लुक्तद्धितलुकि 1408 इति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीष् ॥ । फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ॥ स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । अषाढा ॥ । श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः ॥ अस्त्रियामपि । श्राविष्ठीयः । आषाढीयः ॥

- (1409) **जे प्रोष्ठपदानाम्** <7-3-18>

प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भाद्रपादः ॥

- (1410) **स्थानान्तगोशालखरशालाच्च** <4-3-35>

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषा सेना--828 इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ॥

- (1411) **वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा** <4-3-36>

एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः । वात्सशालः इत्यादि ॥ । जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण्वा डिद्वक्तव्यः ॥ शातभिषः । शातभिषजः । शतभिषक् ॥

- (1412) **नक्षत्रेभ्यो बहुलम्** <4-3-37>

जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रौहिणः ॥

- (1413) **कृतलब्धक्रीतकुशलाः** <4-3-38>

तत्रेत्येव । स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः ॥

- (1414) **प्रायभवः** <4-3-39>

तत्रेत्येव । स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः ॥

- (1415) **उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्** <4-3-40>

औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

- (1416) **संभूते** <4-3-41>

स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः ॥

- (1417) **कोशाड्ढञ्** <4-3-42>

कौशेयं वस्त्रम् ॥

- (1418) **कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु** <4-3-43>

हेमन्ते साधुर्हैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ॥

- (1419) **उप्ते च** <4-3-44>

हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः ॥

- (1420) **आश्वायुज्या वुञ्** <4-3-45>

ठञोऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः ॥

- (1421) **ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्** <4-3-46>

  पक्षे ऋत्वण् । ग्रैष्मकम् । ग्रैष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ।

- (1422) **देयमृणे** <4-3-47>

  कालादित्येव । मासे देयमृणं मासिकम् ॥

- (1423) **कलाप्यस्वत्थयवबुसाद्वुन्** <4-3-48>

  यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कालापकम् । अस्वत्थस्य फलमस्वत्थस्तद्युक्तः कालोप्यश्वत्थः । यस्मिन् काले अश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् । यस्मिन्

यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकम् ॥

- (1424) **ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्** <4-3-49>

  ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् । आवसरसमकम् ॥

- (1425) **संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च** <4-3-50>

  चाद्वुञ् । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् ॥

- (1426) **व्याहरति मृगः** <4-3-51>

  कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायत इत्यर्थे अणादयः स्युः यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः ॥

- (1427) **तदस्य सोढम्** <4-3-52>

  कालादित्येव । निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशः । नैशिकः ॥

- (1428) **तत्र भवः** <4-3-53>

  स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः ॥ राष्ट्रियः ॥

- (1429) **दिगादिभ्यो यत्** <4-3-54>

  दिश्यम् । वर्ग्यम् ॥

- (1430) **शरीरावयवाच्च** <4-3-55>

  दन्त्यम् । कर्ण्यम् ॥

- (1431) **प्राचां नगरान्ते** <7-3-24>

  प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च । सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः । पौर्वनागरः । प्राचां किम् । मनगरमुदक्षु तत्र भवो मानगरः ॥

- (1432) **जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषातमुत्तरम्** <7-3-25>

  जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा ञिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलजम् । वैस्वधेनवम् । वैश्वधैनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् ॥

- (1433) **दृतिकुक्षिकलाशिबत्स्यस्त्यहेर्ढञ्** <4-3-56>

दार्तेयम् । कौक्षेयम् । कलशिर्घटः तत्र भवं कालशेयम् । बास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् ॥

- (1434) **ग्रीवाभ्योऽण्च** <4-3-57>

  चात् ढञ् । ग्रैवेयम् । ग्रैवम् ॥

- (1435) **गम्भीराञ् ञ्यः** <4-3-58>

  गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ पाञ्चजन्यः ॥

- (1436) **अव्ययीभावाच्च** <4-3-59>

  परिमुखं भवं पारिमुख्यम् ॥ । परिमुखादिभ्य एवेष्यते ॥ नेह । औपकूलः ॥

- (1437) **अन्तः पूर्वपदाट्ठञ्** <4-3-60>

  अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि इति अन्तर्वेश्मम् । तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् ॥ अध्यात्मादेष्ठञिष्यते ॥ अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् ॥

- (1438) **अनुशतिकादीनां च** <7-3-20>

  एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः ॥

- (1439) **देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्** <7-3-1>

  एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावदेरच आत् स्यात् ञिति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः । पलाशादिभ्यो वा 1521 त्यञ् । दित्यौह इदं दात्यौहम् । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् ॥

- (1440) **ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्** <4-3-61>

  ठञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥

- (1441) **जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः** <4-3-62>

  जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

- (1442) **वर्गान्ताच्च** <4-3-63>

  कवर्गीयम् ॥

- (1443) **अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्** <4-3-64>

  पक्षे पूर्वेण छः । मद्वर्ग्यः । मद्वर्गीणः । मद्वर्गीयः । अशब्दे किम् । कवर्गीयो वर्णः ॥

- (1444) **कर्णललाटात्कनलंकारे** <4-3-65>

  कर्णिका । ललाटिका ॥

- (1445) **तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः** <4-3-66>

  सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैङः । कार्तः । सुप्सु भवं सौपम् ॥

- (1446) **बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्** <4-3-67>

षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः ॥

- (1447) **ऋतुयज्ञेभ्यश्च** <4-3-68>

सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ । तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अन्तोदात्तार्थ आरम्भः ॥

- (1448) **अध्यायेष्वेवर्षेः** <4-3-69>

ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा । वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् । वासिष्ठी ऋक् ॥

- (1449) **पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्** <4-3-70>

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः । ततष्ठन् । पौरोडाशिकः ॥

- (1450) **छन्दसो यदणौ** <4-3-71>

छन्दस्यः । छान्दसः ॥

- (1451) **द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्** <4-3-72>

द्व्यच् । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋत् । चातुर्होतृकः । ब्राह्मणिकः । आर्चिकः । इत्यादि ॥

- (1452) **अणृगयनादिभ्यः** <4-3-73>

ठञादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः ॥

- (1453) **तत आगतः** <4-3-74>

स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः ॥

- (1454) **ठगायस्थानेभ्यः** <4-3-75>

शुल्काशालाया आगतः शौल्कशालिकः ॥

- (1455) **शुण्डिकादिभ्योऽण्** <4-3-76>

आयस्थानठक्छादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः । तैर्थः ॥

- (1456) **विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ्** <4-3-77>

औपाध्यायकः । पैतामहकः ॥

- (1457) **ऋतष्ठञ्** <4-3-78>

वुञोऽपवादः । पौतृकम् । भ्रातृकम् ॥

- (1458) **पितुर्यच्च** <4-3-79>

चाट्ठञ् । रीङ् ऋतः- 1234 । यस्य-311इति लोपः । पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

- (1459) **गोत्रादङ्कवत्** <4-3-80>

बिदेभ्य आगतं बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ॥

- (1460) **नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्** <7-3-30>

  नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्य सु वा ञितादौ परे । आशौचम् । अशौचम् । आनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् । आक्षैत्रज्ञम् । अक्षैत्रज्ञम् । आकौशलम् । अकौशलम् ॥ आनैपुणम् । अनैपुणम् ॥

- (1461) **हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः** <4-3-81>

  समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तीयम् । दैवदत्तम् ॥

- (1462) **मयट् च** <4-3-82>

  सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् ॥

- (1463) **प्रभवति** <4-3-83>

  तत इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥

- (1464) **विदूराञ् ञ्यः** <4-3-84>

  विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः ॥

- (1465) **तद्गच्छति पथिदूतयोः** <4-3-85>

  स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा ॥

- (1466) **अभिनिष्क्रामति द्वारम्** <4-3-86>

  तदित्येव । स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् ॥

- (1467) **अधिकृत्य कृते ग्रन्थे** <4-3-87>

  तदित्येव । शारीरकमधिकृत्य कृते ग्रन्थः शारीरकीयः । शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् ॥

- (1468) **शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः** <4-3-88>

  शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः,तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् । क्लीबत्वं निपातनात् । यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः । इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् ॥

- (1469) **सोऽस्य निवासः** <4-3-89>

  स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः ॥

- (1470) **अभिजनश्च** <4-3-90>

  स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः । यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः ॥

- (1471) **आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते** <4-3-91>

  पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । हृद्गोलः । पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः ॥

- (1472) **शण्डिकादिभ्यो ञ्यः** <4-3-92>

  शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः ॥

- (1473) **सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ** <4-3-93>

  सिन्ध्वादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे । सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ॥

- (1474) **तूदीसलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः** <4-3-94>

  तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

- (1475) **भक्तिः** <4-3-95>

  सोऽस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः ॥

- (1476) **अचित्ताददेशकालट्ठक्** <4-3-96>

  आपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्किम् । दैवदत्तः । अदेशात्किम् । स्रौघ्नः । अकालात्किम् । ग्रैष्मः ॥

- (1477) **महाराजाट्ठञ्** <4-3-97>

  माहाराजिकः ॥

- (1478) **वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्** <4-3-98>

  वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥

- (1479) **गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्** <4-3-99>

  अणोऽपवादः । परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणान्नेह । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ॥

- (1480) **जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने** <4-3-100>

  जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनां समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदवध्योश्च 1348 इति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गाजनपदो भक्तिरस्याङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्याङ्गकः । जनपदिनां किम् । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ॥

- (1481) **तेन प्रोक्तम्** <4-3-101>

  पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥

- (1482) **तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्** <4-3-102>

  छन्दोब्राह्मणानि--1278 इति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ॥

- (1483) **काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः** <4-3-103>

  काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ॥

- (1484) **कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च** <4-3-104>

  कलाप्यन्तेवासिभ्यः,हरिद्गुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवानिभ्यः, आलम्बिनः ॥

- (1485) **पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु** <4-3-105>

  तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । भल्लु, भाल्लविनः । शाट्यायन, शाट्यायनिनः । कल्पे, पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराणेति किम् । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, आश्मरथः कल्पः । अणि आपत्यस्य--1082 इति यलोपः ॥

- (1486) **शौनकादिभ्यश्छन्दसि** <4-3-106>

  छन्दस्यभिधेये एभ्यो णिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ॥

- (1487) **कठचरकाल्लुक्** <4-3-107>

  कलापिना प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः ॥

- (1488) **कलापिनोऽण्** <4-3-108>

  कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः ॥ । नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम् इत्युपसंख्यानाट्टिलोपः ॥

- (1489) **छगलिनो ढिनुक्** <4-3-109>

  छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥

- (1490) **पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः** <4-3-110>

  पाराशर्येण प्रोक्त भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः ॥

- (1491) **कर्मन्दकृशाश्वादिनिः** <4-3-111>

  भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ॥

- (1492) **तेनैकदिक्** <4-3-112>

  सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ॥

- (1493) **तसिश्च** <4-3-113>

  स्वरादिपाठादव्ययत्वम् पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ॥

- (1494) **उरसो यच्च** <4-3-114>

  चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एतदिक् उरस्यः । उरस्तः ॥

- (1495) **उपज्ञाते** <4-3-115>

  तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् ॥

- (1496) **कृते ग्रन्थे** <4-3-116>

  वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ॥

- (1497) **संज्ञायाम्** <4-3-117>

तेनेत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु ॥

- (1498) **कुलालादिभ्यो वुञ्** <4-3-118>

तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ॥

- (1499) **क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्** <4-3-119>

तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥

- (1500) **तस्येदम्** <4-3-120>

उपगोरिदमौपगवम् ॥ । वहेस्तुरणिट् च ॥ संवोढुः स्वं सांवहित्रम् ॥ । अग्नीधः शरणे रण् भं च ॥ अग्निमिन्धे अग्नीत्,तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तात्स्थ्यात्सोऽप्याग्नीध्रः ॥ । समिधामाधाने षेण्यण् ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥

- (1501) **रथाद्यत्** <4-3-121>

रथ्यं चक्रम् ॥

- (1502) **पत्रपूर्वादञ्** <4-3-122>

पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् ॥

- (1503) **पत्राध्वर्युपरिषदश्च** <4-3-123>

अञ् ॥ । पत्राद्वाह्ये ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् पारिषदम् ॥

- (1504) **हलसीराट्ठक्** <4-3-124>

हालिकम् । सैरिकम् ॥

- (1505) **द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः** <4-3-125>

काकोलूकिका । कुत्सिकुशिकिका ॥ । वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ दैवासुरम् ॥

- (1506) **गोत्रचरणाद्वुञ्** <4-3-126>

औपगवकम् ॥ । चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम् ॥ काठकम् ॥

- (1507) **सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्** <4-3-127>

। घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् ॥ अञ्,बैदः सङ्घोऽङ्को घोषो वा । बैदं लक्षणम् । यञ्,गार्गः । गार्गम् । इञ्,दाक्षः । दाक्षम् । परम्परासंबन्धोऽङ्कः साक्षात्तु लक्षणम् ॥

- (1508) **शाकलाद्वा** <4-3-128>

अण् वोक्तेऽर्थे पक्षे चरणत्वाद्वुञ् । शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे क्लीबता ॥

- (1509) **छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः** <4-3-129>

छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् ॥ । *चरणाद्धर्माम्नाययोः*(वा) ॥ इत्युक्तं तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव ॥

- (1510) **न दण्डमाणवान्तेवासिषु** <4-3-130>

  दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात् । दाक्षा दण्डमाणवाः शिष्या वा ॥

- (1511) **रैवतिकादिभ्यश्छः** <4-3-131>

  तस्येदमित्यर्थे । वुञोऽपवादः । रैवतिकीयः । बैजवापीयः ॥

- (1512) **कौपिञ्जलहास्तिपदादण्** <4-3-132>

  कुपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् तदन्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः । गौत्रवुञोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपादस्यायं हास्तिपदः ॥

- (1513) **आथर्वणिकस्येकलोपश्च** <4-3-133>

  अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणः धर्म आम्नायो वा । चरणाद्वुञोऽपवादः ॥

इति तद्धिताधिकारे शैषिकप्रकरणम्

तद्धिताधिकारे प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम्

- (1514) **तस्य विकारः** <4-3-134>

  । *अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः* (वा) ॥ अश्मने विकारः आश्मः । भास्मनः । मार्तिकः ॥

- (1515) **अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः** <4-3-135>

  चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् ॥

- (1516) **बिल्वादिभ्योऽण्** <4-3-136>

  बैल्वम् ॥

- (1517) **कोपधाच्च** <4-3-137>

  अण् । अञोऽपवादः । तर्कु,तार्कवम् । तैत्तिडीकम् ॥

- (1518) **त्रपुजतुनोः षुक्** <4-3-138>

  आभ्यामण् स्याद्विकारे एतयोः षुगागमश्च । त्रापुषम् । जातुषम् ॥

- (1519) **ओरञ्** <4-3-139>

  दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

- (1520) **अनुदात्तादेश्च** <4-3-140>

  दाघित्थम् । कापित्थम् ॥

- (1521) **पलाशादिभ्यो वा** <4-3-141>

  पालाशम् । कारीरम् ॥

- (1522) **शम्याः ष्लञ्** <4-3-142>

शामीलं भस्म । षित्वान्ङीष् । शामीली स्रुक् ॥

- (1523) **मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः** <4-3-143>

  प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ॥

- (1524) **नित्यं वृद्धशरादिभ्यः** <4-3-144>

  आम्रमयम् । शरमयम् ॥ । एकाचो नित्यम् ॥ त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् । कथं तर्हि आप्यमम्मयमिति । तस्येदम् 1500 इत्यणणन्तात्स्वार्थे ष्यञ् ॥

- (1525) **गोश्च पुरीषे** <4-3-145>

  गोः पुरीषं गोमयम् ॥

- (1526) **पिष्टाच्च** <4-3-146>

  मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैष्टी सुरेति । सामान्यविवक्षायां तस्येदं 1500इत्यण् ॥

- (1527) **संज्ञायां कन्** <4-3-147>

  पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् ॥

- (1528) **व्रीहेः पुरोडाशे** <4-3-148>

  मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोऽपवादः । ब्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् ॥

- (1529) **असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्** <4-3-149>

  तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः ॥

- (1530) **तालादिभ्योऽण्** <4-3-152>

  अञ्मयटोरपवादः । (ग) तालाद्धनुषि ॥ तालं धनुः । अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ॥

- (1531) **जातरूपेभ्यः परिमाणे** <4-3-153>

  अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी यष्टिः ॥

- (1532) **प्राणिरजतादिभ्योऽञ्** <4-3-154>

  शौकम् । बाकम् । राजतम् ॥

- (1533) **ञितश्च तत्प्रत्ययात्** <4-3-155>

  ञिद्योविकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधित्थस्य दाधित्थम् । कापित्थम् । ञितः किम् । बैल्वमयम् ॥

- (1534) **क्रीतवत्परिमाणात्** <4-3-156>

  प्राग्वहतेष्ठक् 1548 इत्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः ॥

- (1535) **उष्ट्राद्वुञ्** <4-3-157>

  प्राण्यञोऽपवादः । औष्ट्रकः ॥

- (1536) **उमोर्णयोर्वा** <4-3-158>

  औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् वुञभावे यथाक्रममणञौ ॥

- (1537) **एण्या ढञ्** <4-3-159>

  ऐणेयम् । एणस्य तु ऐणम् ॥

- (1538) **गोपयसोर्यत्** <4-3-160>

  गव्यम् । पयस्यम् ॥

- (1539) **द्रोश्च** <4-3-161>

  द्रुर्वृक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ॥

- (1540) **माने वयः** <4-3-162>

  द्रोरित्येव । द्रुवयम् । यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ॥

- (1541) **फले लुक्** <4-3-163>

  विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । फले । आमलक्याः फलमामलकम् ॥

- (1542) **प्लक्षादिभ्योऽण्** <4-3-164>

  विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् ॥

- (1543) **न्यग्रोधस्य च केवलस्य** <7-3-5>

  अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् ॥

- (1544) **जम्ब्वा वा** <4-3-165>

  जम्बूशब्दात्फलेण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ् तस्य लुक् जम्बु ॥

- (1545) **लुप्च** <4-3-166>

  जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि यक्तवत् 1294 जम्ब्वाः फलं जम्बूः ॥ । फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ व्रीहयः । मुद्गाः ॥ । पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलग्रहणान्नेह । पाटालानि पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि । बाहुलकात्क्वचिल्लुक् । अशोकम् । करवीरम् ॥

- (1546) **हरीतक्यादिभ्यश्च** <4-3-167>

  एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥

- (1547) **कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च** <4-3-168>

  कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तश्छयतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम्,तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम्, तस्य विकारः पारशवः ॥

इति तद्धिताधिकारे प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम्

सिद्धान्तकौमुदी/प्रकरण३१-४०

तद्धिताधिकारे ठगधिकारप्रकरणम्

- (1548) **प्राग्वहतेष्ठक्** <4-4-1>

  तद्वहतीत्यतः प्राक्ठगधिक्रियते ॥ । *तदहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्* (वा) ॥ माशब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः ॥

- (1549) **स्वागतादीनां च** <7-3-7>

  ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं व्याडिः ॥ व्याहरेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् ॥ । आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः ॥ । *पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः* (वा) ॥ सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । अनुशतिकादिः ॥ । गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥

- (1550) **तेन दीव्यति खनति जयति जितम्** <4-4-2>

  अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्र्या खनति आभ्रिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् ॥

- (1551) **संस्कृतम्** <4-4-3>

  दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारीचिकम् ॥

- (1552) **कुलत्थकोपधादण्** <4-4-4>

  ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् ॥

- (1553) **तरति** <4-4-5>

  उडुपेन तरति औडुपिकः ॥

- (1554) **गोपुच्छाट्ठञ्** <4-4-6>

  गौपुच्छिकः ॥

- (1555) **नौद्व्यचष्ठन्** <4-4-7>

  नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री ॥

- (1556) **चरति** <4-4-8>

  तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः ॥

- (1557) **आकर्षात् ष्ठल्** <4-4-9>

  आकर्षो निकाषोपलः । आकषादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । षित्वान्ङीष् । आकर्षिकी ॥

- (1558) **पर्पादिभ्यः ष्ठन्** <4-4-10>

  पर्पेण चरति । पर्पिकः पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति न पर्पः । अश्विकः । रथिकः ॥

- (1559) **श्वगणाट्ठञ्च** <4-4-11>

  चात् ष्ठन् ॥

- (1560) **श्वादेरिञि** <7-3-8>

  ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् ॥ ॥ *इकारादाविति वाच्यम्* (वा) ॥ श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वागणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी ॥

- (1561) **पदान्तस्यान्तरस्याम्** <7-3-9>

  श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । शौवापदम् ॥

- (1562) **वेतनादिभ्यो जीवति** <4-4-12>

  वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ॥

- (1563) **वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्** <4-4-13>

  वस्नेन मुल्येन जीवति वस्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

- (1564) **आयुधाच्छ च** <4-4-14>

  चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः ॥

- (1565) **हरत्युत्सङ्गादिभ्यः** <4-4-15>

  उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः ॥

- (1566) **भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्** <4-4-16>

  भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । षित्वान्ङीष् । भस्त्रिकी ॥

- (1567) **विभाषा विवधात्** <4-4-17>

  विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपि ष्ठन् । वीवधिकः । वीवधिकी । वीवधवीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते ॥

- (1568) **अण् कुटिलिकायाः** <4-4-18>

  कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगानङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च ॥

- (1569) **निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः** <4-4-19>

  अक्षद्युतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम् ॥

- (1570) **त्रेर्मन्नित्यम्** <4-4-20>

  त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप्स्यान्नित्यम् । कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिकम् । पक्त्रिमम् ॥ । भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्यः ॥ पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् ॥

- (1571) **अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ** <4-4-21>

  अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् ॥

- (1572) **संसृष्टे** <4-4-22>

  दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥

- (1573) **चूर्णादिनिः** <4-4-23>

  चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ॥

- (1574) **लवणाल्लुक्** <4-4-24>

  लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ॥

- (1575) **मुद्गादण्** <4-4-25>

  मौद्ग ओदनः ॥

- (1576) **व्यञ्जनैरुपसिक्ते** <4-4-26>

  ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् ॥

- (1577) **ओजः सहोऽम्भसा वर्तते** <4-4-27>

  ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥

- (1578) **तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्** <4-4-28>

  द्वितायान्तादस्माद्वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

- (1579) **परिमुखं च** <4-4-29>

  परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्विकः ॥

- (1580) **प्रयच्छति गर्ह्यम्** <4-4-30>

द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ । वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः ॥ वार्धुषिकः ॥

- (1581) **कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ** <4-4-31>

गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत्प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते च ते वस्तुतो दशचेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते ।

दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः ॥

- (1582) **उञ्छति** <4-4-32>

बदराण्युञ्छति बादरिकः ॥

- (1583) **रक्षति** <4-4-33>

समाजं रक्षति सामाजिकः ॥

- (1584) **शब्ददर्दुरं करोति** <4-4-34>

शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः ॥

- (1585) **पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति** <4-4-35>

। स्वरूपस्य(पर्यायाणां) विशेषाणां च ग्रहणम् ॥ मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव (भाष्येष्टिः) ॥ पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुनिकः । मार्गिकः । हारिणितः । सारङ्गिकः ॥

- (1586) **परिपन्थं च तिष्ठति** <4-4-36>

अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ॥

- (1587) **माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति** <4-4-37>

दण्डाकारो माथः पन्थाः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः ॥

- (1588) **आक्रन्दाट्ठञ्च** <4-4-38>

अस्माट्ठञ् स्याच्चाट्ठक् धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः ॥

- (1589) **पदोत्तरपदं गृह्णाति** <4-4-39>

पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ॥

- (1590) **प्रतिकण्ठार्थललामं च** <4-4-40>

एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः लालामिकः ॥

- (1591) **धर्मं चरति** <4-4-41>

धार्मिकः ॥ । *अधर्माच्चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ आधर्मिकः ॥

- (1592) **प्रथिपथमेति ठंश्च** <4-4-42>

  प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः ॥

- (1593) **समवायान्समवैति** <4-4-43>

  सामवायिकः । सामूहिकः ॥

- (1594) **परिषदो ण्यः** <4-4-44>

  परिषदं समवैति पारिषद्यः ॥

- (1595) **सेनाया वा** <4-4-45>

  ण्यः स्यात्पक्षे ठक् । सैन्याः । सैनिकाः ॥

- (1596) **संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति** <4-4-46>

  ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते ॥ कौक्कुटिकोभिक्षुः ॥

- (1597) **तस्य धर्म्यम्** <4-4-47>

  आपणस्य धर्म्यमापणिकम् ॥

- (1598) **अण् महिष्यादिभ्यः** <4-4-48>

  महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ॥

- (1599) **ऋतोऽञ्** <4-4-49>

  यातुर्धर्म्यं यात्रम् ॥ । *नराच्चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ नरस्य धर्म्या नारी ॥ । *विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः* (वा) ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥ । *विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः* (वा) ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

- (1600) **अवक्रयः** <4-4-50>

  षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रय आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः ॥

- (1601) **तदस्य पण्यम्** <4-4-51>

  अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ॥

- (1602) **लवणाट्ठञ्** <4-4-52>

  लावणिकः ॥

- (1603) **किसरादिभ्यः ष्ठन्** <4-4-53>

  किसरं पण्यमस्य किसरिकः । षित्वान्ङीष् । किसरिकी । किसर, उशीर, नलद, इत्यादि । किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः ॥

- (1604) **शलालुनोऽन्यतरस्याम्** <4-4-54>

  ष्ठन्स्यात् पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालुः सुगन्थिद्रव्यविशेषः ॥

- (1605) **शिल्पम्** <4-4-55>

  मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥

- (1606) **मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्** <4-4-56>

  मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः । माड्डुकिकः । झार्झरः । झार्झरिकः ॥

- (1607) **प्रहरणम्** <4-4-57>

  तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥

- (1608) **परश्वधाद्ठञ्** <4-4-58>

  पारश्वधिकः ॥

- (1609) **शक्तियष्ट्योरीकक्** <4-4-59>

  शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

- (1610) **अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः** <4-4-60>

  तदस्येत्येव । अस्तिपरलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य न नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ॥

- (1611) **शीलम्** <4-4-61>

  अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥

- (1612) **छत्रादिभ्यो णः** <4-4-62>

  गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः ॥

- (1613) **कार्मस्ताच्छील्ये** <6-4-172>

  कार्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कार्मः । नस्तद्धिते 679 इत्येव सिद्धे अण्कार्यं ताच्छीलिके णेऽपि । तेन चौरी तापसीत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कार्मणः ॥

- (1614) **कर्माध्ययने वृत्तम्** <4-4-63>

  प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः ॥

- (1615) **बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्** <4-4-64>

  प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिक: । द्वादशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थ: ॥

- (1616) **हितं भक्षाः** <4-4-65>

  अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिक: ॥

- (1617) **तदस्मै दीयते नियुक्तम्** <4-4-66>

  अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिक: ॥

- (1618) **श्राणामांसौदनाट्टिठन्** <4-4-67>

  श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिक: । श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं संधातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिक: । मांसिक: । ओदनिक: ॥

- (1619) **भक्तादणन्यतरस्याम्** <4-4-68>

  पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्त: । भाक्तिक: ॥

- (1620) **तत्र नियुक्तः** <4-4-69>

  आकरे नियुक्त आकरिक: ॥

- (1621) **अगारान्ताट्ठन्** <4-4-70>

  देवागारे नियुक्तो देवागारिक: ॥

- (1622) **अध्यायिन्यदेशकालात्** <4-4-71>

  निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक् स्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्माशानिक: । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिक: ॥

- (1623) **कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति** <4-4-72>

  तत्रेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिक: । वंशा वेणव: कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनस्तस्मिन्देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थ: । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

- (1624) **निकटे वसति** <4-4-73>

  नैकटिको भिक्षु: ॥

- (1625) **आवसथात् ष्ठल्** <4-4-74>

    आवसथे वसति आवसथिकः । षित्वान्ङीष् । आवसथिकी । आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥1 ॥ षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥ ठकोऽवधिः समाप्तः ॥

इति तद्धिताधिकारे ठगधिकारप्रकरणम्

तद्धिताधिकारे प्राग्घितीयप्रकरणम्

- (1626) **प्राग्घिताद्यत्** <4-4-75>

    तस्मै हितम् 1665 इत्यतः प्राक् यदधिक्रियते ॥

- (1627) **तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्** <4-4-76>

    रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः ॥

- (1628) **धुरो यड्ढकौ** <4-4-77>

    हलि च 354 इति दीर्घे प्राप्ते ॥

- (1629) **न भकुर्छुराम्** <8-2-79>

    भस्य कुर्च्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् । धुर्यः । धौरेयः ॥

- (1630) **खः सर्वधुरात्** <4-4-78>

    सर्वधरां वहतीति सर्वधुरीणः ॥

- (1631) **एकधुराल्लुक्च** <4-4-79>

    एकधुरां वहति एकधुरीणः । एकधुरः ॥

- (1632) **शकटादण्** <4-4-80>

    शकटं वहति शाकटो गौः ॥

- (1633) **हलसीराट्ठक्** <4-4-81>

    हलं वहति हालिकः । सैरिकः ॥

- (1634) **संज्ञायां जन्या** <4-4-82>

    जनी वधूः तां वहति प्रापयति जन्या ॥

- (1635) **विध्यत्यधनुषा** <4-4-83>

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेत्तत्र धनु: करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्या: शर्करा: ॥

- (1636) **धनगणं लब्धा** <4-4-84>

  तृन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्य: । गणं लब्धा गण्य: ॥

- (1637) **अन्नाण्णः** <4-4-85>

  अन्नं लब्धा आन्न: ॥

- (1638) **वशं गतः** <4-4-86>

  वश्य: परेच्छानुचारी ॥

- (1639) **पदमस्मिन् दृश्यम्** ़ <4-4-87>

  पद्य: कर्दम: । नातिशुष्क इत्यर्थ: ॥

- (1640) **मूलमस्याबर्हि** <4-4-88>

  आबर्हणमाबर्ह उत्पाटनं तदस्यास्तीत्याबर्हि । मूलमाबर्हि येषां ते मूल्या मुद्गा: ॥

- (1641) **संज्ञायां धेनुष्या** <4-4-89>

  धेनुशब्दस्य षुगागमो यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता ॥

- (1642) **गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः** <4-4-90>

  गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्नि: ॥

- (1643) **नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु** <4-4-91>

  नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्य: । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्य: । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्य: । सीतया संमितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया संमितं तुल्यम् ॥

- (1644) **धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते** <4-4-92>

  धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् ॥

- (1645) **छन्दसो निर्मिते** <4-4-93>

  छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः ॥

- (1646) **उरसोण् च** <4-4-94>

  चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्रः औरसः । उरस्यः ॥

- (1647) **हृदस्य प्रियः** <4-4-95>

हृद्यो देशः । हृदस्य हृल्लेख-988 इति हृदादेशः ॥

- (1648) **बन्धने चर्षौ** <4-4-96>

 हृदयशब्दात् षठ्यन्ताद्बन्धने यत्स्याद्वेदेऽभिधेये । हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः ॥

- (1649) **मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु** <4-4-97>

 मतं ज्ञानं तस्य करणं भाव: साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पो जन्य: । हलस्य कर्पो हल्य: ॥

- (1650) **तत्र साधुः** <4-4-98>

 अग्रे साधु: अग्र्य: । सामसु साधु: सामन्य: । येचाभावकर्मणो: 1154 इति प्रकृतिभाव: । कर्मण्य: । शरण्य: ॥

- (1651) **प्रतिजनादिभ्यः खञ्** <4-4-99>

 प्रतिजनं साधु: प्रातिजनीन: । सांयुगीन: । सार्वजनीन: । वैश्वजनीन: ॥

- (1652) **भक्ताण्णः** <4-4-100>

 भक्ते साधवो भाक्ता: शालय: ॥

- (1653) **परिषदो ण्यः** <4-4-101>

 पारिपद्य: । परिषद इति योगविभागाण्णोऽपि । परिषद: । पर्षद इति पाठ: । पार्षद: ॥

- (1654) **कथादिभ्यष्ठक्** <4-4-102>

 कथायां साधु: काथिक: ॥

- (1655) **गुडादिभ्यष्ठञ्** <4-4-103>

 गुडे साधुर्गौडिक इक्षु: । साक्तुका यवा: ॥

- (1656) **पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्** <4-4-104>

 पथि साधु: पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्तत्र साधुर्वासतेयी रात्रि: । स्वापतेयं धनम् ॥

- (1657) **सभाया यः** <4-4-105>

 सभ्य: ॥

- (1658) **समानतीर्थे वासी** <4-4-107>

 साधुरीति निवृत्तम् । वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्य: ॥

- (1659) **समानोदरे शयितओ चोदात्तः** <4-4-108>

समाने उदरे शयित: स्थित: समानोदर्यो भ्राता ॥

- (1660) **सोदराद्यः** <4-4-109>

 सोदर्यः । अर्थ: प्राग्वत् ॥

इति तद्धिताधिकारे प्राग्घितीयप्रकरणम्

तद्धिताधिकारे आर्हीये छयद्विधिप्रकरणम्

- (1661) **प्राक् क्रीताच्छः** <5-1-1>

 तेन क्रीतम् 1702 इत्यत: प्राक् छोऽधिक्रियते ॥

- (1662) **उगवादिभ्यो यत्** <5-1-2>

 प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तादगवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवाद: । (ग) नाभि नभं च ॥ नभ्योऽक्ष: । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् । (ग) शुन: संप्रसारणं वा च दीर्घत्वम् । शून्यम् । शुन्यम् । (ग) ऊधसो नङ् च । ऊधन्य: ॥

- (1663) **कम्बलाच्च संज्ञायाम्** <5-1-3>

 यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् । कम्बलीया ऊर्णा ॥

- (1664) **विभाषा हविरपूपादिभ्यः** <5-1-4>

 आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयम् । पुरोडाश्याम्तण्डुला: । पुरोडाशीया: । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥

- (1665) **तस्मै हितम्** <5-1-5>

 वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्कवे हितं शङ्कव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् ॥

- (1666) **शरीरावयवाद्यत्** <5-1-6>

 दन्त्यम् । कण्ठ्यम् ॥ । *नस् नासिकायाः* (वा) ॥ नस्यम् । नाभ्यम् ॥

- (1667) **ये च तद्धिते** <6-1-61>

 यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ । *वा केशेषु* (वा) ॥ शीर्षण्याः शिरस्या वा केशाः ॥ । *अचि शीर्ष इति वाच्यम्* (वा) ॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् ॥

- (1668) **खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च** <5-1-7>

 खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माप्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रथ्या ॥

- (1669) **अजादिभ्यां थ्यन्** <5-1-8>

अजथ्यायूथिः । अविथ्या ॥

- (1670) **आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः** <5-1-9>
- (1671) **आत्माध्वानौ खे** <6-4-169>

  एतौ खेप्रकत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् ॥ कर्मधारयादेवेष्यते ॥ षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । विश्वजनीयम् ॥ । *पञ्चजनादुपसंख्यानम्* (वा) ॥ पञ्चजनीनम् ॥ । *सर्वजनीट्ठञ् खश्च* (वा) ॥ सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ॥ । *महाजनाट्ठञ्* (वा) ॥ माहाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीणः । (ग) आचार्यादणत्वं च ॥ आचार्यभोगीनः ॥

- (1672) **सर्वपुरुषाभ्यां णठञौ** <5-1-10>

  । *सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ सर्वस्मै हितं सार्वम् । सर्वीयम् ॥ *पुरूषाद्वधविकारसमूहतेकृतेषु* (वा) ॥ भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदम्-1500इत्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् 1532 इत्यञि प्राप्ते समुहैऽप्यणि प्राप्ते । एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इवेति माघः । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः ॥

- (1673) **माणवचरकाभ्यां खञ्** <5-1-11>

  माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ॥

- (1674) **तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ** <5-1-12>

  विकृतिवाचाकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां छप्रत्ययः स्यात् । अङ्गरेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कव्यं दारु ॥

- (1675) **छदिरुपधिबलेर्ढञ्** <5-1-13>

  छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः ॥ । *उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते* (वा) ॥ उपधीयत इत्युपधी रथाङ्गं तदेव औषधेयम् ॥

- (1676) **ऋषभोपानहोर्ञ्यः** <5-1-14>

  छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ औपानह्यं चर्म ॥

- (1677) **चर्मणोऽञ्** <5-1-15>

  चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । वर्ध्र्यै इदं वार्ध्रं चर्म । वारत्रं चर्म ॥

- (1678) **तदस्य तदस्मिन् स्यादिति** <5-1-16>

  प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्प्रकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्रकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः । इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ॥

- (1679) **परिखाया ढञ्** <5-1-17>

परिखेयी भूमिः ॥

छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

इति तद्धिताधिकारे आर्हीये छयद्विधिप्रकरणम्

तद्धिताधिकारे आर्हीयप्रकरणम्

- (1680) **प्राग्वतेष्ठञ्** <5-1-18>

  तेन तुल्यम् (सू1778) इति वर्तिं वक्ष्यति ततः प्राक्ठञधिक्रियते ॥

- (1681) **आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्** <5-1-19>

  तदर्हति (सू1728) इत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादष्ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ॥

- (1682) **असमासे निष्कादिभ्यः** <5-1-20>

  आर्हादित्येतत् तेन क्रीतम् (सू1702) इति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक्स्यादार्हीयेष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ॥

- (1683) **परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः** <7-3-19>

  उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ । परमनैष्किकः । असंज्ञाःथ्द्य;ति किम् । पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तदस्य परिमाणम् (सू1723) इति ठञ् । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति इत्यतः प्राक् तदन्तविधिरिति । तेन सुगव्यम्-यवापूप्यमित्यादि ॥ इत ऊर्ध्वं तु ॥ । *संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि* (वा) ॥ पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकिःथ्द्य;ति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पादञ् (सू1691) माभूत् किंतु ठञ् । द्विशौर्पिकम् ॥

- (1684) **अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा** <7-3-26>

  अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् आर्धद्रौणिकम् । अर्धद्रौणिकम् ॥

- (1685) **नातः परस्य** <7-3-27>

  अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ । आर्धप्रस्थिकम् । अर्धप्रस्थिकम् । अतः किम् ।?? आर्धखारीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य-(सू 840 इति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् ॥

- (1686) **शताच्च ठन्यतावशते** <5-1-21>

  शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशते किम् । शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्नभिद्यते,तेन ठन्यतौ न । किं तु कनेव । असमासे इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् ॥

- (1687) **संख्याया अतिशदन्तायाः कन्** <5-1-22>

संख्यायाः कन्स्यादार्हीयेऽर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः । चात्वारिंत्कः ॥

- (1688) **वतोरिड्वा** <5-1-23>

वत्वान्तात्कन इड्वा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः ॥

- (1689) **विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्** <5-1-24>

योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन्स्यात् । असंज्ञायां तु ड्वुन् स्यात् । कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु विंशतिकः । त्रिंशतिकः ॥

- (1690) **कंसाट्टिठन्** <5-1-25>

टो ङीबर्थः । इकार उच्चरणार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ । *अर्धाच्चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ अर्धिकः । अर्धिकी ॥ । *कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः* (वा) ॥ । *प्रतिरादेशश्च वा* (वा) ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी ॥

- (1691) **शूर्पादञन्यतरस्याम्** <5-1-26>

शौर्पम् । शौर्पिकम् ॥

- (1692) **शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्** <5-1-27>

एभ्योऽण् स्यात् । ठञ्ठक्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शातमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

- (1693) **अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्** <5-1-28>

अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्यात् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चाकलापिकम् ॥

- (1694) **विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्** <5-1-29>

लुग्वा स्यात् । अध्यर्धकार्षाणम् । अध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । औपसंख्यानिकस्यटिठनो लुक् । पक्षेऽध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धसहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् ॥

- (1695) **द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्** <5-1-30>

लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम्-द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम्-त्रिनैष्किकम् ॥ । *बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् ॥

- (1696) **बिस्ताच्च** <5-1-31>

द्वित्रिबहुपूर्वाद्विस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात् । द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिकमित्यादि ॥

- (1697) **विंशतिकात्खः** <5-1-32>

अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् ॥

- (1698) **खार्या ईकन्** <5-1-33>

  अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम् ॥ । *केवलायाश्चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ खारीकम् ॥

- (1699) **पणपादमाषशताद्यत्** <5-1-34>

  अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह पादः पत् (सू414)ति न । यस्य-(सू311) इति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । पद्यत्यतदर्थे 991 इत्यपि न,प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥

- (1700) **शाणाद्वा** <5-1-35>

  यत्स्यात् । पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अध्यर्धशाण्यम् । अध्यर्धशाणम् ॥

- (1701) **द्वित्रिपूर्वादण् च** <5-1-36>

  शाणात्इत्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः (सू1683) इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम् । द्विशाण्यम् । द्वीशाणम् । इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थास्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते ॥

- (1702) **तेन क्रीतम्** <5-1-37>

  ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्किकम् ॥

- (1703) **इद्गोण्याः** <1-2-50>

  गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः ॥

- (1704) **तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ** <5-1-38>

  संयोगः संबन्धः । उत्पातः - शुभाशुभसूचकः । शतिकः-शत्यो वा धनपतिसंयोगः । शतिकं शत्यं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् । शतस्य निमित्तमित्यर्थः ॥ । *वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम्* (वा) ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ । *संनिपाताच्चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ सान्निपातिकम् ॥

- (1705) **गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्** <5-2-39>

  गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्व्यचः । धन्यः । यशस्यः । स्वर्ग्यः । गोद्व्यचः किम् । विजयस्य वैजयिकः । असंख्या इत्यादि किम् । पञ्चानां पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि- आश्विकम् । आस्मिकम् ॥ । *ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम्* (वा) ॥ ब्रह्मवर्चस्यम् ॥

- (1706) **पुत्राच्छ च** <5-1-80>

  चाद्यत् । पुत्रीयः । पुत्र्यः ॥

- (1707) **सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ** <5-1-41>

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पद्यते ॥

- (1708) **तस्येश्वरः** <5-1-42>
- (1709) **तत्र विदित इति च** <5-1-43>

  सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

- (1710) **लोकसर्वलोकाट्ठञ्** <5-1-44>

  तत्र विदितः इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः ॥

- (1711) **तस्य वापः** <5-1-45>

  उप्यते अस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥

- (1712) **पात्रात् ष्ठन्** <5-1-46>

  पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम्-पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

- (1713) **तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते** <5-1-47>

  वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः-शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा ॥ । *चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानम्*(वा) ॥ पञ्चास्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः । सममब्राह्मणे दानमितिवदधिकरणत्वविवक्षा वा ॥

- (1714) **पूरणार्धाट्ठन्** <5-1-48>

  यथाक्रम ठक्टिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः । तृतीयकः । अर्धिकः । अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः ॥

- (1715) **भागाद्यच्च** <5-1-49>

  चाट्ठन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्धे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते भाग्यं-भागिकं शतम् । भाग्या भगिका विंशतिः ॥

- (1716) **तद्वरति वहत्यावहति भाराद्वांशादिभ्यः** <5-1-50>

  वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । ऐक्षुभारिकः । भाराद्वंशादिभ्यः इत्यस्य व्याख्यान्तरं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः इति । भारभूतान्वंशान् हरति वांशिकः । ऐक्षुकः ॥

- (1717) **वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ** <5-1-51>

यथासंख्यं स्तः । वस्त्रं हरति वहत्यावहति वा वस्त्रिकः । द्रव्यकः ॥

- (1718) **संभवत्यवहरति पचति** <5-1-52>

प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः ॥ । *तत्पचतीति द्रोणादण् च* (वा) ॥ चाट्ठञ् । द्रोणं पचतीति द्रौणी-द्रौणिकी ॥

- (1719) **आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्** <5-1-53>

पक्षे ठञ् । आढकं संभवति अवहरति पचति वा आढकीना-आढकिकी । अचितीना । आचितिकी । पात्रीणा पात्रीकी ॥

- (1720) **द्विगोः ष्ठंश्च** <5-1-54>

आढकाचितपात्रात् इत्येव । आढकाद्यन्ताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः । पक्षे ठञ् । तस्य अध्यर्ध-(सू1693) इति लुक् । षित्वान्ङीष् । द्व्याढकिकी । द्व्याढकीना । द्विगोः-(सू479) इति ङीप् । द्व्याढकी । द्व्याचितिकी । द्व्याचितीना । अपरिमाण-(सू470) इति ङीब्निषेधात् । द्व्याचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥

- (1721) **कुलिजाल्लुक्खौ च** <5-1-55>

कुलिजान्ताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात्ष्ठंश्च । लुगभावे ठञः श्रवणम् । द्विकुलिजी-द्वैकुलिजिकी-द्विकुलिजीना-द्विकुलिजिकी ॥

- (1722) **सोऽस्यांऽशवस्नभृतयः** <5-1-56>

अंशो भागः । वस्त्रं मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्त्रो भृतिर्वास्य पञ्चकः ॥

- (1723) **तदस्य परिमाणम्** <5-1-57>

प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः ॥

- (1724) **संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु** <5-1-58>

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र । *संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः* (वा) ॥ यद्वा द्व्येकयोरितिवत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः ॥ पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा । सङ्घे पञ्चकः । सूत्रेऽष्टकं पाणिनीयम् । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृधगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् ॥ । *स्तोमे डविधिः* (वा) ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ॥

- (1725) **पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्** <5-1-59>

एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ॥

- (1726) **पञ्चद्दशतौ वर्गे वा** <5-1-60>

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः ॥

- (1727) **त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण्** <5-1-62>

    त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि ॥??

- (1728) **तदर्हति** <5-1-63>

    लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः । श्वेतच्छत्त्रर्हति श्वैतच्छत्त्रिकः ॥ ।

- (1729) **छेदादिभ्यो नित्यम्** <5-1-64>

    नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् । (ग) विराग विरङ्गं च । विरागं नित्यमर्हति । वैरागिकः । वैरङ्गिकः ॥

- (1730) **शीर्षच्छेदाद्यच्च** <5-1-65>

    शीरश्च्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः । शैर्षच्छेदिकः । यट्ठकोः संनियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

- (1731) **दण्डादिभ्यो यः** <5-1-66>

    एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः ॥

- (1732) **पात्राद्घंश्च** <5-1-68>

    चाद्यत्तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः । पात्र्यः ॥

- (1733) **कडङ्करदक्षिणाच्छ च** <5-1-69>

    चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहे अत एव निपातनात्खच् । कडंकरं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडंकरीयो गौः । कडंकर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः-दक्षिण्यः ॥

- (1734) **स्थालीबिलात्** <5-1-70>

    स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः-स्थालीबिल्याः । पाकयोग्याः इत्यर्थः ॥

- (1735) **यज्ञर्त्विग्भ्यां घख़ञौ** <5-1-71>

    यथासंख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं वार्हति यज्ञियः । आर्त्विजीनो यजमानः ॥ *यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम्* (वा) ॥ यज्ञियो देशः । आर्त्विजीन ऋत्विक् ॥ इति आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां गतोऽवधिः ॥

इति तद्धिताधिकारे आर्हीयप्रकरणम्

तद्धिताधिकारे ठञधिकारे कालाधिकारप्रकरणम्

- (1736) **पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति** <5-1-72>

पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः, तं वर्तयत् तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ॥

- (1737) **संशयमापन्नः** <5-1-73>

  संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः ॥

- (1738) **योजनं गच्छति** <5-1-74>

  यौजनिकः ॥ । क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः ॥ । ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् ॥ क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः ॥

- (1739) **पथः ष्कन्** <5-1-75>

  षो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः पथिकी ॥

- (1740) **पन्थो ण नित्यम्** <5-1-76>

  पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्थी ॥

- (1741) **उत्तरपथेनाहृतं च** <5-1-77>

  उत्तरपथेनाहृतं औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ॥ । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् । वारिपथिकम् ॥

- (1742) **कालात्** <5-1-78>

  व्युष्टादिभ्योऽण् 1761 इत्यतः प्रागधिकारोऽयम् ॥

- (1743) **तेन निर्वृत्तम्** <5-1-79>

  अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् ॥

- (1744) **तमधीष्टौ भृतो भूतो भावी** <5-1-80>

  अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतः कालः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ॥

- (1745) **मासाद्वयसि यत्खञौ** <5-1-81>

  मासं भूतो मास्यः । मासीनः ॥

- (1746) **द्विगोर्यप्** <5-1-82>

  मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ॥

- (1747) **षण्मासाण्ण्यच्च** <5-1-83>

वयसीत्येव । यबप्यनुवर्तते । चाद्दञ् । षण्मास्यः । षाण्मासिकः ॥

- (1748) **अवयसि ठंश्च** <5-1-84>

 चाण्ण्यत् । षण्मासिको व्याधिः षाण्मास्यः ॥

- (1749) **समायाः खः** <5-1-85>

 समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः ॥

- (1750) **द्विगोर्वा** <5-1-86>

 समायाः ख इत्येव । तेन परिजय्य--1757 इत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः ॥

- (1751) **रात्र्यहः संवरात्सराच्च** <5-1-87>

 द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः । द्वैयह्निकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवलत्सरीणः ॥

- (1752) **संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च** <7-3-15>

 संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् ञिदादौ । द्विसांवत्सरिकः । द्वे षष्टी भृतो द्विषाष्टिकः । संख्यायाः परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ॥

- (1753) **वर्षाल्लुक्च** <5-1-88>

 वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवर्षः ॥

- (1754) **वर्षस्याभविष्यति** <7-3-16>

 उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिको मनुष्यः । भविष्यति तु द्वैवर्षिकः । अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः 1683 द्वौ कुडवौ परिमाणमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् । पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तद्धितान्तः संज्ञैषा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः ॥

- (1755) **चित्तवति नित्यम्** <5-1-89>

 वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो दारकः ॥

- (1756) **षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते** <5-1-90>

 बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते ॥

- (1757) **तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्** <5-1-93>

  मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् ॥

- (1758) **तदस्य ब्रह्मचर्यम्** <5-1-94>

  द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् ॥ । महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥ महानाम्न्यो नाम विदामघवन्नित्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु भस्याढ इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह ॥ । चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे । तत्र भव इत्यर्थे ॥ चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ॥ । संज्ञायामण् ॥ चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आषाढी । अण्णन्तत्वान्ङीप् ॥

- (1759) **तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः** <5-1-95>

  द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ॥

- (1760) **तत्र च दीयते कार्यं भववत्** <5-1-96>

  प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ॥ ठञधिकारे कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥

इति तद्धिताधिकारे ठञधिकारे कालाधिकारप्रकरणम्

तद्धिताधिकारे ठञ्विधिप्रकरणम्

- (1761) **व्युष्टादिभ्योऽण्** <5-1-97>

  व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट,तीर्थ,संग्राम,प्रवास इत्यादि ॥ । अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ अग्निपदे दीयते कार्यं वाग्निपदम् । पैलुमूलम् ॥

- (1762) **तेन यथाकथाच हस्ताभ्यां णयतौ** <5-1-98>

  यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः ॥ । अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते ॥ यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ॥

- (1763) **संपादिनि** <5-1-99>

  ठञ् । तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालंकाराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ॥

- (1764) **कर्मवेषाद्यत्** <5-1-100>

  कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण संपादी वेष्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः ॥

- (1765) **तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः** <5-1-101>

  संतापाय प्रभवति सांतापिकः । सांग्रामिकः ॥

- (1766) **योगाद्यच्च** <5-1-102>

  चाइञ् । योगाय प्रभवति योग्यः यौगिकः ॥

- (1767) **कर्मण उकञ्** <5-1-103>

  कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् ॥

- (1768) **समयस्तदस्य प्राप्तम्** <5-1-104>

  समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ॥

- (1769) **ऋतोरण्** <5-1-105>

  ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् ॥ । उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ॥

- (1770) **कालाद्यत्** <5-1-107>

  कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् ॥

- (1771) **प्रकृष्टे ठञ्** <5-1-108>

  कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् ॥

- (1772) **प्रयोजनम्** <5-1-109>

  तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च ॥

- (1773) **विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः** <5-1-110>

  आभ्यामण्स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः ॥ । चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ चूडी,चौडम् । श्रद्धा,श्राद्धम् ॥

- (1774) **अनुप्रवचनादिभ्यश्छः** <5-1-111>

  अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ॥

- (1775) **समापनात्पूर्वपदात्** <5-1-112>

  व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ॥

- (1776) **ऐकागारिकट् चौरे** <5-1-113>

  एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चारैः ॥

- (1777) **आकालिकडाद्यन्तवचने** <5-1-114>

समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याऽऽकाल आदेशः । आशुविनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा ॥ । आकालाट्ठंश्च ॥ आकालिका विद्युत् ॥ ठञः पूर्णोऽवधिः ॥

इति तद्धिताधिकारे ठञ्विधिप्रकरणम्

तद्धिताधिकारे नञ्स्नञधिकारप्रकरणम्

- (1778) **तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः** <5-1-115>

  ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम् । गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ॥

- (1779) **तत्र तस्येव** <5-1-116>

  मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्रकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः ॥

- (1780) **तदर्हम्** <5-1-117>

  विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुर्तते । तनेह न । राजानमर्हति छत्रम् ॥

- (1781) **तस्य भावस्त्वतलौ** <5-1-119>

  प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम् । गोता । त्वान्तं क्लीबं (लि 120) तलन्तं स्त्रियाम्(लि17) ॥

- (1782) **आ च त्वात्** <5-1-120>

  ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रियो भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंस्नम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ॥

- (1783) **न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः** <5-1-121>

  इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात्किम् । बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात्किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुस्तस्य भाव आपटवम् । अचतुरेति किम् । आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् । आयुध्यम् । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥

- (1784) **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा** <5-1-122>

  वावचनमणादिसमावेशार्थम् ॥

- (1785) **र ऋतो हलादेर्लघोः** <6-4-161>

  हलादेर्लघोर्ॠकारस्य रः स्यात् इष्ठेमेयस्सु ॥

- (1786) **टेः** <6-4-155>

भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् । म्रदिमा । मार्दवम् ॥

- (1787) **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च** <5-1-123>

चादिमनिच् । शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । दाढर्यम् ॥ । *पृथुमृदुभृशदृढपरिढानामेव रत्वम्* (वा) ॥ द्रढिमा । षोडीषर्थः । औचिती । याथाकामी ॥

- (1788) **गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च** <5-1-124>

चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ अर्हतो नुम्च ॥ अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ॥

- (1789) **यथातथायथापुरयोः पर्यायेण** <7-3-31>

नञः परयोरेतयोः पूर्वेत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ । अयथातथाभाव आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापुर्यम् । अयाथापुर्यम् । आ पादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः ॥ । *चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम्* (वा) ॥ चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सांनिध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि । सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः ॥ । *सर्वादेः-- इति लुक्* (वा) । स एव सार्ववैद्यः ॥ (ग) चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः । स एव चातुर्वैद्यः । चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः ॥

- (1790) **स्तेनाद्यन्नलोपश्च** <5-1-125>

नेति संघातग्रहणम् । स्तेन चौर्ये पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञन्तमप केचिदिच्छन्ति ॥

- (1791) **सख्युर्यः** <5-1-126>

सख्युर्भावः क्रम वा सख्यम् ॥ । दूतवणिग्भ्यां च ॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । वणिज्यमिति काशिका । माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावातस्त्रीलिङ्गः । भाव एव चायं प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह । भाष्ये तु दूतवणिग्भ्यां चेति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि ॥

- (1792) **कपिज्ञात्योर्ढक्** <5-1-127>

कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥

- (1793) **पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्** <5-1-128>

सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ (ग)राजाऽसे ॥ राजशब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्यवात्ष्यञ् । आधिराज्यम् ॥

- (1794) **प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्** <5-1-129>

प्राणभृज्जाति, आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचने,कौमारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्ठवम् । दौष्ठवम् ॥

- (1795) **हायनान्तयुवादिभ्योऽण्** <5-1-130>

  द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् ॥ । श्रोत्रियस्य यलोपश्च ॥ श्रौत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलमित्यादि ॥

- (1796) **इगन्ताच्च लघुपूर्वात्** <5-1-131>

  शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ॥

- (1797) **योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्** <5-1-132>

  रामणीयकम् । आभिधानीयकम् ॥ । सहायाद्वा ॥ साहाय्यम् । साहायकम् ॥

- (1798) **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च** <5-1-133>

  शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ॥

- (1799) **गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु** <5-1-134>

  अत्याकारोऽधिक्षेपः तदवेतस्ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः । अवगतवान्वा । गार्गिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विकत्थत इत्यर्थः । गार्गिकयाऽत्याकुरुते । गार्गिकामवेतः ॥

- (1800) **होत्राभ्यश्छः** <5-1-135>

  होत्राशब्द ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । वहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा आच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ॥

- (1801) **ब्रह्मणस्त्वः** <5-1-136>

  होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दस्य स्यात् । छस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेतिवाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ॥

इति तद्धिताधिकारे नञ्स्नञधिकारप्रकरणम्

तद्धिताधिकारे पाञ्चमिकप्रकरणम्

- (1802) **धान्यानां भवने क्षेत्रे ख़ञ्** <5-2-1>

  भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ॥

- (1803) **व्रीहिशाल्योर्ढक्** <5-2-2>

  व्रैहेयम् । शालेयम् ॥

- (1804) **यवयवकष्टिकाद्यत्** <5-2-3>

  यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

- (1805) **विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः** <5-2-4>

  यत् वा स्यात् पक्षे खञ् । तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥

- (1806) **सर्वचर्मणः कृतः खखञौ** <5-2-5>

  असमार्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः । सार्वचर्मीणः ॥

- (1807) **यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः** <5-2-6>

  मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥

- (1808) **तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति** <5-2-7>

  सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्तात्खः स्यात् । सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मीणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः ॥

- (1809) **आप्रपदं प्राप्नोति** <5-2-8>

  पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः ॥

- (1810) **अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु** <5-2-9>

  अनुरायामे सादृश्ये च । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः तं नेय आयानयीनः शारः ॥

- (1811) **परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति** <5-2-10>

  परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम् । कथं पारोवर्यवदिति । असाधुरेवायम् । खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात् ॥

- (1812) **अवारपारात्यन्तानुकामं गामी** <5-2-11>

  अवारपारं गामी अवारपरीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृसं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥

- (1813) **समांसमां विजायते** <5-2-12>

  यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । समांसमीना ना यैव प्रतिवर्षं प्रनूयते ॥ । *खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः* (वा) ॥ समांसमां विजायते । समायां समायां वा ॥

- (1814) **अद्यश्वीनावष्टब्धे** <5-2-13>

अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः ॥

- (1815) **आगवीनः** <5-2-14>

आङ् पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः ॥

- (1816) **अनुग्वलंगामी** <5-2-15>

अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः ॥

- (1817) **अध्वनो यत्खौ** <5-2-16>

अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः 1154 । आत्माध्वानौ खे 1671 इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः ॥

- (1818) **अभ्यमित्राच्छ च** <5-2-17>

चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

- (1819) **गोष्ठात्स्वञ् भूतपूर्वे** <5-2-18>

गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः ॥

- (1820) **अश्वस्यैकाहगमः** <5-2-19>

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः । आश्वीनोऽध्वा ॥

- (1821) **शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः** <5-2-20>

शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्वद्गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि । तत्संबन्धात्तदाच्छादनमपि ॥

- (1822) **व्रातेन जीवति** <5-2-21>

व्रातेन शरीरायासेन जीवति नतु बुद्धिवैभवेन न व्रातीनः ॥

- (1823) **साप्तपदीनं सख्यम्** <5-2-22>

सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ॥

- (1824) **हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्** <5-2-23>

ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् ॥

- (1825) **तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ** <5-2-24>

पीलूनां पाकः पालुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ॥

- (1826) **पक्षात्तिः** <5-2-25>

  मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥

- (1827) **तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ** <5-2-26>

  यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः ॥

- (1828) **विनञ्भ्यां नानाञौ न सह** <5-2-27>

  असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना ॥

- (1829) **वेः शालच्छङ्कटचौ** <5-2-28>

  कियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । विस्तृतम् । विशालम् । विशङ्कटम् ॥

- (1830) **संप्रोदश्च कटच्** <5-2-29>

  सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद्विकटम् ॥ । अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ॥ अलाबूनां रजः अलाबूकटम् । तिलकटम् ॥ । *गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः* (वा) ॥ गवां गोगोष्ठम् ॥ । *संघाते कटच्* (वा) ॥ अवीनां सङ्घातोऽविकटः ॥ । विस्तारे पटच् ॥ अविपटः ॥ । द्वित्वे गोयुगच् ॥ द्वावुष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम् ॥ । *षट्त्वे षड्गवच्* (वा) ॥ अश्वषड्गवम् ॥ । *स्नेहेतैलच्* (वा) ॥ तिलतैलम् । सर्षपतैलम् ॥ । भवने क्षेत्रे शाकटाशाकिनौ ॥ इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ॥

- (1831) **अवात्कुटारच्च** <5-2-30>

  चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः ॥

- (1832) **नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः** <5-2-31>

  अवादित्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् । अवनीटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नसिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः ॥

- (1833) **नेर्बिडज्बिरीसचौ** <5-2-32>

  निबिडम् । निबिरीसम् ॥

- (1834) **इनच् पिटच्चिकचि च** <5-2-33>

  नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच् पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च ॥ । कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ॥ चिकिनम् ॥ चिपिटम् । चिक्कम् ॥ । क्लिन्नस्य चिल्-पिल्-लश्चास्य चक्षुषी ॥ क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः ॥ । चुल् च ॥ चुल्लः ॥

- (1835) **उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः** <5-2-34>

संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका ॥

- (1836) **कर्मणि घटोऽठच्** <5-2-35>

घटत इति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ॥

- (1837) **तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्** <5-2-36>

तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् ॥

- (1838) **प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः** <5-2-37>

तदस्येत्यनुवर्तते । उरू प्रमाणमस्य ऊरूद्वयसम् । ऊरूदघ्नम् । ऊरुमात्रम् ॥ । प्रामाणे लः ॥ शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ॥ । द्विगोर्नित्यम् ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् ॥ । प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः ॥ शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् ॥ । वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् ॥ तावदेव तावद्द्वयसम् ॥ तावन्मात्रम् ॥

- (1839) **पुरुषहस्तिभ्यामण् च** <5-2-38>

पुरूषः प्रमाणमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ॥

- (1840) **यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्** <5-2-39>

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ॥

- (1841) **किमिदंभ्यां वो घः** <5-2-40>

आभ्यां वतुप्स्याद्वस्य च घः । कियान् । ईयान् ॥

- (1842) **किमः संख्यापरिमाणे डति च** <5-2-41>

चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या येषां ते कति । कियन्तः ॥

- (1843) **संख्याया अवयवे तयप्** <5-2-42>

पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दारु ॥

- (1844) **द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा** <5-2-43>

द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् ॥

- (1845) **उभादुदात्तो नित्यम्** <5-2-44>

उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात् स चाद्युदात्तः । उभयम् ॥

इति तद्धिताधिकारे पाञ्चमिकप्रकरणम्

तद्धिताधिकारे मत्वर्थीयप्रकरणम्

- (1846) **तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः** <5-2-45>

  एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् ॥ । शतसहस्त्रयोरेवेष्यते ॥ नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशतौ ॥ । *प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्व एवेष्यते* (वा) ॥ नेह । एकादश माषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते ॥

- (1847) **शदन्तविंशतेश्च** <5-2-46>

  डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् ॥

- (1848) **संख्याया गुणस्य निमाने मयट्** <5-2-47>

  भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ

निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । गुणस्येति किम् । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन ॥

- (1849) **तस्य पूरणे डट्** <5-2-48>

  एकादशानां पूरण एकादशः ॥

- (1850) **नान्तादसंख्यादेर्मट्** <5-2-49>

  डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् । विंशः । असंख्यादेः किम् । एकादशः ॥

- (1851) **षट्कतिपयचतुरां थुक्** <5-2-51>

  एषां थुगागमः स्याड्डटि । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यतएव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयथः । चतुर्थः ॥ । चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ॥ तुरीयः । तुर्यः ॥

- (1852) **बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्** <5-2-52>

  डटीत्येव । पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यतएव डट् । बहुतिथ इत्यादि ॥

- (1853) **वतोरिथुक्** <5-2-53>

  डटीत्येव । यावतिथः ॥

- (1854) **द्वेस्तीयः** <5-2-54>

  डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥

- (1855) **त्रेः संप्रसारणं च** <5-2-55>

  तृतीयः ॥

- (1856) **विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्** <5-2-56>

एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः । विंशः । एकविंशतितमः । एकविंशः ॥

- (1857) **नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च** <5-2-57>

  शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरतएव डट् । मासतमः ॥

- (1858) **षष्ठ्यादेश्चाऽसंख्यादेः** <5-2-58>

  षष्टितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य--1856 इति विकल्प एव । एकषष्टः । एकषष्टितमः ॥

- (1859) **मतौ छः सूक्तसाम्नोः** <5-2-59>

  मत्वर्थे छः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सुक्तम् । वारवन्तीयं साम ॥

- (1860) **अध्यायानुवाकयोर्लुक्** <5-2-60>

  मत्वर्थस्य छस्य । अतएव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः ॥

- (1861) **विमुक्तादिभ्योऽण्** <5-2-61>

  मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः । दैवासुरः ॥

- (1862) **गोषदादिभ्यो वुन्** <5-2-62>

  मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ॥

- (1863) **तत्र कुशलः पदः** <5-2-63>

  वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथिकः ॥

- (1864) **आकर्षादिभ्यः कन्** <5-2-64>

  आकर्षे कुशल आकर्षकः । आकषादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः । आकषो निकषोपलः ॥

- (1865) **धनहिरण्यात्कामे** <5-2-65>

  काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ॥

- (1866) **स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते** <5-2-66>

  केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः ॥

- (1867) **उदराट्ठगाद्यूने** <5-2-67>

  अविजिकीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । बुभुक्षयात्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः । आद्यूने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ॥

- (1868) **सस्येन परिजातः** <5-2-68>

कन् स्वर्यते नतु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची नतु धान्यवाची । शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः सस्यकः साधुः ॥

- (1869) **अंशं हारी** <5-2-69>

हारीत्यावश्यके णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायादः ॥

- (1870) **तन्त्रादचिरापहृते** <5-2-70>

तन्त्रकः । पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः ॥

- (1871) **ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्** <5-2-71>

आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते ॥

- (1872) **शीतोष्णाभ्यां कारिणि** <5-2-72>

करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी ॥

- (1873) **अधिकम्** <5-2-73>

अध्यारूढशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च ॥

- (1874) **अनुकाभिकाभीकः कमिता** <5-2-74>

अन्वभिभ्यां कन् । अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । आभिकामयते अभिकः । आभीकः ॥

- (1875) **पार्श्वेनान्विच्छति** <5-2-75>

अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ॥

- (1876) **अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ** <5-2-76>

तीक्ष्ण उपायोऽयः शूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः - साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भः,तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः ॥

- (1877) **तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा** <5-2-77>

कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ । *तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यं च लुक्* (वा) ॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः ॥

- (1878) **स एषां ग्रामणीः** <5-2-78>

देवदत्तोमुख्यो येषां ते देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः ॥

- (1879) **शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे** <5-2-79>

शृङ्खलकः करभः ॥

- (1880) **उत्क उन्मनाः** <5-2-80>

  उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वर्थे कन् । उत्कः उत्कण्ठितः ॥

- (1881) **कालप्रयोजनाद्रोगे** <5-2-81>

  कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवोद्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ॥

- (1882) **तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम्** <5-2-82>

  प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी ॥ । *वटकेभ्य इनिर्वाच्यः* (वा) ॥ वटकिनी ॥

- (1883) **कुल्माषादञ्** <5-2-83>

  कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ॥

- (1884) **श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते** <5-2-84>

  श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः ॥

- (1885) **श्राद्धमनेन भुक्तामिनिठनौ** <5-2-85>

  श्राद्धी । श्राद्धिकः ॥

- (1886) **पूर्वादिनिः** <5-2-86>

  पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ॥

- (1887) **सपूर्वाच्च** <5-2-87>

  कृतपूर्वी ॥

- (1888) **इष्टादिभ्यश्च** <5-2-88>

  इष्टमनेन इष्टी । अधीती ॥

- (1889) **छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि** <5-2-89>

  लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः ॥

- (1890) **अनुपद्यन्वेष्टा** <5-2-90>

  अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम् ॥

- (1891) **साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्** <5-2-91>

  साक्षाद्रष्टा साक्षी ॥

- (1892) **क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः** <5-2-92>

  क्षेत्रियो व्याधिः शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीकार्यं इत्यर्थः ॥

- (1893) **इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा** <5-2-93>

  इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात् । इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जमिन्द्रियम् ॥

- (1894) **तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्** <5-2-94>

  गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥ । भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

- (1895) **रसादिभ्यश्च** <5-2-95>

  मतुप् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस,रुप,वर्ण,गन्ध,स्पर्श,शब्द,स्नेह । (ग)गुणात् ॥ (ग)एकाचः ॥ स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ॥

- (1896) **तसौ मत्वर्थे** <1-4-19>

  तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः संप्रसारणम् 435 । विदुष्मान् ॥ । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः ॥

- (1897) **मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः** <8-2-9>

  मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् ॥

- (1898) **झयः** <8-2-10>

  झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जश्त्वम् । विद्युत्वान् ॥

- (1899) **संज्ञायाम्** <8-2-11>

  मतोर्मस्य वः स्यात् । अहीवती । मुनीवती ।शरादीनां च 1042 इति दीर्घः ॥

- (1900) **आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मणवती** <8-2-12>

  एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसनशब्दस्यासन्दीभावः । आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्रासनवान् । अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः । अष्ठीवान् नाम ऋषिः । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः संप्रसारणम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य रुमण्भावः ।

रुमण्वान्नाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र ॥

- (1901) **उदन्वानुदधौ च** <8-2-13>

  उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायं च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च ॥

- (1902) **राजन्वान् सौराज्ये** <9-2-14>

  राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ॥

- (1903) **प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्** <5-2-16>

  चूडालः । चूडवान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान्दीपः । आतः किम् । हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव । नेह । मेधावान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ 3659 इति स्वरितबाधनार्थश्चकारः ॥

- (1904) **सिध्मादिभ्यश्च** <5-2-97>

  लज्वा स्यात् । सिध्मलः । सिध्मवान् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं नतु प्रत्ययविकल्पार्थं । तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न ॥ (ग)वातदन्तबलललाटानामूङ् च ॥ वातूलः ॥

- (1905) **वत्सांसाभ्यां कामबले** <5-2-98>

  आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः ॥

- (1906) **फेनादिलच्च** <5-2-99>

  चाल्लच् । अन्यततरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥

- (1907) **लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः** <5-2-100>

  लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । पामादिभ्यो नः । पामनः ॥ (ग)अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना ॥ (ग)लक्ष्म्या अच्च । लक्ष्मणः ॥ । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ विषुणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् ॥

- (1908) **प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः** <5-2-101>

  प्राज्ञो व्याकरणे । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः ॥ । वृतेश्च । वार्तः ॥

- (1909) **तपःसहस्राभ्यां विनीनी** <5-2-102>

  विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा माभूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् ॥

- (1910) **अण् च** <5-2-103>

  योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ॥ । ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ज्यौत्स्नः । तामिस्रः ॥

- (1911) **सिकताशर्कराभ्यां च** <5-2-104>

  सैकतो घटः ॥ शार्करः ॥

- (1912) **देशे लुबिलचौ च** <5-2-105>

  चादण् मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करा इत्यादि ॥

- (1913) **दन्त उन्नत उरच्** <5-2-106>

  उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ॥

- (1914) **ऊषसुषिमुष्कमधो रः** <5-2-107>

  ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः,मुष्करः । मधु माधुर्यम्,मधुरः ॥ । *रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्* (वा) ॥ खरः । मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः, कुञ्जरः ॥ । *नगपांसुपाण्डुभ्यश्च* (वा) ॥ नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डुरशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव ॥ । कच्छवा ह्रस्वत्वं च । कच्छुरः ॥

- (1915) **द्युद्रुभ्यां मः** <5-2-108>

  द्युमः । द्रुमः ॥

- (1916) **केशाद्वोऽन्यतरस्याम्** <5-2-109>

  प्रकृतेनमान्यतरस्यां ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम् । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ॥ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः ॥ । *अर्णसो लोपश्च* (वा) ॥ अर्णवः ॥

- (1917) **गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्** <5-2-110>

  ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डिवम् । गाण्डीवम् । अर्जुनस्य धनुः । अजगवं पिनाकः ॥

- (1918) **काण्डाण्डादीरन्नीरचौ** <5-2-111>

  काण्डीरः । आण्डीरः ॥

- (1919) **रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्** <5-2-112>

  रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । वले 1040 इति दीर्घः । आसुतीवलः । शौण्डिकः । परिषद्वलः । पर्षदितिपाठान्तरम् । पर्षद्वलम् ॥ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । वले 1040 इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः ॥

- (1920) **दन्ताशिखात्संज्ञायाम्** <5-2-113>

  दन्तवलो हस्ती । शिखावलः केकी ॥

- (1921) **ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः** <5-2-114>

    मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः । ज्योत्स्ना । तमस उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वमदन्त्रम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो वलच् । तेन बाधा माभूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी । उर्जस्वलः । ऊर्जोऽसुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । ऊर्जस्वतीतिवदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मलशब्दादिनच् । मलिनः । ईमसश्च । मलीमसः ॥

- (1922) **अत इनिठनौ** <5-2-115>

    दण्डी । दण्डिकः ॥

- (1923) **व्रीह्यादिभ्यश्च** <5-2-116>

    व्रीही । व्रीहीकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते । किं तर्हि ॥ । शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः । यवखदादिभ्य इकः ॥ अन्येभ्य उभयम् ॥

- (1924) **तुन्दादिभ्य इलच्च** <5-2-117>

    चादिनि ठनौ मतुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि ॥ (ग)स्वाङ्गाद्विवृद्धौ । विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णौ यस्य कर्णिलः । कर्णी । कर्णिकः । कर्णवान् ॥

- (1925) **एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्** <5-2-118>

    एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः ॥

- (1926) **शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्** <5-2-119>

    निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ॥

- (1927) **रुपादाहतप्रशंसयोर्यप्** <5-2-120>

    आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । आहतेति किम् । रूपवान् ॥ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥

- (1928) **अस्मायामेधास्रजो विनिः** <5-2-121>

    यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । मायावान् । व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी । मायिकः । क्विन्नन्तत्वात्कुः । स्रग्वी ॥ । आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च ॥ आमयावी ॥ । शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥ । फलबर्हाभ्यामिनच् ॥ फलिनः । बर्हिणः ॥ । हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ इनिठनौ मतुप् च । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ । *शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने* (वा) ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फायितञ्चीति रक् । तृप्रः पुरोडाशः । तं न सहते तृप्रालुः । तृप्रं दुःखमिति माधवः ॥ । हिमाच्चेलुः ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ ।

बलादूलः ॥ वलं न सहते बलूलः ॥ । *वातात्समूहे च* (वा) ॥ वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः ॥ । तप्पर्वमरुद्भ्याम् ॥ पर्वतः । मरुत्तः ॥

- (1929) **ऊर्णाया युस्** <5-2-123>

सित्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथाहिअहंशुभमोः-
-1946इत्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् ॥

- (1930) **वाचो ग्मिनिः** <5-2-124>

  वाग्ग्मी ॥

- (1931) **आलजाटचौ बहुभाषिणि** <5-2-125>

  । कुत्सित इति वक्तव्यम् ॥ कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्ग्मीत्येव ॥

- (1932) **स्वामिन्नेश्वर्ये** <5-2-126>

  ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी ॥

- (1933) **अर्शआदिभ्योऽच्** <5-2-127>

  अर्शास्यस्य विद्यन्ते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ॥

- (1934) **द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्रात्प्राणिस्थादिनिः** <5-2-128>

  द्वन्द्वः । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापोरोगः । कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यं निन्द्यम् । ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् । पुष्पफलवान्घटः ॥ । प्राण्यङ्गान्न ॥ पाणिपादवती । अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबधनार्थम् ॥

- (1935) **वातातीसाराभ्यां कुक्च** <5-2-129>

  चादिनिः । वतकी । अतीसारकी ॥ । रोगे चायमिष्यते ॥ नेह, वातवती गुहा ॥ । *पिशाचाच्च* (वा) ॥ पिशाचकी ॥

- (1936) **वयसि पूरणात्** <5-2-130>

  पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । ठन्बाधनार्थमिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान्ग्रामः ॥

- (1937) **सुखादिभ्यश्च** <5-2-131>

  इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी ॥ (ग) मालाक्षेपे ॥ माली ॥

- (1938) **धर्मशीलवर्णान्ताच्च** <5-2-132>

  धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥

- (1939) **हस्ताज्जातौ** <5-2-133>

  हस्ती । जातौ किम् । हस्तवान्पुरुषः ॥

- (1940) **वर्णाद्ब्रह्मचारिणि** <5-2-134>

  वर्णी ॥

- (1941) **पुष्करादिभ्यो देशे** <5-2-135>

  पूष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान्करी ॥ । बाहूरुपूर्वपदाद्बलात् ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ । *अर्थाच्चासंनिहिते* (वा) ॥ अर्थी । संनिहिते तु अर्थवान् ॥ । *तदन्ताच्च* (वा) ॥ धान्यार्थी ॥ हिरण्यार्थी ॥

- (1942) **बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्** <5-2-136>

  बलवान् बली । उत्साहवान् । उत्साही ॥

- (1943) **संज्ञायां मन्माभ्याम्** <5-2-137>

  मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । होमिनी । सोमिनी । संज्ञायां किम् । सोमवान् ॥

- (1944) **कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः** <5-2-138>

  कंशमिति मान्तौ । कमित्युदकसुखयोः । शमिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युस्थसोः सकारः पदत्वार्थः । कंबः । कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । शंबः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंयः । अनुस्वारस्य

वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनीसिकौ वयौ ॥

- (1945) **तुन्दिवलिवटेर्भः** <5-2-139>

  वृद्धानाभिस्तुन्दिः । मूर्धन्योपधोऽयमिति माधवः । तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । पामादित्वाद्वलिनोऽपि ॥

- (1946) **अहंशुभमोर्युस्** <5-2-140>

  अहमितिमान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः ॥

इति तद्धिताधिकारे मत्वर्थीयप्रकरणम्

तद्धिताधिकारे प्राग्दिशीयप्रकरणम्

- (1947) **प्राद्गिशो विभक्तिः** <5-3-1>

  दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥ अथ स्वार्थिका प्रत्ययाः । समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्तत एव ॥

- (1948) **किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः** <5-3-2>

  किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राद्गिशोऽधिक्रियते ॥

- (1949) **इदम् इश्** <5-3-3>

प्राद्गिशीये परे ॥

- (1950) **एतेतौ रथोः** <5-3-4>

  इदं शब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राद्गिशीये परे । इशोऽपवादः ॥

- (1951) **एतदोऽन्** <5-3-5>

  योगविभागः कर्तव्यः । एतदः एतेतौ स्तो रथोः । अन् एतद इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य 236 ॥

- (1952) **सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि** <5-3-6>

  प्राद्गिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ॥

- (1953) **पञ्चम्यास्तसिल्** <5-3-7>

  पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ॥

- (1954) **कु तिहोः** <7-2-104>

  किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । द्व्यादेस्तु । द्वाभ्याम् ॥

- (1955) **तसेश्च** <5-3-8>

  किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् ॥

- (1956) **पर्यभिभ्यां च** <5-3-1>

  आभ्यां तसिल् स्यात् ॥ । सर्वोभयार्थाभ्यामेव ॥ परितः । सर्वत इत्यर्थः । अभतः । उभयत इत्यर्थः ॥

- (1957) **सप्तम्यास्त्रल्** <5-3-10>

  कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ॥

- (1958) **इदमोः हः** <5-3-11>

  त्रलोऽपवादः इशादेशः । इह ॥

- (1959) **किमोऽत्** <5-3-12>

  वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात्पक्षे त्रल् ॥

- (1960) **क्वाति** <7-2-105>

  किमः क्वादेशः स्यादति । क्व । कुत्र ॥

- (1961) **वा ह च च्छन्दसि** <5-3-13>

  कुह स्थः कुह जग्मथुः ॥

- (1962) **एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ** <2-4-33>

  अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथोऽत्राधीमहे । अतो न गन्तास्मः ॥

- (1963) **इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते** <5-3-14>

  पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते ॥ । दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव ॥ सभवान् । ततोभवान् । तत्रभवान् । तंभवन्तम् । ततोभवन्तम् । तत्रभवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानांप्रियः । आयुष्मान् ॥

- (1964) **सर्वैकाल्यकिंयत्तद काले दा** <5-3-15>

  सप्तम्यन्तेभ्य एभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा काले किम् । सर्वत्र देशे ॥

- (1965) **इदमोर्हिल्** <5-3-16>

  सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । काले किम् । इह देशे ॥

- (1966) **अधुना** <5-3-17>

  इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् । इश् । यस्य 311 इति लोपः । अधुना ॥

- (1967) **दानीं च** <5-3-18>

  इदानीम् ॥

- (1968) **तदो दा च** <5-3-19>

  तदा । तदानीम् ॥ तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ॥

- (1969) **अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम्** <5-3-21>

  कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि ॥

- (1970) **सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः** <5-3-22>

  एते निपात्यन्ते ॥ । समानस्य सभावो द्यश्चाहनि ॥ समानेऽहनि सद्यः ॥ । पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारीच संवत्सरे ॥ पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि ॥ । *इदम इश् समसण् प्रत्यश्च संवत्सरे* (वा) ॥ अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः ॥ । *परस्मादेद्यव्यहनि* (वा) ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि ॥ इदमोऽश्द्यश्च ॥ अस्निन्नहनि अद्य ॥ । पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युस् ॥ पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । उभयोरह्वोरुभयेद्युः ॥ । द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः ॥ उभयद्युः ॥

- (1971) **प्रकारवचने थाल्** <5-3-23>

  प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा ॥

- (1972) **इदमस्थमुः** <5-3-24>

  थालोऽपवादः ॥ । एतदोऽपि वाच्यः ॥ अनेन एतेन वा प्रकरेण इत्थम् ॥

- (1973) **किमश्च** <5-3-25>

  केन प्रकारेण कथम् ॥

इति तद्धिताधिकारे प्राग्दिशीयप्रकरणम्

सिद्धान्तकौमुदी/प्रकरण४१-५०

तद्धिताधिकारे प्रागिवीयप्रकरणम्

- (1974) **दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चप्रथमाभ्यो दिद्गेशकालेष्वस्तातिः** <5-3-27>

  सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशिरूढेभ्यो दिद्गेशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तीतिः प्रत्ययः स्यात् ॥

- (1975) **पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्** <5-3-39>

  एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर्,अध्,अव्, इत्यादेशाः स्युः ॥

- (1976) **अस्ताति च** <5-3-40>

  अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् ॥

- (1977) **विभाषावरस्य** <5-3-41>

  अवरस्यास्तातौ परेव् स्याद्वा । अवस्तात् । अवरस्तात् । एवं देशे काले च । दिशिरूढेभ्यः किम् । ऐन्द्र्यां वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । ऐन्द्र्यां वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । दिगादिवृत्तिभ्यः किम् । पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । अस्ताति च 1976 इति ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते ॥

- (1978) **दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्** <5-3-28>

  अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ॥

- (1979) **विभाषा परावराभ्याम्** <5-3-29>

  परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ॥

- (1980) **अञ्चेर्लुक्** <5-3-30>

  अञ्चत्यन्ताद्दिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् ॥लुक्तद्धितलुकि 1408 ॥ प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च ॥

- (1981) **उपर्युपरिष्टात्** <5-3-31>

  अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ ॥ उपरि उपरिष्टाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा ॥

- (1982) **पश्चात्** <5-3-32>

  अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ॥

- (1983) **उत्तराधरदक्षिणादातिः** <5-3-34>

  उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥

- (1984) **एनबन्यतस्यामदूरेऽपञ्चम्याः** <5-3-35>

  उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् ॥ अपरेण ग्रामम् ॥

- (1985) **दक्षिणादाच्** <5-3-36>

  अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः ॥

- (1986) **आहि च दूरे** <5-3-37>

  दक्षिणाद् दूरे आहि स्यात् चादाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा ॥

- (1987) **उत्तराच्च** <5-3-38>

  उत्तराहि । उत्तरा ॥

- (1988) **संख्याया विधार्थे धा** <5-3-42>

  क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

- (1989) **अधिकरणविचाले च** <5-3-43>

  द्रव्यस्य संख्यान्तरापादाने संख्याया धास्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु ॥

- (1990) **एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्** <5-3-44>

  ऐकध्यम् । एकधा ॥

- (1991) **द्वित्र्योश्च धमुञ्** <5-3-45>

  आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥ । धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् ॥ पथि द्वैधानि तृणानि ॥

- (1992) **एधाच्च** <5-3-46>

  द्वेधा । त्रेधा ॥

- (1993) **याप्ये पाशप्** <5-3-47>

  कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ॥

- (1994) **पूरणाद्भागे तीयादन्** <5-3-48>

  द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ॥ । तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः ॥ द्वैतीयीकः । द्वितीयः । तार्तीयीकः । तृतीयः ॥ । न विद्यायाः ॥ द्वितीया । तृतीया । विद्येत्येव ॥

- (1995) **प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि** <5-3-49>

  पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । अष्टमः ॥

- (1996) **षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च** <5-3-50>

  चादन् । षष्ठो भागः । षाष्ठः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ॥

- (1997) **मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च** <5-3-51>

  षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । षष्ठको भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । ञस्य अनो वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः । षाष्ठः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र ञानौ नित्याविति ज्ञापयति ॥

- (1998) **एकादाकिनिच्चासहाये** <5-3-52>

  चात्कन्लुकौ । एकः । एकाकी । एककः ॥

- (1999) **भूतपूर्वे चरट्** <5-3-53>

  आढ्यो भूतपूर्वः । आढ्यचरः ॥

- (2000) **षष्ठ्या रूप्य च** <5-3-54>

  षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः । कृष्णरूप्यः कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः ॥

- (2001) **अतिशायने तमबिष्ठनौ** <5-3-55>

  अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेनाढ्यः । आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ॥

- (2002) **तिङश्च** <5-3-56>

  तिङन्तादतिशयेर्थे द्योत्ये तमप् स्यात् ॥

- (2003) **तरप्तमपौ घः** <1-1-22>

  एतौ घसंज्ञौ स्तः ॥

- (2004) **किमेत्तिङ्व्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे** <5-4-11>

  किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे । किंतमाम् । प्राह्णेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरुः ॥

- (2005) **द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ** <5-2-57>

द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेनलघुर्लघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः । पटीयांसः ॥

- (2006) **अजादी गुणवचनादेव** <5-3-58>

इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह । पाचकतरः । पाचकतमः ॥

- (2007) **तुश्छन्दसि** <5-3-59>

तृन्तृजन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः ॥

- (2008) **तुरिष्ठेमेयः सु** <6-4-154>

तृशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठेमेयः सु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ॥

- (2009) **प्रशस्यस्य श्रः** <5-3-60>

अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः ॥

- (2010) **प्रकृत्यैकाच्** <6-4-163>

इष्ठातिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥

- (2011) **ज्य च** <5-3-61>

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः । ज्येष्ठः ॥

- (2012) **ज्यादादीयसः** <6-4-160>

आदेः परस्य 44 । ज्यायान् ॥

- (2013) **वृद्धस्य च** <5-3-62>

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ॥

- (2014) **अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ** <5-3-63>

अजाद्योः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ॥

- (2015) **स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादि परं पूर्वस्य च गुणः** <6-4-156>

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्ठादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमीयम् । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ॥

- (2016) **प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वषित्रप्द्राघिवृन्दाः** <6-4-157>

प्रयादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रेयान् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृत्वादित्वादिमनिच् । प्रेमेत्यादि ॥

- (2017) **बहोर्लोपो भू च बहोः** <6-4-158>

  बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् ॥

- (2018) **इष्ठस्य यिट् च** <6-4-159>

  बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ॥

- (2019) **युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्** <5-3-64>

  एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे यविष्ठः । अल्पिष्ठः । इत्यादि ॥

- (2020) **विन्मतोर्लुक्** <5-3-65>

  विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ॥

- (2021) **प्रशंसायां रूपम्** <5-3-66>

  सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ॥

- (2022) **ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः** <5-3-67>

  ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुः कल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ॥

- (2023) **विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु** <5-3-68>

  ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव नतु परतः । ईषदूनः पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् ॥

- (2024) **प्रकारवचने जातीयर्** <5-3-69>

  प्रकारवति चायम् । थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः ॥

- (2025) **प्रागिवात्कः** <5-3-70>

  इवे प्रतिकृतौ 2051 इत्यतः प्राक् काधिकारः ॥

- (2026) **अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः** <5-3-71>

  तिङश्च 2002 इत्यनुवर्तते ॥

- (2027) **कस्य च दः** <5-3-72>

कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च ॥

- (2028) **अज्ञाते** <5-3-73>

    कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके ॥ । *ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्* (वा) ॥ युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् । त्वयका । मयका ॥ । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः ॥ मित्त्वादन्तादचः परः । तूष्णींशीलः तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् ॥

- (2029) **कुत्सिते** <5-3-74>

    कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः ॥

- (2030) **संज्ञायां कन्** <5-3-75>

    कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वरार्थं वचनम् ॥

- (2031) **अनुकम्पायाम्** <5-3-76>

    पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ॥

- (2032) **नीतौ च तद्युक्तात्** <5-3-77>

    सामदानादिरुपायो नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः स्यात् । हन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । अद्धकि । पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः ॥

- (2033) **बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा** <5-4-78>

    पूर्वसूत्रद्वयविषये ॥

- (2034) **घनिलचौ च** <5-3-79>

    तत्रैव ॥

- (2035) **ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः** <5-3-83>

    अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्ये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुदत्तकः । ठग्ग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् ॥ वायुकः । पितृकः ॥ । चतुर्थादच उर्ध्वस्य लोपो वाच्यः ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः ॥ । *अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः* (वा) ॥ देवदत्तकः । देवकः ॥ । लोपः पूर्वपदस्य च ॥ दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः ॥ । विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः ॥ देवदत्तः । दत्तः । देवः ॥ सत्यभामा । भामा । सत्या ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ भानुलः ॥ । *ऋवर्णादपि* (वा) ॥ सवित्रियः । सवितृलः ॥ । चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥1 ॥ ल इति लोपसंज्ञा प्राचाम् ॥

- (2036) **प्राचामुपादेरडज्वुचौ च** <5-3-80>

  उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । षड् रूपाणि ॥

- (2037) **जातिनाम्नः कन्** <5-3-81>

  मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्स्यादनुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः ॥ । द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः ॥ अनुकम्पितः कहोडः । कहिकः ॥ ।

एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ वागाशीर्दत्तः वाचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिक इति ॥ । *षष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्* (वा) ॥

- (2038) **शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्** <5-3-84>

  एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः । शेवलियः । सेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः ॥

- (2039) **अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च** <5-3-82>

  अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

- (2040) **अल्पे** <5-3-85>

  अल्पं तैलं तैलकम् ॥

- (2041) **ह्रस्वे** <5-3-86>

  ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः ॥

- (2042) **संज्ञायां कन्** <5-3-87>

  ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः । वंशकः । वेणुकः ॥

- (2043) **कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः** <5-3-88>

  ह्रस्वः कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ॥

- (2044) **कुत्वा डुपच्** <5-3-89>

  ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान् ॥

- (2045) **कासूगोणीभ्यां ष्टरच्** <5-3-90>

  आयुधविशैषः कासूः । ह्रस्वा सा कासूतरी गोणीतरी ॥

- (2046) **वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे** <5-3-91>

वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम् ॥

- (2047) **किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्** <5-3-92>

  अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषाया कः । यः । सः ॥

- (2048) **वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्** <5-3-93>

  बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया । यः । सः ॥ । *किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि* (वा) ॥ कतरः ॥

- (2049) **एकाच्च प्राचाम्** <5-3-94>

  डतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ॥

- (2050) **अवक्षेपणे कन्** <5-3-94>

  व्याकरणकेन गर्वितः व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् । स्वतः कुत्सिते तु कुत्सिते 2029 इत्यस्य ॥

इति तद्धिताधिकारे प्रागिवीयप्रकरणम्

तद्धिताधिकारे स्वार्थिकप्रकरणम्

- (2051) **इवे प्रतिकृतौ** <5-3-96>

  कन् स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् । गौरिव गवयः ॥

- (2052) **संज्ञायां च** <5-3-97>

  इवार्थे कन् स्यात्समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा । अश्वकः । उष्ट्रकः ॥

- (2053) **लुम्मनुष्ये** <5-3-98>

  संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये । चञ्चा तृणमयः पुमान् । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा । वर्ध्रिका ॥

- (2054) **जीविकार्थे चापण्ये** <5-3-99>

  जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिवन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान्विक्रीणीते ॥

- (2055) **देवपथादिभ्यश्च** <5-3-100>

  कनो लुप्स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृतिगणोऽयम् ॥

- (2056) **वस्तेर्ढञ्** <5-3-101>

  इवेत्यनुवर्तत एव । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेयम् । वास्तेयी ॥

- (2057) **शिलाया ढः** <5-3-102>

  शिलेव शिलेयम् । शिलाया इति योगविभागाड्ढञपीत्येके । शैलेयम् ॥

- (2058) **शाखादिभ्यो यः** <5-3-103>

  शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्र्यः । शरण्यः ॥

- (2059) **द्रव्यं च भव्ये** <5-3-104>

  द्रव्यमयं ब्राह्मणः ॥

- (2060) **कुशाग्राच्छः** <5-3-105>

  कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ॥

- (2061) **समासाच्च तद्विषयात्** <5-3-106>

  इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशस्चौरसमागम इति समासार्थः ॥ तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः ॥

- (2062) **शर्करादिभ्योऽण्** <5-3-107>

  शर्करेव शार्करम् ॥

- (2063) **अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्** <5-3-108>

  अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । भरुजेव भारुजिकः ॥

- (2064) **एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम्** <5-3-109>

  एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा पक्षे ठक् । एकशालेव एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥

- (2065) **कर्कलोहितादीकक्** <5-3-110>

  कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः ॥

- (2066) **पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्** <5-3-112>

  इवार्थो निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगास्तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात् । लौहितध्वज्यः । व्रातच्फञोरस्त्रियाम् 1100 । व्राते । कापोतपाक्यः । च्फञ् । कौञ्जायन्यः । ब्राध्नायन्यः ॥

- (2067) **आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्** <5-3-114>

  वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्युट् । क्षौद्रक्यः । मालव्यः । टित्वान्ङीप् । क्षौद्रकी । आयुधेति किम् । शबराः । अब्राह्मणेति किम् । गौपालकाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये

स्वरूपग्रहणम् ॥

- (2068) **वृकाट्टेण्यण्** <5-3-115>

  आयुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थे । वार्केण्यः । आयुधेति किम् । जातिशब्दान्मा भूत् ॥

- (2069) **दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः** <5-3-116>

  दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात् । त्रिकर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः ॥ आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ॥ क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥1 ॥ दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि । औलपीयः । त्रिगर्तः । कौण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः ॥

- (2070) **पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ** <5-3-117>

  आयुधजीविसङ्घवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे । पार्शवः । पार्शवौ । पर्शवः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः ॥

- (2071) **अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रमदणो यञ्** <5-3-118>

  अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शलावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः ॥

- (2072) **ञ्यादयस्तद्राजाः** <5-3-119>

  पूगाञ्यः--2066 इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायना इत्यादि ॥

- (2073) **पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च** <5-4-1>

  लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । पादः पत् 414 । तद्धितार्थ 728 इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् ॥ द्विशतिकाम् ॥ । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ द्विमोदकिकाम् ॥

- (2074) **दण्डव्यवसर्गयोश्च** <5-4-2>

  वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् । व्यवसृजति ददातीत्यर्थः ॥

- (2075) **स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्** <5-4-3>

जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणुकः ॥ । चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् ॥ चञ्चत्कः । बृहत्कः ॥ (ग) सुराया अहौ । सुरावर्णोऽहिः सुरकः ॥

- (2076) **अनत्यन्तगतौ क्तात्** <5-4-4>

छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् ॥

- (2077) **न सामिवचने** <5-4-5>

सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन् न प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् ॥

- (2078) **बृहत्या आच्छादने** <5-4-6>

कन् स्यात् । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ आच्छादने किम् । बृहती छन्दः ॥

- (2079) **अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः** <5-4-7>

स्वार्थे । अषडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अलं कर्मणे अलंकर्मीणः । अलंपुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् ॥ अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यते । तमबादयः प्राक्कनः । ञ्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति भाष्यम् ॥

- (2080) **विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्** <5-4-8>

अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्,प्राचीनम् । प्रत्यक्,प्रतीचीनम् । अवाक्,अवाचीनम् । निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक् अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियां

किम् । प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं ग्रामादाम्राः ॥

- (2081) **जात्यन्ताच्छ बन्धुनि** <5-4-9>

ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु ॥

- (2082) **स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्** <5-4-10>

सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् । गोः स्थानम् ॥

- (2083) **अनुगादिनष्ठक्** <5-4-13>

अनुगदतीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः ॥

- (2084) **विसारिणो मत्स्ये** <5-4-16>

अण् स्यात् । वैसारिणः । मत्स्ये इति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

- (2085) **संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्** <5-4-17>

  अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः किम् । भूरिवारान्भुङ्क्ते ॥

- (2086) **द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्** <5-4-18>

  कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्सस्य 280 । चतुः ॥

- (2087) **एकस्य सकृच्च** <5-4-19>

  सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तस्य 54 इति सुचो लोपः न तु हल्ङ्याप्--252 इति । अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् ॥

- (2088) **विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले** <5-4-20>

  अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

- (2089) **तत्प्रकृतवचने मयट्** <5-4-21>

  प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीये अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥

- (2090) **समूहवच्च बहुषु** <5-4-22>

  सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयट् । मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् । शष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे । मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः ॥

- (2091) **अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः** <5-4-23>

  अनन्त एवानन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इतिहेति निपातसमुदायः । ऐतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् ॥

- (2092) **देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्** <5-4-24>

  तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ॥

- (2093) **पादार्घाभ्यां च** <5-4-25>

  पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् ॥ । *नवस्य नू आदेशः त्नप्तनप् खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः* (वा) ॥ नूत्नम् । नूतनम् । नवीनम् ॥ नश्च पुराणे प्रात् ॥ पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः ॥ चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥ । भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥ । आग्नीध्रसाधारणादञ् । आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी ॥

- (2094) **अतिथेर्ञ्यः** <5-4-26>

  तादर्थ्ये इत्येव । अतिथय इदमातिथ्यम् ॥

- (2095) **देवात्तल्** <5-4-27>

  देव एव देवता ॥

- (2096) **अवेः कः** <5-4-28>

  अविरेवाविकः ॥

- (2097) **यावादिभ्यः कन्** <5-4-29>

  याव एव यावकः । मणिकः ॥

- (2098) **लोहितान्मणौ** <5-4-30>

  लोहित एव मणिर्लोहितकः ॥

- (2099) **वर्णे चानित्ये** <5-4-31>

  लोहितकः कोपेन ॥ । लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा ॥ लोहितिका लोहिनिका कोपेन ॥

- (2100) **रक्ते** <5-4-32>

  लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्स्यात् ॥ लिङ्गबाधनं वा इत्येव । लोहितिका लोहिनिका शाटी ॥

- (2101) **कालाच्च** <5-4-33>

  वर्णे चानित्ये 2099 रक्ते 2100 इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

- (2102) **विनयादिभ्यष्ठक्** <5-4-34>

  विनय एव वैनयिकः । सामयिकः ॥ (ग) उपायो ह्रस्वत्वं च ॥ औपयिकः ॥

- (2103) **वाचो व्याहृतार्थायाम्** <5-4-35>

  संदिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् । संदेशवाग् वाचिकं स्यात् ॥

- (2104) **तद्युक्तात्कर्मणोऽण्** <5-4-36>

  कर्मैव कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः ॥

- (2105) **औषधेरजातौ** <5-4-37>

  स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् । ओषधयः क्षेत्रे रूढाः ॥

- (2106) **प्रज्ञादिभ्यश्च** <5-4-38>

  प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ॥

- (2107) **मृदस्तिकन्** <5-4-39>

  मृदेव मृत्तिका ॥

- (2108) **सस्नौ प्रशंसायाम्** <5-4-40>

  रूपपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा । मृत्स्ना । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणान्नित्योऽयम् ॥

- (2109) **बह्वल्पार्थच्छस्कारकादन्यतरस्याम्** <5-4-42>

  बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ॥ । बह्वल्पार्थन्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ नेह । बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु ॥

- (2110) **संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्** <5-4-43>

  द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव । संख्यैकवचनात्किम् । घटं घटं ददाति । वीप्सायां किम् । द्वौ ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ॥

- (2111) **प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः** <5-4-44>

  प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ॥ । *आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्* (वा) ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः ॥

- (2112) **अपादाने चाहीयरुहोः** <5-4-45>

  अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादागच्छति । ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् । स्वर्गाद्धीयते । पर्वतादवरोहति ॥

- (2113) **अतिग्रहाऽव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः** <5-4-46>

  अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणातिगृह्यते । चारित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणान्यनतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न

चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

- (2114) **हीयमानपापयोगाच्च** <5-4-47>

  हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृत्तेन पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन हीयते ॥

- (2115) **षष्ठ्या व्याश्रये** <5-4-48>

  षष्ठ्यान्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् । वृक्षस्य शाखा ॥

- (2116) **रोगाच्चापनयने** <5-4-49>

  रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरुः । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ॥

- (2117) **कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः** <5-4-50>

  । अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् ॥ विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥

- (2118) **अस्य च्वौ** <7-4-32>

  अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ । वेर्लोपः । च्व्यन्तात्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्यात् ॥ । अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम् ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्च अव्ययीभावश्च 451 इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥

- (2119) **क्यच्व्योश्च** <6-4-152>

  हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्वौ च परतः । गार्गीभवति ॥

- (2120) **च्वौ च** <7-4-26>

  च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूस्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्तन्निर्मूलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम् । स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु । रीङृतः 1234 । मात्रीकरोति ॥

- (2121) **अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च** <5-4-51>

  एषां लोपः स्यात् च्विश्च । अरूकरोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति । विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विराजीकरोति ॥

- (2122) **विभाषा सातिः कार्त्स्न्ये** <5-4-52>

  च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ॥

- (2123) **सात्पदाद्योः** <8-3-111>

  सस्य षत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कार्त्स्न्ये किम् । एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ॥

- (2124) **अभिविधौ संपदा च** <5-4-53>

  संपदाकृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्व्याप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । संपदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्संपद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसात्संपद्यते जलाभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः ॥

- (2125) **तदधीनवचने** <5-4-54>

  सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्संपद्यते । राजाधीनमित्यर्थः ।

- (2126) **देये त्रा च** <5-4-55>

  तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा संपद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

- (2127) **देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्** <5-4-56>

  एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः ॥

- (2128) **अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्धादनितौ डाच्** <5-4-57>

  द्व्यच् अवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनम् । अनेकाजिति यावत् । तादृशमर्धं यस्य तस्माड्डाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे ॥ । *डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्* (वा) ॥ । नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम् ॥ डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररुपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । दृषत्करोति । द्व्यजवरार्धात्किम् । श्रत्करोति । अवरेति किम् । खरटखरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति । अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् । पटिति करोति ॥

- (2129) **कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ** <5-4-58>

  द्वितायादिभ्यो डाच् स्यात्कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति ॥

- (2130) **संख्यायाश्च गुणान्तायाः** <5-4-59>

  कृञो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ॥

- (2131) **समयाच्च यापनायाम्** <5-4-60>

  कृषाविति निवृत्तम् । कृञो योगे डाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः ॥

- (2132) **सपत्रानिष्पत्रादतिव्यथने** <5-4-61>

  सपत्त्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्त्राकरोति । अतिव्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करेति भूतलम् ॥

- (2133) **निष्कुलान्निष्कोषणे** <5-4-62>

  निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् ॥

- (2134) **सुखप्रियादानुलोम्ये** <5-4-63>

  सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः ॥

- (2135) **दुःखात्प्रातिलोम्ये** <5-4-64>

  दुःखाकरोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः ॥

- (2136) **शूलात्पाके** <5-4-65>

  शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ॥

- (2137) **सत्यादशपथे** <5-4-66>

  सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ॥

- (2138) **मद्रात्परिवापणे** <5-4-67>

  मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् । मद्रं करोति । भद्रं करोति ॥

इति तद्धिताधिकारे स्वार्थिकप्रकरणम्

द्विरुक्तप्रकरणम्

- (2139) **सर्वस्य द्वे** <8-1-1>

  इत्यधिकृत्य ।

- (2140) **नित्यवीप्सयोः** <8-1-4>

  आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचति पचति । भुक्त्वा भुक्त्वा । वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः ।

- (2141) **परेर्वर्जने** <8-1-5>

  परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः । 'परेर्वर्जने वावचनम्' । (वा) । परि वङ्गेभ्यः ।

- (2142) **उपर्यध्यधसः सामीप्ये** <8-1-7>

  उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्टात्समीपे देशे इत्यर्थः । अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ।

- (2143) **वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु** <8-1-8>

  असूयायाम् । सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । सम्मतौ, देव देव वन्द्योऽसि । कोपे, दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने, धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः, भर्त्सने चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम् ।

- (2144) **एकं बहुव्रीहिवत्** <8-1-9>

  द्विरुक्तः एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकया आहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः । 'न बहुव्रीहौ' (222) इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ।

- (2145) **आबाधे च** <8-1-10>

  पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः ।

- (2146) **कर्मधारयवदुत्तरेषु** <8-1-11>

  इह उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । *प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि* (वा) ।

- (2147) **प्रकारे गुणवचनस्य** <8-1-12>

  सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । 'कर्मधारयवदुत्तरेषु-' (2146) इत्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः 'समासस्य' (3734) इत्यन्तोदातत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः ।'*आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये*' (वा) । मूले मूले स्थूलः । 'सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः' (व) । सर्प सर्व, बुध्यस्व बुध्यस्व । सर्प सर्प सर्प बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व । 'क्रियासमभिहारे च' (वा) लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । 'नित्यवीप्सयोः' (2140) इति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनःपुन्येऽपि लोटा सह समुचित्य द्योतकतां लब्धुं वा । 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये । *समासवच्च बहुलम्*' (वा) । बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् । '*असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपं सुर्वक्तव्यः*'(वा) । अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति अन्योऽन्यौ । अन्योऽन्यान् । अन्योऽन्येन कृतम् । अन्योऽन्यस्मै दत्तमित्यादि । 'अन्योऽन्येषां पुष्करैरामृशन्तः' इति माघः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि । '*स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः*' (वा) । अन्योन्याम्-अन्योन्यम् । परस्पराम्-परस्परम् । इतरेतराम्-इतरेतरं वा । इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् । आमादेशो द्वितीयाया एव । भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामादेशमाहुः । दलद्वये टाबभावः क्लीबे चादड्विरहः स्वमोः । समासे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम्॥ तथाहि । अन्योऽन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप्प्राप्तः । न च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे-' (वा) इति पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । न च द्विर्वचनमेव वृत्तिः । 'यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा' इत्यादावतिप्रसङ्गात् । 'अन्योऽन्यमितरेतरम्' इत्यत्र च 'अद्ड्डतरादिभ्यः-' (315) इत्यद्ड् प्राप्तः । 'अन्योऽन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्' 'अन्योऽन्याश्रयः', 'परस्पराक्षिसादृश्यम्' 'अपरस्परैः' इत्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकबलेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणम् 'स्त्रियाम्' (453) इति सूत्रे 'अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतद्' इति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति ।

- (2148) **अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्** <8-1-13>

प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ॥

- (2149) **यथास्वे यथायथम्** <8-1-14>

  'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता । यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ।

- (2150) **द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु** <8-1-15>

  द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्य अम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापि मर्यादीकृत्य । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि पयुनक्ति । द्वन्द्वं सङ्कर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वम् इष्यते॥

इति द्विरुक्तप्रकरणम्

तिङन्तभ्वादिप्रकरणम्

- (2151) **वर्तमाने लट्** <3-2-123>

  वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ ॥

- (2152) **लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः** <3-4-69>

  लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥

- (2153) **लस्य** <3-4-77>

  अधिकारोऽयम् ॥

- (2154) **तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्** <3-4-78>

  एतेऽष्टादशलादेशाः स्युः ॥

- (2155) **लः परस्मैपदम्** <1-4-99>

  लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥

- (2156) **तङानावात्मनेपदम्** <1-4-100>

  तङ्प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ॥

- (2157) **अनुदात्तङित आत्मनेपदम्** <1-3-12>

अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् ॥

- (2158) **स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले** <1-3-72>

  स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥

- (2159) **शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्** <1-3-78>

  आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥

- (2160) **तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः** <1-4-101>

  तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥

- (2161) **तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः** <1-4-102>

  लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ॥

- (2162) **युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः** <1-4-105>

  तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ॥

- (2163) **प्रहासे च मन्योपपदे मन्येरुत्तमे एकवच्च** <1-4-106>

  मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ॥

- (2164) **अस्मद्युत्तमः** <1-4-107>

  तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् ॥

- (2165) **शेषे प्रथमः** <1-4-108>

  मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । <<1>> भू सत्तायाम् ॥ कर्तृविवक्षायां भू ति इति स्थिते ॥

- (2166) **तिङ्शित्सार्वधातुकम्** <3-4-113>

  तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥

- (2167) **कर्तरि शप्** <3-1-68>

  कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ ॥

- (2168) **सार्वधातुकार्धातुकयोः** <7-3-84>

  अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ॥

- (2169) **झोऽन्तः** <7-1-3>

प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् । अतो गुणे 191 । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ॥

- (2170) **अतो दीर्घो यञि** <7-3-101>

  अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद् यञादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । युयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे । भोक्ष्यध्वे । भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । मन्यसे । मन्येथे । मन्यध्वे । इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदे 2162 इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । प्रहासे किम् । यथार्थकथने माभूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ॥

- (2171) **परोक्षे लिट्** <3-2-115>

  भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः ॥

- (2172) **लिट् च** <3-4-115>

  लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न ॥

- (2173) **परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः** <3-4-82>

  लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयोनव स्युः । भू अ इति स्थिते ॥

- (2174) **भुवो वुग्लुङ्लिटोः** <6-4-88>

  भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्वुग्गुणवृद्धी बाधते ॥

- (2175) **एकाचो द्वे प्रथमस्य ।** <6-1-1>

- (2176) **अजादेर्द्वितीयस्य** <6-1-2>

  इत्यधिकृत्य ॥

- (2177) **लिटि धातोरनभ्यासस्य** <6-1-8>

  लिटि परेऽभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते ॥

- (2178) **पूर्वोऽभ्यासः** <6-1-4>

  अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥

- (2179) **हलादिः शेषः** <7-4-60>

  अभ्यासस्यादिर्हल शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ॥

- (2180) **ह्रस्वः** <7-4-59>

  अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥

- (2181) **भवतेरः** <7-4-73>

  भवतेरभ्यसोकारस्य अः स्यात् लिटि ॥

- (2182) **अभ्यासे चर्च** <7-4-54>

  अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । झशां जशः खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेक आन्तरतम्यात् ॥

- (2183) **असिद्धवदत्राभात्** <6-4-22>

  इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि

प्राप्ते ॥ । *वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ* (वा) ॥ बभूव । बभूवतु । बभूवुः ॥

- (2184) **आर्धधातुकस्येड् वलादेः** <7-2-35>

  वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम ॥

- (2185) **अनद्यतने लुट्** <3-3-15>

  भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥

- (2186) **स्यतासी लृलुटोः** <3-1-33>

  लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ स्तो लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः ॥

- (2187) **आर्धधातुके शेषः** <3-4-114>

  तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ॥

- (2188) **लुटः प्रथमस्य डारौरसः** <2-4-85>

  डा रौ रस् एते क्रमात्स्युः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः ॥

- (2189) **पुगन्तलघूपधस्य च** <7-3-86>

  पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्ययहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित् आ । अत्रेको गुणे प्राप्ते ॥

- (2190) **दीधीवेवीटाम्** <1-2-6>

  दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता ।

- (2191) **तासस्त्योर्लोपः** <7-4-50>

 दासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥

- (2192) **रि च** <7-4-51>

 रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥

- (2193) **लृट् शेषे च** <3-3-13>

 भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्यः इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥

- (2194) **लोट् च** <3-3-162>

 विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ॥

- (2195) **आशिषि लिङ्लोटौ** <3-3-173>

- (2196) **एरुः** <3-4-86>

 लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु ॥

- (2197) **तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्** <7-1-35>

 आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि ङिच्च-431 इत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया संभवत्प्रयोजनङकारे तातङि मन्थरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् ॥

- (2198) **लोटो लङ्वत्** <3-4-85>

 लोटो लङ इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा हि ॥

- (2199) **तस्थस्थमिपां तांतंतामः** <3-4-101>

 ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः ॥

- (2200) **नित्यं ङितः** <3-4-99>

 सकारान्तस्यङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्य -42इति सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु ॥

- (2201) **सेर्ह्यपिच्च** <3-4-87>

 लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च ॥

- (2202) **अतो हेः** <6-4-105>

अतः परस्य हेर्लुक्स्यात् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ॥

- (2203) **मेर्निः** <3-4-89>

लोटो मेर्निः स्यात् ॥

- (2204) **आडुत्तमस्य पिच्च** <3-4-92>

लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च । हिन्योरुत्वं न इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ॥

- (2205) **अनद्यतने लङ्** <3-2-111>

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥

- (2206) **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः** <6-4-71>

एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात्स चोदात्तः ॥

- (2207) **इतश्च** <3-4-100>

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम ॥

- (2208) **विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिट्** <3-3-161>

एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणं आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् ॥

- (2209) **यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च** <3-4-103>

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्स योदात्तो ङिच् । ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध इति । श्नादेशस्य शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गम् ॥

- (2210) **सुट् तिथोः** <3-4-107>

लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते । लिङो यासुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् ॥

- (2211) **लिङः सलोपोऽन्त्यस्य** <7-2-79>

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे ॥

- (2212) **अतो येयः** <7-2-80>

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधातुके किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि अतो लोप एव बाध्येत । भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घः स्यात् । भवेताम् ॥

- (2213) **झेर्जुस्** <3-4-108>

  लिङो झेर्जुस् स्यात् ॥ ज इत् ॥

- (2214) **उस्यपदान्तात्** <6-1-96>

  अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वान्नित्यत्वाच्चअतो येयः 2212 इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं तथापि यास् इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ॥

- (2215) **लिङाशिषि** <3-4-116>

  आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥

- (2216) **किदाशिषि** <3-4-104>

  आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । स्कोः--380 इति सलोपः ॥

- (2217) **क्ङिति च** <1-1-5>

  गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ॥

- (2218) **लुङ्** <3-2-110>

  भूतार्थावृत्तेर्धातोर्लुङ्स्यात् ॥ ।

- (2219) **माङि लुङ्** <3-3-175>

  सर्वलकारापवादः ॥

- (2220) **स्मोत्तरे लङ् च** <3-3-176>

  स्मोत्तरे माङि लङ् स्याच्चाल्लुङ् ॥

- (2221) **च्लि लुङि** <3-1-43>

  शबाद्यपवादः ॥

- (2222) **च्लेः सिच्** <3-1-44>

  इचावितौ ॥

- (2223) **गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु** <2-4-77>

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते ॥

- (2224) **भूसुवोस्तिङि** <7-3-88>

भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ॥

- (2225) **अस्तिसिचोऽपृक्ते** <7-3-96>

सिच्च अस् चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात् । इतीण्नेह । सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् । हलः किम् । ऐधिषि । अपृक्तस्येति किम् । ऐधिष्ट । अभूताम् ॥

- (2226) **सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च** <3-4-109>

सिचोऽभ्यास्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबन्धिनो झेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते ॥

- (2227) **आतः** <3-4-110>

सिज्लुक्यादन्तादेव झोर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत् । अभूवम् । अभूव । अभूम ।

- (2228) **न माङ्योगे** <6-4-74>

अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् भूद्वा ॥

- (2229) **लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ** <3-3-139>

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यतम् । अभविष्यन् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ॥

- (2230) **ते प्राग्धातोः** <1-4-80>

ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥

- (2231) **आनि लोट्** <8-4-16>

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि ॥ । *दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः* (वा) ॥ दुःस्थितिः । दुर्भवानि ॥ । *अन्तः शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्* (वा) ॥ अन्तर्धा ॥ अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि ॥

- (2232) **शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे** <8-4-18>

उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति । प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम् - संहितैकपदे नित्या नित्या

धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥1 ॥ इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः । उक्तं च - उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥1 ॥ इति । <<2>> एध वृद्धौ । कत्थन्ताः षटिंत्रशदनुदात्तेतः ॥

- (2233) **टित आत्मनेपदानां टेरे** <3-4-79>

  टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ॥

- (2234) **सार्वधातुकमपित्** <1-2-4>

  अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् ॥

- (2235) **आतो ङितः** <7-2-81>

  अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥

- (2236) **थासः से** <3-4-80>

  टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । अतो गुणे 191 । एधे । एधावहे । एधामहे ॥

- (2237) **इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः** <3-1-35>

  इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि । आमो मकारस्य नेत्त्वम् । आस्कासोरामूविधानाज्ज्ञापकात् ॥

- (2238) **आमः** <2-4-81>

  आमः परस्य लुक् स्यात् ॥

- (2239) **कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि** <3-1-40>

  आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य 2240 इति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृभ्वस्तियोगे 2117 इत्यतः कृञो द्वितीय--2129 इति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः । संपदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ॥

- (2240) **आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य** <1-3-63>

  आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् ॥ इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगेऽपि फले इन्दांचकारेत्यादौ न तङ् ॥

- (2241) **लिटस्तझयोरेशिरेच्** <3-4-81>

लिडादेशयोस्तझयोरेश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं,तङादेशानां टेरेत्वं नेति । तेन डारौरसां न । कृ ए इति स्थिते ॥

- (2242) **असंयोगाल्लिट्कित्** <1-2-5>

  असंयोगात्परोऽपिल्लिट्कित्स्यात् । क्ङिति च 2217 इति निषेधात् सार्वधातुकार्धातुकयोः 2168 इति गुणो न । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ॥

- (2243) **द्विर्वचनेऽचि** <1-1-59>

  द्वित्वनिमित्तेऽचिपरे अच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कर्तव्ये ॥

- (2244) **उरत्** <7-466>

  अभ्यासऋवर्णस्य अत्स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् । हलादिः शेषः 2179 प्रत्यये किम् । वव्रश्च ॥

- (2245) **कुहोश्चुः** <7-4-62>

  अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधांचक्रे । एधांचक्राते । एधांचक्रिरे ॥

- (2246) **एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्** <7-2-10>

  उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येट् न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् । यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि-- (प) श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥1 ॥ इति । एतच्चेहैवैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । अच इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन वधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाच्त्वात् । अनुदात्ताश्चानुपदमेव संग्रहीष्यन्ते । एधांचकृषे । एधांचक्राथे ॥

- (2247) **इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्** <8-3-78>

  इण्णन्तादङ्गत्परेषां षीध्वंलुङलिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधांचकृढ्वे । एधांचक्रे । एधांचकृवहे । एधांचकृमहे । अन्यथा हि क्रश्चानुप्रयुज्यत इति कृभ्विति वा ब्रूयात् ॥

- (2248) **अत आदेः** <7-4-70>

  अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास । एधामासतुरित्यादि ॥ एधिता । एधितारौ । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ॥

- (2249) **धि च** <8-2-25>

  धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ॥

- (2250) **ह एति** <7-4-52>

  तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे ॥ एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥

- (2251) **आमेतः** <3-4-90>

  लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥

- (2252) **सवाभ्यां वामौ** <3-4-91>

  सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्व अम् एतौ स्तः । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् ॥

- (2253) **एत ऐ** <3-4-93>

  लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः । एधै । एधावहै । एधामहै ॥

- (2254) **आडजादीनाम्** <6-4-72>

  अजादीनामाट् स्याल्लुङ्लङ्लृङ्क्षु । अटोऽपवादः । आटश्च 269 । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥

- (2255) **लिङः सीयुट्** <3-4-102>

  सलोपः । एधेत । एधेयाताम् ॥

- (2256) **झस्य रन्** <3-4-105>

  लिङो झस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् ॥

- (2257) **इटोऽत्** <3-4-106>

  लिङादेशस्येटोऽत्स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम् । एधिषीष्ट । एधिषायास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि । ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ॥

- (2258) **आत्मनेपदेष्वनतः** <7-1-5>

  अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथाम् ॥इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् 2247 ऐधिढ्वम् । इड्भिन्न एव इणिह गृह्यते इति मते तु ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्षोडशरूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्वलादेरिट् ॥ प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते - ऊद्दृदन्तैर्यौति ,रु, क्ष्णु, शीङ्, स्नु, नु, क्षु, श्वि, डीङ्, श्रिभिः ॥ वृङ्,वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु

निहताः स्मृताः ॥1 ॥ शक्लृ, पच्, मुच्, रिच्, वच्, विच्, सिच्, प्रच्छि, त्यज्, निजिर्, भजः ॥ भञ्ज्, भुज्, भ्रस्ज्, मस्जि, यज्, युज्, रुज्, रञ्ज्, विजिर्, स्वञ्जि, सञ्ज, सृजः ॥2 ॥ अद्, क्षुद्, खिद्, छिद्, तुदि, नुदः, पद्य, भिद्, विद्यति, र्विनद्, ॥ शद्, सदी, स्विद्यति, स्कन्दि, हदी, क्रुध्, क्षुधि, बुध्यती ॥<<3>> ॥ बन्धिर्, युधि, रुधी, राधिर्, व्यध्, शुधः, साधि, सिद्ध्यती ॥ मन्य, हन्नाप्, क्षिप्, छुपि, तप्, तिप, स्तृप्यति, दृप्यती ॥4 ॥ लिप्, लुप्, वप्, शप्,स्वप्, सृपि, यभ्, रभ्, लभ्, गम्, नम्, यमो, रमिः ॥ क्रुशिर्, दंशि, दिशी, दृशी, दृश्, मृश्, रिश्, रुश्, लिश्, विश्, स्पृशः, कृषिः ॥5 ॥ त्विष्, तुष्, द्विष्, दुष्, पुष्य, पिष्, विष्, शिष्, शुष्, श्लिष्यतयो, घसिः ॥ वसति, र्दह्, दिहि, दुहो, नह्, मिह्, रुह्, लिह्, वहिस्तथा ॥6 ॥ अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्वधिकं शतम् ॥ तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥7 ॥ तृप्, दृपी, तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ॥ किं च

। स्विद्यपद्यौ, सिध्यबुध्यौ, मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ॥ ।8 ॥ वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ॥ णिजिर्, विजिर्, शक्लृ, इति सानुबन्धा अमी तथा ॥9 ॥ विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ॥ व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् ॥10 ॥ रञ्जि, मस्जी, अदि, पदी, तुद्, क्षुद्, शुषि, पुषी, शिषिः ॥ भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥11 ॥ <<3>> स्पर्ध । संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । स्पर्धते ॥

- (2259) **शर्पूर्वाः खयः** <7-4-61>

  अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । हलादिः शेषः 2179 इत्यस्यापवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत । <<4>> गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । जगाधे । <<5>> बाधृ लोडने । लोडनं प्रतिघातः । बाधते । <<6>> नाथृ <<7>> नाधृ याच्ञोपतापैस्वर्याशीःषु ॥ । *आशिषि नाथ इति वाच्यम्* (वा) ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाधते । <<8>> दध धारणे । दधते ॥

- (2260) **अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि** <6-4-120>

  लिण्निमत्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥

- (2261) **थलि च सेटि** <6-4-121>

  प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिदद्योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्चरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । देधे । देधाते । देधिरे । अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम् । ररासे । एकेत्यादि किम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । चकणतुः ॥ लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे । <<9>> स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च ॥

- (2262) **इदितो नुम्धातोः** <7-1-58>

  स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । <<10>> श्विदि श्वैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे । <<11>> वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे । <<12>> भदि कल्याणे सुखे च । भन्दते । बभन्दे । <<13>> मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे । <<14>> स्पदि किंचिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे । <<15>> क्लिदि परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते जैत्रम् । चिक्लिन्दे । <<16>> मुद हर्षे । मोदते । <<17>> दद दाने । ददते ॥

- (2263) **न शसददवादिगुणानाम्** <6-4-126>

  शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपौ न । ददде । ददाते । ददिरे । <<18>> ष्वद <<19>> स्वर्द आस्वादने । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः ॥

- (2264) **धात्वादेः षः सः** <6-1-64>

  धातोरादेः षस्य सः स्यात् । सात्पदाद्योः 2123 इति षत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे । स्वर्दते । सस्वर्दे । <<20>> उर्द माने क्रीडायां च ॥

- (2265) **उपधायां च** <8-2-79>

धातोरुपदाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । उर्दांचक्रे । <<21>> कुर्द <<22>> खुर्द <<23>> गुर्द <<24>> गुद क्रीडायामेव । कूर्दते । चुकूर्दे । गूर्दते । गोदते । जुगुदे । <<25>> षूद क्षरणे । सूदते । सुषूदे ॥ -- सेक्, सृप,

सृ, स्तृ, सृज्, स्तृ, स्त्याऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क्, स्विद्, स्वद, स्वञ्ज, स्वप्, स्मिङः ॥1 ॥ दन्त्यः केवलदन्त्यो नतु तन्तोष्ठजोऽपि, ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । <<26>> ह्राद अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे । <<27>> ह्लादी सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते । <<28>> स्वाद् आस्वादने । स्वादते । <<29>> पर्द कुत्सिते शब्दे । गुदरवे इत्यर्थः । पर्दते । <<30>> यती प्रयत्ने । यतते । येते । <<31>> युतृ <<32>> जुतृ भासने । योतते । युयुते । जोतते । जुजुते । <<33>> विथृ <<34>> वेथृ याचने । विविथे । विवेथे । <<35>> श्रथि शैथिल्ये । श्रन्थते । <<36>> ग्रथि कौटिल्ये । ग्रन्थते । <<37>> कत्थ श्लाघायाम् । कत्थते । एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ॥

अथाष्टत्रिशंत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ॥ <<38>> अत सातत्यगमने । अतति । अत आदेः 2248 आत । आततुः । आतुः । लुङि आतिस् ई त् इति

स्थिते ॥

- (2266) **इट ईटि** <8-2-28>

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ॥ । *सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः* (वा) ॥ आतीत् । आतिष्टाम् । आतिषुः ॥

- (2267) **वदव्रजहलन्तस्याचः** <7-2-3>

वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते ॥

- (2268) **नेटि** <7-2-4>

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्टाम् । अतिषुः । <<39>> चिती संज्ञाने । चोतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः । <<40>> च्युतिर् आसेचने । सेचनमार्द्रीकरणम् । आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च ॥ । *इर इत्संज्ञावाच्या* (वा) ॥ च्योतति । चुच्योत ॥

- (2269) **इरितो वा** <3-1-57>

इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत् । अच्योतीत् । <<41>> श्च्युतिर् क्षरणे । श्च्योतति । चुश्च्योत । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् । यकाररहितोऽप्ययम् । श्चोतति । <<42>> मन्थ विलोडने । विलोडनं प्रतिघातः । मन्थति । ममन्थ । यासुटः किदाशिखि 2216 इति कित्त्वात्अनिदिताम्-<<41>>5 इति नलोपः । मथ्यात् । <<43>> कुथि <<44>> पुथि <<45>> लुथि <<46>> मथि हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्त्वान्नलोपो न । कुन्थ्यात् । मन्थ्यात् । <<47>> षिध गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । सात्पदाद्योः 2123 इति निषेधे प्राप्ते ॥

- (2270) **उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्** <8-3-65>

उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात् ॥

- (2271) **सदिरप्रतेः** <8-3-66>

प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् ॥

- (2272) **स्तन्भेः** <8-3-67>

  स्तन्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किंच । अप्रतेरिति नानुवर्तते । बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः ॥

- (2273) **अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः** <8-3-68>

  अवात्स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् ॥

- (2274) **वेश्च स्वनो भोजने** <8-3-69>

  व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ॥

- (2275) **परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्** <8-3-70>

  परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ॥

- (2276) **प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि** <8-3-63>

  सेवसित 2275 इत्यत्र सितशब्दात्प्राग् ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ॥

- (2277) **स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य** <8-3-64>

  प्राक् सितात् स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ॥

- (2278) **सेधतेर्गतौ** <8-3-113>

  गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति । <<48>> षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् ॥

- (2279) **स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा** <7-2-44>

  स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥

- (2280) **झषस्तथोर्धोऽधः** <8-2-40>

  झषः परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेद्ध । सिषेधिथ । सेद्धा । सेधिता । सेत्स्यति । सेधिष्यति । असैत्सीत् ॥

- (2281) **झलो झलि** <8-2-26>

  झलः परस्य सस्य लोपः स्यात् झलि । असैद्धाम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैद्धम् । असैद्ध । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्स्म । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टाम् । इत्यादि । <<49>> खादृ भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद । <<50>> खद स्थैर्ये हिंसायां च । चाद्भक्षणे । स्थैर्ये अकर्मकः । खदति ॥

- (2282) **अत उपधायाः** <7-2-116>

  उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद ।

- (2283) **णलुत्तमो वा** <7-1-91>

  उत्तमो णल्वाणित्स्यात् । चखाद । चखद ॥

- (2284) **अतो हलादेर्लघोः** <7-2-7>

  हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत् । अखदीत् । <<51>> बद स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । बदति । बबाद । बेदतुः । बेदिथ । बबाद । बबद । अबादीत् । अबदीत् । <<52>> गद व्यक्तायां वाचि । गदति ॥

- (2285) **नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च** <8-4-17>

  उसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्यात् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद । <<53>> रद विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद । रेदतुः । <<54>> णद अव्यक्ते शब्दे ॥

- (2286) **णो नः** <6-1-65>

  धातोरादेर्णस्य नः स्यात् । णोपदेशास्त्वनदर्-नाटि-नाथ्-नाध्-नन्द्-नक्क-नॄ-नृतः । इति भाष्यफलितम् । नाटेर्दीर्घाहस्य पर्युदासाद्धटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नॄनद्योश्च केचिण्णोपदेसतामाहुः ॥

- (2287) **उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य** <8-4-14>

  उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदिति । <<55>> अर्द गतौ याचने च । अत आदेः 2248 ॥

- (2288) **तस्मान्नुड्द्विहलः** <7-4-71>

  द्विहलोधातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् । <<56>> नर्द <<57>> गर्द शब्दे । णोपदेस्तवाभावान्न णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्द । <<58>> तर्द हिंसायाम् । तर्दति । <<59>> कर्द कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति । <<60>> खर्द दन्दशूके । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द । <<61>> अति <<62>> अदि बन्धने । अन्तति । आनन्त । अन्दति । आनन्द । <<63>> इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दांचकार । <<64>> बिदि अवयवे । पवर्गतृतीयादिः । बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । भिदीति पाठान्तरम् । <<65>> गडि वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति । <<66>> णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । प्रणिन्दति । <<67>> टुनदि समृद्धौ ॥

- (2289) **आदिर्ञिटुडवः** <1-3-5>

  उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । <<68>> चदि आह्लादे । चचन्द । <<69>> त्रदि

चेष्टायाम् । तत्रन्द । <<70>> कदि <<71>> क्रदि <<72>> क्लदि आह्वाने रोदने च । चकन्द । चक्रन्द । चक्लन्द । <<73>> क्लिदि परिदेवने । चिक्लिन्द । <<74>> शुन्ध शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ॥

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचात्वारिंशत् ॥ <<75>> शीकृ सेचने । तालव्यादिः । दन्त्यादिरित्येके । शीकते । शिशीके । <<76>> लोकृ दर्शने । लोकते । लुलोके । <<77>> श्लोकृ संघाते । संघातो ग्रन्थः । स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रथितुर्वा । आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । <<78>> द्रेकृ <<79>> ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । दिद्रेके । दिध्रेके । <<80>> रेकृ शङ्कायाम् । रेकते । <<81>> सेकृ <<82>> स्रेकृ <<83>> स्रकि <<84>> श्रकि <<85>> श्लकि गतौ । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ तालव्यादी । अषोपदेशत्वान्न षः । सिसेके । <<86>> शकि शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के । <<87>> अकि लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के । <<88>> वकि कौटिल्ये । वङ्कते । <<89>> मकि । मण्डने । मङ्कते । <<90>> कक लौल्ये लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते । चकके । <<91>> कुक <<92>> वृक आदाने । कोकते । चुकुके । वर्कते । ववृके ॥ । *ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वप्रतिषेधेन* (वा) ॥ <<93>> चक तृप्तौ प्रतीघाते च । चकते । चेके । <<94>> ककि <<95>> वकि <<96>> श्वकि <<97>> त्रकि <<98>> ढौकृ <<99>> त्रौकृ <<100>> ष्वष्क <<101>> वष्क <<102>> मष्क <<103>> टिकृ <<104>> टीकृ <<105>> तिकृ <<106>> तीकृ <<107>> रघि <<108>> लघि गत्यर्थाः । कङ्कते । डुढौके । तुत्रौके ॥ । *सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः*(वा) ॥ ष्वष्कते । षष्वष्के । अत्र तृतीयो दन्त्यादिरित्येके । लघि भोजननिवृत्तावपि । <<109>> अघि <<110>> वघि <<111>> मघि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गतौ गत्वारम्भे चेत्यन्ये । अङ्घते । आनङ्घे । वङ्घते । मङ्घते । मघि कैतवे च । <<112>> राघृ <<113>> लाघृ <<114>> द्राघृ सामर्थ्ये । राघते । लाघते । ध्राघृ इत्यपि केचित् । द्राघृ आयामे च । आयामो दैर्घ्यम् । द्राघते । <<115>> श्लाघृ कत्थने । श्लाघते ॥

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् ॥ <<116>> फक्क नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिः मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क । <<117>> तक हसने । तकति । <<118>> तकि कृच्छ्रजीवने । तङ्कति । <<119>> बुक्क भषणे । भषणं श्वरवः । बुक्कति । <<120>> कख हसने । प्रनिकखति । <<121>> ओखृ <<122>> राखृ <<123>> लाखृ <<124>> द्राखृ <<125>> ध्राखृ शोषणालमर्थयोः । ओखति । ओखांचकार । <<126>> शाखृ <<127>> श्लाखृ व्याप्तौ । शाखति । <<128>> उख <<129>> उखि <<130>> वख <<131>> वखि <<132>> मख <<133>> मखि <<134>> णख <<135>> णखि <<136>> रख <<137>> रखि <<138>> लख <<139>> लखि <<140>> इख <<141>> इखि <<142>> ईखि <<143>> वल्ग <<144>> रगि <<145>> लगि <<146>> अगि <<147>> वगि <<148>> मगि <<149>> तगि <<150>> त्वगि <<151>> श्रगि <<152>> श्लगि <<153>> इगि <<154>> रिगि <<155>> लिगि गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति ॥

- (2290) **अभ्यासस्यासवर्णे** <6-4-78>

अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि । उवोख । सन्निपातपरिभाषया इजादेः--2237 इत्याम्न । ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्तो न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वादि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे ततो दीर्घः । (प) वार्णादाङ्गं बलीयः इति न्यायात् परत्वाच्च । उङ्खति । ववखतु-वङ्खति मेखतुः ॥ त्वगि कम्पने च । <<156>> युगि <<157>> जुगि <<158>> बुगि

वर्जने । युङ्गति । <<159>> घघ हसने । घघति । जघाघ । <<160>> मघि मण्डने । मङ्घति । <<161>> शिघि आघ्राणे । शिङ्घति ॥

अथ चवर्गीयान्ताः ॥ तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः ॥ <<162>> वर्च दीप्तौ । वर्चते । <<163>> षच सेचने सेवने च । सचते । सेचे । सचिता । <<164>> लोचृ दर्शने । लोचते । लुलोचे । <<165>> शच व्यक्तायां वाचि । शेचे । <<166>> श्वच <<167>> श्वचि गतौ । श्वचते । श्वञ्चते । <<168>> कच बन्धने । कचते । <<169>> कचि <<170>> काचि दीप्तिबन्धनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे । <<171>> मच <<172>> मुचि कल्कने । कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । कथनमित्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे । <<173>> मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु । ममञ्चे । <<174>> पचि व्यक्तीकरणे ॥ पञ्चते । <<175>> ष्टुच प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे । <<176>> ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते । नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते । तेन द्विहल्त्वान्नुट् । आनृजे । <<177>> ऋजि <<178>> भृजी भर्जने । ऋञ्जते । उपसर्गादृति--74 इति वृद्धिः । प्रार्ञ्जते । ऋञ्जाञ्जक्रे । आर्ञ्जिष्ट । भर्जते । बभृज्जे । अभर्जिष्ट । <<179>> एजृ <<180>> भ्रेजृ <<181>> भ्राजृ दीप्तौ । एजांचक्रे । <<182>> ईज गतिकुत्सनयोः । ईजांचक्रे ॥
अथ द्विसप्ततिर्व्रज्यान्ताः परस्मैपदिनः ॥ <<183>> शुच शोके । शोचति । <<184>> कुच शब्दे तारे । कोचति । <<185>> कुञ्च <<186>> क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अनिदिताम्--415 इति नलोपः । कुच्यात् । क्रुच्यात् । <<187>> लुञ्च अपनयने । लुच्यात् । <<188>> अञ्चु गतिपूजनयोः । अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु अञ्च्यात् । <<189>> वञ्चु <<190>> चञ्चु <<191>> तञ्चु <<192>> त्वञ्चु <<193>> म्रुञ्चु <<194>> म्लुञ्चु <<195>> म्रुचु <<196>> म्लुचु गत्यर्थाः । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात् । अम्रुञ्चीत् । अम्लुञ्चीत् ॥

- (2291) **जॄस्तन्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च** <3-1-58>

एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात् । अम्रुचत् । अम्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् । <<197>> ग्रुचु <<198>> ग्लुचु <<199>> कुजु <<200>> खुजु स्तेयकरणे । जुग्रोच । अग्रुचत् । अग्रोचत् । जुग्लोच । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अकोजीत् । अखोजीत् । <<201>> ग्लुञ्चु <<202>> षस्ज गतौ । अङ् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् । सस्य श्चुत्वेन शः, जश्त्वेन जः । सज्जति । अयमात्मनेपद्यपि । सज्जते(कुजि) <<203>> गुजि अव्यक्ते शब्दे । गुञ्चति । गुञ्ज्यात् । <<204>> अर्च पूजायाम् । आनर्च । <<205>> म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ । <<206>> लच्छ <<207>> लाच्छि लक्षणे । ललच्छ । ललाञ्छ । <<208>> वाच्छि इच्छायाम् । वाञ्छति । <<209>> आच्छि आयामे । आञ्छति । अत आदेः - 1248 इत्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आञ्छ । तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाञ्छ । <<210>> ह्रीच्छ लज्जायाम् । जिह्रीच्छ । <<211>> हुर्च्छा कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । उपधायां च 2265 इति दार्घः । हूर्छति । <<212>> मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्छति । <<213>> स्फुर्च्छा विस्तृतौ । स्फूर्च्छति । <<214>> युच्छ प्रमादे । युच्छति । <<215>> उच्छि उञ्छे । उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः । उञ्छति । उञ्छांचकार । <<216>> उच्छी विवासे । विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः । व्युच्छति । <<217>> ध्रज <<218>> ध्रजि <<219>> धृज <<220>> धृजि <<221>> ध्वज <<222>> ध्वजि गतौ । ध्रजति । ध्रञ्जति । धर्जति । धृञ्जति । ध्वजति । ध्वञ्जति । <<223>> कूज अव्यक्ते शब्दे । चुकूज । <<224>> अर्ज <<225>> षर्ज अर्जने । अर्जति आनर्ज ।

सर्जति । ससर्ज । <<226>> गर्ज शब्दे । गर्जति । <<227>> तर्ज भर्त्सने । तर्जति । <<228>> कर्ज व्यथने । चकर्ज । <<229>> खर्ज पूजने च । चखर्ज । <<230>> अज गतिक्षेपणयोः । अजति ॥

- (2292) **अजेर्व्यघञपोः** <2-4-56>

अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा ॥ । *वलादावार्धधातुके वेष्यते* (वा) ॥ विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वात् उपधायां च 2265 इति दीर्घ प्राप्ते अचः परस्मिन्-50 इति स्थानिवद्भावेनाच्परत्वम् । नच न पदान्त-51 इति निषेधः ॥ । *स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत् इत्युक्तेः* (वा) ॥ थलि एकाचः 2246 इतीण्निषेधे प्राप्ते ॥

- (2293) **कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि** <7-2-13>

एभ्यो लिट इण्न स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिण्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् ।

- (2294) **अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्** <7-2-61>

उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्न स्यात् ॥

- (2295) **उपदेशेऽस्त्वतः** <7-2-62>

उपदेशे अकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्न स्यात् ॥

- (2296) **ऋतो भारद्वाजस्य** <7-2-63>

तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः ॥ अजन्तोऽडकारवान्वायस्तास्यनिट् थसि वेडयम् । ऋदन्त ईदृङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड्भवेत् ॥1 ॥ न च स्तुद्र्वादीनामपि थलि विकल्पः शङ्कयः । अचस्तास्वत्--2294 इति उपदेशेऽत्वतः 2295 इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः । (प) अनन्तरस्येति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ । आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता । अजिता । वेष्यति । अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ॥

- (2297) **सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु** <7-2-1>

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । अवैषीत् । आजीत् । अवेष्यत् । आजिष्यत् । <<231>> तेज पालने । तेजति । <<232>> खज मन्थे । खजति । <<233>> खजि गतिवैकल्ये । खञ्जति । <<234>> एजृ कम्पने । एजांचकार । <<235>> टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । <<236>> क्षि क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षयिथ । चिक्षेथ । चिक्षियिव । चिक्षियिम । क्षेता ॥

- (2298) **अकृत्सार्धातुकयोर्दीर्घः** <7-4-25>

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षैषीत् । <<237>> क्षीज अव्यक्तेशब्दे । कूजिना सहायं पठितुं युक्तः । चिक्षीज । <<238>> लज <<239>> लजि भर्जने । <<240>> लाज <<241>> लाजि भर्त्सने च । <<242>> जज <<243>> जजि युद्धे । <<244>> तुज हिंसायाम् । तोजति । तुतोज । <<245>> तुजि पालने । <<246>> गज <<247>> गजि <<248>> गृज <<249>> गृजि <<250>> मुज <<251>> मुजि शब्दार्थाः । गज मदने च । <<252>> वज <<253>> व्रज गतौ । वदव्रज - 2267 इति वृद्धिः । अव्राजीत् ।

> अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्यन्ता अनुदात्तेतः षटिं्त्रशत् ॥ <<254>> अट्ट अतिक्रमणहिंसयोः । दोपधोऽयम् । तोपध इत्येके । अट्टते । आनट्टे । <<255>> वेष्ट वेष्टने । विवेष्ट । <<256>> चेष्ट चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट । <<257>> गोष्ट <<258>> लोष्ट संघाते । जुगोष्टे । लुलोष्टे । <<259>> घट्ट चलने । जघट्टे । <<260>> स्फुट <<261>> अठि गतौ । अण्ठते । आनण्ठे । <<262>> वठि एकचर्यायाम् । ववण्ठे । <<263>> मठि <<264>> कठि शोके । शोक इह आध्यानम् । मण्ठते । कण्ठते । <<265>> मुठि पालने । मुण्ठते । <<266>> हेठ विबाधायाम् । जिहेठे । <<267>> एठ च । एठांचक्रे । <<268>> हिडि गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे । <<269>> हुडि संघाते । जुहुण्डे । <<270>> कुडि दाहे । चुकुण्डे । <<271>> वडि विभजने । <<272>> मडि च । ववण्डे । <<273>> भडिपरिभाषणे । परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे । <<274>> पिडि संघाते । पिपिण्डे । <<275>> मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च । मुण्डते । <<276>> तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुण्डते । <<277>> हुडि वरणे । वरणं स्वीकारः । हरण इत्येके । हुण्डते । <<278>> चडि कोपे । चण्डते । <<279>> शडि रुजायां संघाते च । शण्डते । <<280>> तडि ताडने । तण्डते । <<281>> पडि गतौ । पण्डते । <<282>> कडि मदे । कण्डते । <<283>> खडि मन्थे । <<284>> हेडृ <<285>> होडृ अनादरे । जिहेडे । जुहोडे । <<286>> बाडृ आप्लाव्ये । बशादिः । आप्लाव्यमाप्लवः । बाडते । <<287>> द्राडृ <<288>> ध्राडृ विशरणे । द्राडते । ध्राडते । <<289>> शाडृ श्लाघायाम् । शाडते ॥
> अथ आ टवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः ॥ <<290>> शौट्ट गर्वे । शौटति । शुशौट । <<291>> यौट्ट बन्धे । यौटति । <<292>> म्लेडृ <<293>> म्रेडृ उन्मादे । द्वितीयो डान्तः । टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत् । म्लेडति । म्रेडति । <<294>> कटे वर्षावरणयोः । चटे इत्येके । चकाट । सिचि अतो हलादेर्लघोः 2284 इति वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

- (2299) **ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्** <7-2-5>

हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्त्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि । अकटीत् । <<295>> अट <<296>> पट गतौ । आट । आटतुः । आटुः । पपाट । पेटतुः । पेटुः । <<297>> रट परिभाषणे । रराट । <<298>> लट बाल्ये । ललाट । <<299>> शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । शशाट । <<300>> वट वेष्टने । ववाट । ववटतुः । ववटुः । ववटिथ । <<301>> किट <<302>> खिट त्रासे । केटति । खेटति । <<303>> शिट <<304>> षिट अनादरे । शेटति । शिशेट । सेटति सिषेट । <<305>> जट <<306>> झट संघाते । <<307>> भट भृतौ । <<308>> तट उच्छ्राये । <<309>> खट काङ्क्षायां <<310>> षट नृतौ । <<311>> पिट शब्दसंघातयोः । <<312>> हट दीप्तौ । <<313>> शट अवयवे । <<314>> लुट विलोडने । डान्तोऽयमित्येके । <<315>> चिट परप्रेष्ये । <<316>> विट शब्दे । <<317>> बिट आक्रोशे । बशादिः । हिटेत्येके <<318>> इट <<319>> किट <<320>> कटी गतौ । एटति । केटति । कटति । ईकारः श्वीदितो निष्ठायाम् <<303>>9 इतीण्निषेधार्थः । केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ते च इ ई इति प्रश्लिष्य । अयति । इयाय । इयतुः

। इयुः । इययिथ । इयेथ । इयाय । इयय । दीर्घस्यतु इजादेश्च-2237 इत्यामि अयांचकारेत्याद्युदाहरन्ति । <<321>> मडि भूषायाम् । <<322>> कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् । <<323>> मुड <<324>> प्रुड मर्दने । <<325>> चुडि अल्पीभावे । <<326>> मुडि खण्डने । मुण्डति । पुडि चेत्येके । पुण्डति <<327>> रुटि <<328>> लुटि स्तेये । रुण्टति । लुण्टति । रुठि लुठि

इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे <<329>> स्फुटिर् विशरणे । इरित्वादङ्वा । अस्फुटत् । अस्फोटीत् । स्फुटि इत्यपि केचित् । इदित्त्वान्नुम् । स्फुण्टति । <<330>> पठ व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत् । अपाठीत् । <<331>> वठ स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिथ । <<332>> मठ मदनिवासयोः । <<333>> कठ कृच्छ्रजीवे । <<334>> रट परिभाषणे । रठेत्येके । <<335>> हठ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कार इत्येके । हठति । जहाठ । <<336>> रुठ <<337>> लुठ <<338>> उठ उपघाते । ओठति । ऊठेत्येके । ऊठति । ऊठांचकार । <<339>> पिठ हिंसासंक्लेशनयोः । <<340>> शठ कैतवे च । <<341>> शुठ प्रतिघाते । शोठति । शुठीति स्वामी । शुण्ठति । <<342>> कुठि च । कुण्ठति । <<343>> लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । <<344>> शुठि शोषणे । <<345>> रुठि <<346>> लुठि गतौ । <<347>> चुड्ड भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुड्डति । चुचुड्ड । <<348>> अड्ड अभियोगे । अड्डति । आनड्ड । <<349>> कड्ड कार्कश्ये । कड्डति । चुड्डादयस्रयो दोपधाः । तेन क्विपि, चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । <<350>> क्रीडृ विहारे । चिक्रीड । <<351>> तुडृ तोडने । तोडति । तुतोड । तूड इत्येके । <<352>> हुडृ <<353>> हूडृ <<354>> होडृ गतौ । हुड्यात् । हूड्यात् । होड्यात् । <<355>> रौडृ अनादरे । <<356>> रोडृ <<357>> लोडृ उन्मादे । <<358>> अड उद्यमे । अडति । आड । आडतुः । आडुः । <<359>> लड विलासे । लडति । लडयोर्लळयोश्चैकत्वस्मरणाल्ललतीति स्वम्यादयः । <<360>> कड मदे । कडति । कडि इत्येके । कण्डति । <<361>> गडि वदनैकदेशे । गण्डति । इति टवर्गीयान्ताः ॥

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुस्त्रिंशत् । <<362>> तिपृ <<363>> तेपृ <<364>> ष्टिपृ <<365>> ष्टेपृ क्षरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम । तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादिट् । तितिपिषे । तेप्ता । तेप्स्यते ।

- (2300) **लिङ्सिचावात्मनेपदेषु** <1-2-11>

इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ् आत्मनेपदपरः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । कित्त्वान्न गुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि । झलौ झलि-2281 इति सलोपः । अतिप्त । अतिप्साताम् । अतिप्सत । तेपते । तितेपे । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्टिपे । तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे ॥ तेपृ कम्पने च । <<366>> ग्लेपृ दैन्ये । ग्लेपते । <<367>> टुवेपृ कम्पने । वेपते । <<368>> केपृ <<369>> गेपृ <<370>> ग्लेपृ च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः । <<371>> मेपृ <<372>> रेपृ <<373>> लेपृ गतौ । <<374>> त्रपूष् लज्जायाम् । त्रपते ॥

- (2301) **तॄफलभजत्रपश्च** <6-4-122>

एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदित्वादिड्वा । त्रपिता । त्रप्ता । त्रपिषीष्ठ । त्रप्सीष्ट । <<375>> कपि चलने । कम्पते । चकम्पे । <<376>> रबि <<377>> लबि <<378>> अबि शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे । <<379>> लबि अवस्रंसने च । <<380>> कबृ वर्णे । चकबे । <<381>> क्लीबृ अधाष्टर्थे । चिक्लीबे । <<382>> । क्षीबृ मदे । क्षीबते । <<383>> शीभृ कत्थने । शीभते । <<384>> चीभृ च । <<385>> रेभृ शब्दे । रिरेभे । अभिरभी क्वचित्पठ्यते । अम्भते । रम्भते । <<386>> ष्टभि <<387>> स्कभि प्रतिबन्धे । स्तम्भते । उत्तम्भते । उदः स्थास्तम्भोः-118 इति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । स्तन्भेः-2272 इति षत्वं तु न भवति । श्नुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्बीजं तु उदः स्थास्तम्भोः-118 इति पवर्गीयोपधपाठः, स्तन्भेः 2272 इति तवर्गीयोपधपाठश्चेति । माधवः । केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते, ष्टम्भते । टष्टम्भे । <<388>> जभि <<389>> जृभी गात्रविनामे ॥

- (2302) **रधिजभोरचि** <7-1-61>

एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । जम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । <<390>> शल्भ कत्थने । शशल्भे । <<391>> वल्भ भोजने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ववल्भे । <<392>> गल्भ धाष्टर्थे । गल्भते । <<393>> श्रम्भु प्रमादे । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । श्रम्भते । स्रम्भते । <<394>> ष्टुभु स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ॥

अथ परस्मौपदिनः ॥ <<395>> गुपू रक्षणे ॥

- (2303) **गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः** <3-1-28>

एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे । पुगन्त-2189 इति गुणः ॥

- (2304) **सनाद्यन्ता धातवः** <3-1-32>

सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः । धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति ॥

- (2305) **आयादय आर्धधातुके वा** <3-1-31>

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ॥

- (2306) **कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि** <3-1-35>

कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि न तु मन्त्र ॥ । *कास्यनेकाज् ग्रहणं कर्तव्यम्* (वा) ॥ सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽकाच इति वाच्यमित्यर्थः ॥

- (2307) **आर्धधातुके** <6-4-46>

इत्यधिकृत्य ॥

- (2308) **अतो लोपः** <6-4-48>

आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे । गोपायांचकार । गोनपायांबभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्वाद्वेट् । जुगोपिथ । जुगोप्थ । गोपायिता । गोपिता । गोप्ता । गोपाय्यात् । गुप्यात् । अगोपायीत् । अगोपीत् । अगौप्सीत् । <<396>> धूप संतापे । धूपायति । धूपायांचकार । दुधूप । धूपायितासि । धूपितासि । <<397>> जप <<398>> जल्प व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च । <<399>> चप सान्त्वने । <<400>> षप समवाये । समवायः संबन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति । <<401>> रप <<402>> लप व्यक्तायां वाचि । <<403>> चुप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता । <<404>> तुप <<405>> तुम्प <<406>> त्रुप <<407>> त्रुम्प <<408>> तुफ <<409>> तुर्म्फ <<410>> त्रुफ <<411>> त्रुम्फ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्त्वान्नलोपो न । किदाशिषि 2216 इति कित्वान्नलोपः । तुप्यात् । (ग) प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि इति पारस्करादिगणे पाठात्सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न । प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः । अन्येसरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्वितायान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः । <<412>> पर्प <<413>> रफ <<414>> रफि

<<415>> अर्ब <<416>> पर्ब <<417>> लर्ब <<418>> बर्ब <<419>> मर्ब <<420>> कर्ब <<421>> खर्ब <<422>> गर्ब <<423>> शर्ब <<424>> षर्ब <<425>> चर्ब गतौ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्बति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति । कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति । <<426>> कुबि आच्छादने । कुम्बति । <<427>> लुबि <<428>> तुबि अर्दने । लुम्बति । तुम्बति । <<429>> चुबि वक्रसंयोगे । चुम्बति । <<430>> षृभु <<431>> षृम्भु हिंसार्थौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृभ्यात् । षिभु । षिम्भु इत्येके । सेभति । सिम्भति । <<432>> शुभ <<433>> शुम्भ भाषणे । भासने इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥

अथानुनासिकान्ताः ॥ तत्र कम्यन्ता अनुतात्तेतो दश ॥ <<434>> घिणि <<435>> घुणि <<436>> घृणि ग्रहणे । नुम् । ष्टुत्वम् । घिण्णते । जिघिण्णे । घुण्णते । जुघुण्णे । घृण्णते । जघृण्णे । <<437>> घुण <<438>> घूर्ण भ्रमणे । घोणते । घूर्णते । इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ । <<439>> पण व्यवहारे स्तुतौ च । <<440>> पन च । स्तुतावित्येव संबध्यते । पृथङ्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपिस्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते । पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थात्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायांचकार । पेणे । पणायितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पनायति । पनायांचकार । पेने । <<441>> भाम क्रोधे । भामते । बभामे । <<442>> क्षमूष् सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे । चक्षंसे । चक्षमिध्वे । चक्षन्ध्वे । चक्षमिवहे ॥

- (2309) **म्वोश्च** <8-2-65>

मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे । चक्षण्महे । क्षमिष्यते । क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि, क्षमिषीष्ट । क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट । अक्षंस्त <<443>> कमु कान्तौ । कान्तिरिच्छा ॥

- (2310) **कमेर्णिङ्** <3-1-30>

स्वार्थे । ङित्त्वात्तङ् । कामयते ॥

- (2311) **अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु** <6-4-55>

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयांचक्रे । आयादय

आर्धाधातुके वा 2305 । चक्रमे । कामयिता । कमिता । कामयिष्यते । कमिष्यते ॥

- (2312) **णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्** <3-1-48>

ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे । काम् इ अ त इति स्थिते ॥

- (2313) **णेरनिटि** <6-4-51>

अनिडादावार्धधातुकेपरे णेर्लोपः स्यात् । परत्वात् एरनेकाचः--272 इति यणि प्राप्ते ॥ ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् । णिलेपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्त्वनिटीति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा

चेयङादेरपवाद एवायम् । इयङ् । अततक्षत् । यण् । अटिटत् । गुणः । कारणा । वृद्धिः । कारकः । दीर्घः । कार्यते ॥

- (2314) **णौ चङ्युपधायाह्रस्वः** <7-4-1>

  चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥

- (2315) **चङि** <6-1-11>

  चङि परे अनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य ॥

- (2316) **सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे** <7-4-93>

  चङ्परे इति बहुव्रीहिः । स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्त्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपेऽसति । अथवाऽङ्गस्येति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ॥

- (2317) **सन्यतः** <7-4-79>

  अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि ॥

- (2318) **दीर्घो लघोः** <7-4-94>

  लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत ॥ णिङभावपक्षे । *कमेश्च्लेश्चङ्वक्तव्यः* (वा) ॥ णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचक्रमत ॥ संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ॥ तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाक्ष्विति माधवः ॥1 ॥ चकास्त्यर्थापत्यूपर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ॥ किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाक्ष्विदं द्वयम् ॥2 ॥ वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ॥ ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥3 ॥ चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया । णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥4 ॥ इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ॥ णेरग्लोपेऽपि संबन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥5 ॥

  > अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः ॥ <<444>> अण <<445>> रण <<446>> वण <<447>> भण <<448>> मण <<449>> कण <<450>> क्वण <<451>> व्रण <<452>> भ्रण <<453>> ध्वण शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणतुः । ववणिथ । धणिरपि कैश्चित्पठ्यते । धणति । <<454>> ओणृ अपनयने । ओणति । ओणांचकार । <<455>> शोणृ वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण । <<456>> श्रोणृ संघाते । श्रोणति । <<457>> श्लोणृ च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः । <<458>> पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । प्रैणृ इति क्वचित्पठ्यते । पिपैण । <<459>> ध्रण शब्दे । उपदेशे नान्तोऽयम् । रषाभ्याम्--235 इति णत्वम् । ध्रणति । नोपदेशफलं तु यङ्लुकि । दंध्रन्ति । बणेत्यपि केचित् । बेणतुः । बेणिथ । <<460>> कनी दीप्तिकान्तिगतिषु चकान । <<461>> ष्टन <<462>> वन शब्दे । स्तनति । वनति । <<463>> वन <<464>> षण संभक्तौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः सनति । ससान । सेनतुः ॥

- (2319) **ये विभाषा** <6-4-43>

जनसनखनामात्वं वा स्याद्यदौ क्ङिति । सायात् । सन्यात् । <<465>> अम गत्यादिषु कनी दीप्तिकान्तीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसंभक्त्योरादिशब्देन संग्रहः । अमति । आम । <<466>> द्रम <<467>> हम्म <<468>> मीमृ गतौ । द्रमति । दद्राम । हम्यन्त--2288 इति न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीत । मिमीम । अयं शब्दे च । <<469>> चमु <<470>> छमु <<471>> जमु <<472>> झमु अदने ॥

- (2320) **ष्ठिवुक्लमुचमां शिति** <7-3-75>

  एषामचो दीर्घः स्याच्छिति ॥ । *आङि चम इति वक्तव्यम्* (वा) ॥ आचामति । आङि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् ।

जिमिं केचित्पठन्ति । जेमति । <<473>> क्रमु पादविक्षेपे ॥

- (2321) **वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः** <3-1-70>

  एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ॥

- (2322) **क्रमः परस्मैपदेषु** <7-3-76>

  क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदपरे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु । क्रामतु ॥

- (2323) **स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते** <7-2-36>

  अत्रैवेट् । अक्रमीत् ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ <<474>> अय <<475>> वय <<476>> पय <<477>> मय <<478>> चय <<479>> तय <<480>> णय गतौ । अयते ॥

- (2324) **दयायासश्च** <3-1-37>

  दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयांचक्रे । अयेत । अयिषीष्ट ॥

- (2325) **विभाषेटः** <8-3-79>

  इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीढ्वम् । अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिढ्वम् । आयिध्वम् ॥

- (2326) **उपसर्गस्यायतौ** <8-2-19>

  अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । प्लायते । पलायते । निस्दुसोरुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु । निलयते । दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति माघः । इटकिटकटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति । यद्वा । (प) अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात् । वादित्वात् । ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । <<481>> दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयांचक्रे । <<482>> रय गतौ । <<483>> ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयांचक्रे । <<484>> पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये । <<485>> क्नूयी शब्दे उन्दे च । चुक्नूये । <<486>> क्ष्मायी विधूनने । चक्ष्माये । <<487>> स्फायी <<488>> ओप्यायी वृद्धौ । स्फायते । पस्फाये । प्यायते ॥

- (2327) **लिड्यङोश्च** <6-1-29>

  लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्यद्वित्वम् । एरनेकाचः--272 इति यण् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यरे ॥

- (2328) **दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्** <3-1-61>

  एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ॥

- (2329) **चिणो लुक्** <6-4-104>

  चिणः परस्य लुक् स्यात् । अप्यायि । अप्यायिष्ट । <<489>> तायृ सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि । अतायिष्ट । <<490>> शल चलनसंवरणयोः । <<491>> वल <<492>> वल्ल संवरणे संचरणे च । ववले । ववल्ले । <<493>> मल <<494>> मल्ल धारणे । मेले । ममल्ले । <<495>> भल <<496>> भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । बभले । बभल्ले । <<497>> कल शब्दसंख्यानयोः । कलते । चकले । <<498>> कल्ल अव्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्दे इति स्वामी । अशब्दस्तूष्णींभाव इति च । <<499>> तेवृ <<500>> देवृ <<501>> षेवृ <<502>> गेवृ <<503>> म्लेवृ <<504>> पेवृ <<505>> मेवृ <<506>> ग्लेवृ सेवने । परिनिविभ्यः --2275 इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे । अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः । तद्भाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते । म्लेवते । शेवृ खेवृ केवृ इत्यप्येके । <<507>> रेवृ प्लवगतौ । प्लवगतिः प्लुतगतिः रेवते ॥

  > अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ <<508>> मव्य बन्धने । ममव्य । <<509>> सूर्क्ष्य <<510>> ईर्क्ष्य <<511>> ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः । <<512>> हय गतौ । अहयीत् । यान्तात्वान्नवृद्धिः । <<513>> शुच्य अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाऽभिषवः स्नानं च । शुशुच्य । चुच्य इत्येके । <<514>> हर्य गतिकान्त्योः । जहर्य <<515>> अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । आल ॥

- (2330) **अतो ल्रान्तस्य** <7-2-2>

  ल्रेति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ ल्रौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । नेटि 2268 इति निषेधस्याअतो हलादेः---2284 इति विकल्पस्य चापवादः । मा भवानालीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते, अलते इत्याद्यपि । <<516>> ञिफला विशरणे । तॄफल --2301 इत्येत्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् । <<517>> मील <<518>> श्मील <<519>> स्मील <<520>> क्ष्मील निमेषणे । निमेषणं संकोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । <<521>> पील प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । <<522>> नील वर्णे । <<523>> शील समाधौ । शीलति । <<524>> काल बन्धने <<525>> कूल आवरणे । <<526>> शूल रुजायां संघोषे च । <<527>> तूल निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणम् । तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् । तुतूल । <<528>> पूल संघाते । <<529>> मूल प्रतिष्ठायाम् । <<530>> फल निष्पत्तौ । फेलतुः । फेलुः । <<531>> चुल्ल भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः । <<532>> फुल्ल विकसने । <<533>> चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च । <<534>> तिल गतौ । तेलति । तिल्ल इत्येके । तिल्लति । <<535>> वेलृ <<536>> चेलृ <<537>> केलृ <<538>> खेलृ <<539>> क्ष्वेलृ <<540>> वेल्ल चलने । पञ्च ऋदितः । षष्ठो लोपधः । <<541>> पेलृ <<542>> फेलृ <<543>> शेलृ गतौ । षेलृ इत्येके । <<544>> स्खल संचलने । चस्काल । अस्खालीत् । <<545>> खल संचये । <<546>> गल अदने । गलति । अगालीत् । <<547>> षल गतौ । सलति । <<548>> दल विशरणे । <<549>> श्वल <<550>> श्वल्ल आशुगमने । शश्वाल ।

अश्वालीत् । अश्वल्लीत् । <<551>> खोलृ <<552>> खोर्ऋ गतिप्रतिघाते । खोलति । खोरति । <<553>> धोर्ऋ गतिचातुर्ये । धोरति । <<554>> त्सर छद्मगतौ । तत्सार । अत्सारीत् । <<555>> क्मर हूर्च्छने । चक्मार । <<556>> अभ्र <<557>> वभ्र <<558>> मभ्र <<559>> चर गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवानभ्रीत् । अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावान्नवृद्धिः । <<560>> ष्ठिवु निरसने । ष्ठिवुक्लमु--2320इति दीर्घः । ष्ठीवति । अस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । हलि च 354 इति दीर्घः । ष्ठीव्यात् । <<561>> जि जये । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति ॥

- (2331) **सन्लिटोर्जेः** <7-3-57>

जयतेः सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ । जिगेथ । जिगाय । जिगय । जिग्यिव । जिग्यिम । जेता । जीयात् । अजैषीत् । <<562>> जीव प्राणधारणे । जिजीव । <<563>> पीव <<564>> मीव <<565>> तीव <<566>> णीव स्थौल्ये । पिपीव । मिमीव । तितीव । निनीव । <<567>> क्षिवु <<568>> क्षेवु निरसने <<569>> उर्वी <<570>> तुर्वी <<571>> थुर्वी <<572>> दुर्वी <<573>> धुर्वी हिंसार्थाः । ऊर्वांचकार । उपधायां च 2265 इति दीर्घः । तुतूर्व । <<574>> गुर्वी उद्यमने । गूर्वति । जुगूर्व । <<575>> मुर्वी बन्धने । <<576>> पुर्व <<577>> पर्व <<578>> मर्व पूरणे । <<579>> चर्व अदने । <<580>> भर्व हिंसायाम् । <<581>> कर्व <<582>> खर्व <<583>> गर्व दर्पे । <<584>> अर्व <<585>> शर्व <<586>> षर्व हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति । सर्वति । <<587>> इवि व्याप्तौ । इन्वति । इन्वांचकार । <<588>> पिवि <<589>> मिवि <<590>> णिवि सेचने । तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके । सेवन इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व । <<591>> हिवि <<592>> दिवि । <<593>> धिवि । <<594>> जिवि प्राणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ॥

- (2332) **धिन्विकृण्व्योर च** <3-1-80>

अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्विषये । अतो लोपः 2308 । तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुतः । धिन्वति ॥

- (2333) **लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः** <6-4-107>

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः । धिन्वः धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः । मिपि तु पत्वाद्गुणः । धिनोमि ॥

- (2334) **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्** <6-4-106>

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्यहेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति । इत्यादि । <<595>> रिवि <<596>> रवि <<597>> धवि गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति । धन्वति । <<598>> कृवि हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृणोतीत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च । <<599>> मव बन्धने ।

मवति । मेवतुः । मेवुः । अमवीत् । अमावीत् । <<600>> अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । अवति । आव । मा भवानवीत् । <<601>> धावु गतिशुद्ध्योः । स्वरितेत् । धावति । धावते । दधाव । दधावे ॥

अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः । <<602>> धुक्ष <<603>> धिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे । धिक्षते । दिधिक्षे । <<604>> वृक्ष वरणे । वृक्षते ववृक्षे । <<605>> शिक्ष विद्योपादाने । शिक्षते । <<606>> भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते । <<607>> क्लेश अव्यक्तायां वाचि । बाधन इति दुर्गः । क्लेशते चिक्लेशे । <<608>> दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे । <<609>> दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे । <<610>> ईक्ष दर्शने । ईक्षांचक्रे । <<611>> ईष गतिहिंसादर्शनेषु । ईषांचक्रे । <<612>> भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते । <<613>> वर्ष स्नेहने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ववर्षे । <<614>> गेषृ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ इत्येके । अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिगेषे । <<615>> पेषृ प्रयत्ने पेषते । <<616>> जेषृ <<617>> णेषृ <<618>> एषृ <<619>> प्रेषृ गतौ । जेषते । नेषते । एषांचक्रे । पिप्रेषे । <<620>> रेषृ <<621>> हेषृ <<622>> ह्रेषृ अव्यक्ते शब्दे । आद्यो वृकशब्दे । ततो द्वावश्वशब्दे । रेषते । हेषते । ह्रेषते । <<623>> कासृ शब्दकुत्सायाम् । कासांचक्रे । <<624>> भासृ दीप्तौ । बभासे । <<625>> णासृ <<626>> रासृ शब्दे । नासते । प्रणासते । <<627>> णस कौटिल्ये । नसते । <<628>> भ्यस भये । भ्यसते । बभ्यसे । <<629>> आङः शसि इच्छायाम् । आशंसते । आशशंसे । <<630>> ग्रसु <<631>> ग्लसु अदने । जग्रसे । जग्लसे । <<632>> ईह चेष्टायाम् । ईहांचक्रे । <<633>> बहि <<634>> महि वृद्धौ । बंहते । बबंहे । मंहते । <<635>> अहि गतौ । अंहते । आनंहे । <<636>> गर्ह <<637>> गल्ह कुत्सायाम् । जगर्हे । जगल्हे । <<638>> बर्ह <<639>> बल्ह प्राधान्ये । ओष्ठ्यादी । <<640>> वर्ह <<641>> वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । दन्त्योष्ठ्यादी । केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादितामनयोरोष्ठ्यादितां चाहुः । <<642>> प्लिह गतौ । पिप्लिहे । <<643>> वेहृ <<644>> जेहृ <<645>> बाहृ प्रयत्ने । आद्यो दन्त्योष्ठ्यादिः । अन्त्यः केवलेष्ठ्यादी इत्यपरे । जेहतिर्गत्यर्थोऽपि । बबाहे । <<646>> द्राहृ निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके । <<647>> काशृ दीप्तौ । चकाशे । <<648>> ऊह वितर्के । ऊहांचक्रे । <<649>> गाहूविलोडने । गाहते । जगाहे । जगाहिषे । जघाक्षे । जगाहिढ्वे । जगाहिध्वे । जघाढ्वे । गाहिता ॥

- (2335) **ढो ढे लोपः** <8-3-13>

ढस्य लोपः स्याड्ढे परे । गाढा । गाहिष्यन्ते । घाक्ष्यते । गाहिषीष्ट । घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट । अगाढ । अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अगाढाः । अघाढ्वम् । अघाक्षि । <<650>> गृहू गर्हणे । गर्हते । जगृहे ॥ । *ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन* (वा) ॥ जगृहिषे । जघृक्षे । जघृढ्वे । गर्हिता । गर्ढा । गर्हिष्यते । घर्क्ष्यते । गर्हिषीष्ट । घृक्षीष्ट । लुङि । अगर्हिष्ट । इडभावे ॥

- (2336) **शल इगुपधादनिटः क्सः** <3-1-45>

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चलेः क्सादेशः स्यात् । अघृक्षत ।

- (2337) **क्सस्याचि** <7-3-72>

अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्य-42 । अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त । <<651>> ग्लह् च । ग्लहते । <<652>> घुषि कान्तिकरणे । घुंषते । जुघुंषे । केचिद्घषेत्यदुपधं पठन्ति ॥

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः । <<653>> घुषिर् अविशब्दने । विशब्दनं प्रतिज्ञानं ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेठुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्त्वादङ् वा । अघुषत् । अघोषीत् । <<654>> अक्षू व्याप्तौ ॥

- (2338) **अक्षोऽन्यतरस्याम्** <3-1-75>

अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे परे । पक्षे शप् । अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्तः । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ । आनष्ट । अक्षिता । अष्टा । अक्षिष्यति । स्कोः-- 380 इति कलोपः । षढोः कः सि 295 । अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । अक्ष्णोत् । आक्ष्णुवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्यात् । ऊदित्वाद्वेट् । नेटि 2268 । मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिषुः । इडभावे तु मा भवानाक्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः । <<655>> तक्षू <<656>> त्वक्षू तनुकरणे ॥

- (2339) **तनुकरणे तक्षः** <3-1-76>

श्नुः स्याद्वाशब्विषये । तक्ष्णोति तक्षति वा काष्ठम् । ततक्षिथ । ततष्ठ । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् ।

अताष्टाम् । तनूकरणे किम् । वाग्भिः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः । <<657>> उक्ष सेचने । उक्षांचकार । <<658>> रक्ष पालने । <<659>> णिक्ष चुम्बने । प्रणिक्षति । <<660>> तृक्ष <<661>> स्तृक्ष <<662>> णक्ष गतौ । तृक्षति । स्तृक्षति । नक्षति । <<663>> वक्ष रोषे । संघात इत्येके । <<664>> मृक्ष संघाते म्रक्ष इत्येके । <<665>> तक्ष त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचोग्रहणं च । पक्ष परिग्रह इत्येके । <<666>> सूर्क्ष आदरे । सुसूर्क्ष । अनादर इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः । अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणमित्यमरः । <<667>> काक्षि <<668>> वाक्षि <<669>> माक्षि काङ्क्षायाम् । <<670>> द्राक्षि <<671>> ध्राक्षि <<672>> ध्वाक्षि घोरवासिते च । <<673>> चूष पाने । चुचूष । <<674>> तूष तुष्टौ । <<675>> पूष वृद्धौ । <<676>> मूष स्तेये । <<677>> लूष <<678>> रूष भूषायाम् । <<679>> शूष प्रसवे । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । तालव्योष्मादिः ॥ <<680>> यूष हिंसायाम् । <<681>> जूष च । <<682>> भूष अलंकारे । भूषति । <<683>> ऊष रुजायाम् । ऊषांचकार । <<684>> ईष उञ्छे । <<685>> कष <<686>> खष <<687>> शिष <<688>> जष <<689>> झष <<690>> शष <<691>> वष <<692>> मष <<693>> रुष <<694>> रिष हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठादिः । चकास । चखाष । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । क्सः । अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतुः । जझषतुः । शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ॥

- (2340) **तीषस्वहलुभरुषरिषः** <7-2-48>

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्योड्वा स्यात् । रोषिता । रोष्टा । रोषिष्यति । रेषिता । रेष्टा । रेषिष्यति । <<695>> भष भर्त्सने । इक्ष भर्त्सनं श्वरवः । भषति । बभाष । <<696>> उष दाहे । ओषति ॥

- (2341) **उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्** <3-1-38>

एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । ओषांचकार । उवोष । ऊषतुः । उवोषिथ । <<697>> जिषु <<698>> विषु <<699>> मिषु सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिट् । विवेषिथ । विविषिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् । <<700>> पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिट्केषु पुष्येति श्यना निर्देसादयं नेट् । अतो न क्सः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् । <<701>> श्रिषु <<702>> शिलषु <<703>> प्रुषु <<704>> प्लुषु दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट् । अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्त्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तं तत्स्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्लोष । <<705>> पृषु <<706>> वृषु <<707>> मृषु सेचने । मृषु सहने च । इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् । <<708>> घृषु संघर्षे । <<709>> हृषु अलीके । <<710>> तुस <<711>> ह्रस <<712>> ह्लस <<713>> रस शब्दे । तुतोस । जह्रास । जह्लास । ररास । <<714>> लस श्लेषणक्रीडनयोः । <<715>> घस्लृ अदने । अयं न सार्वत्रिकः । लिट्यन्यतरस्याम् 2424 इत्यादेर्घस्लादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङं वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमङि । अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धातुके । क्मरचि तु विशिष्योपादानम् । घसति । घस्ता ॥

- (2342) **सः स्यार्धधातुके** <7-4-49>

  सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अघसत् । घसेत् । लिङाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ॥

- (2343) **पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु** <3-1-55>

  श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् । <<716>> जर्ज <<717>> चर्च <<718>> झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । <<719>> पिसृ <<720>> पेसृ गतौ । पिपिसतुः । पपेसतुः । <<721>> हसे हसने । एदित्त्वान्न वृद्धिः । अहसीत् । <<722>> णिश समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणेशति । <<723>> मिश <<724>> मश शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ । <<725>> शव गतौ । दन्तयोष्ठ्यान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत् । अशावीत् । <<726>> शश प्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शेशुः । शेशिथ । <<727>> शसु हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । न शसदद--2263 इत्येत्त्वं न । शशसतुः । शशसुः । शशसिथ । <<728>> शंसु स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । नृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः । शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् । <<729>> चह परिकल्कने । कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् । <<730>> मह पूजायाम् । अमहीत् । <<731>> रह त्यागे । <<732>> रहि गतौ । रंहति । रंह्यात् । <<733>> दृह <<734>> दृहि <<735>> बृह <<736>> बृहि वृद्धौ । दर्हति । ददर्ह । ददृहतुः । दृंहति । बर्हति । बृंहति । बृहि शब्दे च । बृंहितं करिगर्जितम् । बृहिर् इत्येके । अबृहत् । अबर्हीत् । <<737>> तुहिर् <<738>> दुहिर् <<739>> उहिर् अर्दने । तोहति । तुतोह ।

अतुहत् । अतोहीत् । दोहति । दुदोह । अदुहत् । अदोहीत् । अनिट्कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । माभवानुहत् । औहीत् । <<740>> अर्ह पूजायाम् । आनर्ह ॥

अथ कृपूपर्यान्ता अनुदात्तेतः ॥ <<741>> द्युत दीप्तौ । द्योतते ॥

- (2344) **द्युतिस्वाप्ययोः संप्रसारणम्** <7-4-67>

  अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । द्योतिता ॥

- (2345) **द्युद्भ्यो लुङि** <1-3-91>

  द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादिसूत्रेण परस्मैपदेऽङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट । <<742>> श्विता वर्णे । श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट । <<743>> ञिमिदा स्नेहने । मेदते ॥

- (2346) **मिदेर्गुणः** <7-3-72>

  मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये । एश आदिशित्त्वाभावान्नाभावेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ट । <<744>> ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट । ञिक्ष्विदा चेत्येके । अक्ष्विदत् । अक्ष्वेदिष्ट । <<745>> रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये । रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ट । <<746>> घुट परिवर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत् । अघोटिष्ट । <<747>> रुट <<748>> लुट <<749>> लुठ प्रतिघाते अरुटत् । अरोटिष्ट । <<750>> शुभ दीप्तौ । <<751>> क्षुभ संचलने । <<752>> णभ <<753>> तुभ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । नभन्तामन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट । इमौ दिवादी क्र्यादी च । <<754>> स्रंसु <<755>> ध्वंसु <<756>> भ्रंसु अवस्रंसने । ध्वंसु गतौ च । अङि नलोपः । अस्रसत् ।

अस्रंसिष्ट । नास्रसत्करिणां ग्रैवमिति रघुकाव्ये । भ्रंशु इत्यपि केचित्पेठुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । भ्रशु भ्रंशु अधः पतन इति दिवादौ । <<757>> स्रम्भु विश्वासे । अस्रभत् । अस्रम्भिष्ट । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः । <<758>> वृतु वर्तने । वर्तते ॥

- (2347) **वृद्भ्यः स्यसनोः** <1-3-92>

वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च ॥

- (2348) **न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः** <7-2-59>

एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण्न स्यात्तङानयोरभावे । वत्स्यर्ति । वर्तिष्यते । अवृतत् । अवर्तिष्ट । अवत्स्यर्त् । अवर्तिष्यत । <<759>> वृधु वृद्धौ । <<760>> श‍ृधु शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृतिवत् । <<761>> स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे । सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता । स्यन्ता । वृद्भ्यः स्यसनोः 2347 इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् न वृद्भ्यः 2348 इति निषेधः । स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । द्युद्भ्यो लुङि-2347 इति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्सताम् । अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्यत । अस्यन्त्स्यत् ॥

- (2349) **अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु** <8-3-72>

एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । अप्राणिष्विति पर्युदासान्मत्स्योदकेअनुष्यन्देते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् । <<762>> कृपू सामर्थ्ये ॥

- (2350) **कृपो रो लः** <8-2-18>

कृप उ इति छेदः । कृपेति लुप्तषष्ठीकम् । तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपेर्ॠकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकिपे । चकिपिषे । चकिप्से इत्यादि स्यन्दिवत् ॥

- (2351) **लुटि च क्लृपः** <1-3-93>

लुटि स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् ॥

- (2352) **तासि च क्लृपः** <7-2-60>

क्लृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चेण्न स्यात्तङानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्प्तास्थ । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट । क्लृप्सीष्ट । अक्लृपत् । अकल्पिष्ट । अक्लृप्त ।

अकल्प्स्यत् । अकल्पिष्यत । अकल्प्स्यत ॥ वृत् ॥ वृत्तः संपूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्चोत्यर्थः ॥

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च । <<763>> घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । घटादयो मित इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलं तु णौ मितां ह्रस्वः-2568 इति चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् 2762 इति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये । प्रविघाटयिता समुत्पतन्

हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादि । श्रृणु । घट संघात इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । नान्ये मितोऽहेताविति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः । <<764>> व्यथ भयसंचलनयोः । व्यथते ॥

- (2353) **व्यथो लिटि** <7-4-68>

व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिः शेषापवादः । थस्य हलादिः- शेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । <<765>> प्रथ प्रख्याने । पप्रथे । <<766>> प्रस विस्तारे । पप्रसे । <<767>> म्रद मर्दने । <<768>> स्खद स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् । <<769>> क्षजि गतिदानयोः । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्णमुलोः 2762 इति दीर्घविकल्पः । अक्षञ्जि । अक्षाञ्जि । क्षञ्जं-क्षञ्जम् । क्षाञ्जंक्षाञ्जम् । <<770>> दक्ष गतिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिशैघ्ययोरनुदात्तेत्सु पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः । <<771>> क्रप कृपायां गतौ । <<772>> कदि <<773>> क्रदि <<774>> क्लदि वैक्लव्ये । वैकल्य इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिक्रदी इदितौ । क्रद क्लदेति चानिदिताविति मैत्रेयः । कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्तवार्थ आत्मनेपदार्थश्च । <<775>> ञित्वरा संभ्रमे । (ग) घटादयः षितः । षित्वादङ् कृत्सुवक्ष्यते ॥

अथ फणन्ताः परस्मैपदिनः । <<776>> ज्वर रोगे । ज्वरति । जज्वार । <<777>> गड सेचने । गडति । जगाड । <<778>> हेड वेष्टने । हेडृ अनादर इत्यात्मनेपदिषु गतः स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि । अहीडि । अनादरे तु हेडयति । <<779>> वट <<780>> भट परिभाषणे । वट वेष्टने भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः । <<781>> नट नृत्तौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नृत्यं नृत्तंचार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु घटादौ नट नताविति पठन्ति । गताविव्यन्ये । णोपदेशापर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठाद् घटादिर्णोपदेश एव । <<782>> ष्टक प्रतीघाते । स्तकति । <<783>> चक तृप्तौ । तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् । <<784>> कखे हसने । एदित्त्वान्न वृद्धिः । अकखीत् । <<785>> रगे शङ्कायाम् । <<786>> लगे सङ्गे । <<787>> ह्रगे <<788>> ह्लगे <<789>> षगे <<790>> ष्टगे संवहणे । <<791>> कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ इति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये । <<792>> अक <<793>> अग कुटिलायां गतौ । <<794>> कण <<795>> रण गतौ । चकाण । रराण । <<796>> चण <<797>> शण <<798>> श्रण दाने च । शण गतावित्यन्ये । <<799>> श्रथ <<800>> श्लथ <<801>> क्रथ <<802>> क्लथ हिंसार्थाः । जासिनिप्रहण--617 इति सूत्रे क्राथेति मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्त्वं तु निपातनात्परत्वात् चिण्णमुलोः--2762 इति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि । अक्राथि । क्रथंक्रथम् । क्राथंक्राथम् । <<803>> वन च हिंसायामिति शेषः । वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते । <<804>> ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थमनूद्यते । प्रज्वलयति । <<805>> ह्वल <<806>> ह्मल चलने । प्रह्वलयति । प्रह्मलयति । <<807>> स्मृ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः ।

आध्यानमुकण्ठापूर्वकं स्मरणम् । <<808>> दृ भये । दृ विदारणे इति क्रादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्घटादौ अत्स्मृदृत्वर--2566 इति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति । तन्नेति माधवः । <<809>> नॄ नये । क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति । <<810>> श्रा पाके । श्रै इति क-कृतात्वस्य श्रा इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम् । (प)लुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य । (प) लक्षणप्रतिपदोक्तयोः

प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । इति परिभाषाभ्याम् । श्रपयति । विक्लेदयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र श्रापयति । स्वेदयतीत्यर्थः ॥ मारणतोषणनिशामनेषु <<811>> ज्ञा । निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् । ज्ञप मिच्चेति चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति । तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च । श्रृणु । माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः । कम्पने <<812>> चलिः । चल कम्पने इत ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः । <<813>> छदिर् ऊर्जने । छद अपवारण इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जेरर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छादयति । बलीभवति, प्राणीभवति, अपवारयति वेत्यर्थः । जिह्वोन्मथने <<814>> लडिः । लड विलास इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् <<815>> मदी हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति । हर्षयति, ग्लेपयति वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति । चित्तविकारमुत्पादयीत्यर्थः । <<816>> ध्वन शब्दे । भाव्ययं मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अत्र भोजः । दलि-वलि-स्खलि-रणि-ध्वनि-त्रपि-क्षपयश्चेति पपाठ । तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ । दल विशरणे । वल संवरणे । स्खल संचलने । त्रपूष् लज्जायामिति गताः । तेषां णौ । दलयति । वलयति । स्खलयति । त्रपयति । क्षै क्षये इति वक्ष्यमाणस्यकृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति । <<817>> स्वन अवतेसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वानयति । (ग) घटादयो मितः । मित्संज्ञा इत्यर्थः । (ग) जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च । मित इत्यनुवर्तते । जृषिति षित्त्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु जनी जृ ष्णसु इति पठित्वाष्णसु निरसने इति रदैवादिकमुदाहरन्ति । (ग) ज्वलह्वलह्मलममामनुपसर्गाद्वा । एषां मित्त्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति । ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्त्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्राज्वालयति । उन्नामयतीति । घयन्तात्तत्करोतीति णौ । कथं संक्रामयतीति । मितां ह्रस्वः 2568 इति सूत्रे वा चित्तविरागे 2605 इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वत्तिकृत् । एतेन राजो विश्रामयन् राज्ञाम् , धुर्यान्विश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम् । (ग) ग्लास्नावनुवमां च । अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा । (ग) न कम्यमिचमाम् । अमन्तात्वात्प्राप्तं मित्तवमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति । <<818>> (ग) शमो दर्शने । शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः । कथं तर्हि निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो ममेति । शम आलोचन इति चौरादिकस्य । धानूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः शाम्यतिवत् । (ग) <<819>> यमोऽपरिवेषणे । यच्छतिर्तभोजनातोऽन्यत्र भिन्न स्यात् । आयामयति । द्राघयति, व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । प्रयवसितं नियमयन्नित्यादि तु नियमवच्चब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् । (ग) <<820>> स्खदिरवपरिभ्यां च । मिन्नेत्येव । अवस्खादयति । परिस्खादयति । अपावपरिभ्य इति न्यासकारः । स्वामी तु न कमी ति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शम अदर्शने इति चिच्छेद । यमस्त्वपरिवेषणे मित्वमाह । तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव । उपसृष्टस्य स्खदेश्चेदवादिपूर्वस्येति नियमात्प्रस्खादयतीत्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाररणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् । <<821>> फण गतौ । नेति निवृत्तमसंभवात् । निषेधात्पूर्वमसौ । न पठितः । फणादिकार्यानुरोधात् ॥

- (2354) **फणां च सप्तानाम्** <6-4-125>

एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । फणयति ॥ वृत् ॥ घटादिः समाप्तः । फणेः प्रागेव वृदित्येके । तन्मते फयतीत्येव । <<822>> राजृ दीप्तौ ।

स्वरितेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे । रराजे । अत इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात एत्वम् । <<823>> टुभ्राजृ <<824>> टुभ्राशृ <<825>> टुभ्लाशृ दीप्तौ । अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु व्रश्चादिषत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रेजे । बभ्राजे । वा भ्राश--2321 इति श्यन्वा । भ्राश्यते । भ्राशते । भ्रेशे । बभ्राशे । भ्लाश्यते । भ्लाशते । भ्लेशे । बभ्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । <<826>> स्यमु <<827>> स्वन <<828>> ध्वन शब्दे । स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्येमतुः । सस्यमतुः । अस्यमीत् । स्वेनतुः । सस्वनतुः । अस्वानीत् । अस्वनीत् । विष्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । वेश्च स्वनः--2274 इति षत्वम् । फणादयो गताः । दध्वनतुः । <<829>> षम <<830>> ष्टम अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम । <<831>> ज्वल दीप्तौ ।

अतो ल्रान्तस्य 2330 अज्वालीत् । <<832>> चल कम्पने । <<833>> जल घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् । <<834>> टल । <<835>> ट्वल वैक्लव्ये । <<836>> ष्ठल स्थाने । <<837>> हल विलेखने । <<838>> णल गन्धे । बन्धन इत्येके । <<839>> पल गतौ । पलति । <<840>> बल प्राणने धान्यवारोधने च । बलति । बेलतुः । बेलुः । <<841>> पुल महत्त्वे । पोलति । <<842>> कुल संस्त्याने बन्धुषु च । संस्त्यानं संघातः । बन्धुशब्देन तद्व्यापारो गृह्यते । कोलति । चुकोल । <<843>> शल <<844>> हुल <<845>> पत्लृ गतौ । शशाल । जुहोल । पपात । पेततुः । पतिता ॥

- (2355) **पतः पुम्** <7-4-19>

  अङि परे । अपप्तत् ।नेर्गद--2285 इति णत्वम् । प्रण्यपप्तत् । <<846>> क्वथे निष्पाके । क्वथिति । चक्वाथ । अक्वथीत् । <<847>> पथे गतौ । अपथीत् । <<848>> मथे विलोडने । मेथतुः । अमथीत् । <<849>> टुवम उद्गिरणे । इहैव निपातनादृत इत्त्वमिति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः । वादित्यादेत्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतं तद्भाष्यादौ न दृष्टम् । <<850>> भ्रमु चलने । वा भ्राश--2321 इति श्यन्वा । भ्रम्यति । भ्रमति । भ्राम्यतीति तु दिवादेर्वक्ष्यते ॥

- (2356) **वा जॄभ्रमुत्रसाम्** <6-4-124>

  एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः । बभ्रमतुः । अभ्रमीत् । <<851>> क्षर संचलने । अक्षारीत् ॥

  > अथ द्वावनुदात्तेतौ । <<852>> षह मर्षणे । परिनिविभ्यः---2275 इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । तीषसह---2340 इति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ॥

- (2357) **सहिवहोरोदवर्णस्य** <6-3-112>

  अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे सति ॥

- (2358) **सोढः** <8-3-115>

  सोढ्रूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् । परिसोढा ॥

- (2359) **सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि** <8-3-71>

  परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेऽपि । पर्यसहत । पर्यषहत । <<853>> रम क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ॥

  > अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः । <<854>> षद्लृ विशसणगत्यवसादनेषु ॥

- (2360) **पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः** <7-3-78>

  पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकसकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदिथ । ससत्थ । सत्ता । सत्स्यति । लृदित्वादङ् । असदत् । सदिरप्रतेः 2271 । निषीदति । न्यषीदत् ॥

- (2361) **सदेः परस्य लिटि** <8-3-118>

  सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद । निषेदतुः । <<855>> शद्लृ शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ॥

- (2362) **शदेः शितः** <1-3-60>

शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शेदतुः । शेदिथ । शशत्थ । शत्ता । अशदत् । <<856>> क्रुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । च्लेः क्सः । अक्रुक्षत् । <<857>> कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु ।

कोचति । चुकोच । <<858>> बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति । <<859>> रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोह । रुरोहिथ । रोढा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् । <<860>> कस गतौ । अकासीत् । अकसीत् ॥7 ॥ वृत् । ग्वलादिगणः समाप्तः ॥

अथ गूहत्यन्ताः स्वरितेतः । <<861>> हिक्क अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति । हिक्कते । <<862>> अञ्चु गतौ याचने च । अञ्चिति । अञ्चते । अचु इत्येके । अचि इत्यपरे । <<863>> टुयाचृ याचनायाम् । याचति । याचते । <<864>> रेटृ परिभाषणे । रेटति । रेटते । <<865>> चते <<866>> चदे याचने । चचात । चेते । अञ्चातीत् । चचाद । चेदे । अचदीत् । <<867>> प्रोथृ पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे । <<868>> मिदृ <<869>> मेदृ मेधाहिंसनयोः । मिमेद । मिमिदे । मिमेदे । थान्ताविमाविति स्वामी । मिमेथ । धान्ताविति न्यासः । <<870>> मेधृ सङ्गमे च । मेधति । मिमेध । <<871>> णिदृ <<872>> णेदृ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद । निनिदतुः । निनिद । निनेदे । <<873>> श्रृधु <<874>> मृधु उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति । शर्धते । शर्धिता । मर्धति । मर्धते । <<875>> बुधिर् बोधने । बोधति । बोधेते । इरित्वादाङ्वा । अबुधत् । अबोधीत् । अबोधिष्ट । दीपजन-2328 इति चिण् तु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् । <<876>> उबुन्दिर् निशामने । निशामनं ज्ञानम् । बुबुन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत् । <<877>> वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति । वेणते । नान्तोप्ययम् । <<878>> खनु अवदारणे । खनति । खनते ॥

- (2363) **गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि** <6-4-98>

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि । चख्नतुः । ये विभाषा - 2319 । खायात् । खन्यात् । <<879>> चीवृ आदानसंवरणयोः । चिचीव । चिचीवे । <<880>> चायृ पूजानिशामनयोः । <<881>> व्यय गतौ । अव्ययीत् । <<882>> दाश्रृ दाने । ददाश । ददाशे । <<883>> भेषृ भये । गतावित्येके । भेषति । भेषते । <<884>> भ्रेषृ <<885>> भ्लेषृ गतौ । <<886>> अस गतिदीप्त्यादानेषु । असति । असते । आस । आसे । अयं षान्तोऽपि । <<887>> स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रन्थनम् । स्पशति । स्पशते । <<888>> लष कान्तौ । वा भ्राश--2321 इति श्यन्वा । लष्यति । लषति । लेषे । <<889>> चष भक्षणे । <<890>> छष हिंसायाम् । चच्छषतुः । चच्छषे । <<891>> झष आदानसंवरणयोः । <<892>> भ्रक्ष <<893>> भ्लक्ष अदने । भक्ष इति मैत्रेयः । <<894>> दासृ दाने । <<895>> माहृ माने । <<896>> गुहू संवरणे ॥

- (2364) **ऊदुपधाया गोहः** <6-4-89>

गुह उपधाया ऊत्स्याद्गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति । गूहते । ऊदित्त्वादिड्वा । गूहिता । गौढा । गूहिष्यति । घोक्ष्यति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभावे । क्सः । अघुक्षत् ॥

- (2365) **लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये** <7-3-73>

एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । अगूढ । अघुक्षत । क्सस्याचि 2337 इत्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् । अघुक्षन्त । अगुह्वहि । अघुक्षावहि । अघुक्षामहि ।

अथाजन्ता उभयपदिनः । <<897>> श्रिञ् सेवायाम् । श्रयति । श्रयते । शिश्रियतुः । श्रयिता । णिश्रि-2312 इतिचङ् । अशिश्रियत् । <<898>> भृञ् भरणे । भरति । बभार । बभ्रतुः । बभर्थ । बभृव । बभृषे । भर्तार ॥

- (2366) **ऋद्धनोः स्ये** <7-2-70>

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ॥

- (2367) **रिङ् शयग्लिङ्क्षु** <7-4-28>

शे यकि यादावार्धाधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् ॥

- (2368) **उश्च** <1-2-12>

ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् तङ्परः सिच्चेत्येतौ । कितौ स्तः । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् । अभार्ष्टाम् । अभार्षुः ॥

- (2369) **ह्रस्वादङ्गात्** <8-2-27>

सिचो लोपः स्याज्झलि । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् । <<899>> हृञ् हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नासनं च । जहर्थ । जह्रिव । जह्रिषे । हर्ता । हरिष्यति । <<900>> धृञ् धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत । <<901>> णीञ् प्रापणे ।

निनयिथ । निनेथ । निन्यिषे ॥

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः ॥ <<902>> धेट् पाने । धयति ॥

- (2370) **आदेच उपदेशेऽशिति** <6-1-45>

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यान्न तु शिति ॥

- (2371) **आत औ णलः** <7-1-34>

आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ॥

- (2372) **आतो लोप इटि च** <6-4-64>

अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वाल्लोपे प्राप्ते द्विर्वचनेचि 2243 इति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिथ । दधाथ । दधिव । धाता ॥

- (2373) **दाधा घ्वदाप्** <1-1-20>

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना ॥

- (2374) **एर्लिङि** <6-4-67>

घुसंज्ञानां मास्थादीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ॥

- (2375) **विभाषा धेट्श्व्योः** <3-1-49>

  आभ्यां च्लेश्चङ्वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । चङि 2315 इति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् ॥

- (2376) **विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः** <2-4-78>

  एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् । अधाताम् । अधुः ॥

- (2377) **यमरमनमातां सक्च** <7-2-73>

  एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः । <<903>> ग्लै <<904>> म्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ । जग्लाथ ॥

- (2378) **वान्यस्य संयोगादेः** <6-4-68>

  घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि । ग्लायात् । ग्लेयात् । अग्लासीत् । म्लायति । <<905>> द्यै न्यक्करणे । न्यक्करणं तिरस्कारः । <<906>> द्रै स्वप्ने । <<907>> ध्रै तृप्तौ । <<908>> ध्यै चिन्तायाम् । <<909>> रै शब्दे । <<910>> स्त्यै <<911>> ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ट्यासति । अतिष्ट्यपदित्यत्रषत्वम् । <<912>> खै खदने । <<913>> क्षै <<914>> जै <<915>> षै क्षये । क्षायति । जजौ । ससौ । साता । घुमास्था 2462 इत्यत्र विभाषा घ्राधेट्---2376 इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्वसिज्लुकौ न । सायात् । असासीत् । <<916>> कै <<917>> गै शब्दे । गैयात् । अगासीत् । <<918>> शै <<919>> श्रै पाके । <<920>> पै <<921>> ओवै शोषणे । पायात् । अपासीत् । घुमास्था--2462 इतीत्वं तदपवाद एर्लिङि 2374 इत्येत्वं गातिस्था 2223 इति सिज्लुक् च न । पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । <<922>> ष्टै वेष्टने । स्तायति । <<923>> ष्णै वेष्टने । शोभायां चेत्येके । शौच इत्यन्ये । स्नायति । <<924>> दैप् शोधने । दायति । अघुत्वादेत्वसिज्लुकौ न । दायात् । अदासीत् । <<925>> पा पाने । पाघ्राध्मा---2360 इति पिबादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् । अपात् । <<926>> घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात् । घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् । <<927>> ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति । <<928>> ष्ठा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । स्थादिष्वभ्यासेन--2277 इति षत्वम् । अधितष्ठौ । उपसर्गात्--2270 इति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् । <<929>> म्ना अभ्यासे । मनति । <<930>> दाण् दाने । प्रणियच्छति । देयात् । अदात् । <<931>> ह्वृ कौटिल्ये । ह्वरति ॥

- (2379) **ऋतश्च संयोगादेर्गुणः** <7-4-10>

  ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदंपरत्वाण्णल्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्ता । ऋद्धनोः स्ये 2366 ह्वरिष्यति ॥

- (2380) **गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः** <7-4-29>

  अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च । ह्वर्यात् । अह्वर्षीत् । अह्वार्ष्टाम् । <<932>>

स्वृ शब्दौपतापयोः । स्वरतिसूति--2279 इति वेट् । सस्वरिथ । सस्वर्थ । वमयोस्तु ॥

- (2381) **श्र्युकः किति** <7-2-11>

    श्रिय एकाच उगन्ताच परयोर्गित्कितोरिण्न स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सस्वरिव । सस्वरिम् । परत्वात् ऋद्धनो---2366 इति नित्यमिटि । स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वरीत् । अस्वरिष्टाम् । अस्वार्षीत् । अस्वर्ष्टाम् । <<933>> स्मृ चिन्तायाम् । <<934>> वृ संवरणे । <<935>> सृ गतौ । क्रादित्वान्नेट् । ससर्थ । ससृव । रिङ् । स्नियात् । असार्षीत् । असार्ष्टाम् ॥

- (2382) **सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च** <3-1-56>

    एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुप्तशपा शासिना साहचर्यात्सर्त्यर्ती जौहोत्यादिकावेवगृह्यते । तेन भ्वाद्योर्नाङ् । शीघ्रगतौ तु पाघ्राध्मा--2360 इति धौरादेशः । धावति । <<936>> ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति ॥

- (2383) **ऋच्छत्यृताम्** <7-4-11>

    तौदादिकऋच्छेर्ऋधातोर्ॠतां च गुणः स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः ।

- (2384) **इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्** <7-2-66>

    अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्ष्टाम् । <<937>> गृ <<938>> घृ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ । जग्रिव । रिङ् । ग्रियात् । अगार्षीत् । <<939>> ध्वृ हूर्छने <<940>> स्रु गतौ । सुस्रोथ । सुस्रुव । स्रुयात् । णिश्रि---2312 इति चङ् । लघूपधगुणादन्तारङ्घत्वादुवङ् । असुस्रुवत् । <<941>> षु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुषोथ । सुषविथ । सुषुविव । सोता ॥

- (2385) **स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु** <7-2-72>

    एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां त्रिभ्द्यां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणममिति पक्षे असौषीत् । <<942>> श्रु श्रवणे ॥

- (2386) **श्रुवः शृ च** <3-1-14>

    श्रुवः श्रृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्यश्च शब्विषये । शपोऽपवादः श्नोर्ङित्त्वादद्धातोर्गुणो न । श्रृणोति । श्रृणुतः ॥

- (2387) **हुश्नुवोः सार्वधातुके** <6-4-87>

    जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः । शृणुवः । शृण्मः । शृणुमः । शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु । शृणवानि । शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् । <<943>> ध्रु स्थैर्ये । ध्रवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि । <<944>> दु <<945>> द्रु गतौ । दुदोथ । दुदविथ । दुदविव । दुद्रोथ । दुद्रुव । णिश्रि--2312 इति चङ् । अदुद्रुवत् । <<946>> जि <<947>> ज्रि अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आद्ये सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । विपराभ्यां जे-2685 इति तङ् । पराजेरसोढः 589 इत्यपादानत्वम् ॥

अथ डीङन्ता ङितः ॥ <<948>> ष्मिङ् ईषद्धसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिढ्वे । सिष्मियिध्वे । <<949>> गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे । <<950>> गाङ् गतौ । गाते । गाते । गाते । इट एत्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ इटि । अगे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । गाङ्कुटादिभ्यः---2461 इति सूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य । तेनाङित्त्वात् घुमास्था--2462 इतात्वं न । अगास्त । आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदाः । <<951>> कुङ् <<952>> घुङ् <<953>> उङ् <<954>> ङुङ् शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् इत्याहुः । कवते । चुकुवे । घवते । अवते । उवे । (प) वार्णादाङ्गं बलीयं इत्युवङ् । ततः सवर्णदीर्घः । ओता । ओष्यते । ओषीष्ट । औष्ट । ङवते । ञुङुवे । ङोता । <<955>> च्युङ् <<956>> ज्युङ् <<957>> प्रुङ् <<958>> प्लुङ् गतौ ज्युङ् इत्येके । <<959>> रुङ् गतिरेषणयोः । रेषणं हिंसा । रुरुवे । रवितासे । <<960>> धृङ् अवबन्धने । धरते । दध्रे । <<961>> मेङ् प्रणिदाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । नेर्गद---2285 इति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो माप्कृतैरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् । <<962>> देङ् रक्षणे । दयते ॥

- (2388) **दयतेर्दिगि लिटि** <7-4-9>

  दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये ॥

- (2389) **स्थाघ्वोरिच्च** <1-2-17>

  अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात्तङि । अदित । अदिथाः । अदिषि । <<963>> श्यैङ् गतौ । श्यायते । शश्ये । <<964>> प्यैङ् वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता । <<965>> त्रैङ् पालने । त्रायते । तत्रे । <<966>> पूङ् पवने । पवते । पुपुवे । पविता । <<967>> मूङ् बन्धने । मवते । <<968>> डीङ् विहायसा गतौ । डयते । डयिता । <<969>> तॄ प्लवनतरणयोः ॥

- (2390) **ॠत इद्धातोः** <7-1-100>

  ॠदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् ॥ *इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन* (वा) ॥ तरति । ॠच्छत्यॄताम् 2383इतिगुणः । तॄफल--2301इत्येत्वम् । तेरतुः । तेरुः ॥

- (2391) **वॄतो वा** <7-2-38>

  वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताञ्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरीता । तरिता । अलिटीति किम् । तेरिथ । हलि च 354 इति दीर्घः । तीर्यात् ॥

- (2392) **सिचि च परस्मैपदेषु** <7-2-40>

  अत्र वॄत इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ॥

  अथाष्टावनुदात्तेतः ॥ <<970>> गुप गोपने । <<971>> तिज निशाने । <<972>> मान पूजायाम् । <<973>> बध बन्धने ॥

- (2393) **गुप्तिज्किद्भ्यः सन्** <3-1-5>

- (2394) **मान्बन्धदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाऽभ्यासस्य** <3-1-6>

सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ॥ । *गुपोर्निन्दायाम्* (वा) ॥ । *तिजेः क्षमायाम्*(वा) ॥ । *कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च* (वा) ॥ । *मानेर्जिज्ञासायाम्* (वा) ॥ । *बधेश्चित्तविकारे* (वा) ॥ । *दानेरार्जवे* (वा) ॥ । *शानेर्निशाने* (वा) ॥ नाद्यन्ता--2304 इति धातुत्वम् ॥

- (2395) **सन्यङोः** <6-1-9>

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किद्भिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतोदानशानौ च स्वरितेतौ । एते नित्यं सन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातोरित्यविहितत्वात्सनोऽत्र नार्धधातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सांचक्रे । तितिक्षते । मीमांसते । भष्भावः । चर्त्वम् । बाभत्सते । <<974>> रभ राभस्ये । आरभते । आरेभे । रब्धा । रप्स्यते । <<975>> डुलभष् प्राप्तौ । लभते । <<976>> स्वञ्च परिष्वङ्गे ।

- (2396) **दंशसञ्जस्वञ्जां शपि** <6-4-25>

- (2397) **रञ्जेश्च** <6-4-26>

एषां शपि नलोपः । स्वजते । परिष्वजते । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लुटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम् । देभतुः । सस्वजे इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्यश्रीयते । सदेः परस्य लिटि 2361 इति सूत्रे । स्वञ्जेरुपसंख्यानम् ॥ अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिषस्वजे । परिषस्वञ्जे । सस्वजिषे । सस्वञ्जिषे । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । प्रत्यष्वङ्क्त । प्राक्सितात्---2276 इति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु सिवादीनां वा 2359 इति विकल्पः । एतदर्थमेव उपसर्गात्सुनोति--2270 इत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्योः परिनिवीत्यत्र पुनरुपादानम् । पर्यष्वङ्क्त । पर्यस्वङ्क्त । <<977>> हद पुरीषोत्सर्गे । हदते । जहदे । हत्ता । हत्स्यते । हदेत । हत्सीष्ट । अहत्त ॥

> अथ परस्मैपदिनः ॥ <<978>> ञिष्विदा अव्यक्तेशब्दे । <<979>> स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ । चस्कन्थ । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । नलोपः । स्कद्यात् । इरित्वादङ् वा । अस्कदत् । अस्कान्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्सुः ॥

- (2398) **वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्** <8-3-73>

षत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् । अनिष्ठायामिति पर्युदासात् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । निष्ठायां तु । विस्कन्नः ॥

- (2399) **परेश्च** <8-3-74>

अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागादनिष्ठायामिति न संबध्यते । परिष्कन्दति । परस्कन्दति । परिष्कण्णः । पिरस्कन्नः । षत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात्षत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्मित्यभ्युपगमात् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् । <<980>> यभ मैथुने । येभिथ । ययब्ध । यब्धा । यप्स्यति । अयाप्सीत् । <<981>> णम । प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिथ । ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । <<982>> गम्लृ <<983>> सृप्लृ गतौ ॥

- (2400) **इषुगमियमां छः** <7-3-77>

एषां छः स्याच्छिति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ । गन्ता ॥

- (2401) **गमेरिट् परस्मैपदेषु** <7-2-58>

गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृदित्त्वादङ् । अनङीति पर्युदासान्नोपधालोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ॥

- (2402) **अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्** <6-1-59>

उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति परे । स्रप्ता । सर्प्ता । स्रप्स्यति । सर्प्स्यति । असृपत् । <<984>> यम उपरमे । यच्छति । येमिथ । ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । <<985>> तप संतापे । तप्ता । अताप्सीत् ।

- (2403) **निसस्तपावनासेवने** <8-3-102>

षः स्यात् । आसेवनं पौनः पुन्यं ततोऽस्यस्मिन्विषये । निष्टपति । <<986>> त्यज हानौ । तत्यजिथ । तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । <<987>> षञ्ज सङ्गे । दंशसञ्जस्वञ्जां शपि 2396 इति नलोपः । सजति । सङ्क्ता । <<988>> दृशिर् प्रेक्षणे । पश्यति ॥

- (2404) **विभाषा सृजिदृशोः** <7-2-65>

आभ्यां थल इड्वा ॥

- (2405) **सृजिदृशोर्झल्यमकिति** <6-1-58>

अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति । दद्रष्ठ । ददर्शिथ । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्त्वादङ् वा ॥

- (2406) **ऋदृशोऽङि गुणः** <7-4-16>

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । अदर्शत् । अङभावे ॥

- (2407) **न दृशः** <3-1-47>

दृशश्च्लेः क्सो न । अद्राक्षीत् । <<989>> दंश दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अत एवनिपातनादित्येके । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । दंशसञ्ज--2396 इति नलोपः । दशति । ददंशिथ । ददंष्ठ । दंष्टा । दङ्क्ष्यति । दश्यात् । अदाङ्क्षीत् । <<990>> कृष विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । क्रष्टा । कर्ष्टा । क्रक्ष्यति । कर्क्ष्यति ॥ । *स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः* (वा) ॥ अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अकार्क्षीत् । अकार्ष्टाम् । अकार्क्षुः । पक्षे क्सः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् । <<991>> दह भस्मीकरणे । देहिथ । ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत् । अदाग्धाम् । अधाक्षुः । <<992>> मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेढा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् । <<993>> कित निवासेरोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्त्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चिदुदाजहार । निवासे तु केतयति । <<994>> दान खण्डने । <<995>> शान तेजने । इतो वहत्यन्ताः स्वरितेतः ॥ दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । <<996>> डुपचष् पाके । पचति । पचते । पेचिथ । पपक्थ । पेचे । पक्ता । पक्षीष्ट । <<997>> षच समवाये । सचिति ।

सचते । <<998>> भज सेवायाम् । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । बभक्थ । भक्ता । भक्ष्यति । भक्ष्यते । अभाक्षीत् । अभक्त । <<999>> रञ्ज रागे । नलोपः । रजति । रजते । अराङ्क्षीत् । अरङ्क्तः । <<1000>> शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । शशाप । शेपे । अशाप्सीत् । अशप्त । <<1001>> त्विष दीप्तौ । त्वेषति । त्वेषते । तित्विषे । त्वेक्ष्यति । त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत् । अत्विक्षाताम् । <<1002>> यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति । यजते ॥

- (2408) **लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्** <6-1-17>

वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज ॥

- (2409) **वचिस्वपियजादीनां किति** <6-1-15>

वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं स्यात्किति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्द्वित्वम् । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । इयष्ठ । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट । <<1003>> डुवप् बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि । केशान्वपति । उवाप । ऊपे । वप्ता । उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् । अवप्त । <<1004>> वह प्राणणे । उवाह उवहिथ । सहिवहोरोदवर्णस्य 2357 उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति । अवाक्षात् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवोढ । अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवोढ्वम् । <<1005>> वस निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ॥

- (2410) **शासिवसिघसिनां च** <8-3-60>

इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः । ऊषुः । उवसिथ । उवस्थ । वस्ता । सः स्यार्धधातुके 2342 सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । वत्स्यति । उष्यात् । अवात्सीत् । अवात्ताम् । <<1006>> वेञ् तन्तुसन्ताने । वयति । वयते ॥

- (2411) **वेञो वयिः** <2-4-41>

वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ॥

- (2412) **ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च** <6-1-16>

एषां किति ङिति च संप्रसारणं स्यात् । इति यकारस्य प्राप्ते ॥

- (2413) **लिटि वयो यः** <6-1-38>

वयो यस्य संप्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ॥

- (2414) **वश्चास्यान्यतरस्यां किति** <6-1-39>

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन ञित्तवात्तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे ॥

- (2415) **वेञः** <6-1-40>

वेञो न संप्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः । वविथ । ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् । <<1007>> व्येञ् संवरणे । व्ययति ॥

- (2416) **न व्यो लिटि** <6-1-46>

व्येञ आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादिःशेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् । उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । इडत्त्यर्ति--2384 इति नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय । विव्यच । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अव्यास्त । <<1008>> ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च ॥

- (2417) **अभ्यस्तस्य च** <6-1-33>

अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः संप्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोथ । जुहविथ । जुहुवे । ह्वाता । हूयात् । ह्वासीष्ट ॥

- (2418) **लिपिसिचिह्वश्च** <3-1-53>

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् ॥

- (2419) **आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्** <3-1-54>

अतो लोपः 2372 । अह्वत् । अह्वताम् । अह्वन् । अह्वत् । अह्वास्त ॥

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ ॥ <<1009>> वद व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । वदव्रज--2267 इति वृद्धिः । अवादीत् । <<1010>> टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । श्वयति ॥

- (2420) **विभाषा श्वेः** <6-1-30>

श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव । शुशुवतुः ॥ । *श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः* (वा) ॥ तेन लिट्याभ्यासस्य--2408 इति संप्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । शूयात् ।

जॄस्तम्भु--2291 इत्यङ् वा ॥

- (2421) **श्वयतेरः** <7-4-18>

श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । विभाषा धेट्श्व्योः 2375 इति चङ् । इयङ् । अशिश्वियत् । ह्म्यन्त--2299 इति न वृद्धिः । अश्वयीत् ॥ वृत् । यजादयो वृत्ताः । भ्वादिस्तवाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ॥ इति तिङन्ते भ्वादयः ॥

- (2422) **ऋतेरीयङ्** <3-1-29>

ऋतिः सौत्रः तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः । कृपायां चःथ्द्य;त्येके । सनाद्यन्ता---2304 इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । आर्धधातुकविवक्षयां तु । आयादय आर्धधातुके वा 2305 इतीयङभावे शेषात्कर्तरि-- 2259 इति परस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिष्यति । आर्तीत् ।

इति तिङन्तभ्वादिप्रकरणम्

तिङन्तादादिप्रकरणम्

<<1011>> अद भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ ॥

- (2423) **अदिप्रभृतिभ्यः शपः** <2-4-72>

लुक्स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ॥

- (2424) **लिट्यन्यतरस्याम्** <2-4-40>

अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि । जघास । गमहन--1263 इत्युपधालोपः । तस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद्घस्य चर्त्वम् । शासिवसि--2410 इति षत्वम् । जक्षतुः । जक्षुः । घसस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । जघसिथ । आद । आदतुः । इडत्त्यर्ति--2384 इति नित्यमिट् । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति ॥

- (2425) **हुझल्भ्यो हेर्धिः** <6-4-101>

होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि । अत्तात् । अदानि ॥

- (2426) **अदः सर्वेषाम्** <7-3-100>

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अडागमः स्यात्सर्वमतेन । आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद्व । आद्म । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः । अद्यास्ताम् । अद्यासुः ॥

- (2427) **लुङ्सनोर्घस्लृ** <2-4-37>

अदो घस्लृ स्याल्लुङि सनि च । लृदित्त्वादङ् । अघसत् । <<1012>> हन हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति ॥

- (2428) **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति** <6-4-37>

अनुनासिक-इति लुप्तषष्ठीकं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनुक्षणुक्षिणुऋणुतृणुघृणुवनुमनुतोनोत्यादयः । हतः । घ्नन्ति ॥

- (2429) **वमोर्वा** <8-4-23>

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहण्मि-प्रहन्मि । प्रहण्वः-प्रहन्वः । हो हन्तेः--358 इति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ॥

- (2430) **अभ्यासाच्च** <7-3-55>

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ-जघन्थ । हन्ता । ऋद्धनोः-- 2366 इतीट् । हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ॥

- (2431) **हन्तेर्जः** <6-4-36>

हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक् । जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् । अहनम् ॥

- (2432) **आर्धधातुके** <2-4-34>

इत्यधिकृत्य ॥

- (2433) **हनो वध लिङि** <2-4-42>

- (2434) **लुङि च** <2-4-43>

वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातुके 2300 इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशेऽकारान्तत्वात् अतो लोपः (सू-2308) । वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् । विध्यादौ हन्यात् । हन्तेः (सू-359) इति णत्वम् । प्रहण्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अतो हलादेः (सू-2284) इति न वृद्धिः । अवधीत् ॥

अथ चत्वारः स्वरितेतः ॥ <<1013>> द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि-द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति-द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु-द्विष्टात् ।

द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेट् ॥

- (2435) **द्विषश्च** <3-4-112>

लङो झेर्जुस्वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विषीत । द्विक्षीष्ट । अद्विक्षत् । <<1014>> दुह प्रपूरणे । दोग्धि । दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । धुग्धि । दोहानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् । अदोहम् । अधुग्ध्वम् । अधुक्षत् । अधुक्षत । लुग्वा दुह (सू-2365) इति लुक्पक्षे तथास्ध्वंवहिषु लङ्वदपि । <<1015>> दिह-उपचये । उपचयो वृद्धिः । प्रणिदेग्धि । <<1016>> लिह आस्वादने । लेढि । लीढः । लिहन्ति । लेक्षि-लीढे । लिक्षे । लीढ्वे । लेढु । लीढाम् । लेहानि । अलेट् । अलिक्षत । अलिक्षताम् । अलीढ । अलिक्षावहि । <<1017>> चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः । विचक्षणः प्रथयन् । नुम्तु न । अन्तेदितः इति व्याख्यानात् । ङकारस्तु (प) अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम् इति ज्ञापनार्थः । तेन स्फायन्निर्मोकसन्धीत्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते । आर्धधातुके 2377 इत्यधिकृत्य ॥

- (2436) **चक्षिङः ख्याञ्** <2-4-54>

- (2437) **वा लिटि** <2-4-55>

अत्र भाष्ये खशादिरयमादेशः । असिद्धाकाण्डे । *शस्य यो वा इति स्थितम्* (वा) ॥ ञित्त्वात्पदद्वयम् । चख्यौ-चख्ये-चक्शौ-चक्शे ॥चयो द्वितीया--5023 इति तु न । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता-क्शाता । ख्यास्यति-ख्यास्यते । क्शास्यति-क्शास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात्-ख्येयात् । क्शायात्-क्शेयात् ॥

- (2438) **अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्** <3-1-42>

एभ्यश्च्लेरङ् । अख्यत् । अख्यत । अक्शासीत् । अक्शास्त ॥ ।वर्जने ख्शाञ् नेष्टः-1592 ॥ समचक्षिष्टेत्यादि ॥

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः- ॥ <<1018>> ईर गतौ कम्पने च ॥ ईर्ते । ईरांचक्रे । ईरीता । ईरिष्यते । ईर्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट । <<1019>> ईड स्तुतौ । ईट्टे ॥

- (2439) **ईशः से** <7-2-77>

- (2440) **ईडजनोर्ध्वे च** <7-2-78>

ईशीड्जनां से ध्वे शब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागोवैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे ॥ (प) एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । ईडिष्व । ईडिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् । ऐड्ढ्वम् । <<1020>> ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे । <<1021>> आस उपवेशने । आस्ते । दयायासश्च 2325 । आसांचक्रे । आस्स्व । आध्वम् । आसिष्ट । <<1022>> आङः शासु इच्छायाम् । आशास्ते । आशासाते । आङ्पूर्वत्मवं । प्रायिकम् । तेन नमोवाकं प्रशास्महे इति सिद्धम् । <<1023>> वस आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता । <<1024>> कसि गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदित्येके । कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । कष्टे । कशाते । कक्षे । कड्ढ्वे । <<1025>> णिसि चुम्बने । निंस्ते । दन्त्यान्तोऽयम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम । <<1026>> णिजि शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्षे । निञ्जिता । <<1027>> शिजि अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्ते । <<1028>> पिजि वर्णे । संपर्चन इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिङ्क्ते । पृजीत्येके । पृङ्क्त । <<1029>> वृजी वर्जने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । इदित् । इत्यन्ये । वृङ्क्ते । <<1030>> पृची संपर्चने । पृक्ते ।

<<1031>> षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे । सोता । सविता । भूसुवोः-(सू2224) इति गुणनिषेधः सुवै । सविषीष्ट । सोषीष्ट । असविष्ट । असोष्ट । <<1032>> शीङ् स्वप्ने ॥

- (2441) **शीङः सार्वधातुके गुणः** <7-1-21>

क्ङिति च-(सू 2217) इत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ॥

- (2442) **शीङो रुट्** <7-1-6>

शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे । शेध्वे । शये । शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ॥

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णुस्तूभयपदी । <<1033>> यु मिश्रणेऽमिश्रणे च ॥

- (2443) **उतो वृद्धिर्लुकि हलि** <7-3-89>

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव ।

यविता । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न । भाष्ये पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्नःथ्द्य;ति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् । <<1034>> रु शब्दे ॥

- (2444) **तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके** <7-3-94>

एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड्वा स्यात् । नाभ्यस्तस्य -(सू2403) इत्यतोऽनुवृत्तिसंभवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति । रौति । रुवीतः । रुतः । हलादेः किम् । रुवन्ति । तिङः किम् । शाम्यति ।

सार्वधातुके किम् । आशिषि रूयात् । विध्यादौ तु रुयात् । रूवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् । तु इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिहिंसासु । अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति । तवीति । तौति । तुवीतः । तुतः । तोता । तोष्यति । <<1035>> णु स्तुतौ । नौति । नविता । <<1036>> टुक्षु शब्दे । क्षौति क्षविता । <<1037>> क्ष्णु तेजने । क्ष्णौति । क्ष्णविता । <<1038>> ष्णु प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । स्नुयात् । स्नूयात् । <<1039>> ऊर्णुञ् आच्छादने ॥

- (2445) **ऊर्णोतेर्विभाषा** <7-3-90>

वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णौति । ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । उर्णुवाते । ऊर्णुवते ॥ ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम्(वा 1802) ॥

- (2446) **न न्द्राः संयोगादयः** <6-1-3>

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् । णत्वस्यासिद्धत्वात् । (प) पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति त्वनित्यम् । उभौ साभ्यासस्य 2606 इति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ॥

- (2447) **विभाषोर्णोः** <1-2-3>

इडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात् । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता । ऊर्णविता । ऊर्णौतु । ऊर्णोतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ॥

- (2448) **गुणोऽपृक्ते** <7-3-91>

ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्ध्यपवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह वृद्धिर्न । ङिच्च पिन्नःथ्द्य;ति भाष्यात् । ऊर्णूयात् । ऊर्णविषीष्ट । ऊर्णुविषीष्ट । और्णवीत् । और्णुविष्टाम् ॥

- (2449) **ऊर्णोतेर्विभाषा** <7-2-6>

इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णावीत् । औरणविष्टाम् । और्णाविषुः । और्णवीत् । <<1040>> द्यु अभिगमने । द्यौति । द्योता । <<1041>> षु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् । <<1042>> कु शब्दे । कोता । <<1043>> ष्टुञ् स्तुतौ । स्तौति । स्तवीति । स्तुतः । स्तुवीतः । स्तुते । स्तुवीते । स्तुसुधूञ्भ्यः--2385 इतीट् । अस्तावीत् । प्राक्सितात्--(सू2276) इति षत्वम् । अभ्यष्टौत् । सिवादीनां वा (सू2359) । पर्यष्टौत् । प्रयस्तौत् । <<1044>> ब्रूञ् व्याक्तायां वाचि ॥

- (2450) **ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः** <3-4-84>

ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । आकार उच्चारणार्थः । आह । आहतुः । आहुः ॥

- (2451) **आहस्थः** <8-2-35>

झलि परे । चर्त्वम् । आत्थ । आहथुः ॥

- (2452) **ब्रुव ईट्** <7-3-13>

  ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्थःथ्द्य;त्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं झलीति थत्वविधानान्न भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । आर्धधातुकाधिकारे ॥

- (2453) **ब्रवो वचिः** <2-4-53>

  उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ । उवक्थ । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु । ब्रूयात् । ङिच्च पिन्नःथ्द्य;त्यपित्त्वादीण्न । ब्रवाणि । ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् । अस्यतिवक्ति 2438इत्यङ् ॥

- (2454) **वच उम्** <7-4-20>

  अङि परे । अवोचत् । अवोचत ॥

  अथ शास्यान्ताः परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । <<1045>> इण् गतौ । एति । इतः ॥

- (2455) **इणो यण्** <6-4-81>

  अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयाय ॥

- (2456) **दीर्घ इणः किति** <7-4-69>

  इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इयेथ । एता । इतात् । इहि । अयानि । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ॥??

- (2457) **एतेर्लिङि** <7-4-24>

  उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्धधातुके किति लिङि । निरियात् । उभयत आश्रयणे??नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् । समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ॥

- (2458) **इणो गा लुङि** <2-4-45>

  गातिस्था 2223 इति सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । <<1046>> इङ् अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ॥

- (2459) **गाङ् लिटि** <2-4-49>

  इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षते वा । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । पूर्वं धातुरुपर्गेणेति- दर्शनेन् तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः । णेरध्ययने वृत्तम् (सू3036) इति निर्देशान्न भवति । अध्यैत । परत्वादियङ् । तत आट् । वृद्धिः । अध्यैयाताम् । अध्यैयत् । अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ॥

- (2460) **विभाषा लुङ्लृङोः** <2-4-50>

  इङो गाङ् वा स्यात् ॥

- (2461) **गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्** <1-2-1>

  गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः ॥

- (2462) **घुमास्थागापाजहातिसां हलि** <6-4-66>

  एषामात ईत्स्याद्धलादौ क्ङित्यार्धधातुके । अध्यगीष्ट-अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत- अध्यैष्यत । <<1047>> इक् स्मरणे । अयमप्यधिपर्वः । अधीगर्थदयेशाम्-(सू613) इति लिङ्गात् । अन्यथा हीगर्थेत्येव ब्रूयात् ॥ *इण्वदिक इति वक्तव्यम्* (वा) ॥ अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण्न । तथाच भट्टिः-ससीतयो राघवयोरधीयन्इति । <<1048>> वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । अडागमे सत्वनेकाच्त्वाद्यणिति केचित् । अव्यन् । अत्रेकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यत । एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् । <<1049>> या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ॥

- (2463) **लङः शाकटायनस्यैव** <3-4-111>

  आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अयुः-अयान् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् । <<1050>> वा गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् । <<1051>> भा दीप्तौ । <<1052>> ष्णा शौचे । <<1053>> श्रा पाके । <<1054>> द्रा कुत्सायां गतौ । <<1055>> प्सा भक्षणे । <<1056>> पा रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत् । <<1057>> रा दाने । <<1058>> ला आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः । <<1059>> दाप् लवने । प्रणिदाति- प्रनिदाति । दायास्ताम् । अदासीत् । <<1060>> ख्या प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः ॥ *सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे इति वार्तिकम्* (वा) ॥ तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सस्थानो जिह्वामूलीयः । स नेति ख्शाञादेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । संपूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः । <<1061>> प्रा पूरणे । <<1062>> मा माने । अकर्मकः । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष इति माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकः । उदरं परिमाति मुष्टिना । नेर्गद-(सू2285) इत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति- प्रनिमाति । <<1063>> वच परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर

इत्यन्ये ॥ झिपर इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । अवोचत् । <<1064>> विद ज्ञाने ॥

- (2464) **विदो लटो वा** <3-4-83>

  वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे वेत्ति । वित्तः । इत्यादि । विवेद । विविदतुः । उषविद-(सू2341) इत्याम्पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः । विदांचकार । वेदिता ॥

- (2465) **विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्** <3-1-41>

  वेत्तेर्लोट्याम्गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते इति शब्दात् ॥

- (2466) **तनादिकृञ्भ्य उः** <3-1-79>

तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेवसिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् । विदांकरोतु ॥

- (2467) **अत उत्सार्वधातुके** <6-4-110>

  उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । उदिति तपरसामर्थ्यान्न गुणः । विदांकुरुतात् । विदांकुरुताम् । उतश्च-(सू2334)इति हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादूत्त्वम् । विदांकुरु । विदांकरवाणि । अवेत् । अवित्ताम् । सिजभ्यस्त-(सू2226) इति झेर्जुस् । अविदुः ॥

- (2468) **दश्च** <8-2-75>

  धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः-अवेत् । <<1065>> अस् भुवि । अस्ति ॥

- (2469) **श्नसोरल्लोपः** <6-4-111>

  श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । स्तः । सन्ति । तासस्त्योः-(सू2191) इति सलोपः । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः । आर्धधातुके (सू2432) इत्यधिकृत्य ॥

- (2470) **अस्तेर्भूः** <2-4-52>

  बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ॥

- (2471) **घ्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च** <6-4-119>

  घोरस्तेश्चैत्वं स्याद्धौ परेऽभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेनैत्वास्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । श्नसोरल्लोपः-(सू2469)इत्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्वं न । परेण तातङा बाधात् । (प)सकृद्गताविति न्यायात् । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम । अस्तिसिच-(सू2225)इतीट् । आसीत् । श्नसो-(सू2469) इत्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादीण्न ॥

- (2472) **उपर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः** <8-3-87>

  उसर्गेऽणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्यारद्यकासेऽचि च परे । निष्यात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्परः किम् । अभिस्तः । <<1066>> मृजू शुद्धौ ॥

- (2473) **मृजेर्वृद्धिः** <7-2-114>

  मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे ॥ । *क्ङित्यजादौ वेष्यते* (वा) ॥ व्रश्च 294 इति षः । मार्ष्टि । मृष्टः । मृजन्ति-मार्जन्ति । ममार्ज । ममार्जतुः-ममृजतुः । ममार्जिथ । ममार्ष्ठ । मार्जिता-मार्ष्टा । मृड्ढि । अमाटर् । अमार्जम् । अमार्जीत्-अमार्क्षीत् । <<1067>> रुदिर् अश्रुविमोचने ॥

- (2474) **रुदादिभ्यः सार्वधातुके** <7-2-76>

  रुद् स्वप्रन श्वस् अन् जक्ष एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति । रुदितः । हौ परत्वादिटि धित्वं न । रुदिहि ॥

- (2475) **रुदश्च पञ्चभ्यः** <7-3-98>

  हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ॥

- (2476) **अड्गार्ग्यगालवयोः** <7-3-99>

  अरोदीत्-अरोदत् । अरूदिताम् । अरुदन् । अरोदीः-अरोदः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्याममडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट् । रुद्यात् । अरुदत् । अरोदीत् । <<1068>> ञिष्वप् शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ-सुष्वप्थ ॥

- (2477) **सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः** <8-3-88>

  एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । (प) पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने । सुषुषुपतुः । सुषुषुपुः । अकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य संप्रसारणम् । षत्वस्यसिद्धत्वात्ततः पूर्वं हलादिः शेषः (सू2179) । नित्यत्वाच्च् । ततः सुपिरूपाभावान्न षः । सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत् । अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् । <<1069>> श्वस प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत्-अश्वसत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । ्म्यन्तक्षण--(सू2299) इति न वृद्धिः । अश्वसीत् । <<1070>> अन च । अनिति । आन । अनिता । आनीत् । आनत् ॥

- (2478) **अनितेः** <8-4-19>

  उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति । <<1071>> जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ॥

- (2479) **अदभ्यस्तात्** <7-1-4>

  झस्य अत्स्यात् । अन्तापवादः । जक्षति । सिजभ्यस्त-(सू2226) इति झेर्जुस् । अजक्षुः । अयमन्तः स्थादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम । रुदादयः पञ्च गताः ॥

  <<1072>> जागृ निद्राक्षते । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । उषविद-(सू2341) इत्याम्वा । जागरांचकार । जजागार ॥

- (2480) **जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु** <7-3-85>

  जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस् ॥

- (2481) **जुसि च** <7-3-83>

  अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ किम् । जागृयुः । आशिषि तु जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि । अजागरीत् । जागृ इस् इत्यत्र यण् प्राप्तः,तं सार्वधातुकगुणो बाधते,तं सिचि वृद्धिः,तां जागर्तिगुणः,तत्र कृते हलन्तालक्षणा प्राप्ता,नेटि (सू2268) इति निषिद्धा,ततः अतो हलादेः-(सू-2284) इति बाधित्वा अतो ल्रान्तस्य (सू2330) इति प्राप्ता,हम्यन्त-(सू2299) इति निषिध्यते ॥ तदाहुः--

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् । पुनर्वृद्धिनिषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो नवेति । <<1073>> दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥

- (2482) **इद्दरिद्रस्य** <6-4-114>

  दरिद्रातेरिकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रतः ॥

- (2483) **श्नाभ्यस्तयोरातः** <6-4-112>

  अनयोरातो लोपः स्यात् क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाच्त्वादाम् । दरिद्रांचकार । आत औ णलः (सू2371) इत्यत्र ओ इत्येव सिद्ध औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवाणार्थम् । अत एव ज्ञापकादाम्नेत्येके । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव ॥ *दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षित आलोपो वाच्यः*(वा) ॥ । *लुङि वा* (वा) ॥ । *सनि ण्वलि ल्युटि च न* (वा) ॥ दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदिरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् । <<1074>> चकासृ दीप्तौ । चकास्ति । झस्य अत् । चकासति । चकासांचकार । धिच 2249 इति सलोपः सिच एवेत्येके । चकाद्धि । चकाधीत्येव भाष्यम् ॥

- (2484) **तिप्यनस्तेः** <8-2-73>

  पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । अचकात्-अचकाद् । अचकासुः ॥

- (2485) **सिपि धातो रुर्वा** <8-2-74>

  पदान्तस्य धातोः सस्य रूः स्याद्वा । पक्षे जश्त्वेन दः । अचकाः । अचकात् । <<1075>> शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ॥

- (2486) **शास इदङ्हलोः** <6-4-34>

  शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति च । शासिवसि-(सू2410) इति षः । शिष्टः । शासति । शशासतुः । शास्तु-शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतुः ॥

- (2487) **शा हौ** <6-4-35>

  शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः । शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशाः । अशात् । शिष्यात् । सर्तिशास्ति-(सू2382) इत्यङ् । अशिषत् । अशासिष्यत् ॥

  > <<1076>> दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः पञ्चधातवश्छान्दसाः दीधीते । एरनेकाचः-(सू272) इति यण् । दीध्याते ॥

- (2488) **यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः** <7-4-53>

  एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकार इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा नित्यात्वाट्टेरेत्वम् । दीध्ये । दीधीवैवीटाम् (सू2190) इति गुणनिषेधः । दीध्यांचक्रे । दीधिता । दीधिष्यते । <<1077>> वेवीङ् वेतिना तुल्ये । वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थः ॥

  > अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ <<1078>> षस <<1079>> सस्ति स्वप्ने । सस्ति । सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि । पूर्वत्रासिद्धम् (सू12) इति सलेपस्यासिद्धत्वात् अतो हेः (सू2202) इति

लुक् न । असत् । असस्ताम् । असः । असत् । सस्यात् । असासीत् । अससीत् । सन्ति । इदित्वान्नुमि कृते संस्तः इति स्थिते स्कोः-(सू380) इति सलोपे झरो झरि सवर्णे (सू71) इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संस्तन्ति । बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोः-(सू380) इति लोपाभावात् । संस्ति । संस्तः इत्येके । <<1080>> वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वक्षि । उष्टः । उवाश । ऊशतुः । वशिता । वष्टु । उष्टात् । उड्ढि । अवट् । अवड् । औष्टाम् । औशन् । अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् । ?? अवाशीत् । अवशीत् ॥ <<1081>> (ग) चर्करीतं च ॥ यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् ॥ <<1082>> ह्नुङ् अपनयने । ह्नुते । जुह्नुवे । ह्नुवीत । ह्नोषीष्ट । अह्नोष्ट । इत्यदादयः ॥

इति तिङन्तादादिप्रकरणम्

तिङन्तजुहोत्यादिप्रकरणम्

<<1083>> हु दानादनयोः । आदाने चेत्येके । प्रीणनेऽपीति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ॥

- (2489) **जुहोत्यादिभ्यः श्लुः** <2-4-75>

शपः श्लुः स्यात् ॥

- (2490) **श्लौ** <6-1-10>

धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः । अदभ्यस्तात् 2479 इत्यत् । हुश्नुवोः - 2387 इति यण् । जुह्वति ॥

- (2491) **भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च** <3-1-39>

एभ्योलिट्याम्वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च । जुहवांचकार । जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेर्धिः । जुहुधि । आटि परत्वाद्गुणः । जुहवानि । परत्वात् जुसि च 2481 इति गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत् । <<1084>> ञिभी भये । बिभेति ॥

- (2492) **भियोऽन्यतरस्याम्** <6-4-115>

इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । बिभितः । बिभीतः । बिभ्यति । बिभयांचकार । बिभाय । भेता । <<1085>> ह्री लज्जायाम् । जिह्रेति । जिह्रीतः । जिह्रियति । जिह्रयांचकार । जिह्राय । <<1086>> पॄ पालनपूरणयोः ॥

- (2493) **अर्तिपिपर्त्योश्च** <7-4-77>

अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ ॥

- (2494) **उदोष्ठ्यपूर्वस्य** <7-1-102>

अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ॠत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिपर्ति । उत्वम् । रपरत्वम् । हलि च 354 इति दीर्घः । पिपूर्तः । पिपुरति । पपार । किति लिटि ॠच्छात्यॄताम् 2383ल इति गुणे

प्राप्ते ॥

- (2495) **शॄदॄप्रां ह्रस्वां वा** <7-4-12>

    एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः । पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता । परीता । अपिपः । अपिपूर्ताम् । अपिपरूः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित् । पिपर्ति । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । आशिषि प्रियात् । अपार्षीत् । पाणिनीयमते तु तं रोदसी पिपृतमित्यादौ छान्दसत्त्वं शरणम् । <<1087>> डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥

- (2496) **भृञामित्** <7-4-76>

    भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । बिभर्ति । बिभृतः । बिभ्रति । बिभृध्वे । श्लुवद्भावाद् द्वित्वेत्वे । बिभरामास बभार । बभर्थ । बभृव । बिभृहि । बिभराणि । अबिभः । अबिभृताम् । अबिभरुः । बिभृयात् । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभार्षीत् । अभृत । <<1088>> माङ् माने शब्दे च ॥

- (2497) **ई हल्यघोः** <6-4-113>

    श्नाभ्यस्तयोरातःथ्द्यर्;त्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि न तु घुसंज्ञकस्य । मिमीते । श्नाभ्यस्तयोः---2483 इत्यालोपः । मिमाते । मिमते । प्रण्यमास्त । <<1089>> ओहाङ् गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते । <<1090>> ओहाक् त्यागे । परस्मैपदी । जहाति ॥

- (2498) **जहातेश्च** <6-4-116>

    इत्स्याद्वा हलादौ क्ङिति सार्वधातुके । पक्षे ईत्वम् । जहितः । जहीतः । जहति । जहौ ॥

- (2499) **आ च हौ** <6-4-117>

    जहातैर्हौ परे आ स्यात् चादिदीतौ । जहाहि । जहिहि । जहीहि । अजहात् । अजहुः ॥

- (2500) **लोपो यि** <6-4-118>

    जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । एर्लिङि 2374 । हेयात् । अहासीत् । <<1091>> डुदाञ् दाने । प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ । घ्वसोः--2471 इत्येत्वाभ्यासलोपौ । देहि । अददात् । अदत्ताम् ।

अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित । <<1092>> डुधाञ् धारणपोषणयोः । दानेऽप्येके । प्रणिदधाति ॥

- (2501) **दधस्तथोश्च** <8-2-38>

    द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाञो बशो भष् स्यात्तथयोः स्ध्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत् । धत्तः । दधति । धत्थः । दध्वः । धत्ते । धत्से । धद्ध्वे । धेहि । अधित ॥

    अथ त्रयः स्वरितेतः ॥ <<1093>> णिजिर् शौचपोषणयोः ॥

- (2502) **निजां त्रयाणां गुणः श्लौ** <7-4-75>

णिज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्यात श्लौ । नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । निनेज । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु । नेनिग्ध ॥

- (2503) **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके** <7-3-87>

लघूपधगुणो न स्यात । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत् । अनैक्षीत् । अनिक्त । <<1094>> विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेविक्ते । विवेजिथ । अत्र विज इट् 2536 इति ङित्वं न । ओविजी इत्यस्यै तत्र ग्रहणात् । णिजिविजी रुधादावपि । <<1095>> विष्लृ व्याप्तौ । वेवेष्टि । वेविष्टे । लृदित्त्वादङ् । अविषत् । तङि क्सः । अजादौ क्सस्याचि 2337 इति अल्लोपः । अविक्षत । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ॥

अथ आगणान्ताः परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च ॥ <<1096>> घृ क्षरणदीप्त्योः । जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन । भृञामित् 2496, बहुलं छन्दसि 3598 इति इत्वम् । <<1097>> हृ प्रसह्यकरणे । अयं स्रुवो अभिजिहर्ति होमान् । <<1098>> ऋ <<1099>> सृ गतौ । बहुलं छन्दसि 3598 इत्येव सिद्धे अर्तिपिपर्त्योश्च 2493 इतीत्वविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासवर्णे 2290 इतीयङ् । इयर्ति । इयृतः । इय्रति । आर । आरतुः । इडत्त्यर्ति--2384 इति नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयृताम् । ऐयरुः । इयृयात् । अर्यात् । आरत् । ससर्ति । <<1100>> भस भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति । घसिभसोर्हलिच 3550 इत्युपधालोपः । झलो झलि 2281 इति सलोपः । बब्धः । बप्सति । <<1101>> कि ज्ञाने । चिकेति । <<1102>> तुर त्वरणे । तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुरति । <<1103>> धिष शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टः । <<1104>> धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति । <<1105>> जन जनने । जजन्ति ॥

- (2504) **जनसनखनां सञ्झलोः** <6-4-42>

एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च । जजातः । जज्ञति । जजंसि । जजान । जजन्यात् । जजायात् । जन्यात् । जायात् । <<1106>> गा स्तुतौ । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । जिगीतः । जिगति ॥

इति तिङन्तजुहोत्यादिप्रकरणम्

तिङन्तदिवादिप्रकरणम्

<<1107>> दिवु क्रिडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । झृषन्ताः परस्मैपदिनः ॥

- (2505) **दीवादिभ्यः श्यन्** <3-1-69>

शपोऽपवादः । हलि च 354 इति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यन्ति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । <<1108>> षिवु तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत् । न्यसेवीत् । <<1109>> स्रिवु गतिशोषणयोः । <<1110>> ष्ठिवु निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति । <<1111>> ष्णुसु अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । स्नुस्यति । सुष्णोस । <<1112>> ष्णसु निरसने । स्नस्यति । सस्नाम । <<1113>> क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । ह्वरणं कौटिल्यम् । चक्नास । <<1114>> व्युष दाहे । वुव्योष । <<1115>> प्लुष च <<1116>> नृती गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त ॥

- (2506) **सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः** <7-2-57>

  एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । नर्तिष्यति । नत्स्र्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् । <<1117>> त्रसी उद्वेगे । वा भ्राश--2321 इति श्यन्वा । त्रस्यति । त्रसति । त्रेसतुः । तत्रसतुः । <<1118>> कुथ पूतीभावे । पूतीभावो दौर्गन्ध्यम् । <<1119>> पुथ हिंसायाम् । <<1120>> गुध परिवेष्टने । <<1121>> क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता । <<1122>> पुष्प विकसने । पुष्प्यति । पुपुष्प । <<1123>> तिम् <<1124>> ष्टिम । <<1125>> ष्टीम आर्द्रीभावे । तिम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति । <<1126>> व्रीड चोदने लज्जायां च । व्रीड्यति । <<1127>> इष गतौ । इष्यति । <<1128>> षह <<1129>> षुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सह्यति । सुह्यति । <<1130>> जॄष् <<1131>> झॄष् वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः । जेरतुः । जरिता । जरीता । जीर्येत । जीर्यात् । जॄस्तम्भु---2291 इत्यङ्वा । ऋदृशोङि गुणः 2406 । अजरत् । अजारिष्टाम् । झीर्यति । जझरतुः । अझारीत् । <<1132>> षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । स्वरितिसूति---2279 इति विकल्पं बाधित्वा श्र्युकः किति 2381 इति निषेधे प्राप्ते । क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता । सविता । <<1133>> दूङ् परितापे । दूयते । <<1134>> दीङ् क्षये । दीयते ॥

- (2507) **दीङो युडचि क्ङिति** <6-4-63>

  दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्धधातुकस्य युट् स्यात् ॥ । वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ दिदीये ॥

- (2508) **मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च** <6-1-50>

  एषामात्वं स्यात् ल्यपि चकारादशित्येज्निमित्ते । दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्थाः । <<1135>> डीङ् विहायसा गतौ । डीयते । डिड्ये । <<1136>> धीङ् आधारे । धीयते । दिध्ये । धेता । <<1137>> मीङ् हिंसायाम् । हिंसात्र प्राणवियोगः । मीयते । <<1138>> रीङ् श्रवणे । रीयते । <<1139>> लीङ् श्लेषणे ॥

- (2509) **विभाषा लीयतेः** <6-1-51>

  लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना ॥ लीलीङोरात्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च । लेता । लाता । लेष्यते । लास्येत । एज्विषये किम् । लीयते । लिल्ये । <<1140>> व्रीङ् वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये । (ग) स्वादय ओदितः । तत्फलं तु निष्टानत्वम् । <<1141>> पीङ् पाने । पीयते । <<1142>> माङ् माने । मायते । ममे । <<1143>> ईङ् गतौ । ईयते । अयांचक्रे । <<1144>> प्रीङ् प्रीतौ । सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये ॥

  अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः । <<1145>> शो तनूकरणे ॥

- (2510) **ओतः श्यनि** <7-3-71>

  लोपः स्यात् । श्यनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शाता । शास्यति । विभाषा घ्राधेट्--2376 इतीट्सकौ । अशात् । अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम् । <<1146>> छो छदने । छ्यति । <<1147>> षोऽन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ । <<1148>> दो अवखण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ॥

  अथात्मनेपदिनः पञ्चदश ॥ <<1149>> जनीप्रदुर्भावे ॥

- (2511) **ज्ञाजनोर्जा** <7-3-79>

अनयोर्जादेशः स्याच्छिति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । दीपजन--2328 इति वा चिण् ।

- (2512) **जनिवध्योश्च** <7-3-35>

अनयोरुपधायावृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि । अजनिष्ठ । <<1150>> दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट । <<1151>> पूरी आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट । <<1152>> तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । तूर्यते । <<1153>> धूरी <<1154>> गूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते । जुगूरे । <<1155>> घूरी <<1156>> जूरी हिंसावयोहान्योः । <<1157>> शूरी हिंसास्तम्भनयोः । <<1158>> चूरी दाहे । <<1159>> तप ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा तङ्श्यनौ लभते । अन्यदा तु शब्विकरणः परस्मैपदीत्यर्थः । केचित्तु वाग्रहणं वृतुधारोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरम् । द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः । <<1160>> वृतु वरणे । वृत्यते । पक्षान्तरे वावृत्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षतेति भट्टिः । <<1161>> क्लिश उपतापे । क्लिश्यते । क्लिशिता । <<1162>> काशृ दीप्तौ । काश्यते । <<1163>> वाशृ शब्दे । वाश्यते । ववाशे ॥

> अथ पञ्च स्वरितेतः । <<1164>> मृष तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममृषे । <<1165>> ई शूचिर् पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत् । अशोचीत् । अशोचिष्ट । <<1166>> णह बन्धने । नह्यति । नह्यति । ननाह । ननद्ध । नेहिथ । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् । <<1167>> रञ्ज रागे । रज्यति । रज्यते । <<1168>> शप आक्रोशे । शप्यति । श्प्यते ॥
>
> अथैकादशानुदात्तेताः ॥ <<1169>> पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ॥

- (2513) **चिण्ते पदः** <3-1-60>

पदश्च्लेश्चिण्स्यात्तशब्द परे । प्रणयपादि । अपत्साताम् । अपत्सत् । <<1170>> खिद दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त । <<1171>> विद् सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । <<1172>> बुध अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम् । <<1173>> युध संप्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं युध्यतीति । युधमिच्छतीति क्यच् ॥ (प) अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा । <<1174>> अनो रुध कामे । अनुरुध्यते । <<1175>> अण प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता । अनेति दन्त्यान्तोऽमित्येके । <<1176>> मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता । <<1177>> युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता । <<1178>> सृज विसर्गे । अकर्मकः । संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । लिङसिचौ--2300 इति कित्त्वान्नगुणोनाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् । <<1179>> लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यते । लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षाताम् ॥

> अथागणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ <<1180>> राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रमः । राधौऽकर्मकादेवश्यन् । उदाहरणमाह वृद्धाविति । यन्मह्यमपराध्यति । द्रिह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिथ । राधो हिंसायाम् 2532 इत्येत्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा । रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिश्च । <<1181>> व्यध ताडने । ग्रहिज्या 2412 इति संप्रसारणम् । विध्यति । विव्याध ।

विविधतुः । विव्यद्ध । विव्यधिथ । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । <<1182>> पुष पुष्टौ । पुष्यति । पपोष । पुपोषिथ । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादि 2343 इत्यङ् । अपुषत् । <<1183>> शुष शोषणे । अशुषत् । <<1184>> तुष प्रीतौ । <<1185>> दुष वैकृत्ये । <<1186>> श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ॥

- (2514) **श्लिषः आलिङ्गने** <3-1-46>

(श्लिषः)स्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादपवादन्यायात् ॥

(आलिङ्गने) श्लिषश्च्लेरालिङ्गन एव क्सो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्याच्छल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियमः । अश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवेति किम् । समश्लिषज्जतु काष्ठम् । अङ् । प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्मणि अनालिङ्गने सिजेव न तु क्सः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अश्लिक्षाताम् । अश्लिक्षत । अश्लिष्ठाः । अश्लिढ्वम् । <<1187>> शक विभाषितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति । शक्यते हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ । शशक्थ । शेके । शक्ता । शक्ष्यति । शक्ष्यते । अशकत् । अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकासु लृदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति । <<1188>> ष्विदा गात्रप्रक्षरणे । घर्मस्रुतावित्यर्थः । अयं ञीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिथ । स्वेत्ता । अस्विदत् । <<1189>> क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । <<1190>> क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधित्त इति । संपदादिक्विबन्तात्तारकादित्वादितजिति माधवः । वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोः--- 3046 इतीट् वक्ष्यते । <<1191>> शुध शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । <<1192>> षिधु संराद्धौ । ऊदित्पाठः । प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् । <<1193>> रध हिंसासंराद्ध्योः । संरीद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । रधिजभोरचि 2302 इति नुम् । ररन्धतुः ॥

- (2515) **रधादिभ्यश्च** <7-2-45>

रध् नश् तृप् दृप् द्रुह् मुह् ष्णुह् ष्णिह् एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्धिथ-ररद्ध । ररन्धिव-रेध्व ॥

- (2516) **नेट्यालिटि रधेः** <7-1-62>

निड्वर्जे इटि रधेर्नुम्न स्यात् । रधिता । रद्धा । रधिष्यति । रत्स्यति । अङि नुम् । अनिदिताम्--415 इति नलोपः । अरधत् । <<1194>> णश अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिथ ॥

- (2517) **मस्जिनशोर्झलि** <7-1-60>

नुम् स्यात् । ननष्ट । नेशिव । नेश्व । नेशिम । नेश्म । नशिता । नंष्टा । नशिष्यति । नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥

- (2518) **नशेः षान्तस्य** <8-4-36>

णत्वं न स्यात् । प्रणंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति । नशिष्यति । <<1195>> तृप प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणा च । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम् । पितॄनताप्र्सीदिति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ । तत्रप्थ । ततर्प्थ । तर्पिता । तर्प्ता । त्रप्ता ॥ स्पृशमृशकृषेति सिज्वा । अताप्र्सीत् । अत्राप्सीत् । अतर्पीत् । अतृपत् । <<1196>> दृप हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । दृप्यतीत्यादि । रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता । <<1197>> द्रुह जिघांसायाम् । वा द्रुहमुह---327 इति वा घः । पक्षे ढः । दुद्रोग्ध । दुद्रोढ । दुद्रोहिथ । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिष्यति । ध्रोक्ष्यति । ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् । <<1198>> मुह वैचित्ये । वेचित्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोढ । मोग्धा । मोढा । मोहिता । मोहिष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत् । <<1199>> ष्णुह उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुष्णोह । सुष्णोहिथ । सुष्णोग्ध । सुष्णोढ । सुष्णुहिव । सुष्णुह्व । स्नोहिता । स्नोग्धा । स्नोढा । स्नोहिष्यति । स्नोक्ष्यति ।

अस्नुहत् । <<1200>> ष्णिह प्रीतौ । स्निह्यति । सिष्णेह । वृत् । रधादयः समाप्ताः । पुषादधस्तु आ गणान्तादिति सिद्धान्तः । <<1201>> शमु उपशमे ॥

- (2519) **शमामष्टानां दीर्घः श्यनि** <7-3-74>

शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिथ । शमिता । अशमत् । <<1202>> तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् । <<1203>> दमु उपशमे । उपशम इति ण्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवदकर्मकः । अदमत् । <<1204>> श्रमु तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् । <<1205>> भ्रमु अनवस्थाने । वा भ्राश--2321 इति श्यन्वा । तत्र कृते शमामष्टानाम्--2519 इति दीर्घः । भ्राम्यति । लुङ्यङ् । अभ्रमत् । शेषं भ्वादिवत् । <<1206>> क्षमू सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ । चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षण्व । चक्षमिम । चक्षण्म । क्षमिता । क्षन्ता । अयमवित् । भ्वादिस्तु षित् । अषितः क्षाम्यति क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा । <<1207>> क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति । क्लामति । शपीव श्यन्यपि ष्ठिवुक्लमु---2320 इत्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः । अङ् । अक्लमत् । <<1208>> मदी हर्षे । माद्यति । अमदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ॥

<<1210>> असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता ॥

- (2520) **अस्यतेस्थुक्** <7-4-17>

अहि परे । आस्थत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे अस्यतिवक्ति--2438 इति वचनं तङर्थम् । तङ् तु

उपसर्गादस्यत्यूह्योरिति वक्ष्यते । पर्यास्थत । <<1211>> यसु प्रयत्ने ॥

- (2521) **यसोऽनुपसर्गात्** <3-1-71>

- (2522) **संयसश्च** <3-1-72>

श्यन्वा स्यात् । यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । अनुपसर्गात्किम् । प्रयस्यति । <<1212>> जसु मोक्षणे । जस्यति । <<1213>> तसु उपक्षये । <<1214>> दसु च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । <<1215>> वसु स्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसतुः । न शसदद--2263 इति निषेधः । बशादिरयमिति मते तु । बेसतुः । बेसुः । <<1216>> व्युष विभागे । अयं दाहे पठितः । अर्थभैदेन त्वङ्थं पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्तोऽयं प्युस इत्यन्ये । अपकारो युस इत्यपरे । <<1217>> प्लुष दाहे । अप्लुषत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तद् भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् । <<1218>> बिस प्रेरणे । बिस्यति । अबिसत् । <<1219>> कुस संश्लेषणे । अकुसत् । <<1220>> बुस उत्सर्गे <<1221>> मुस खण्डने । <<1222>> मसी परिणामे । परिणामे विकारः । समी इत्येके । <<1223>> लुठ विलोडने । <<1224>> उच समवाये । रउच्यति । उवोच । ऊचतुः । मा भवानुचत् । <<1225>> भृशु <<1226>> भ्रंशु अधः पतने । बभर्श । अभृशत् । अनिदिताम्--415 इति नलोपः । भ्रश्यति । अभ्रशत् । <<1227>> वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् । <<1228>> कृश तनूकरणे । कृश्यति । <<1229>> ञितृषा पिपासायाम् । <<1230>> हृष तृष्टौ । श्यन्नङौ भौवादिकाद्विसेषः । <<1231>> रुष <<1232>> रिष हिंसायाम् । तीषसह--2340 इति वेट् । रोषिता । रोष्टा । रेषिता । रेष्टा । <<1233>> डिप क्षेपे । <<1234>> कुप ग्रोदे । <<1235>> गुप व्याकुलत्वे । <<1236>> युप <<1237>> रुप <<1238>> लुप विमोहने । युप्यति । रुप्यति । लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः । सेट्कः । अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात् । <<1239>> लुभ गार्ध्ये । गार्ध्यमाकाङ्क्षा । तीषसह-

-2340 इति वेट् । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् ॥ भ्वादेरवृक्तृतत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः । <<1240>> क्षुभ संचलने । क्षुभ्यति । <<1241>> णभ <<1242>> तुभ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्यन्ते । तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः । क्त्यादित्वात्पक्षे सिज्भवत्येव । इह पाठस्तु श्यनर्थः । <<1243>> क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिद्यति । चिक्लेदिथ । चिक्लेत्थ । चिक्लिदिव । चिक्लिद्व । चिक्लिदिम । चिक्लिद्म । क्लेदिता । क्लेत्ता । <<1244>> ञिमिदा स्नेहने । मिदेर्गुणः 2346 । मेद्यति । अमिदत् । द्युतादिपाठादेवामिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठोऽमेदीदिति माभूदिति । द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः । <<1245>> ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः । <<1246>> ऋधु वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् । <<1247>> गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् । वृत् । पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम् ॥ दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतगणः । तेन क्षीयते । मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ॥ इति दिवादयः ॥

इति तिङन्तदिवादिप्रकरणम्

तिङन्तस्वादिप्रकरणम्

<<1248>> षुञ् अङिषवे । अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासंधानं च । तत्र स्नानेऽकर्मकः ॥

- (2523) **स्वादिभ्यः श्नुः** <3-1-73>

सुनोति । सुनुतः । हुश्नुवोः - 2387 इति यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः । सुनुवः । सुन्वहे । सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । स्तुसुधूञ्भ्यः---2385 इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ॥

- (2524) **सुनोतेः स्यसनोः** <8-3-117>

स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात् । विसोष्यति । <<1249>> षिञ् बन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये । <<1250>> शिञ् निशाने । तालव्यादिः । शेता । <<1251>> डुमिञ् प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोति--2508 इत्यात्वम् । ममौ । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । <<1252>> चिञ् चयने । प्रणिचिनोति ॥

- (2525) **विभाषा चेः** <7-3-58>

अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणिचिकाय । चिचाय । चिक्ये । चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट । <<1253>> स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । गुणोर्ति---2380 इति गुणः । स्तर्यात् ॥

- (2526) **ऋतश्च संयोगादेः** <7-2-43>

ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लुङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तृत । <<1254>> कृञ् हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । <<1255>> वृञ् वरणे ॥

- (2527) **बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे** <7-2-64>

एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता ॥

- (2528) **लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु** <7-2-42>

वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि ॥

- (2529) **न लिङि** <7-2-39>

वृतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत । <<1256>> धुञ् कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौषीत् । अधोष्यत् । दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनोति । धूनुते । स्वरतिसूति--2279 इति वेट् । दुधविथ । दुधोथ । किति लिटि तु श्र्युकः --2389 इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । स्तुसुधूञ्भ्यः---2385 इति नित्यमिट् । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ <<1257>> टुदु उपतापे । दुनोति । <<1258>> हि गतौ वृद्धौ च ॥

- (2530) **हिनुमिना** <8-4-15>

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति ॥

- (2531) **हेरचङि** <7-3-56>

अभ्यासात्परस्य हिनोर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि । जिघाय । <<1259>> पृ प्रीतौ । पृणोति । पर्ता । <<1260>> स्पृ प्रीतिपालनयोः । प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार । स्मृ इत्येके । स्मृणोति । पृणोत्यादयस्त्रयश्छान्दसा इत्याहुः । <<1261>> आप्लृ व्याप्तौ । आप्नोति । आप्नुतः । आप्नुवन्ति । आप्नुवः । आप । आप्ता । आप्नुहि । लृदित्त्वादङ् । आपत् । <<1262>> शक्लृ शक्तौ । अशकत् । <<1263>> राध <<1264>> साध संसिद्धौ । राध्नोति ॥

- (2532) **राधो हिंसायाम्** <6-4-123>

एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । रेधुः । रेधिथ । राद्धा । साध्नोति । साद्धा । असात्सीत् । असाद्धाम् ॥

अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ <<1265>> अशू व्याप्तौ संघाते च । अश्नुते ॥

- (2533) **अश्नोतेश्च** <7-4-72>

दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अशिता । अष्टा । अशिष्यते । अक्ष्यते । अश्नुवीत । अक्षीष्ट । अशिषीष्ट । आशिष्ट । आष्ट । आक्षाताम् । <<1266>> ष्टिघ आस्कन्दने । स्तिघ्नुते । तिष्टिघे । स्तेघिता ॥

अथ आगणन्तात्परस्मैपदिनः ॥ <<1267>> तिक <<1268>> तिग गतौ च । चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिग्नोति । <<1269>> षघ हिंसायाम् । सघ्नोति । <<1270>> ञिधृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता । <<1271>> दम्भु दम्भने । दम्भनं दम्भः । दभ्नोति । ददम्भ । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनिदिताम्--415 इति नलोपः । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ । दम्भेश्च ॥ एत्वाभ्यासलोपौ

वक्तव्यौ ॥ देभतुः । ददम्भतुः । इदं कित्त्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्सिप्मिप्सु । देभ । देभिथ । देभेति रूपान्तरं बोध्यम् । ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भेत्येव । दभ्यात् । <<1272>> ऋधु वृद्धौ । तृप प्रीणन इत्येके ॥ क्षुभ्नादित्वाण्णत्वं न । तृप्नोति । (ग) छन्दसि । आगणन्तादधिकारोऽयम् । <<1273>> अह व्याप्तौ । अह्नोति । <<1274>> दघ घातने पालने च । दघ्नोति । <<1275>> चमु भक्षणे । चम्नोति । <<1276>> रि <<1277>> क्षि <<1278>> चिरि <<1279>> जिरि <<1280>> दाश <<1281>> दृ हिंसायाम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपीत्येके । नतद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । वृत् ॥

इति तिङन्तस्वादिप्रकरणम्

तिङन्ततुदादिप्रकरणम्

<<1282>> तुद व्यथने ॥ इतः षट् स्वरितेतः ॥

- (2534) **तुदादिभ्यः शः** <3-1-77>

तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत् । अतुत्त । <<1283>> णुद प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता । <<1284>> दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत । <<1285>> भ्रस्ज पाके । ग्रहिज्या--2412 इति संप्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन शः । शस्य जश्त्वेन जः । भृज्जति । भृज्जते ॥

- (2535) **भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्** <6-4-47>

भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्तवादन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ । बभर्ष्ठ । बभर्जे । रमभावे । बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । स्कोः-- 380 इति सलोपः । व्रश्च-- 294 इति षः । बभ्रष्ठ । बभ्रज्जे । भ्रष्टा । भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति । भर्क्ष्यति ॥ । क्ङिति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ भृज्ज्यात् । भृज्ज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट । भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत् । अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट । अभ्रष्ट । <<1286>> क्षिप प्रेरणे । क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत् । अक्षिप्त । <<1287>> कृष विलेखने । कृषति । कृषते । क्रष्टा । कर्ष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट ॥ स्पृशमृशकृषेति सिज्वा । पक्षे क्सः । सिचि अम्वा । अक्राक्षीत् । अकार्क्षीत् । अकृक्षत् । तङि लिङ्सिचौ---2300 इति कित्त्वादम्न । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त । <<1288>> ऋषी गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्ष । <<1289>> जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते । <<1290>> ओविजी भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ॥

- (2536) **विज इट्** <1-2-2>

विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । <<1291>> ओलजी <<1292>> ओलस्जी व्रीडायाम् । लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ॥

अथ परस्मैपदिनः । <<1293>> ओव्रश्चू छेदने । ग्रहिज्या---2412 । वृश्चति । वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ । वव्रष्ठ । लिट्यभ्यासस्य--2408 इति संप्रसारणम् । रेफस्य ऋकारः । उरत् 2244 तस्य अचः

परस्मिन्--50 इति स्थानिवद्भावात् । न संप्रसारणे---363 इति वस्योत्वं न । व्रश्चिता । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत् । अव्राक्षीत् । <<1294>> व्यच व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत् । अव्यचीत् ॥ *व्यचेः कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते* (वा) ॥ अनसीति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् । <<1295>> उछि उञ्छे । उञ्छति । <<1296>> उच्छी विवासे । उच्छति । <<1297>> ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । ऋच्छत्यृताम् 2383 इति गुणः । द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्छ । आनर्छतुः । ऋच्छिता । <<1298>> मिच्छ उत्क्लेशे । उत्क्लेशः । पीडा । मिमिच्छा । अमिच्छीत् । <<1299>> जर्ज <<1300>> चर्च <<1301>> झर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः । <<1302>> त्वच संवरणे । तत्वाच । <<1303>> ऋच स्तुतौ । आनर्च । <<1304>> उब्ज आर्जवे । <<1305>> उज्झ उत्सर्गे । <<1306>> लुभ विमोहने । विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति । <<1307>> रिफ कत्थनयुद्धमनिन्दायहिंसादानेषु । रिफति । रिरेफ । रिहेत्येके । शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति । <<1308>> तृप <<1309>> तृम्फ तृप्तौ । आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितायान्तः । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । तृपति । ततर्प । तर्पिता ॥ स्पृशमृशेति सिज्विकल्पः पौषादिकस्यैव अङपवादत्वात् । तेनात्र नित्यं सिच् । अतर्पीत् । तृम्फति । शस्य ङित्त्वात् अनिदिताम्---415 इति नलोपे ॥ । शे तृम्फादीनां नुम्वाच्यः ॥ आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः । तृम्फति । ततृम्फ । तृफ्यात् । <<1310>> तुप <<1311>> तुम्प <<1312>> तुफ <<1313>> तुम्फ हिंसायाम् । तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति । <<1314>> दृप <<1315>> दृम्फ उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितायो द्वितायान्तः । प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके । दृपति । दृम्फति । <<1316>> ऋफ <<1317>> ऋम्फ हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फांचकार । <<1318>> गुफ <<1319>> गुम्फ ग्रन्थे । गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ । <<1320>> उभ <<1321>> उम्भ पूरणे । उभति । उवोभ ।

उम्भति । उम्भांचकार । <<1322>> शुभ <<1323>> शुम्भ शोभार्थे । शुभति । शुम्भति । <<1324>> दृभी ग्रन्थे । दृभति । <<1325>> चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चर्तिता । सेसिचि-- 2506 इति वेट् । चर्तिष्यति । चर्त्स्यात् । अचर्तीत् । <<1326>> विध विधाने । विधति । वेधिता । <<1327>> जुड गतौ । तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जुडति । मरुतो जुनन्ति । <<1328>> मृड सुखने । मडति । मर्डिता । <<1329>> पृड च । पृडति । <<1330>> पृण प्रीणने । पृणति । पपर्ण । <<1331>> वृण च । वृणति । <<1332>> मृण हिंसायाम् । <<1333>> तुण कौटिल्ये । तुतोण । <<1334>> पुण कर्मणि शुभे । पुणति । <<1335>> मुण प्रतिज्ञाने । <<1336>> कुण शब्दोपकरणयोः । <<1337>> शुन गतौ । <<1338>> द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु । <<1339>> घुण <<1340>> घूर्ण भ्रमणे । <<1341>> षुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरति । सुषोर । आशिषि सूर्यात् । <<1342>> कुर शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र न भकुर्छुरम् 1629 इति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः । <<1343>> खुर छेदने । <<1344>> मुर संवेष्टने । <<1345>> क्षुर विलेखने । <<1346>> घुर भीमार्थशब्दयोः । <<1347>> पुर अग्रगमने । <<1348>> वृहू उद्यमने । दन्त्योष्ठ्यादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये । <<1349>> तृहू <<1350>> स्तृहू <<1351>> तृंहू हिंसार्थाः । तृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । स्तर्हिता । स्तर्ढा । अतृंहीत् । अताङ्क्षीत् । अताण्ढाम् । <<1352>> इष इच्छायाम् । इषुगमि--2400 इति छः । इच्छति । एषिता । एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् । <<1353>> मिष स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता । <<1354>> किल श्वैत्यक्रीडनयोः । <<1355>> तिल स्नेहने । <<1356>> चिल वसने । <<1357>> चल विलसने । <<1358>> इल स्वप्नक्षेपणयोः । <<1359>> विल संवरणे । दन्त्योष्ठ्यादिः । <<1360>> बिल भेदने । ओष्ठ्यादिः । <<1361>> णिल गहने । <<1362>> हिल भावकरणे । <<1363>> शिल <<1364>> षिल उञ्छे । <<1365>> मिल श्लेषणे । <<1366>> लिख अक्षरविन्यासे । लिलेख । <<1367>> कुट कौटिल्ये । गाङ्कुटादिभ्यः---2461 इति ङित्वम् । चुकुटिथ । चुकोट । चुकुट । कुटिता । <<1368>> पुट संश्लेषणे । <<1369>> कुच सङ्कोचने । <<1370>> गुज शब्दे । <<1371>> गुड रक्षायाम् । <<1372>> डिप क्षेपे । <<1373>> छुर छेदने । न भकुर्छुराम् 1629 इति न दीर्घः । छुर्यात् । <<1374>> स्फुट विकसने । स्फुटति । पुस्फोट । <<1375>> मुट आक्षेपमर्दनयोः । <<1376>> त्रुट छेदने । वाभ्रास--2321 इति श्यन्वा । त्रुट्यति । त्रुटति । तुत्रोट । त्रुडिता । <<1377>> तुट कलहकर्मणि । तुटति । तुतोट । तुटिता । <<1378>> चुट <<1379>> छुट छेदने । <<1380>> जुड बन्धने । <<1381>> कड मदे । <<1382>> लुट संश्लेषणे । <<1383>> कृड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकर्ड । कृडिता । <<1384>> कुड बाल्ये । <<1385>> पुड उत्सर्गे । <<1386>> घुट प्रतिघाते । <<1387>> तुड तोडने । तोडनं भेदः । <<1388>> थुड <<1389>> स्थुड संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड । खुड छुड इत्येके । <<1390>> स्फुर <<1391>> स्फुल संचलने । स्फुर स्फुरणे । स्फुल संचलन इत्येके ॥

- (2537) **स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः** <8-3-76>

षत्वं वा स्यात् । निःष्फुस्फुरति । निःस्फुरति । स्फर इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार । <<1392>> स्फुड <<1393>> चुड <<1394>> वृड संवरणे । <<1395>> क्रुड <<1396>> भृड निमज्जन इत्येके । <<1397>> गुरी उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता । <<1398>> णू स्तवने । दीर्घान्तः । परिणूतगुणोदयः ॥ इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ॥ नुवति । अनुवीत् । <<1399>> धू विधूनने । धुवति । <<1400>> गु पुरीषोत्सर्गे । जुगुविथ । जुगुथ । गुता । गुष्यति । अगुषीत् । ह्रस्वादङ्गात् 2369 । अगूताम् । अगुषुः । <<1401>> ध्रु गतिस्थैर्ययोः । ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रूव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् । <<1402>> कुङ् शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । ह्रस्वान्त इति न्यासकारः । कुता । अकुत । वृत् । कुटादयो वृत्ताः । <<1403>> पृङ् व्यायामे । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् । <<1404>> मृङ् प्राणत्यागे ॥

- (2538) **म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च** <1-3-61>

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र । ङित्त्वं स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ॥

> अथ परस्मैपदिनः सप्त ॥ <<1405>> रि <<1406>> पि गतौ । अन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रेता । पेता । <<1407>> धि धारणे । <<1408>> क्षि निवासगत्योः । <<1409>> षू प्रेरणे । सुवति । सविता । <<1410>> कॄ विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार । चकरतुः । करिता । करीता । कीर्यात । अकारीत् ॥

- (2539) **किरतौ लवने** <6-1-140>

उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति ॥ *अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्* (वा) ॥ उपास्किरत् । उपचस्कार ॥

- (2540) **हिंसायां प्रतेश्च** <6-1-141>

उपात्प्रेतश्च किरतेः सुट् स्याद्धिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति । <<1411>> गॄ निगरणे ॥

- (2541) **अचि विभाषा** <8-2-21>

गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति । गिलति । जगार । जगाल । जगरिथ । जगलिथ । गरिता । गरीता । गलिता । गलीता । <<1412>> दृङ् आदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आदद्रे । आदद्रिषे । आदर्ता । आदरिष्यते । आदृषीष्ट । आदृत । आदृषाताम् । <<1413>> धृङ् अवस्थाने । ध्रियते ॥

> अथ परस्मैपदिनः षोडश ॥ <<1414>> प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ । पप्रष्ठ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् । वृत् । किरादयो वृत्ताः । <<1415>> सृज विसर्गे । विभाषा सृजिदृशोः 2404 ससर्जिथ । सस्रष्ठ । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । सृजिदृशोर्झल्यमकिति 2405 इत्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् । अस्राक्षीत् । <<1416>> टुमस्जो शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । मस्जिनशोर्झलि 2517 इति नुम् ॥ । मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः ॥ संयोगादिलोपः । ममङ्क्थ । ममज्जिथ । मङ्क्ता ।

मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षुः । <<1417>> रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् । <<1418>> भुजो कौटिल्ये । रुजिवत् । <<1419>> छुप स्पर्शे । छोप्तां । अच्छौप्सीत् । <<1420>> रुश <<1421>> रिश हिंसायाम् । तालव्यन्तौ । रोष्टा । रोक्ष्यति । रेष्टा । रेक्ष्यति । <<1422>> लिश गतौ । अलिक्षत् । <<1423>> स्पृश संस्पर्शने । स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति । स्पर्क्ष्यति । अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत् । अस्पृक्षत् । <<1424>> विच्छ गतौ । गुपूधूप -- 2303 इत्यायः । आर्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छायांचकार । विविच्छ । <<1425>> विश प्रवेशने । विशति । वेष्टा । <<1426>> मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । अम्राक्षीत् । अमार्क्षीत् । अमृक्षत् । <<1427>> णुद प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः । <<1428>> षद्लृ विशरणगत्यवपसादनेषु । सीदतीत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठोनुम्विकल्पार्थः । सीदति । सीदन्ती । ज्वालादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । शबनुदात्तः । शस्तूदात्तः । <<1429>> शद्लृ शातने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति । शदेः शितः-- 2362 इत्यात्मनेपदोक्तेः ॥

अथ षट् स्वरितेतः ॥ <<1430>> मिल सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तङर्थः । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले । <<1431>> मुच्लृ मोक्षणे ॥

- (2542) **शे मुचादीनाम्** <7-1-59>

नुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् । <<1432>> लुप्लृ छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त । <<1433>> विद्लृ लाभे । विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिर्वजने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः । तृन्तृचौ । <<1434>> लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । लिपिसिचि---2418 इत्यङ् । तङि तु वा । अलिपत् । अलिपत । अलिप्त । <<1435>> षिच क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत । असिक्त । अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिषेच ॥

अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ <<1436>> कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । अकर्तीत् । <<1437>> खिद परिघाते । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च । <<1438>> पिश अवयवे । पिंशति । पेशति । अयं दीपनायामपि । त्वष्टा रूपाणि पिंशतु । वृत् । मुचादयो वृत्ताः तुदादयश्च ॥

इति तिङन्ततुदादिप्रकरणम्

तिङन्तरुधादिप्रकरणम्

<<1439>> रुधिर् आवरणे । नव स्वरितेत इरितश्च ॥

- (2543) **रुधादिभ्यः श्नम्** <3-1-78>

शपोऽपवादः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । नित्यत्वाद्गुणं बाधते । रुणद्धि ।श्नसोरल्लोपः 2469 । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न न पदान्त---51 इति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत् । अरुणः । अरुणधम् । अरुधत् । अरौत्सीत् ।

अरुद्ध । <<1440>> भिदिर् विदारणे । भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । भेत्स्यते । अभिनत् । अभिन्ताम् । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत् । अभैत्सीत् । अभित्त । <<1441>> छिदिर् द्वैधिकरणे । अच्छिदत् । अच्छैत्सीत् । अच्छित्त । <<1442>> रिचिर् विरेचने । रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच । रिरिचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत् । अरैक्षीत् । अरिक्त । <<1443>> विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते । <<1444>> क्षुदिर् संपेषणे । क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् । अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त । <<1445>> युजिर् योगे । योक्ता । <<1446>> उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते । चच्छर्द । सेसिचि---2506 इति वेट् । चच्छृदिषे । चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति । छत्स्र्यति । अच्छृदत् । अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट । <<1447>> उतृदिर् हिंसानादरयोः । तृणत्तीत्यादि छृणत्तिवत् । <<1448>> कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आर्धधातुके तौदादिकवत् । <<1449>> ञि इन्धी । दीप्तौ ॥ त्रय आत्मनेपदिनः ॥

- (2544) **श्नान्नलोपः** <6-4-23>

श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । श्नसोरल्लोपः । इन्धे । इन्त्से । इन्धिता । इनधै । ऐन्ध । ऐन्धाः । <<1450>> खिद दैन्ये खिन्ते । खेत्ता । <<1451>> विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता ।

> अथ परस्मैपदिनः । <<1452>> शिष्लृ विशेषणे । शिनष्टि । शिंष्टः । शिंषन्ति । शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्धिः । जश्त्वम् । ष्टुत्वं । झरो झरि--71इति वा डलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्ढि । शिण्ड्ढि । शिनषाणि । अशिनट् । लृदित्वादङ् । अशिषत् । <<1453>> पिषि संचूर्णने । शिषिवत् । पिनष्टि । <<1454>> भञ्चो आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ । बभङ्क्थ । भङ्क्ता । <<1455>> भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् । <<1456>> तृह <<1457>> हिसि हिंसायाम् ॥

- (2545) **तृणह इम्** <6-3-92>

तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति । तृणेढि । तृण्ढः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् । हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता । <<1458>> उन्दी क्लेदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दाञ्चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनत् । औनदम् । <<1459>> अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ । आनङ्क्थ । अङ्क्ता । अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् ॥

- (2546) **अञ्जेः सिचि** <6-7-71>

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् । <<1460>> तञ्जू सङ्कोचने । तनक्ति । तङ्क्ता । तञ्चिता । <<1461>> ओविजी भयचलनयोः । विनक्ति । विङ्क्तः । विज इट् 2536 इति ङित्त्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् । <<1462>> वृजी वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता । <<1463>> पृची संपर्के । पृणक्ति । पपर्च ॥

इति तिङन्तरुधादिप्रकरणम्

सिद्धान्तकौमुदी/प्रकरण५१-६०

< सिद्धान्तकौमुदी

तिङन्ततनादिप्रकरणम्

अथ सप्त स्वरितेतः । <<1464>> तनु विस्तारे । तनादिकृञ्भ्य उः (2466)| तनोति । तन्वः-तनुवः । तनुते । ततान । तेने । तनु । अतनीत्-अतानीत् ।

- (2547) **तनादिभ्यस्तथासोः** <2-4-79>

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः परतः । थासा साहचर्यादेकवचनं तशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट । अनुदात्तोपदेश---2428 इत्यनुनासिकलोपः । तङि । अतत । अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः । <<1465>> षणु दाने । सनोति । सनुते । ये विभाषा 2319 । सायात् । सन्यात् । जनसन--2504इत्यात्वम् । असात । असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठाः । <<1466>> क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । ह्मयन्त--2299 इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः । <<1467>> क्षिणु च । उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः । (प) संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित । अक्षेणिष्ट । <<1468>> ऋणु गतौ ऋणोति । अर्णोति । अर्णुतः । अर्ण्वन्ति । आनर्ण । आनृणे । अर्णितासे । आर्णीत् । आर्त । आर्णिष्ट । आर्थाः । आर्णिष्ठाः । <<1469>> तृणु अदने । तृणोति । तर्णोति । तृणुते । <<1470>> घृणु दीप्तौ । जघर्ण । जघृणे ॥

अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ <<1471>> वनु । याचने । वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान । <<1472>> मनु अवबोधने । मनुते । मेने । <<1473>> डुकृञ् करणे । करोति । अत उत्सार्वधातुके 2467 कुरुतः । यण् । न भकुर्छुराम् 1629 इति न दीर्घः । कुर्वन्ति ॥

- (2548) **नित्यं करोतेः** <6-4-108>

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्यान्म्वोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः । चकर्थ । चकृव । चकृषे । कर्ता । करिष्यति ॥

- (2549) **ये च** <6-4-109>

कृञ उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् ।तनादिभ्यः--2547 इति लुकोऽभावे ह्रस्वादङ्गात् 2369 इति सिचो लोपः । अकृत । अकृथाः ॥

- (2550) **संपरिभ्यां करोतौ भूषणे** <6-1-137>

- (2551) **समवाये च** <6-1-138>

संपरिपूर्वस्यकरोतेः सुट् स्याद्भूषणे संघाते चार्थे । संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । संस्कृतं भक्षाः 1217 इति ज्ञापकात् । परिनिविभ्यः 2275 इति षः । परिष्करोति ॥ सिवादीनां वा-- ॥ पर्यष्कार्षीत् । पर्यस्कार्षीत् ॥

- (2552) **उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च** <6-1-139>

उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलंकृतेत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः ।

समुदिता इत्यर्थः । एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूत इत्यर्थः ॥

- (2553) **सुट्कात्पूर्वः** <6-1-135>

अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तम् । संचस्कार । कात्पूर्व इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वम् । एवं च ऋतश्च संयोगादेर्गुणः 2389 संचस्करतुः । कृसृभृ--2293 इति सूत्रे ऋतो भारद्वाजस्य 2296 इति सूत्रे च । कृञोऽसुट इति वक्तव्यम् । तेन ससुट्कात्परस्येट् । संचस्करिथ । संचस्करिव । गुणोर्ति---2380 इति सूत्रे नित्यं छन्दसि 3587 इति सूत्रान्नित्यमत्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो न । संस्क्रियात् । ऋतश्च संयोगादेः-- 2526 इति लिङ्सिचोर्नेट् । एकाच उपदेशे 2276 इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ॥

इति तिङन्ततनादिप्रकरणम्

तिङन्तक्र्यादिप्रकरणम्

<<1474>> डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ।

- (2554) **क्र्यादिभ्यः श्ना** <3-1-81>

क्रीणाति । ई हल्यघः 2497 क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं झेरन्तादेशः । परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं झस्याद्भावः । ततः श्नाभ्यस्तयोः - 2483 इत्याल्लोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणाते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियिथ । चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीतात् । क्रेषीष्ट । अक्रैषीत् । अक्रेष्ट । <<1475>> प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते । <<1476>> श्रीञ् पाके । <<1477>> मीञ् हिंसायाम् । हिनुमीना 2530 प्रमीणाति । प्रमीणीतः । मीनातिमिनोति 2508 इत्येज्विषये आत्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । <<1478>> षिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता । <<1479>> स्कुञ् आप्रवणे ।

- (2555) **स्तन्भुस्तुन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च** <3-1-82>

चात् श्ना । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्काव । चुस्कवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट । स्तम्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः । विष्टभ्नोति । विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति । अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । जृस्तम्भु-2291 इत्यङ्वा । व्यष्टभत् । व्यष्टम्भीत् । स्तुभ्नोति । स्तुभ्नाति ॥

- (2556) **वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्** <8-3-77>

वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात् । विष्कभ्नोति । विष्कभ्नाति । स्कुभ्नोति । स्कुभ्नाति ॥

- (2557) **हलः श्नः शानज्झौ** <3-1-83>

हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । पक्षे स्तभ्नुहीत्यादि । युञ् <<1480>> बन्धने । युनाति । युनीते । योता । क्नुञ् <<1481>> शब्दे । क्नूनाति । क्नूनीते । क्नविता । द्रुञ् <<1482>> हिंसायाम् । द्रूणाति । द्रूणीते । पूञ् <<1483>> पवने ॥

- (2558) **प्वादीनां ह्रस्वः** <7-3-80>

शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता । <<1484>> लूञ् छेदने । लुनाति । लुनीते । <<1485>> स्तॄञ् आच्छादने स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तरतुः । स्तरिता । स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत । आशिषि । स्तीर्यात् । लिङ्सिचोः 2528 इति वेट् न लिङि 2529 वृत इटो लिङि दीर्घो न स्यात् । स्तरिषीष्ट । उश्च 2368 इति कित्त्वम् । स्तीर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेषु 2392 इति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तरिष्ट । अस्तरीष्ट । अस्तीर्ष्ट । <<1486>> कॄञ् हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे । <<1487>> वॄञ् वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता । वरीता । आशिषि उदोष्ठ्यपूर्वस्य 2494 वूर्यात् । वरिषीष्ट । वूर्षीष्ट अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्ष्ट । <<1488>> धूञ् कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधविथ । दुधोथ । दुधुविव । धोता । धविता । स्तुसुधूञ्भ्यः--2385 इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥

> अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः । <<1489>> शॄ हिंसायाम् । शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा 2495 इति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा ऋच्छत्यॄताम् 2383 इति गुणः । शश्रतुः । शशरतुः श्र्युकः किति 2381 इति निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः । शशरिव । शश्रिव । शरिता । शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् । <<1490>> पॄ पालनपूरणयोः । पप्रतुः । पपरतुः । आशिषि । पूर्यात् । <<1491>> वॄ वरणे । भरण इत्येके । <<1492>> भॄ भर्त्सने । भरणेप्येके । <<1493>> मॄ हिंसायाम् । मृणाति । ममार । <<1494>> दॄ विदारणे । ददरतुः । दद्रतुः । <<1495>> जॄ वयोहानौ । झॄ इत्येके । धॄ इत्यन्ये । <<1496>> नॄ नये । <<1497>> कॄ हिंसायाम् । <<1498>> ॠ गतौ । ऋणाति । अरांचकार । अरिता । अरीता । अर्णात् । अर्णीताम् । ईर्यात् । आरीत् । आरिष्टाम् । <<1499>> गॄ शब्दे । <<1500>> ज्या वयोहानौ । ग्रहिज्या 2412 ॥

- (2559) **हलः** <6-4-2>

अङ्गावयवाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे कृते प्वादीनां ह्रस्वः 2258 । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः । <<1501>> री गतिरेषणयोः । रेषणं वृकशब्दः । <<1502>> ली श्लेषणे । विभाषा लीयतेः <<1509>> इत्येज्विषये आत्वं वा । ललौ । लिलाय । लाता । लेता । <<1503>> व्ली वरणे । व्लिनाति । <<1504>> प्ली गतौ । वृत् । ल्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽपीत्येके । <<1505>> व्री वरणे । <<1506>> भ्री भये । भरण इत्येते । <<1507>> क्षीष् हिंसायाम् । एषां त्रयाणां ह्रस्वः । केषांचिन्मते तु न । <<1508>> ज्ञा अवबोधने । ज्ञाजनोर्जा 2511 जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः । <<1509>> बन्ध बन्धने । बध्नाति । बबन्धिथ । बन्धा । बन्धारौ । भन्त्स्यति । बधान । अभान्सीत् । पूर्वत्रासिद्धम् 12 इति भष्भावात्पूर्वं झलो झलि 2281 इति सिज्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न । प्रत्ययलक्षणं प्रतिसिज्लोपस्यासिद्धत्वात् । अबान्धाम् । अभान्त्सु । <<1510>> वृङ् संभक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृढ्वे । वरिता । वरीता । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत । <<1511>> श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः ॥ इतः परस्मैपदिनः ॥ *श्रन्थाति* । । *श्रन्थिग्रन्थीत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः* (वा) ॥ श्रेथतुः । श्रेथुः । इदं कित्त्वं पितामपीति सुधाकरमते । श्रेथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि । शश्राथ । उत्तमे तु । शश्राथ शश्रथेति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् । 1512 मन्थ विलोडने । <<1513>> *श्रन्थ* <<1514>> ग्रन्थ

सन्दर्भे । अर्थभेदाच्छ्रन्धेः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् । <<1515>> कुन्थ संश्लेषणे । संक्लेशे इत्येके । कुथ्नाति । चुकुन्थ । कुथेति दुर्गः । चुकोथ । <<1516>> मृद क्षोदे । मृद्नाति । मृदान । <<1517>> मृड च । अयं सुखेऽपि । ष्टुत्वम् । मृड्णाति । <<1518>> गुध रोषे । गुध्नाति । <<1519>> कुष निष्कर्षे । कुष्णाति । कोषिता ॥

- (2560) **निरः कुषः** <7-2-46>

  निरः परात्कुषोवलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कोषिता । निष्कोष्टा । निरकोषीत् । निरकुक्षत् । <<1520>> क्षुभ संचलने । क्षुभ्नादिषु च 792 क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षोभिता । क्षुभान । <<1521>> णभ <<1522>> तुभ हिंसायाम् । नभ्नाति । तुभ्नाति । नभते तोभते इति शपि । नभ्यति तुभ्यतीति श्यनि । <<1523>> क्लिशू विबाधने । शादिति श्चुत्वनिषेधः । क्लिश्नाति । क्लेशिता । क्लेष्टा । अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् । <<1524>> अश भोजने । अश्नाति । आश । <<1525>> उध्रस उञ्छे । उकार इत् । ध्रस्नाति । उकारो धात्ववयव इत्येके । उध्रसांचकार । <<1526>> इष आभीक्ष्ण्ये । पौनः पुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति । तीषसह-- 2340 इत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणं नतु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम् ॥ *इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति* (वा) ॥ <<1527>> विष विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा । <<1528>> प्रुष <<1529>> प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु । प्रुष्णाति । प्लुष्णाति । <<1530>> पुष पुष्टौ । पोषिता । <<1531>> मुष स्तेये । मोषिता । <<1532>> खच भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्ञाति । वान्तोऽयमित्येके ॥

- (2561) **च्छ्वोः शूडनुनासिके च** <6-4-19>

  सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमाच्छ ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति । खौनाति । चखाव खविता । शानचः परत्वादूठि कृते हलन्तात्वाभावान्न शानच् । खौनीहि <<1533>> हिठ च । ष्टुत्वम् । हिठ्णाति । <<1534>> ग्रह उपादाने । स्वरितेत् । ग्रहिज्या--- 2412 । गृह्णाति । गृह्णीते ॥

- (2562) **ग्रहोऽलिटि दीर्घः** <7-2-37>

  एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यान्नतु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिथ । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । ह्म्यन्त----2299 इति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ॥

इति तिङन्तक्र्यादिप्रकरणम्

तिङन्तचुरादिप्रकरणम्

<<1535>> चुर स्तेये ॥

- (2563) **सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्** <3-1-25>

  एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः । (ग) प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्त-2189 इति गुणः । सनाद्यन्ताः--2304 इति धातुत्वम् । तिप्शबादि । गुणायादेशौ । चोरयति ॥

- (2564) **णिचश्च** <1-3-74>

णिजन्तादात्मनेपदं स्यार्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । णिश्रि--2312 इति चङ् । णौ चङि--2314 इति ह्रस्वः । द्वित्वम् । हलादिः शेषः 2179 । दीर्घो लघोः 2318 इत्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् । अचूचुरत । <<1536>> चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति । पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात् । चिन्त्यते इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । अत एकहल्--2260 इत्यत्र वृत्तिकृता जगाण जगणतुरित्युदाहृतत्वात् विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एव (ग) आधृषाद्वा इत्यस्य न वैयर्थ्यम् । <<1537>> यत्रि संकोचे । यन्त्रयति । यन्त्रेति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रितत्रिमत्रिषु । <<1538>> स्फुडि परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात् । स्फुण्डति । स्फुटीति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति । <<1539>> लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । <<1540>> कुद्रि अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । <<1541>> लड उपसेवायाम् । लाडयति । <<1542>> मिदि स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दति । <<1543>> ओलडि उत्क्षेपणे । ओलण्डयति । ओलण्डति । ओकार इदित्येके । लण्डयति । लण्डति । उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति । <<1544>> जल अपवारणे । लज इत्येके । <<1545>> पीड अवगाहने । पीडयति ॥

- (2565) **भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्** <7-4-3>

एषामुपाधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ । अपीपिडत् । अपिपीडत् । <<1546>> नट अवस्कन्दने । अवस्कन्दनं नाट्यम् । <<1547>> श्रथ प्रयत्ने । प्रस्थान इत्येके । <<1548>> बध संयमने । बाधयति । बन्धेति चान्द्रः । <<1549>> पॄ पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि सेट्कत्वाय । एवं च पृणातिपिपर्तिभ्यां परितेत्यादिसिद्धावपि परति परत इत्यादिसिद्धिः फलम् । <<1550>> ऊर्ज बलप्राणनयोः । <<1551>> पक्ष परिग्रहे । <<1552>> वर्ण <<1553>> चूर्णप्रेरणे । (ग) वर्ण वर्णन इत्येके । <<1554>> प्रथ प्रख्याने । प्राथयति । नान्ये मितोऽहेताविति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्त्वम् ॥

- (2566) **अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम्** <7-4-95>

एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इत्वापवादः । अपप्रथत् । <<1555>> पृथ प्रक्षेपे । पर्थयति ॥

- (2567) **उर्ऋत्** <7-4-7>

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे णौ । इरररामपवादाः । अपीपृथत् । अपपर्थत् । पथ इत्येके । पाथयति । <<1556>> षम्ब सम्बन्धने । सम्बयति- अससम्बत् । <<1557>> शम्ब च । अशशम्बत् । साम्ब इत्येके । <<1558>> भक्ष अदने । <<1559>> कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः । पूरण इत्येके । कुट्टयति । <<1560>> पुट्ट <<1561>> चुट्ट अल्पीभावे । <<1562>> अट्ट <<1563>> षुट्ट अनादरे । अट्टयति । अयं दोपधः । ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् नन्द्राः---2246 इति निषेधः । आट्टिटत् । <<1564>> लुण्ठ स्तेये । लुण्ठति । लुण्ठतीति । लुठि स्तेये इति भौवादिकस्य । <<1565>> शठ <<1566>> श्वठ असंस्कारगत्योः । श्वठि इत्येके । <<1567>> तुजि <<1568>> पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु । तुञ्जयति । पिञ्जयति । इदित्करणात्तुञ्जति । पिञ्जति । तुज पिजेति केचित् । लजि लुजि इत्येके । <<1569>> पिस गतौ । पेसयति । पेसतीति तु शपि गतम् । <<1570>> षान्त्व सामप्रयोगे । <<1571>> श्वल्क <<1572>> वल्क परिभाषणे । <<1573>> ष्णिह स्नहने । स्फिट इत्येके । <<1574>> स्मिट अनादरे । अषोपदेशत्वान्न षः । असिस्मिटत् । ष्मिङ् अनादर इत्येके । ङित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाण्णिजन्तात्तङ् । स्माययते । <<1575>> श्लिष श्लेषणे । <<1576>> पथि गतौ । पन्थयति । पन्थति । <<1577>> पिच्छ कुट्टने । <<1578>> छदि संवरणे । छन्दयति । छन्दति । <<1579>> श्रण दाने । प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राणयति । <<1580>> तड आघाते । ताडयति । <<1581>> खड <<1582>> खडि <<1583>> कडि भेदने । खाडयति । खण्डयति । खण्डति । कण्डयति । कण्डति । <<1584>> कुडि रक्षणे । <<1585>> गुडि वेष्टने । रक्षण इत्येके । कुठि इत्यन्ये । अवकुण्ठयति अकुण्ठति । गुठि इत्यपरे । <<1586>> खुडि खण्डने । <<1587>> वठि विभाजने । वडि इत्येके । <<1588>> मडि भूषायां हर्षे च । <<1589>> भडि कल्याणे । <<1590>> छर्द वमने । <<1591>> पुस्त <<1592>> बुस्त आदरानादरयोः । <<1593>> चुद संचोदने <<1594>> नक्क <<1595>> धक्क नाशने । णोपदेशलक्षणे पर्युदस्तोऽयम् । प्रनक्कयति । <<1596>> चक्क <<1597>> चुक्क व्यथने । <<1598>> क्षल शौचकर्मणि ।

<<1599>> तल प्रतिष्ठायाम् । <<1600>> तुल उन्माने । तोलयति । लोलयामास । अतूतुलत् । कथं तुलयति तुलना इत्यादि । तुलोपमाभ्याम् --630 इति निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् । <<1601>> दुल उत्क्षेपणे । दोलयति । दोलयामास । अदूदुलत् । <<1602>> पुल महत्त्वे । <<1603>> चुल समुच्छ्राये । <<1604>> मूल रोहणे । <<1605>> कल <<1606>> बिल क्षेपे । कालयति । <<1607>> बिल भेदने । <<1608>> तिल स्नेहने । <<1609>> चल भृतौ । <<1610>> पाल रक्षणे । <<1611>> लूष हिंसायाम् । <<1612>> शुल्ब माने । <<1613>> शूर्प च । <<1614>> चुट छेदने । <<1615>> मुट संचूर्णने । <<1616>> पडि <<1617>> पसि नाशने । पण्डयति । पण्डति । पंसयति । पंसति । <<1618>> व्रज मार्गसंस्कारगत्योः । <<1619>> शुल्क अतिस्पर्शने । <<1620>> चपि गत्याम् । चम्पयति । चम्पति । <<1621>> क्षपि क्षान्त्याम् । क्षम्पयति । क्षम्पति । <<1622>> छजि कृच्छ्रजीवने । <<1623>> श्वर्त गत्याम् । <<1624>> श्वभ्र च । <<1625>> ज्ञप मिच्च । अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते ॥

- (2568) **मितां ह्रस्वः** <6-4-92>

  मितामुपधायाह्रस्वः स्याण्णौ परे । ज्ञपयति । <<1626>> यम च परिवेषणे । चान्मित् । पिरवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजनानापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः । <<1627>> चह परिकल्कने । चहयति । अचीचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तात्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न । अचचहत् । चप इत्येके । चपयति । <<1628>> रह त्यागे इत्येके । अरीरहत् । कथादेस्तु अररहत् । <<1629>> बल प्राणने । बलयति । <<1630>> चिञ् चयने ।

- (2569) **चिस्फुरोर्णौ** <6-1-54>

  आत्वं वा स्यात् ॥

- (2570) **अर्तिह्रीव्लीरीक्नुयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ** <7-3-36>

  चपयति । चययति । ञित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः । चयति । चयते । प्रणिचयति । प्रनिचयति । (ग) नान्ये मितोऽहेतौ । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न । <<1631>> घट्ट चलने । <<1632>> मुस्त संघाते । <<1633>> खट्ट संवरणे । <<1634>> षट्ट <<1635>> स्फिट्ट <<1636>> चुबि हिंसायाम् । <<1637>> पुल सङ्घाते । पूर्ण इत्येके । पुण इत्यन्ये । <<1638>> पुंस अभिवर्धने । <<1639>> टकि बन्धने । टङ्कयति । टङ्कति । <<1640>> धूस कान्तिकरणे । धूसयति । दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यपरे । <<1641>> कीट वर्णे । <<1642>> चूर्ण संकोचने । <<1643>> पूज पूजायाम् । <<1644>> अर्क स्तवने । तपन इत्येके । <<1645>> शुठ आलस्ये । <<1646>> शुठि शोषणे । शुण्ठयति । शुण्ठति । <<1647>> जुड प्रेरणे । <<1648>> गज । <<1649>> मार्ज शब्दार्थौ । गाजयति । मार्जयति । <<1650>> मर्च च । मर्चयति । <<1651>> घृ प्रस्रवणे । स्रावण इत्येके । <<1652>> पचि विस्तारवचने । पञ्चयति । पञ्चति । पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् । <<1653>> तिज निशाने । तेजयति । <<1654>> कृत संशब्दने ॥

- (2571) **उपधायाश्च** <7-1-101>

  धातोरुपधाभूतस्य ॠत इत्स्यात् । रपरत्वम् । उपधायां च 2265 इति दीर्घः । कीर्तयति । उॠत् 2567 । अचीकृतत् । अचिकार्तत् । <<1655>> वर्ध छेदनपूरणयोः । <<1656>> कुबि आच्छादने । कुम्बयति । कुम्बति । कुभि इत्येके । <<1657>> लुबु <<1658>> तुबि अदर्शने । अर्दन इत्येके । <<1659>> ह्लप व्यक्तायां वाचि । क्लप इत्येके । <<1660>> चुटि छेदने । <<1661>> इल प्रेरणे । एलयति । ऐलिलत् । <<1662>> म्रक्ष म्लेच्छने । <<1663>> म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । <<1664>> ब्रूस <<1665>> बर्ह हिंसायाम् । केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे । गर्द अबिकाङ्क्षायामिति पठन्ति । <<1666>> गुर्द पूर्वनिकेतने ।

<<1667>> जसि रक्षणे । मोक्षण इति केचित् । जंसयति । जंसति । <<1668>> ईड स्तुतौ । <<1669>> जसु हिंसायाम् । <<1670>> पिडि संघाते । <<1671>> रुष रोषे । रुठ इत्येके । <<1672>> डिप क्षेपे । <<1673>> ष्टुप समुच्छ्राये ॥

आ कुस्मादात्मनेपदिनः । कुस्मनाम्नो वेति वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् । <<1674>> चित संचेतने । चेतयते । अचीचितत । <<1675>> दशि दंशने । दंशयते । अददंशत । इदित्त्वाण्णिजभावे । दंशति । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् । <<1676>> दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते । दंसति । दसेत्यप्येके । <<1677>> डप <<1678>> डिप संघाते । <<1679>> तत्रि कुटुम्बधारणे । तन्त्रयते । चान्द्रास्तु धातुद्वयमिति कृत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति । <<1680>> मत्रि गुप्तपरिभाषणे । <<1681>> स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः । <<1682>> तर्ज <<1683>> भर्त्स तर्जने । <<1684>> बस्त <<1685>> गन्ध अर्दने । बस्तयते । गन्धयते । <<1686>> विष्क हिंसायाम् । हिष्केत्येके । <<1687>> निष्क परिमाणे । <<1688>> लल ईप्सायाम् । <<1689>> कूण सङ्कोचे । <<1690>> तूण पूरणे । <<1691>> भ्रूण आशाविशङ्कयोः । <<1692>> सठ श्लाघायाम् । <<1693>> यक्ष पूजायाम् । <<1694>> स्यम वितर्के । <<1695>> गूर उद्यमने । <<1696>> शम <<1697>> लक्ष आलोचने । नान्ये मित इति मित्त्वनिषेधः । शामयते । <<1698>> कुत्स अवक्षेपणे । <<1699>> त्रुट छेदने । कुट इत्येके । <<1700>> गल स्नवणे । <<1701>> भल आभण्डने । <<1702>> कूट आप्रदाने । अवसादने इत्येके । <<1703>> कुट्ट प्रतापे । <<1704>> वञ्चु प्रलम्भने । <<1705>> वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिबन्धश्च । वर्षयते । <<1706>> मद तृप्तियोगे । मादयते । <<1707>> दिव परिकूजने । <<1708>> गृ विज्ञाने । गारयते । <<1709>> विद चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते । विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात् । <<1710>> मान स्तम्भे । मानयते । <<1711>> यु जुगुप्सायाम् । यावयते । (ग) <<1712>> कुस्म नाम्नोवा । कुस्मेति धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत । अथवा कुस्मेति प्रातिपदिकं ततो धात्वर्थो णिच् । इत्याकुस्मीयाः ॥ <<1713>> चर्च अध्ययने । <<1714>> बुक्क भषणे । <<1715>> शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । चाद्भषणे । प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । अनुपसर्गाच्च । आविष्कारे इत्येव । शब्दयति । <<1716>> कण निमीलने । काणयति । णौ चङ्युपाधाया ह्रस्वः 1324 ॥ *काण्यादीनां वेति विकल्प्यते*(वा) ॥ अचीकणत् । अचकाणत् । <<1717>> जभि नाशने । जम्भयति । जम्भति । <<1718>> षूद क्षरणे । सूदयति । असूषुदत् । <<1719>> जसु ताडने । जासयति । जसति । <<1720>> पश बन्धने । पासयति । <<1721>> अम रोगे । आमयति । नान्ये मित इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमण्णौ न कम्यमिचमामिति निषेधः । आमयति । <<1722>> चट <<1723>> स्फुट भेदने । विकासे शशपोः स्फुटति स्फोटते इत्युक्तम् । <<1724>> घट सङ्घाते । घाटयति हन्त्यर्थाश्च (ग) नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्ते इत्यर्थः । <<1725>> दिवु मर्दने । उदित्त्वादेवतीत्यपि । <<1726>> अर्ज प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्जयति । <<1727>> घुषिर् विशब्दने । घोषयति । घुषिरवि शब्दने 3063 इति सूत्रेऽविशब्देन इति निषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्वादङ्वा । अघुषत् । अघोषीत् । ण्यन्तस्य तु अजूघुषत् । आङः <<1728>> क्रन्द सातत्ये । भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थे उक्तः स एवाङ्पूर्वो णिचं लभते । सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसातत्ये इत्याहुः । आघोषयति । <<1729>> लस शिल्पयोगे । <<1730>> तसि <<1731>> भूष अलंकरणे । अवतंसयति । अवतंसति । भूषयति । <<1732>> अर्ह पूजायाम् । <<1733>> ज्ञा नियोगे । आज्ञापयति । <<1734>> भज

विश्राणने । <<1735>> श्रृधु प्रहसने । अशशर्धत् । अशीशृधत् । <<1736>> यत निकारोपस्कारयोः । <<1737>> रक <<1738>> लग आस्वादने । रघ इत्येके । रग इत्यन्ये । <<1739>> अञ्चु निशेषणे । अञ्चयति । उदित्त्वमिड्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् । <<1740>> लिगि चित्रीकरणे । लिङ्गयति । लिङ्गति । <<1741>> मुद संसर्गे । मोदयति सक्तून् घृतेन । <<1742>> त्रस धारणे । ग्रहण इत्येके । वारण इत्यन्ये । <<1743>> उध्रस उञ्छे । उकारो धात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये । ध्रासयति । ध्रसति । उध्रासयति । <<1744>> मुच प्रमोचने मोदने च । <<1745>> वस स्नेहच्छेदापहरणेषु । <<1746>> चर संशये । <<1747>> च्यु सहने । हसने चेत्येके । च्यावयति । च्युसेत्येके । च्योसयति । <<1748>> भुवोऽवकल्कने । अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति । <<1749>> कृपेश्च । कल्पयति ॥
(ग) आ स्वदः स्वकर्मकात् ॥ स्वदिमभिव्याप्य संभवत्कर्मभ्य एव णिच् । <<1750>> ग्रस ग्रहणे । ग्रासयति फलम् । <<1751>> पुष धारणे । पोषयत्याभरणम् । <<1752>> दल विदारणे । दालयति । <<1753>> पट <<1754>> पुट <<1755>> लुट <<1756>> तुजि <<1757>> मिजि <<1758>> पिजि <<1759>> लुजि <<1760>> भजि <<1761>> लघि <<1762>> त्रसि <<1763>> पिसि <<1764>> कुसि <<1765>> दशि <<1766>> कुशि <<1767>> घट <<1768>> घटि <<1769>> बृहि <<1770>> बर्ह <<1771>> वल्ह <<1772>> गुप

<<1773>> धूप <<1774>> विच्छ <<1775>> चीव <<1776>> पुथ <<1777>> लोकृ <<1778>> लोचृ <<1779>> णद <<1780>> कुप <<1781>> तर्क <<1782>> वृतु <<1783>> वृधु भाषार्थाः । पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति । पिञ्जति । एवं परेषाम् । घटयति । घण्टयति ।

- (2572) **नाग्लोपिशास्वृदिताम्** <7-4-2>

णिच्यग्लोपिनः शास्तेर्ऋदितां च उपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति । उदित्त्वाद्वर्तति । वर्धति । <<1784>> रुट <<1785>> लजि <<1786>> अजि <<1787>> दसि <<1788>> भृशि <<1789>> रुशि <<1790>> शीक <<1791>> रुसि <<1792>> नट <<1793>> पुटु <<1794>> जि <<1795>> चि <<1796>> रघि <<1797>> लघि <<1798>> अहि <<1799>> रहि <<1800>> महि च । <<1801>> लडि <<1802>> तड <<1803>> नल च । <<1804>> पूरी आप्ययने । ईदित्त्वं निष्ठायामिण्निषेधाय । अत एव णिज्वा । पूरयति । पूरति । <<1805>> रुज हिंसायाम् । <<1806>> ष्वद आस्वादने । स्वाद इत्येके । असिष्वदत् । दीर्घस्य त्वषोपदेसत्वात् । असिस्वदत् । इत्यास्वदीयाः ॥

(ग) आ धृषाद्वा । इत उर्ध्वं विभाषितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य । <<1807>> युज <<1808>> पृच संयमने । योजयति । योजति । अयौक्षीत् । पर्चयति । पर्चति । पर्चिता । अपर्चीत् । <<1809>> अर्च पूजायाम् । <<1810>> षह मर्षणे । साहयति । स एवातं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् । <<1811>> ईर क्षेपे । <<1812>> ली द्रवीकरणे । लापयति । लयति । लेता । <<1813>> वृजी वर्जने । वर्जयति । वर्जति । <<1814>> वृञ् आवरणे । वारयति । वरति । वरते । वरिता । वरीता । <<1815>> जॄ वयोहानौ । जारयति । जरति । जरिता । जरीता । <<1816>> ज्रि च । ज्राययति । ज्रयति । ज्रेता । <<1817>> रिच वियोजनंपर्चनयोः । रेचयति । रेचति । रेक्ता । <<1818>> शिष असर्वोपयोगे । शेषयति । शेषति । शेष्टा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये । <<1819>> तप दाहे । तापयति । तपति । तप्ता । <<1820>> तृप तृप्तौ । संदीपन इत्येके । तर्पयति । तर्पति । तर्पिता । <<1821>> छृदी सन्दीपने ॥ छर्दयति । छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । सेसिचि--250 इति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात् । चृप छृप तृप दृप संदीपन इत्येके । चर्पयति । छर्पयति । <<1822>> दृभी भये

। दर्भयति । दर्भति । दर्भिता । <<1823>> दृभ संदर्भे ॥ अयं तुदादावीदित् । <<1824>> श्रथ मोक्षणे । हिंसायां इत्येके । <<1825>> मी गतौ । माययति-मयति । मेता । <<1826>> ग्रन्थ बन्धने । ग्रन्थयति-ग्रन्थति । <<1827>> शीक आमर्षणे । <<1828>> चीक च । <<1829>> अर्द हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति । अर्दति । अर्दते । <<1830>> हिसि हिंसायाम् । हिंसयति । हिंसति । हिनस्तीति श्नमि गतम् । <<1831>> अर्ह पूजायाम् । आङः <<1832>> षद पद्यर्थे । आसादयति । आसीदति । पाघ्रा---2360 इति सीदादेशः । आसत्ता । आसात्सीत् । <<1833>> शुन्ध शौचकर्मणि । शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् । <<1834>> छद अपवारणे । स्वरितेत् । <<1835>> जुष परितर्कणे । परितर्कणमूहो हिंसा वा । परितर्पण इत्यन्ये । परितर्पणं परितृप्तिक्रिया । जोषयति । जोषति । प्रीतिसेवनयोर्जुषते इति तुदादौ । <<1836>> धूञ् कम्पने । णावित्यधिकृत्य ॥ ।
धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः (वा) ॥ धूनयति । धवति । धवते । केचित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्धुनातेरेव नुकमाहुः । धावयति । अयं स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च । स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च । स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा च कविरहस्ये ॥ धूनोतिचम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तिम् ॥ वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च । <<1837>> प्रीञ् तर्पणे ॥ प्रीणयति । धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु । प्राययति । प्रयति । प्रयते । <<1838>> श्रन्थ <<1839>> ग्रन्थ सन्दर्भे । <<1840>> आप्लृ लम्भने । आपयति । आपिपत् । आपति । आप्ता । आपत् । स्वरितेदयमित्येके । आपते । <<1841>> तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च दैर्घ्ये ॥ तानयति । वितानयति । तनति । वितनति । चन श्रद्धोपहननयोरित्येके । चानयति । चनति । <<1842>> वद संदेशवचने ॥ वादयति । स्वरितेत् । वदति । वदते । अनुदात्तेदित्येके । ववदतुः । ववदिथ । ववदे । वद्यात् । <<1843>> वच परिभाषणे । वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत् । <<1844>> मान पूजायाम् । मानयति । मानति । मानिता । विचारणे तु भौवादिको नित्यसन्नन्तः । स्तम्भे मानयते । इत्याकुस्मीयाः । मन्यते इति दिवादौ । मनुते इति तनादौ च । <<1845>> भू प्राप्तावात्मनेपदी । भावयते । भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति । <<1846>> गर्ह विनिन्दने । <<1847>> मार्ग अन्वेषणे । <<1848>> कठि शोके । उत्पर्वोऽयमुत्कण्ठायाम् । कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः । <<1849>> मृजू शौचालंकारयोः । मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्ष्टा । <<1850>> मृष तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते । मृष्यति मृष्यते इति दिवादौ । सेचने शपि मर्षति । <<1851>> धृष प्रहसने । धर्षयति । धर्षति । इत्याधृषीयाः ॥
अथादन्ताः ॥ <<1852>> कथ वाक्यप्रबन्धे । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्नवृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् । <<1853>> वर ईप्सायाम् । वरयति । वारयतीति गतम् । <<1854>> गण संख्याने । गणयति ॥

- (2573) **ई च गणः** <7-4-97>

गणेरभ्यासस्य ई स्याच्चाच्चङ्परे णौ । अजीगणत् । अजगणत् । <<1855>> शठ <<1856>> श्वठ सम्यगवभाषणे । <<1857>> पठ <<1858>> वठ ग्रन्थे । <<1859>> रह त्यागे । अररहत् । <<1860>> स्तन । <<1861>> गदी देवशब्दे । स्तनयति । गदयति अजगदत् । <<1862>> पत गतौ वा । वा णिजन्तः । वाऽदन्त इत्येके । आद्ये । पतयति । पतति । पतांचकार । अपतीत् । द्वितीये । पातयति । अपीपतत् । <<1863>> पष अनुपसर्गात् । गतावित्येव । पषयति । <<1864>> स्वर आक्षेपे । स्वरयति । <<1865>> रच प्रतियत्ने । रचयति । <<1866>> कल गतौ संख्याने च । <<1867>> चह परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च । <<1868>> मह पूजायाम् । महयति । महतीति शपि गतम् । <<1869>> सार <<1870>> कृप

<<1871>> श्रथ दौर्बल्ये । सारयति । कृपयति । श्रथयति । <<1872>> स्पृह ईप्सायाम् । <<1873>> भाम क्रोधे । अबभामत् । <<1874>> सूच पैशून्ये ॥ सूचयति । अषोपदेशत्वान्न षः । असूसुचत् । <<1875>> खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये । <<1876>> क्षोट क्षये । <<1877>> गोम उपलेपने । अजुगोमत् । <<1878>> कुमार क्रीडायाम् । अचुकुमारत् । <<1879>> शील उपधारणे । उपधारणमभ्यासः । <<1880>> साम सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमत् । <<1881>> वेल कालोपदेशे । वेलयति । काल इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति । <<1882>> पल्पूल लवनपवनयोः । <<1883>> वात सुखसेवनयोः । वातयति । अववातत् । <<1884>> गवेष मार्गणे । अजगवेषत् । <<1885>> वास उपसेवायाम् । <<1886>> निवास आच्छादने । अनिनिवासत् । <<1887>> भाज पृथक्कर्मणि । <<1888>> सभाज प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति । <<1889>> ऊन परिहाणे । ऊनयति । ओः पुयण्जि 2577 इति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजग्रहोलिङ्गं णिच्यच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कार्ये इति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेनाचिकीर्तदिति सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वं तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः । औननत् । माभवानूननत् । <<1890>> ध्वन शब्दे । अदध्वनत् । <<1891>> कूट परितापे । परिदाहे इत्यन्ये । <<1892>> सङ्केत <<1893>> ग्राम <<1894>> कुण <<1895>> गुण चामन्त्रणे । चात्कूटोऽपि । कूटयति । सङ्केतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति । पाठान्तरम् । <<1896>> केत श्रावणे निमन्त्रणे च । केतयति । अभिकेतयति । कुण गुण चामन्त्रणे । चकारात्केत । <<1897>> कूण सङ्कोचने इति । <<1898>> स्तेन चौर्ये ॥ अतिस्तेनत् ॥

आ गर्वादात्मनेपदिनः ॥ <<1899>> पद गतौ । पदयते । अपपदत । <<1900>> गृह ग्रहणे । गृहयते । <<1901>> मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृग्यतीति कण्ड्वादिः । <<1902>> कुह विस्मापने । <<1903>> शूर <<1904>> वीर विक्रान्तौ । <<1905>> स्थूल परिबृंहणे । स्थूलयते । अतुस्थूलत । <<1906>> अर्थ उपायाच्ञायाम् । अर्थयते । आर्तथत । <<1907>> सत्र सन्तानक्रियायाम् । अससत्रत । अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः । सिसत्रयिषते । <<1908>> गर्व माने ॥ गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्पः । धातेरन्त उदात्तो लिट्याम् च फलम् । एवमग्रेऽपि । इत्यागर्वीयाः ॥ <<1909>> सूत्र वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् । <<1910>> मूत्र प्रस्रवणे । मूत्रयति । मूत्रति । <<1911>> रूक्ष पारुष्ये । <<1912>> पार <<1913>> तीर कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् । <<1914>> पुट संसर्गे । पुटयति । <<1915>> धेकृ दर्शन इत्येके । अदिधेकत् । <<1916>> कत्र शैथिल्ये । कत्रयति । कत्रति । कर्तेत्यप्येके । कर्तयति । कर्तति ॥ (ग) प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् स्यादिष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाव-रभाव-टिलोप-विन्मतुब्लोप-यणादिलोपप्रस्थ-स्फाद्यादेश-भसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीपटत् । णौ चङि--2314 इत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेर्लोपो बलीयानिति स्थितम् । अपपटत् । (ग) तत्करोति तदाचष्टे ॥ पूर्वस्य प्रपञ्चः । करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः ॥ लडर्थस्त्वविक्षितः ॥ (ग) तेनातिक्रामति । अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति हस्तयति ॥ (ग) धातुरूपं च ॥ णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते ॥ चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम् ॥ । *आख्यानात्कृतसतदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति* (वा) ॥ कंसवधामाचष्टे कंसं घातयति । इह कंसं हन् इ इति स्थिते ॥

- (2574) **हनस्तोऽचिण्णलोः** <7-3-32>

हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णिल्वर्जे ञिति णिति । नन्वत्राङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाट्द्वित्वयोर्दोषः । किंच कुत्वतत्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः । कारकं च चात्कार्यम् । हेतुमण्णिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमण्णौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघतत् । (ग) कर्तृकरणाद्धात्वर्थे ॥ कर्तुव्यापारार्थयत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना हन्ति असयति । <<1917>> वल्क दर्शने । <<1918>> चित्र चित्रीकरणे । आलेख्यकरण इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने । चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते । चित्रयति । <<1919>> अंस समाघाते । <<1920>> वट विभाजने । <<1921>> लज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके । वाण्टयति । लञ्जयति । अदन्तेषु पाठबवलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लञ्जापयति । शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथापयति । गणापयतीत्यादि । <<1922>> मिश्र सम्पर्के । <<1923>> संग्राम युद्धे । अयमनुदात्तेत अकारप्रश्लेषात् । असंग्रामत । <<1924>> स्तोम श्लाघायाम् । अतुस्तोमत् । <<1925>> छिद्र कर्णभेदने । करणभेदन इत्यन्ये । कर्णेति धात्वन्तरमित्यन्ये । <<1926>> अन्ध दृष्ट्युपघाते । उपसंहार इत्यन्ये । आन्दधत् । <<1927>> दण्ड दण्डनिपातने । <<1928>> अङ्क पदे लक्षणे च । आञ्चकत् । <<1929>> अङ्ग च । आञ्जगत् । <<1930>> सुख <<1931>> दुःख तत्क्रियायाम् । <<1932>> रस आस्वादनस्नेहनयोः । <<1933>> व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् । <<1934>> रूप रूपक्रियायाम् । रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया । <<1935>> छेद द्वैधीकरणे । अचिच्छेदत् । <<1936>> छद अपवारण इत्येके । छादयति । <<1937>> लाभ प्रेरणे । <<1938>> व्रण गात्रविचूर्णने । <<1939>> वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः । बहुलमेतन्निदर्शनम् । अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकमन्येऽपि बोध्याः ॥ तद्यथा । <<1940>> पर्ण हरितभावे । अपपर्णत् । <<1941>> विष्क दर्शने । <<1942>> क्षिप प्रेरणे । <<1943>> वस निवासे । <<1944>> तुत्थ आवरणे ॥ एवमान्दोलयति । प्रेङ्खोलयति । विडम्बयति । अधीरयतीत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठितेभ्योऽपि क्वचित्स्वार्थेणिच् । रामो णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः ॥ (ग) णिङङ्गान्निरसने ॥ अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते ॥ (ग) श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ॥ श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वादयोलुप्यन्ते णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वतादीनां तेनातिक्रामति वा श्वेतयति । अश्वतरमाचष्टेऽश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः, तत्करोति गालोडयते । आह्वरयते । केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि ॥ (ग) पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥ णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु ॥ मास्तु पृच्छभाण्ड-2676 इति णिङ्विधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ॥

इति तिङन्तचुरादिप्रकरणम्

तिङन्तणिचप्रकरणम्

- (2575) **तत्प्रयोजको हेतुश्च** <1-4-55>

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥

- (2576) **हेतुमति च** <3-1-26>

प्रयोजकव्यापारेप्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । णिचश्च--2564 इति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयांबभूव ॥

- (2577) **ओः पुयण्ज्यपरे** <7-4-80>

  सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अबीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ॥

- (2578) **स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा** <7-1-81>

  एषामभायसोकारस्येत्वं वा स्यात्सन्यवर्णपरे धात्वपक्षे परे । असिस्रवत् । असुस्रवत् । नाग्लेपि--2572 इति ह्रस्वनिषेधः । अशशासत् । अडुढौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे । अचचकासत् । अग्लोपीति नुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ण्यन्ताण्णिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । णौचङि---2314 इति ह्रस्वः । ीर्घो लघोः 2318 । न चाग्लोपित्वाद्द्वयोरप्यसंभवः, ण्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् ॥

- (2579) **णौ च संश्चङोः** <6-1-31>

  सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात् । (प) संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति वचनात् संप्रसारणं पूर्वरूपम् । अशूशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिश्वयत् ॥

- (2580) **स्तम्भुसिवुसहां चङि** <8-3-116>

  उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षो न स्याच्चङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिशत् । बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वोऽद्वित्वात्प्रागेव । ओणेर्ऋदित्करणाल्लिङ्गात् । मा भवानिदिधित् । एजादावेधतौ विधानान्नेह वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधत् । न न्द्राः--- 2446 इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिदत् । आड्डिडत् । आर्चिचत् । उब्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधः । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः 2877 इति सूत्रे निपातनाद्दस्य वः । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये न न्द्राः 2446 इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु ततः प्राक् । दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औब्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह । अदिद्रपत् ॥

- (2581) **रभेरशब्लिटोः** <7-1-63>

  रभेर्नुम् स्यादचि न तु शब्लिटोः ॥

- (2582) **लभेश्च** <7-1-64>

  अररम्भत् । अललम्भत् । हेरचङि---2531 इति सूत्रे अचङीत्युक्तेः कुत्वं न । अजीहयत् । अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् 2566 । असस्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः ॥

- (2583) **विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः** <7-4-96>

  अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् । भ्राजभास-2565 इत्यादिनावोपधाह्रस्वः । अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् ॥ । काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥ ण्यन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठाः काण्यादयः षड्भाष्ये उक्ताः । हवायिवाणिलोटिलोप(च) यश्चत्वारोऽधिका न्यासे । वाणिलोठी अप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश । अचीकणत् । अचकाणत् ॥

- (2584) **स्वापेश्चङि** <6-1-18>

ण्यन्तस्य स्वापेश्चङि संप्रसारणं स्यात् । असूषुपत् ॥

- (2585) **शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्** <7-3-37>

 णौ परे । पुकोऽपवादः । शाययति । ह्वाययति ॥

- (2586) **ह्वः संप्रसारणम्** <6-1-32>

 सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः संप्रसारणं स्यात् । अजूहवत् । अजुहावत् ॥

- (2587) **लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य** <6-4-4>

 पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् । अर्तिह्री-- 2570 इति पुक् । अर्पयति । ह्रेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति ॥

- (2588) **तिष्ठतेरित्** <7-4-5>

 उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् ॥

- (2589) **जिघ्रतेर्वा** <7-4-6>

 अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् । उर्ऋत् 2567 । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । अवीवृतत् । अवर्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् ॥ । पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः ॥ पुकोऽपवादः । पालयति ॥

- (2590) **वो विधूनने जुक्** <7-3-38>

 वातेर्जुक्स्याण्णौ कम्पार्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति । विभाषा लीयतेः 2509 ॥

- (2591) **लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्याम् स्नेहविपातने** <7-3-39>

 लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावगमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति । विलाययति । विलालयति । विलापयति वा घृतम् । ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्वपक्षे नुक् न । स्नेहद्रवे किम् । लोहं विलापयति । विलाययति ॥ । प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्वमशिति वाच्यम् ॥

- (2592) **लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च** <1-3-70>

 लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यारदकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वार्तिकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः ॥

- (2593) **बिभेतेर्हेतुभये** <6-1-56>

 बिभेतेरेच आत्वं च स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् ॥

- (2594) **भीस्म्योर्हेतुभये** <1-3-68>

 ण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ । सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते ॥

- (2595) **भियो हेतुभये षुक्** <7-3-40>

  भी ई इतीकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात् णौ हेतुभये । भीषयते ॥

- (2596) **नित्यं स्मयतेः** <6-1-57>

  स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्याण्णौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयैनं भाययति । विस्माययति । कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति । मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा । मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्णौ शतेति व्याख्येयम् ॥

- (2597) **स्फायो वः** <7-3-41>

  णौ । स्फावयति ॥

- (2598) **शदेरगतौ तः** <7-3-42>

  शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु । गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥

- (2599) **रुहः पोऽन्यतरस्याम्** <7-3-43>

  णौ । रोपयति । रोहयति ॥

- (2600) **क्रीङ्जीनां णौ** <6-1-48>

  एषामेच आत्वं स्याण्णौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

- (2601) **णौ च संश्चङोः** <2-4-51>

  सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ्वा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

- (2602) **सिध्यतेरपारलौकिके** <6-1-49>

  ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्वं स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके

किम् । तापसः सिद्ध्यति । तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः ॥

- (2603) **प्रजने वीयतेः** <6-1-55>

  अस्यैच आत्वं वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । ऊदुपधाया गोहः 2364 । गूहयति ॥

- (2604) **दोषो णौ** <6-4-90>

  दुष इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्याण्णौ । दूषयति ॥

- (2605) **वा चित्तविरागे** <6-4-91>

विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ॥ मितां ह्रस्वः ॥ भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः । घटयति । जनीजॄष् । जनयति । जरयति । जॄणातेस्तु । जारयति ॥ । रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः ॥ मृगरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् । मृगेति किम् । रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगांस्तृणादानेन । चुरादिषु ज्ञपादिश्चित्र् । चिस्फुरोर्णौ 2569 चपयति । चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु । चापयति । चाययति । स्फारयति । स्फोरयति । अपुस्फुरत् । अपुस्फरत् ॥

- (2606) **उभौ साभ्यासस्य** <8-4-21>

  साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् ॥

- (2607) **णौ गमिरबोधने** <2-4-46>

  इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति ॥ *इण्वदिकः* (वा) ॥ अधिगमयति ।हनस्तोऽचिण्णलोः 2574 । हो हन्तेः-- 358 इति कुत्वम् । घातयति । ईर्ष्ययति ॥ । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् । तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीयेतु अजादेर्द्वितीयस्य 2176 इत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्यियत् । ऐर्षिष्यत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादेः शेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमण्णौ शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ॥

इति तिङन्तणिच्प्रकरणम्

तिङन्तसन्प्रकरणम्

- (2608) **धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा** <3-1-7>

  इषिकर्मणः इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । सन्यतः 2317 । पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात्किम् । शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । लुङ्सनोर्घस्लृ 2427 एकाच उपदेशे--- 2246 इति नेट् । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति जिघत्सति ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति यिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्यियिषति । ईर्ष्यिषिषति ॥

- (2609) **रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च** <1-2-8>

  एभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः । रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति ॥

- (2610) **सनि ग्रहगुहोश्च** <7-2-12>

  ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्न स्यात् । ग्रहिज्या--- 2412 इति संप्रसारणम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्ढष्भावः । जिघृक्षति । सुषुप्सति ॥

- (2611) **किरश्च पञ्चभ्यः** <7-2-75>

कॄ गॄ दृङ् धृङ् प्रच्छ् एभ्यः सन इट् स्यात् ॥ पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति ॥ । अत्रेटो दीर्घो नेष्टः ॥ दिदरिषते । दिधरिषते । कथमुद्दिधीर्षुरिति । भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण ॥

- (2612) **इको झल्** <1-2-9>

इगन्ताज्झलादिः सन् कित्स्यात् । बुभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति दिदीषते । एज्विषयत्वाभावात् मीनातिमिनोति-- 2508 इत्यात्वं न । अत एव सनि मीमा--2623 इति सूत्रे माधातोः पृथङ्मीग्रहणं कृतम् ॥

- (2613) **हलन्ताच्च** <1-2-10>

इक्समीपाद्धलः परो झलादि सन् कित्स्यात् । गुहू । जुघुक्षति । बिभित्सति । इकः किम् । यियक्षते । झल्किम् । विवर्धिषते । हल्ग्रहणं जातिपरम् । तृन्हू । तितृक्षति । तितृंहिषति ॥

- (2614) **अज्झनगमां सनि** <6-4-16>

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । सन्लिटोर्जेः 2331 जिगीषति । विभाषा चेः 2525 चिकीषति । चिचीषति । जिघांसति ॥

- (2615) **सनि च** <2-4-47>

इणो गमिः स्यात्सनि ने तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति ॥ इण्वदिकः ॥ अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । परस्मैपदेषु इत्युक्तेर्नेट् । झलादौ सनि इति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । संजिगंसते ॥

- (2616) **इङश्च** <2-4-48>

इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥

- (2617) **रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च** <1-2-26>

उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादे रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् 2344 । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । रुरुचिषते । रुरोचिषते । लिलिखिषति । रलः किम् । दिदेविषति । व्युपधात्किम् । विवर्तिषते । हलादेः किम् । एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेर्ऋदित्करणस्य सामान्यापेक्षाज्ञापकत्वत् ॥

- (2618) **सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्** <7-2-49>

इवान्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात् । इडभावे हलन्ताच्च 2613 इति कित्वम् । छ्वोः--2561 इति वस्य ऊठ् । यण् द्वित्वम् । दुद्यूषति । दिदेविषति । स्तौतिण्योरेव---2627 इति वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुस्यूषति । सिसेविषति ॥

- (2619) **आप्ज्ञप्यृधामीत्** <7-4-55>

एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि ॥

- (2620) **अत्र लोपोऽभ्यासस्य** <7-4-58>

  सनिमीमा--- 2623 इत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्तुमिच्छति ईप्सति । अर्धितुमिच्छति । रपरत्वम् । चर्त्वम् । ईर्त्सति । अर्दिधिषति । बिभ्रज्जिषति । बिभर्जिषति । बिभ्रक्षति । बिभर्क्षति ॥

- (2621) **दम्भ इच्च** <7-4-56>

  दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । हलन्ताच्च 2613 इत्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्त्वान्नलोपः । धिप्सति । धीप्सति । दिदम्भिषति । शिश्रीषति । शिश्रयिषति । उदोष्ठ्यपूर्वस्य 2494 । सुस्वूर्षति । सिस्वरिषति । युयूषति । यियविषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनुविषति । ऊर्णुनविषति । न च परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । द्विर्वचनेचि 2343 इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशमनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् ॥ (प) कार्यमनुभवन्हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते न त्वननुभवन्नपि ॥ न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । बुभूर्षति । बिभरिषति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञकः पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे इको झल् 2612 इति कित्त्वान्न गुणः । अज्झन--2614 इति दीर्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । आप्ज्ञप्--2619 इति ईत् । ज्ञीप्सति । जिज्ञपयिषति । अमितस्तु । जिज्ञापयिषति । जनसन--- 2504 इत्यात्वम् । सिषासति । सिसनिषति ॥ । तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः ॥

- (2622) **तनोतेर्विभाषा** <6-4-17>

  अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति । तितंसति । तितनिषति ॥ । आशङ्कायां सन्वक्तव्यः ॥ श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ॥

- (2623) **सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्** <7-4-54>

  एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । स्कोः--380 इति सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । डुमिञ् मीञ् आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरुपत्वाविशेषादिस् । सः सि --2342 इति तः । मित्सति । दोदाणोः । दित्सति । देङ् । दित्सते । दाञ् । दित्सति । दित्सते । धेट् । धित्सति । धाञ् । धित्सति । धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शकि । शिक्षति । शक मर्षण इति दिवादिः । स्वरितेत् । शिक्षति । शिक्षते । पित्सते ॥ । *राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः* (वा) ॥ रित्सति । हिंसायां किम् । आरिरात्सति ॥

- (2624) **मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा** <7-4-57>

  सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः ।न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः 2348 । विवृत्सति । तङि तु । विवर्तिषते । सेऽसिचि--- 2506 इति वेट् । निनर्तिषति । निनृत्सति ॥

- (2625) **इट् सनि वा** <7-2-41>

  वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च सन इड्वा स्यात् । तितरिषति । तितरीषति । तितीर्षति । विवरिषति । विवरीषति । वुवूर्षति । वृङ् । वुवूर्षते । विवरिषते । दुध्वूर्षति ॥

- (2626) **स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि** <7-2-74>

स्मि पूङ् ऋ अञ्जू अश् एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । इह रिस्शब्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगात् ्विर्वचनेऽचि--2243 इति न प्रवर्तते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । उभौ साभ्यासस्य 2606 । प्राणिणिषति । उच्छेस्तुक् । चुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति चछाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम् । हलादिः शेषः 2179 । उचिच्छिषति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः इति त्वनित्यम् । च्छ्वोः-- 2561 इति सतुग्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा । णौ च संश्चङोः--2579 इति सूत्राभ्यामिङो गाङ् श्वयतेः संप्रसारणं च वा । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति । शुशावयिषति । ह्वः संप्रसारणम् 2586 जुहावयिषति ।

णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति । चुक्षाययिषति । ओः पुयण्ज्यपरे 2577 । पिपावयिषति । बिभावयिषति । जिजाययिषति । पुयण्जि किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति । स्रवति---2578 इतीत्वं वा । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषतीत्यादि । अपर इत्येव । शुश्रूषते ॥

- (2627) **स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्** <8-3-61>

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात्षभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । द्युतिस्वाप्योः---2344 इत्युत्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् । सिसिक्षति । उपसर्गात्तु स्थादिष्वभ्यासेन च --2277 इति षत्वम् । परिषिषिक्षचि । षणि किम् । तिष्ठासति । सुषुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः । इण् । प्रतीषिषति । इक् । अधीषिषति ॥

- (2628) **सः स्विदिस्वदिसहीनां च** <8-3-62>

अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । स्थादिष्वभ्यासेनेति नियमान्नेह । अभिसुसूषति । शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न नसिष्यते ॥ (भाष्यं) । शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न, तेन शालीये भव इति वाक्यमेव । न तु छान्ताच्छः । सरूपः किम् । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः । आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः । अण्णन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सपरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुबन्तान्मतुप् न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तात्सन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

इति तिङन्तसन्प्रकरणम्

तिङन्तयङ्प्रकरणम्

- (2629) **धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्** <3-1-22>

पौनः पुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् ॥

- (2630) **गुणो यङ्लुको** <7-4-82>

अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । सनाद्यन्ताः---2604 इति धातुत्वाल्लडादयः । ङिदसन्तात्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयांचक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः किम् । आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन ब्रुवो वचिः--2453 इत्यादि । एकाचः किम् । पुनः पुनर्जागर्ति । हलादेः किम् ।

भृशमीक्षते । भृशं रोचते शोभते इत्यत्र यङ्गेति भाष्यम् । पौनः पुन्ये तु स्यादेव । रोरुच्यते । शोशुभ्यते ॥ *सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः* (वा) ॥ आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । अनेकात्त्वेनाषोपदेशत्वात्षत्वं न । मोमूत्र्यते ॥

- (2631) **यस्य हलः** <6-4-49>

यस्येति संघातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य 44 । अतो लोपः 2308 । सोसूचांचक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता ॥

- (2632) **दीर्घोऽकितः** <7-4-83>

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । अटाट्यते ॥

- (2633) **यङि च** <7-4-30>

अर्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरार्यते इति भाष्योदाहरणात् । अरारिता । अशाशिता । ऊर्णोनूयते । बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्तवान्नोपधागुणः । बेभिदिता ॥

- (2634) **नित्यं कौटिल्ये गतौ** <3-1-23>

गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ॥

- (2635) **लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्** <3-1-24>

एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते ॥

- (2636) **चरफलोश्च** <7-4-87>

अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते ॥ स च पदान्तवद्वाच्यः । वा पदान्तस्य 125 इति यथा स्यात् ॥

- (2637) **उत्परस्यातः** <7-4-88>

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । हलि च 354 इति दीर्घः । चञ्चूर्यते । चंचूर्यते । पम्फुल्यते । पंफुल्यते ॥

- (2638) **जपजभदहदशभञ्जपशां च** <7-4-86>

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति । जञ्जप्यते इत्यादि ॥

- (2639) **ग्रो यङि** <8-2-20>

गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितं गिलति । जेगिल्यते । घुमास्था---2462 इतीत्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेषीयते । विभाषा श्वेः 2420 । शोशूयते । शेश्वीयते । यङि च 2623 । सास्मर्यते । रीङृतः 1234 । चेक्रीयते । सुट् । संचेस्क्रीयते ॥

- (2640) **सिचो यङि** <8-3-112>

सिचः सस्य षो न स्याद्यङि । निसेसिच्यते ॥

- (2641) **न कवतेर्यङि** <7-4-63>

कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु चोकूयते ॥

- (2642) **नीग्वञ्चूस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम्** <7-4-84>

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यते इत्यादि ॥

- (2643) **नुगतोऽनुनासिकान्तस्य** <7-4-85>

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुकानुस्वारो लक्ष्यत इत्युक्तम् । यँय्यम्यते । यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे । बाभाम्यते । ये विभाषा 2319 । जाजायते । जञ्जन्यते ॥ । हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः । जेघ्नीयते । हिंसायां किम् । जङ्घन्यते ॥

- (2644) **रीगृदुपधस्य च** <7-4-90>

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्यते । क्षुभ्नादित्वान्न णः । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीक्लृप्यते ॥ । रीगृत्वत इति वक्तव्यम् ॥ वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते ॥

- (2645) **स्वपिस्यमिव्येञां यङि** <6-1-19>

संप्रसारणं स्याद्यङि । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥

- (2646) **न वशः** <6-1-20>

वावश्यते ॥

- (2647) **चायः की** <6-1-21>

चेकीयते ॥

- (2648) **ई घ्राध्मोः** <7-4-31>

जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥

- (2649) **अयङ् यि क्ङिति** <7-4-22>

शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । डोढौक्यते । तोत्रौक्यते ॥

इति तिङन्तयङ्प्रकरणम्

तिङन्तयङ्लुक्प्रकरणम्

- (2650) **यङोऽचि च** <2-4-74>

यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः । शेषात्कर्तरि---2149 इति परस्मैपदम् । अनुदात्तङित---2157 इति तु न । ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अत एव सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र अत्वसन्तस्य--425 इति दीर्घो न । येऽपि स्पर्धशीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योपि न । अनुदात्तङित--2157 । इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च (प) श्तिपा शपेति निषेधात् । अत एव श्यन्नादयो न । गणेन निर्देशात् । किंतु शबेव । चर्करीतं चेत्यादादौ पाठाच्छपो लुक् ॥

- (2651) **यङो वा** <7-3-94>

यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईड्वा स्यात् । भुसुवोः--2224 इति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । बोभूतु तेतिक्ते 3596 इति छन्दसि निपातनात् । अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुकि अप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् । (प) प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम् इति सिद्धान्तात् । बोभवीति । बोभोति । बोभूतः । बोभुवति । बोभवांचकार । बोभविता । अबोभवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । गातिस्था---2223 इति सिचो लुक् । यङो वा---2651 इतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्वुक् । अबोभूवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस् । नित्यत्वाद्रुक् । अबोभूवुः । अबोभविष्यदित्यादि । पास्पर्धीति । पास्पर्धि । पास्पर्धः । पास्पर्धति । पास्पर्त्सि । हुझल्भ्यो हेर्धिः 2425 । पास्पर्धि । लङ् । अपास्पतर् । अपास्पदर् । सिपि दश्च 2468 इति रुत्वपक्षे रो रि 173 । अपास्पाः । जागाद्धि । जाधात्सि । अजाघात् । सिपि रुत्वपक्षे । अजाघाः । नाथृ । नानात्ति । नानात्तः । दध । दादद्धिः । दाधत्सि । अदाधत् । अदादद्धाम् । अदादधुः । अदाधः । अदाधत् । लुङि । अदादाधीत् । अदादधीत् । चोस्कुन्दीति । चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः । मोमुदीति । मोमोत्ति । मोमोदांचकार । मोमोदिता । अमोमुदीत् । अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः । अमोमोः । अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् । चोकूर्ति । चोकूर्दीति । लङ् तिप् । अचोकूतर् । अचोकूर्दीत् । सिप्पक्षे । अचोकूः । अचोखूः । अजोगूः । वनीवञ्चीति । वनीवङ्क्ति । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् । जङ्गमीति । जङ्गन्ति । अनुदात्तोपदेश---2428 इत्यनुनासिकलोपः । जङ्गन्तः । जङ्ग्मति । म्वोश्च 2309 । जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । एकाज्ग्रहणेनोक्तत्वान्नेण्निषेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि ॥मो नो धातोः 341 अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ् । हम्यन्त--2299 इति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्युङ्लुक् । अभ्यासाच्च 2430 इति कुत्वं यद्यपि हो हन्तेः 358 इत्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितं, तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । श्तिपा शपेति निषेधस्तवनित्यः गुणो यङ्लुकोः 2630 इति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । जङ्घनीति । जङ्घन्ति । जङ्घतः । जङ्घ्नति । जङ्घनिता । श्तिपा निर्देशाज्जादेशो न । जङ्घहि । अजङ्घनीत् । अजङ्घन् । जङ्घन्यात् । आशिषि तु । वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति । स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् । तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम् । बहुव्रीहिबलात् । आङ्पूर्वात्तु आङो यमहनः 2695 इत्यात्मनेपदम् । आजङ्घते इत्यादि । उत्परस्य---2637 इति तपरत्वान्न गुणः । हलि च 354 इति दीर्घस्तु स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् । चञ्चुरीति । चञ्चूर्ति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति । अचञ्चूरीत् । अचञ्चूः । चङ्खनीति । चङ्खन्ति । जनसन---2504 इत्यात्वम् । चङ्खातः । गमहन---2363 इत्युपधालोपः । चङ्ख्नति । चङ्खाहि । चङ्खनानि । अचङ्खनीत् । अचङ्खन् । अचङ्खाताम् । अचङ्ख्नुः । ये विभाषा 2319 । चङ्खायात् । चङ्खन्यात् । अचङ्खनीत् । अचङ्खानीत् । उतो वृद्धिः 2443 इत्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरुतोवृद्धिर्न । योयोति । योयवीति । अयोयवीत् । अयोयोत् । योयुयात् । आशिषि

दीर्घः । योयूयात् । अयोयावीत् । नोनवीति । नोनोति । जाहेति । जाहाति । ई हल्यघोः 2497 । जाहीतः । इह जहातेश्च 2498 आच हौ 2499 लोपो यि 2500 घुमास्था--2462 एर्लिङि---2374 इत्येते पञ्चापि न

भवन्ति । श्तिपा निर्देशात् । जाहति । जाहासि । जाहेषि । जाहीथः । जाहीथ । जाहीति । अजाहेत् । अजाहात् । अजाहीताम् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् स्वपिस्यमि--2645 इत्युत्वं न । रुदादिभ्यः ---2464 इति गणनिर्दिष्टत्वादिण्न । सास्वपीति । सास्वप्ति । सास्वप्तः । सास्वपति । असास्वपीत् । असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु वचिस्वपि---2409 इत्युत्वम् । सासुप्यात् । असास्वापीत् । असास्वपीत् ॥

- (2652) **रुग्रिकौ च लुकि** <7-4-91>

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि ॥

- (2653) **ऋतश्च** <7-4-92>

ऋदन्ताद्धातोरपि तथा । वर्वृतीति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । वर्वर्ति । वरिवर्ति । वरीवर्ति । वर्वृतः 3 । वर्वृतति 3 । वर्वर्तामास 3 । वर्वर्तिता । गणनिर्दिष्टत्वात् न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः 2348 इति न । वर्वर्तिष्यति 3 । अवर्वृतीत् 3 । अवर्वतर् 3 । सिपि दश्च 2468 इति रुत्वपक्षे रो रि 173 । अवर्वाः 3 । गणनिर्दिष्टत्वादङ् न । अवर्वर्तीत् । चर्करीति 3 । चर्कर्ति । चरिकर्ति । चरीकर्ति । चर्कृतः 3 । चर्क्रति 3 । चर्करांचकार 3 । चर्करिता 3 । अचर्करीत् । अचर्कः 3 । चर्कृयात् 3 । आशिषि रिङ् । चर्क्रियात् 3 । अचर्कारीत् 3 । ऋतश्च 2653 इति तपरत्वान्नेह । कॄ विक्षेपे । चाकर्ति । तातर्ति । तातीर्तः । तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतातरीत् । अतातः । अतातीर्ताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अतातारिष्टामित्यादि । अर्तेर्यङलुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्वं रपरत्वम् । हलादिः शेषः 2179 । रुक् । रिग्रीकोस्तु अभ्यासस्यासवर्णे 2290 इति इयङ् । अरर्ति । अरियर्ति । अरियर्ति । अररीति । अरियरीति । अर्ऋतः । अरियृतः । झि अत् । यण् । रुको रोरि 1731 इति लोपः । न च तस्मिन् कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधात् । आरति । अरिय्रति । लिङि श्तिपा निर्देशात् गुणोऽर्ति--2380 इति गुणो न । रिङ् । रलोपः । दीर्घः । आरियात् । अरिय्रियात् । अरारीत् । आरियारीत् । गृहू ग्रहणे । जर्गृहीति 3 । जर्गर्ढि 3 । जर्गृढः 3 । जर्गृहति 3 । अजर्घटर् 3 । गृह्णातेस्तु । जाग्रहीति । जाग्राढि ॥ तसादौ ङिन्निमित्तं संप्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्नरुगादयः । जागृढः । जागृहति । जाग्रहीषि । जाघ्रक्षि । लुटि । जाग्रहिता । ग्रहोऽलिटि 2562 इति दीर्घस्तु न । तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः । माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम् । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । जर्गृधीति 3 । जर्गर्द्धि 3 । जर्गृद्धः 3 । जर्गृधति 3 । जर्गृधीषि 3 । जर्घर्त्सि 3 । अजर्गृधीत् 3 । ईडभावे गुणः । हल्ङ्यादिलोपः । भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । अजर्घतर् 3 । अजर्गृद्धाम् 3 । सिपि दश्च 2668 इति पक्षे रुत्वम् । अजर्घाः 3 । अजर्गर्धीत् 3 । अजर्गर्धिष्टाम् 3 । पाप्रच्छीति । पाप्रष्टि । तसादौ ग्रहिज्या---2412 इति संप्रसारणं न भवति । श्तिपा निर्देशात्. च्छ्वोः शूड्---2561 इति शः । व्रश्च---294 इति षः । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छ्वः । पाप्रश्मः । यकारवकारान्तानां तूठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्तीति च्छ्वोः--2561 इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कैयटेन च स्पष्टीकृतम् । इदं च्छ्वोः--2561 इति यत्रोठ् तद्विषयकम् । ज्वरत्वर---2564 इत्यूठ्भाविनोः स्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यं माधवादिसंमतं च । मव्य बन्धने । अयं यान्त ऊठ्भावी । तेवृ देवृ देवने इत्यादयो वान्ताः । हय गतौ । जाहयीति । जाहति । जाहतः । जाहयति । जाहयीषि । जाहसि । वलि लोपे यञादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । हर्य गतिकान्त्योः । जाहर्यीति । जाहर्ति । जाहर्तः । जाहर्यति । लोटि । जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्युः । मव बन्धने ॥

- (2654) **ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च** <6-4-20>

ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र क्ङितीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि कृते ओतुरिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तेते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुणः । मामोति । मामवीति । मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामोः । णमामवम् । अमामाव । अमामूम । तुर्वी हिंसायाम् । तोतूर्वीति ॥

- (2655) **राल्लोपः** <6-4-21>

रेफात्परयोश्छ्वोर्लोपः स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोपः । लघूपधगुणः ॥

- (2656) **न धातुलोप आर्धधातुके** <1-1-4>

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः इति नेह निषेधः । तिबादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति ।हलि च 354 इति दीर्घः । तोतूर्तः । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । मुर्छा । मोमूर्च्छीति । मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्छतीत्यादि । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी । वेवीयते । अस्य यङ्लुङ्नास्ति । लुकापहारे विषयत्वाभावेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥

इति तिङन्तयङ्लुक्प्रकरणम्

तिङन्तनामधातुप्रकरणम्

- (2657) **सुप आत्मनः क्यच्** <3-1-8>

इषिकर्मण एषितृसंबन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् ॥

- (2658) **क्यचि च** <7-4-33>

अस्य ईत्स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्तो यि प्रत्यये 63 । गव्यति । नाव्यति । लोपः शाकल्यस्य 67 इति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि ॥

- (2659) **नः क्ये** <1-4-15>

क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न । गव्यांचकार । गव्यिता । नाव्यांचकार । नाव्यिता । नलोपः । राजीयति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च 1373 । त्वद्यति । मद्यति । एकार्थयोरित्येव । युष्मद्यति । अस्मद्यति । हलि च 354 । गीर्यति । पूर्यति । धातोरित्येव । नेह । दिवमिच्छति । दिव्यति । इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवेनोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्गिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव । अदस्यति । रीङ्तः 1234 । कर्त्रीयति । क्यच्व्योश्च 2119 । गर्गीयति । वाच्यति । अकृत्सार्व-- 2298 इति दीर्घः । कवीयति । समिध्यति ॥

- (2660) **क्यस्य विभाषा** <6-4-50>

हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य 44 । अतो लोपः 2308 । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न । समिधिता । समिध्यिता ॥ *मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न* (वा) ॥ किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ॥

- (2661) **अशनायोदनयधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु** <7-4-34>

  क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥

- (2662) **अश्वक्षीरवृषलवणानामात्प्रीतौ क्यचि** <7-1-51>

  एषां क्यचि असुगागमः स्यात् ॥ । अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायाम् ॥ क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः ॥ । सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ ॥ दधिस्यति । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्यवस्यति ॥

- (2663) **काम्यच्च** <3-1-9>

  उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य हलः 2631इति लोपो न । अनर्थकत्वात् । यस्येति संघातग्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किंकाम्यति । स्वःकाम्यति ॥

- (2664) **उपमानादाचारे** <3-1-10>

  उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ । अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रसादे ॥

- (2665) **कर्तुः क्यङ् सलोपश्च** <3-1-11>

  उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः ॥ । ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया ॥ कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजः शब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । अस्मद्यते । क्यङ् मानिनोश्च 837 । कुमारीवाचरति । कुमारायते । हरिणीवाचरति । हरितायते । गुर्वीव गुरूयते । सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्वीमृद्वाविव पट्वीमृदूयते ॥ न कोपधायाः 838 । पाचिकायते ॥ । आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः ॥ वाग्रहणात्क्यङपि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः ।

क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनानिकत्वं चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तङ् । अगल्भते । क्लीबते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसंभवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भांचक्रे । क्लीबांचक्रे । होडांचक्रे । वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः । तङ् नेति तूचितम् ॥ । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः ॥ पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासञ्जानार्थं, तत्र क्विबनूद्यते । प्रादिपदिकग्रहणादिह सुप इति न संबध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतो गुणे 191 इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति । अतः अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे 191 । अत आदेः 2248 इति दीर्घः । णल् औ वृद्धिः । अतुसादिषु तु आतो लोप इटि च 2372 इत्यालोपः । मालेवाचरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप् । मालांचकार । लङि । अमालात् । अत्र हल्ङ्यादिलोपो न । ङीसाहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङि कवीयात् । सिचिर्वृद्धिः-- 2297 इत्यत्र धातौरित्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवायीत् । श्रीरिव । श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र गातिस्था 2223 इति, भुवो वुक् 2174 इति, भवतेरः 2181 इति च न भवन्ति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । बुभाव । अभावीत् । द्रुरिव द्रवति । णिश्रि-- 2312 इति चङ् न । अद्रावीत् ॥

- (2666) **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** <6-4-15>

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ च क्ङिति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति । मथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिवदेवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । क इव कति । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु ण्यल्लोपाविति वचनात् णलि वृद्धिं बाधित्वाऽतो लोपाच्चक इति रूपमाह । स्व इव स्वति । सस्वौ । सस्व । यत्तु स्वामी स्वांचकरेति तदनाकरमेव ॥

- (2667) **भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः** <3-1-12>

अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते । अच्वेरिति पर्युदासबलादभूततद्भाव इति लब्धम् । तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् । अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ संग्राम युद्धे इति पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकम् । तस्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः । तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति । उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते इति । तेन मनश्शब्दात्प्रागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एवं चावागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं आ ऊढः ओढः स इवाचर्य ओढायित्वा । अत्र उन्मनाय्य अवगल्भ्येतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठं वार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम् । तथा हि ॥ । उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः ॥ उसि ओमाङोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्रामैच्छत् । औस्रीयत् । औङ्कारीयत् । औढीयत् । आटश्च 269 इति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षाष्टे स्थितम् ॥

- (2668) **लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्** <3-1-13>

लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् ॥

- (2669) **वा क्यषः** <1-3-90>

क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति लोहितायते । अत्राच्वेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणं न तु डाचोऽसंभवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम् । तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् ॥ । लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति । न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत

उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति । पटपटायते । कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच् । डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तुलोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च । मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥1 ॥ इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पददवयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति । लोहिनीयते ॥

- (2670) **कष्टाय क्रमणे** <3-1-14>

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ । सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् ॥ कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते । कक्षायते इत्यादि ॥

- (2671) **कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः** <3-1-15>

रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनीयां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते ॥ । *हनुचलन इति वक्तव्यम्* (वा) ॥ चर्वितस्याकृष्यपुनश्चर्वण इत्यर्थः । नेह कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्थः । तदश्नातीत्यर्थं इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थं इति न्यासकारहरदत्तौ ॥ । तपसः परस्मैपदं च ॥ तपश्चरति तपस्यति ॥

- (2672) **बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने** <3-1-16>

आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्मायते ॥ । फेनाच्चेति वाच्यम् ॥ फेनायते ॥

- (2673) **शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे** <3-1-17>

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च ॥ सुदिनायते ॥

- (2674) **सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्** <3-1-18>

सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेवचेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते । कर्तृग्रहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते ॥

- (2675) **नमो वरिवश्चित्रङः क्यच्** <3-1-29>

करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥

- (2676) **पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्** <3-1-20>

। *पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च* (वा) ॥ विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ । भाण्डात्समाचयने ॥ संभाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । समवभाण्डत ॥ । चीवरादर्जने परिधाने च ॥ संचीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति । परिधत्ते वेत्यर्थः ॥

- (2677) **मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्** <3-1-21>

कृञर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति ॥ । *व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः* (वा) ॥ पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति ॥ । वस्त्रात्समाच्छादने ॥ संवस्त्रयति ॥ । *हल्यादिभ्यो ग्रहणे* (वा) ॥ हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते ॥ हलिं कलिं वा गृह्णाति । हलयति । कलयति । महद्धलं हलिः । परत्वाद्वृद्धौ सत्यामपीष्ठवद्भावेन अगेव लुप्यते । अतः सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति । कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः सत्यापपाश----2563 इत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धेः केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्य आपुगर्थम् । केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति ॥ । *अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः* (वा) ॥ अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरूपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभियाति अभिषेणयति ।

उपसर्गात्सुनोति---2270 इति षः । अभ्यषेणयत् । प्राक्सितात्--2276 इति षः । अभिषिषेणयिषति । स्थादिष्वभ्यासेन च---2277 इति षः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । त्वच संवरणे घः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । वर्मणा संनह्यति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति । इष्ठवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । पृथुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत् । अपप्रथत् । मृदुम् म्रदयति । अम्म्रदत् । भृशं कृशं दृढम् । भ्रशयति । क्रशयति । द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् । परिव्रढत् । ऊढिमाख्यत् द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनित्यमित्युक्तम् । ढि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिढत् । ऊढमाख्यत् । औजढत् । औडढत् । ओः पुयण्जि--2577 इति सूत्रे वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम् । द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति ऊनयतावुक्तम् । प्रकृत्यैकाच् 2010 । वृद्धिपुकौ । स्वापयति । त्वां मां वाऽऽचष्टे त्वापयति । मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः वृद्धिः पुक् । त्वादयति । मादयतीति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाच् 2010 इति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रोष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति । अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । नस्तद्धिते 679 इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न येन नाप्राप्तिन्यायेन टेः 1786 इत्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वाकत्संप्रसारणम् । अन्ये तु । नस्तद्धिते 679 इति नेहातिदिश्यते । इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वात् । टेः 1786 इत्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे । विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारणं नेत्येके । संप्रासारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्संप्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् । टिलोपः । विदयतीत्यपरे । उदञ्चामाचष्टे उदीचयति ॥ उदैचिचत् । प्रत्यञ्चम् । प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । इकोऽसवर्णे--91 इति प्रकृतिभावपक्षे । प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । समिअचिचत् । तिर्यञ्चामाष्टे तिराययति । अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेमनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । असिद्धवदत्र-- 2183 इति चिणो लुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनष्टिलोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्यग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्र्यञ्चमाचष्टे साध्राययति । अससध्रायत् । विष्वद्यञ्चम् । अविविष्वद्रायत् । देवद्र्यञ्चम् देवद्राययति । अदिदेवद्रायत् । अदद्र्यञ्चम् । अददद्रायत् । अदमुयञ्चम् । अदमुआययति । आददमुआयत् । अमुमुयञ्चम् । अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआययत् । भुवम् भावयति । अबीभवत् । भ्रुवम् अबुभ्रवत् । श्रियम् अशिश्रयत् । गाम् अजूगवत् । रायम् अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वश्वम् स्वाशश्वत् । स्वः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । स्वयति । असस्वत् । असिस्वत् । बहून् भावयति । बहयतीत्यन्ये विन्मतोरिति लुक् । स्रग्विणम् स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्रययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीत् । पयसयति । इह टिलेपो न । तदपवादस्य लुकः प्रवृत्तत्वात् । स्थूलं स्थवयति । दूरं दवयति । कथं तर्हि दूरयत्यवनते विवस्वतीति । दूरमतति अयते वा दूरात् । दूरातं कूर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति कनयति । युवाल्पयोः--2019 इति वा कन् । अन्तिकं नेदयति । बाढं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह श्रज्यौ न । उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । वर्षयति । प्रियं प्रापयति । स्फिरं स्फापयति । उरुं वरयति । वारयति । बहुलं बंहयति । गुरुं गरयति । तृप्रं त्रापयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ॥

इति तिङन्तनामधातुप्रकरणम्

तिङन्तकण्ड्वादिप्रकरणम्

- (2678) **कण्ड्वादिभ्यो यक्** <3-1-27>

एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । धातुभ्यः किम् । प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ड्वादयः धातवः प्रातिपदिकानि च । <<1945>> कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । <<1946>> मन्तु अपराधे । रोष इत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु ञितमाह । मन्तूयते । <<1947>> वल्गु पूजामाधुर्ययोः । वल्गूयति । <<1948>> असु उपतापे । असू । असूञ् । इत्येके । अस्यति । असूयति । असूयते । <<1949>> लेट् <<1950>> लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च । दीप्तावित्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता । <<1951>> लेला दीप्तौ । <<1952>> इरस् <<1953>> इरज् <<1954>> इरञ् ईर्ष्यायाम् ॥ इरस्यति । इरज्यति । हलि च 354 इति दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते । <<1955>> उषस् प्रभातीभावे । <<1956>> वेद धौर्त्ये स्वप्ने च । <<1957>> मेधा आशुग्रहणे ॥ मेधायति । <<1958>> कुषुभ क्षेपे ॥ कुषुभ्यति । <<1959>> मगध परिवेष्टने । नीचदास्य इत्यन्ये ॥ <<1960>> तन्तस् <<1961>> पम्पस् दुःखे । <<1962>> सुख <<1963>> दुःख तत्क्रियायाम् । सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः । <<1964>> सपर पूजायाम् । <<1965>> अरर आराकर्मणि <<1966>> भिषजू चिकित्सायाम् । <<1967>> भिष्णज् उपसेवायाम् । <<1968>> इषुध शरधारणे । <<1969>> चरण <<1970>> वरण गतौ । <<1971>> चुरण चौर्ये । <<1972>> तुरण त्वरायाम् । <<1973>> भुरण धारणपोपणयोः । <<1974>> गद्गद वाक्स्खलने । <<1975>> एला <<1976>> केला <<1977>> खेला विलासे । <<1978>> इलेत्यन्ये । <<1979>> लेखा

स्खलने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । <<1980>> लिट अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति । <<1981>> लाट जीवने । <<1982>> ह्णीङ् रोषणे लज्जायां च । <<1983>> महीङ् पूजायाम् । महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः । <<1984>> रेखा श्लाघासादनयोः । <<1985>> द्रवस् परितापपरिचरणयोः । <<1986>> तिरस् अन्तर्धौ । <<1987>> अगद नीरोगत्वे । <<1988>> उरस् बलार्थः । उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः । <<1989>> तरण गतौ । <<1990>> पयस् प्रसृतौ । <<1991>> संभूयस् प्रभूतभावे । <<1992>> अंबर <<1993>> संवर संभरणे । आकृतिगणोऽयम् ॥

इति तिङन्तकण्ड्वादिप्रकरणम्

तिङन्तप्रत्ययमालाप्रकरणम्

कण्डूयतेः सन् । *सन्यङोः (2395) इति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम्* (वा) ॥ कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् । *यथेष्टं नामधातुषु* (वा) । आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्य । पुपुत्रीयिषति-पुतित्रीयिषति-पुत्रीयियिषति । अशिश्वीयिषति-अश्वीयियिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रीयिषति-इन्द्रीयियिषति । चिचन्द्रीयिषति-चन्दिद्रीयिषति-चन्द्रीयियिषति-प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति-प्रापिपयिषति-प्रापयियिषति । उरुं विवारयिषति-वारिरयिषति-वारयियिषति । बाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम् । षत्वं तु नास्ति । 'यङ्सन्ण्यन्तात्सन्' । बोभूयिषयिषति । यङ्णिच्सन्नन्ताण्णिच् । बोभूययिषतीत्यादि ।

इति तिङन्तप्रत्ययमालाप्रकरणम्

सिद्धान्तकौमुदी/प्रकरण६१-७१

तिङन्तात्मनेपदप्रकरणम्

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (2157)| आस्ते । शेते ।

- (2679) **भावकर्मणोः** <1-2-13>

  बभूवे । अनुबभूवे ।

- (2680) **कर्तरि कर्मव्यतिहारे** <1-3-14>

  क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः ॥ श्नसोरल्लोपः-(सू2469) । व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । तासस्त्योः -(सू2191) इति सलोपः । व्यतिसे । धि च -(सू2241) । व्यतिध्वे । ह एति -(सू2250) । व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यतिषीत् । व्यत्यास्त । व्यतिराते । व्यतिराते । व्यतिराते । व्यतिभाते । व्यतिभाते । व्यतिभाते । व्यतिबभे ।

- (2681) **न गतिहिंसार्थेभ्यः** <1-3-15>

  व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति ॥ । *प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्* (वा) ॥ हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ हरतेरप्रतिषेधः ॥ संप्रहरन्ते राजानः ॥

- (2682) **इतरेतरान्योन्योपपदाच्च** <1-3-16>

  । *परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ॥

- (2683) **नेर्विशः** <1-3-17>

  निविशते ।

- (2684) **परिव्यवेभ्यः क्रियः** <1-3-18>

  अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते - विक्रीणीते - अवक्रीणीते ।

- (2685) **विपराभ्यां जेः** <1-3-19>

  विजयते । पराजयते ।

- (2686) **आङो दोऽनास्यविहरणे** <1-3-20>

  आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेदं स्यात् । विद्यमादत्ते । अनास्येति किम् ? मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति ॥ । पराङ्गकर्मकान्न निषेधः ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

- (2687) **क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च** <1-3-21>

  चादाङः । अनुक्रीडते संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्न । उपसर्गेन समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । तृतीयार्थे -(सू549) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ । *समोऽकूजने* (वा) ॥ संक्रीडते । कूजने तु संक्रीडति चक्रम् ॥ *आगमे क्षमायाम्* (वा) ॥ ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ । *शिक्षेर्जिज्ञासायाम्* (वा) ॥ धनुषि शिक्षते ॥ धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ । *आशिषि नाथः* (वा) ॥ आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । कथं नाथसे किमु पतिं न भूभृतामिति । नाधसे इति पाठ्यम् ॥ । *हरतेर्गतताच्छील्ये* (वा) ॥ गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितुर्मातुश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् ? मातुरनुहरति ॥ । *किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम्* (वा) ॥ हर्षादयो विषयाः ॥ तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले ॥

- (2688) **अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने** <6-1-142>

  अपात्किरतेः सुट् स्यात् ॥ । *सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः* (वा) ॥ अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी । श्वा आश्रयर्थी च । हर्षादिषु इति किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तङ्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुडभावे नेष्यते इत्याहुः ।

गजोऽपकिरति ॥ । *आङि नुप्रच्छ्योः* (वा) ॥ आनुते । आपृच्छते ॥ । *शप उपालम्भे* (वा) ॥ आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते ॥

- (2689) **समवप्रविभ्यः स्थः** <1-3-22>

सन्तिष्ठते । स्थाघ्वोरिच्च -(सू2389) । समस्थित । समस्थिषाताम् । समस्थिषत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्टते ॥ । *आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्* (वा) ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

- (2690) **प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च** <1-3-23>

गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ।

- (2691) **उदोऽनूर्ध्वकर्मणि** <1-3-24>

मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्व इति किम् ? पीठादुत्तिष्ठति ॥ । ईहायामेव ॥ नेह । ग्राच्छतमुत्तिष्ठति ॥

- (2692) **उपान्मन्त्रकरणे** <1-3-25>

आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥ । *उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्* (वा) ॥ आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरूपतस्थे सरस्वतीति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ । *वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्* (वा) ॥ भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते - उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ।

- (2693) **अकर्मकाच्च** <1-3-26>

उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥

- (2694) **उद्विभ्यां तपः** <1-3-27>

अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः ॥ । *स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु अद्रवम्- इति परिभाषितम् । उत्तपते वितपते वा पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति विलापयति वेत्यर्थः । चेत्रौ मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयीत्यर्थः ॥

- (2695) **आङो यमहनः** <1-3-28>

आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः इति भारविः ॥ आहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्येत्यध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादि तुमुन्नन्ताध्याहारो वा । समीपमेत्येति वा ॥

- (2696) **आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्** <2-4-44>

हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । अवधिष्ट । अवधिषाताम् ॥

- (2697) **हनः सिच्** <1-2-14>

कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् । आहसत ॥

- (2698) **यमो गन्धने** <1-2-15>

सिच्कित्सयात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदायत । गन्धने किम् ? उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः ॥

- (2699) **समो गम्यृच्छिभ्याम्** <1-3-29>

अकर्मकाभ्याम् इत्येव । संगच्छते ॥

- (2700) **वा गमः** <1-2-13>

गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । संगसीष्टा - संगंसीष्ट । समगत - समगंस्त । समृच्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् ? ग्रामं संगच्छति ॥ । *विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्* (वा) ॥ वेत्तेरेव ग्रहणम् । संवित्ते । संविदाते ॥

- (2701) **वेत्तेर्विभाषा** <7-1-7>

वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते । संविदते । संविद्रताम् । संविदताम् । समविद्रत । समविदत । संपृच्छते । संस्वरते ॥ । *अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम् । अङ्विधौ

त्वियर्तेरेवेत्युक्तम् । मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषतेति । समार्त । समार्षाताम् । समार्षतेति च भ्वादेः । इयर्तेस्तु - मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त - समारत । समारेताम् । समारन्तेति च । संशृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिकःथ्द्य;त्याहुः । अध्याहारो वा ,इति कथयद्भ्य इति ॥ अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् । शृणु ॥

धातोरर्थान्ते वृत्थेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥1 ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा । हितान्नयः यः संशृणुते स किं प्रभुः ॥ । *उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्* (वा) ॥ अकर्मकादिति निवृत्तम् । बन्धं निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहति ॥

- (2702) **उपसर्गाध्द्रस्वः ऊहतेः** <7-4-23>

यादौ क्ङिति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य ॥

- (2703) **निसमुपविभ्यो ह्वः** <1-3-30>

निह्वयते ।

- (2704) **स्पर्धायामाङः** <1-3-31>

कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति ।

- (2705) **गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः** <1-3-32>

गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवते । परदारान्प्रकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । तेषु सहसा प्रवर्तते । एधोदकस्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् । कटं करोति ॥

- (2706) **अधेः प्रसहने** <1-3-33>

प्रसहनं क्षमाऽभिभवश्च । षह मर्षणेऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते । क्षमत इत्यर्थः । अभिभवतीति वा ।

- (2707) **वेः शब्दकर्मणः** <1-3-34>

स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति कामः ।

- (2708) **अकर्मकाच्च** <1-3-35>

वेः कृञ इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते इत्यर्थः ।

- (2709) **समाननोत्सर्जनार्चायकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः** <1-3-36>

अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि । शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसंमाननं फलितम् । उत्सञ्जने । दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयनते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकारानुपनयते । भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनियुङ्क्तं इत्यर्थः ॥

- (2710) **कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि** <1-3-37>

नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते । अपगमयति । तत्फलस्य चित्तिप्रसादस्य कर्तृगत्वात् स्वरितञित 2158 इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथं तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ।

- (2711) **वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः** <1-3-38>

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते इत्यर्थः । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ।

- (2712) **उपपराभ्याम्** <1-3-39>

वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह । संक्रामति ।

- (2713) **आङ उद्गमने** <1-3-40>

आक्रमते सूर्यः । उदयत इत्यर्थः ॥ । *ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम्* (वा) ॥ नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ।

- (2714) **वेः पादविहरणे** <1-3-41>

साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ॥

- (2715) **प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्** <1-3-42>

समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ॥

- (2716) **अनुपसर्गाद्वा** <1-3-43>

क्रामति । क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव ॥

- (2717) **अपह्नवे ज्ञः** <1-3-44>

शतमपजीनीते । अपलपतीत्यर्थः ।

- (2718) **अकर्मकाच्च** <1-3-45>

सर्पिषो जानीते । सर्पिषो उपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ।

- (2719) **संप्रतिभ्यामनाध्याने** <1-3-46>

शतं संजानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्यान इति योगो विभजते । तत्सामर्थ्यात् अकर्मकाच्च 2718 इति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुर्वा संजानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।

- (2720) **भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः** <1-3-47>

उपसंभाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये । इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसंभाषोपसान्त्वनम् । भृत्यानुपवदते । सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते । यत्ने । क्षेत्रे । वदते । विमतौ । क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते । प्रार्थयत इत्यर्थः ॥

- (2721) **व्यक्तवाचां समुच्चारणे** <1-3-48>

मनुष्याणां संभूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । संप्रवदन्ति खगाः ॥

- (2722) **अनोरकर्मकात्** <1-3-49>

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात्किम् । उक्तमनुवदति । व्यक्तावाचां किम् । अनुवदति । वीणा ।

- (2723) **विभाषा विप्रलापे** <1-3-50>

  विरूद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः ।

- (2724) **अवाद्ग्रः** <1-3-51>

  अवगिरते । कृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एवेति भाष्यम् ।

- (2725) **समः प्रतिज्ञाने** <1-3-52>

  शब्दं नित्यं संगिरते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । संगिरति ग्रासम् ।

- (2726) **उदश्चरः सकर्मकात्** <1-3-53>

  धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् । बाष्पमुच्चरति । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः ।

- (2727) **समस्तृतीयायुक्तात्** <1-3-54>

  रथेन संचरते ।

- (2728) **दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे** <1-3-55>

  संपूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते ।

- (2729) **उपाद्यमः स्वकरणे** <1-3-56>

  स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ।

- (2730) **विभाषोपयमने** <1-2-16>

  यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत । उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम् ।

- (2731) **ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः** <1-3-57>

  सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ।

- (2732) **नानोर्ज्ञः** <1-3-58>

  पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । (प) अनन्तरस्येति न्यायात् । तेनेह न । सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सनः 2734 इति तङ् । अकर्मकाच्च 2718 इति केवलाद्विधानात् ।

- (2733) **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः** <1-3-59>

  आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव । देवदत्तं प्रतिशुश्रूषते । शदेः शितः 2362 म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च 2538 व्याख्यातम् ।

- (2734) **पूर्ववत्सनः** <1-3-62>

  सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविक्षते । पूर्ववत्किम् । बुभूषति । शदेः 2362 2528 इत्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न । शिशत्सति । मुमूर्षति । आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य 2240 एधांचक्रे ।

- (2735) **प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु** <1-3-64>

प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ॥ । *स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्* (वा) ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् । द्वन्द्वंन्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ।

- (2736) **समः क्ष्णुवः** <1-3-65>

संक्ष्णुते शस्त्रम् ।

- (2737) **भुजोऽनवने** <1-3-66>

ओदनं भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् । वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते । इहोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् । महीं भुनक्ति ।

- (2738) **णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने** <1-3-67>

ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेत् ण्यन्तेनोच्येत अणौ यत्कर्मकारकं स चेण्णौकर्ता स्यान्नत्वनाध्याने । णिचश्च 2564 इति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेन 2744 इति विकल्पे अणावकर्मकात् 2754ति परस्मैपदेच परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते । कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथा हि । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञाविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे । पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमण्णिच् । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्तयोर्द्वितीयचतुर्थ्योस्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयाकक्षायां न तङ् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तुत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तङ् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एमारोहयते हस्तीत्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाण्णिच् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोरपि

प्रेषणयोस्त्यागे । दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षेद्वितीयकक्षायां न तङ् । समानक्रियत्वाभावाण्णिजर्थस्याधिक्यात् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । भीस्म्योर्हेतुभये 2594 व्याख्यातम् ।

- (2739) **गृधिवञ्चयोः प्रवम्भने** <1-3-69>

प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः । लियः संमाननशालिनीकरणयोश्च 2592 व्याख्यातम् ॥

- (2740) **मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे** <1-3-71>

णेरित्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयीत्यर्थः । मिथ्योपपदात्किम् । पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले 2158 । यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम् । ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति ।

- (2741) **अपाद्वदः** <1-3-73>

न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राये इत्येव । अपवदति । णिचश्च 2564 कारयते ।

- (2742) **समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे** <1-3-75>

अग्रन्थे इति च्छेदः । व्रीहीन्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव ।

- (2743) **अनुपसर्गाज्ज्ञः** <1-3-76>

गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः । इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोनुडजज्ञे गमनं सुतस्येति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरणामः ।

- (2744) **विभाषोपपदेन प्रतीयमाने** <1-3-77>

स्वरितञित 2158 इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कटं करोति कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति

संयच्छते वा । स्वां गां जानाति जानीते वा ॥

इति तिङन्तात्मनेपदप्रकरणम्

तिङन्तपरस्मैपदप्रकरणम्

- (2745) **अनुपराभ्यां कृञः** <1-3-79>

  कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणा 2766 इत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्तरि शप् 2167 इत्यतः शेषात् 2159 इत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता नतु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ॥

- (2746) **अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः** <1-3-80>

  क्षिपप्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥

- (2747) **प्राद्वहः** <1-3-81>

  प्रवहति ॥

- (2748) **परेर्मृषः** <1-3-82>

  परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केचित् ॥

- (2749) **व्याङ्परिभ्यो रमः** <1-3-83>

  विरमति ॥

- (2750) **उपाच्च** <1-3-84>

  यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥

- (2751) **विभाषाऽकर्मकात्** <1-3-85>

  उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा । उपरमति । उपरमते वा । निवर्तत इत्यर्थः ॥

- (2752) **बुधयुधनशजनेङ्प्रद्रुस्रुभ्यो णेः** <1-3-86>

  एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचश्च 2564 इत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति वेदम् । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्रावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः ॥

- (2753) **निगरणचलनार्थेभ्यश्च** <1-3-87>

  निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ॥ । अदेः प्रतिषेधः ॥ आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धि 540 इति कर्मत्वम् ॥ आदिखाद्योर्नेति प्रतिषिद्धम् । निगरणचलन 2753 इति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषात् 2159 इत्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं बटुना ॥

- (2754) **अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्** <1-3-88>

  ण्यान्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णस्तं गोपी शाययति ॥

- (2755) **न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः** <1-3-89>

  एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिर्निगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृका अकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ॥ । धेट उपसंख्यानम् ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची । अकर्त्रभिप्राये शेषात् 2159 इति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् । भिक्षां

वासयति । वा क्यषः 2669 । लोहितायति । लोहितायते । द्युद्भ्यो लुङि 2345 अद्युतत् । अद्योतिष्ट । वृद्भ्यः स्यसनोः 2347 । वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्तिषते । लुटि च क्लृपः 2341 कल्प्ता । कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । चिक्लृप्सति । चिकल्पिषते । चिक्लृप्सते ॥ समाप्ता पदव्यवस्था ॥

इति तिङन्तपरस्मैपदप्रकरणम्

भावकर्मतिङ्प्रकरणम्

- (2756) **सार्वधातुके यक्** <3-1-67>

धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना, उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां समानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । किंत्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात् ॥ अनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मयाऽन्यैश्च भूयते । बभूवे ।

- (2757) **स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च** <6-4-62>

उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुक इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं नेतरेषामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद्वृद्धिः । भाविता । भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट । भविषीष्ट ।

- (2758) **चिण्भावकर्मणोः** <3-1-66>

च्लेश्चिण् स्वाद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत । अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयांचक्रे । भावयांबभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इट एत्वे च कृते ह एतीति हत्वं न । तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव ह एति 2250 इति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिट आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः । पक्षे भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम् । अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषांचक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूय्यते । यङ्लुगन्तात्तु । बोभूयते । बोभवांचक्रे । बोभाविता । बोभविता । अकृत्सार्व-2298 इति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता । स्तोता । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । अस्तोषाताम् । गुणोर्ति 2380 इति गुणः । अर्यते । स्मर्यते । सस्मरे । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता । अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । गुणोऽर्ति-2380 इत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः । संस्क्रियते । अनिदिताम्-415 इति नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु नन्द्यते । संप्रसारणम् । इज्यते । अयङ् यिक्ङिति 2649 । शय्यते ।

- (2759) **तनोतेर्यकि** <6-4-44>

आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते । ये विभाषा 2391 । जायते । जन्यते ।

- (2760) **तपोऽनुतापे च** <3-1-65>

तपश्चलेश्चिण्न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तृ । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः । घुमास्था-2462 इतीत्वम् । दीयते । धीयते । आदेचः-2370 इत्यत्राशितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एष आदिशित्त्वाभावान्न तस्मिन् आत्वम् । जग्ले ।

- (2761) **आतो युक् चिण्कृतोः** <7-3-33>

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । दायिता । दाता । दायिषीष्ट । दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम् । स्थाघ्वोरिच्च 2389 । अदिषाताम् । अधायिषाताम् । अधिषाताम् । अग्लायिषाताम् । अग्लासाताम् । इत्यते । अचिण्णलोः 2574 इत्युक्तेर्हनस्तो न । हो हन्तेः-358 इति कुत्वम् । घानिता । हन्ता । धानिष्यते । हनिष्यते । आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः । आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे वधिषीष्ट । अघानि । अघानिषाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत । अहनिष्यत । न च स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेशः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गस्य 200

इत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो ग्रहोऽलिटि-2562 इत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता । ग्रहीता । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट । ग्रहिषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषातम् । अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः कित्त्वादम्न । अदृक्षाताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये त्विटि वृतो वा 2391 इति वा दीर्घः । अगरीध्वम् । अगरिध्वम् । एषां त्रायाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । लिङ्सिचोः 2528 इति विकल्पत्वादिडभावे उश्च 2368 इति कित्त्वम् । रपरत्वं हलि च 354 इति दीर्घः । इणः षीध्वं-2247 इति नित्यं ढत्वम् । अशीड्ढ्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह संकलने उक्ता संख्येति ॥ इड् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रिकं तथा । इत्याष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥ हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि लः । यक् । णिलोपः । शभ्यते मोहो मुकुन्देन ॥

- (2762) **चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्** <6-4-93>

  चिण् परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो मितां ह्रस्वः-2568 एव तु न विकल्पितः । ण्यन्ताण्णौ ह्रस्वविकल्पस्यासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः । दीर्घग्रहणं मास्तु इति तदाशयः । शामिता । शमिता । शमयिता । शामिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते । यङन्ताण्णिच् । शंशम्यते । शंशामिता । शंशमिता । शंशमयिता । यङ्लुगन्ताण्णिच्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तात्वाभावे शस्यते मुनिना ।

- (2763) **नोपदात्तोपदेशस्य मानतस्यानाचमेः** <7-3-34>

  उपाधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । आचामि ॥ । *अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्* (वा) ॥ चिणि आयादयः -2305 इति णिङभावे । अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् । अवामि । वध हिंसायाम् । हलन्तः । जनिवध्योः 2512 इति न वृद्धिः । अवधि । जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु 2480 इत्युक्तेर्न गुणः । अजागारि ।

- (2764) **भञ्जेश्च चिणि** <6-4-63>

  नलोपो वा स्यात् । अभाजि । अभञ्जि ।

- (2765) **विभाषा चिण्णमुलोः** <7-1-69>

  लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि । अलाभि । व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणां तु । गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ॥ बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः- गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नीयते । ह्रियते । कृष्यते । उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः । माणवके धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते । मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ॥

इति भावकर्मतिङ्प्रकरणम्

कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम्

- (2766) **कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः** <3-1-87>

  कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् । व्यत्ययो बहुलं 3433 लिङ्याशिष्यङ् 3434 इति द्विलकारकाल्ल इत्यनुवृत्तेः । भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यक्तखलार्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति । किं तु भावे एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लत्तिर्द्विधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । किंच । कर्तृस्थक्रियेभ्यो माभूत् । गच्छति ग्रामः । आरोहति हस्ती । अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्दधाति च । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत् । ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेन अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छयनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावयं चानश् न त्वात्मनेपदम् ॥ । *सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः* (वा) ॥ अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति ॥ । *दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्* (वा) ॥

- (2767) **न दुहस्नुनमां यक्चिणौ** <3-1-89>

एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक एव निषेधः । चिण् तु विकल्पेनेष्यते । शब्लुक् । गौः पयो दुग्धे ॥

- (2768) **अचः कर्मकर्तरि** <3-1-62>

  अजन्तात् च्लेश्चिण् वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे । अकारि । अकृत ॥

- (2769) **दुहश्च** <3-1-63>

  अदोहि । पक्षे क्सः । लुग्वा--365 इति पक्षे लुक् । अदुग्ध । अधुक्षत । उदुम्बरः फलं पच्यते ॥ । सृजियुज्योः श्यंस्तु ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत् यगपवादश्य श्यन्वाच्य इत्यर्थः ॥ । सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम् ॥ सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः ॥ असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥ । *भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्* (वा) ॥ भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलंकुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ष्ट । गिरते । अगीर्ष्ट । आद्रियते । आदृत । किरीदिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् ॥

- (2770) **न रुधः** <3-1-64>

  अस्मात् च्लेश्चिण्न । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन ॥

- (2771) **तपस्तपः कर्मकस्यैव** <3-1-88>

  कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोऽनुतापे च 2760 इति चिण्निषेधात्सिच् । अतप्त । तपः कर्मः कस्येति किम् । उत्तपत सुवर्णं सुवर्णकारः । न दुहस्नुनमां यक्चिणौ 2767 । प्रस्नुते । प्रास्नाविष्ट । प्रास्नोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र

नमिः ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे-- । हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् ॥ कारयते । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । चिण्वदिट् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अवोचत ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ । णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् । उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् । उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चङौ । श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु । श्रन्थीते ग्रन्थीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणः 2707 , अकर्मकाच्च 2708 इति तङ् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्याकारिषाताम् । व्याकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत ॥

- (2772) **कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च** <3-1-90>

  अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किंतु श्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति कुष्यते पादः स्वयमेव । रज्यति रज्यते वस्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रंक्षीष्ट ॥

इति कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम्

लकारार्थप्रकरणम्

- (2773) **अभिज्ञावचने लृट्** <3-2-122>

  स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् । लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसंभवात् ॥

- (2774) **न यदि** <3-2-113>

  यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्जमहि ॥

- (2775) **विभाषा साकाङ्क्षे** <3-2-114>

  उक्तविषयो लृड्वा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि नयदि 2774 इति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः । परोक्षे लिट् 2171 चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विललाप । बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ॥ *अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः* (वा) ॥ कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम ॥

- (2776) **हशश्वतोर्लङ् च** <3-2-116>

  अनयोरुपपदयोर्लिङ्विषये लङ् स्यात् । इतिहाकरोच्चकार वा । शश्वदकरोच्चकार वा ॥

- (2777) **प्रश्ने चासन्नकाले** <3-2-117>

  प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्तः ॥ अगच्छत्किम् । जगाम किम् । अनासन्ने तु कंसं जघान किम् ॥

- (2778) **लट् स्मे** <3-2-118>

  लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठरः ॥

- (2779) **अपरोक्षे च** <3-2-119>

  भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ॥

- (2780) **ननौ पृष्टप्रतिवचने** <3-2-120>

  अनद्यतनपरोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ॥

- (2781) **नन्वोर्विभाषा** <3-2-121>

  अकार्षीः किम् । न करोमि नाकार्षम् । अहं तु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

- (2782) **पुरि लुङ् चास्मे** <3-2-122>

  अनद्यतग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् चाल्लट् नतु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः । अवसन् । ऊषुर्वा । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने ॥

- (2783) **यावत्पुरानिपातयोर्लट्** <3-3-4>

  यावद्भुङ्क्ते । पुराभुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणीभूतया पूरा यास्यति ॥

- (2784) **विभाषा कदाकर्ह्योः** <3-3-5>

  भविष्यति लड् वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते । भोक्ष्यते । भोक्ता वा ॥

- (2785) **किंवृत्ते लिप्सायाम्** <3-3-6>

  भविष्यति लड्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि भोजयिष्यसि भोजयितासि वा । लिप्सायां किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥

- (2786) **लिप्स्यमानसिद्धौ च** <3-3-7>

  लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लड्वा स्यात् । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा स

स्वर्गं याति यास्यति याता वा ॥

- (2787) **लोडर्थलक्षणे च** <3-3-8>

  लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लड्वा स्यात् । कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुड्लृटौ ॥

- (2788) **लिङ् चौर्ध्वमौहूर्तिके** <3-3-9>

  ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः । मुरूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आगच्छति । आगमिष्यति । आगन्ता वा । अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ॥

- (2789) **वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा** <3-3-131>

समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् ।वर्तमाने लट् 2151 इत्यारभ्य उणादयो बहुलं 3169 इति यावद्येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामि । अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि गमिष्यामि वा ॥

- (2790) **आशंसायां भूतवच्च** <3-3-132>

  वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा । धान्यमवाप्स्म वपामो वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः । तेन लङ्लिटौ न ॥

- (2791) **क्षिप्रवचने लृट्** <3-3-133>

  क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति । शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लृड्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ॥

- (2792) **आशंसावचने लिङ्** <3-3-134>

  आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

- (2793) **नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः** <3-3-135>

  क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च गम्ये लङ् लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनयाष्ट । येयममावस्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते ॥

- (2794) **भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्** <3-3-136>

  भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः ॥

- (2795) **कालविभागे चानहोरात्राणाम्** <3-3-137>

  पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसंबन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहाण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे ॥

- (2796) **परस्मिन्विभाषा** <3-3-138>

  अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । अध्येतास्महे । लिङ्निमित्ते लङ्क्रियातिपत्तौ 2229 भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥

- (2797) **भूते च** <3-3-140>

  पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते ॥

- (2798) **वोताप्योः** <3-3-141>

  वा आ उताप्योरिति छेदः । उताप्योः -- 2809 इत्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः ॥

- (2799) **गर्हायां लडपिजात्वोः** <3-3-142>

  आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीन्परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि जातु गणिकामाधत्से गर्हितमेतत् ॥

- (2800) **विभाषा कथमि लिङ् च** <3-3-143>

  गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लट् । कथं धर्मं त्यजेस्त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा । कथं नाम तत्रभवान् धर्ममत्यक्षत् । अत्याक्षीद्वा ॥

- (2801) **किंवृत्ते लिङ्लृटौ** <3-3-144>

  गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

- (2802) **अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि** <3-3-145>

  गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

- (2803) **किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्** <3-3-146>

  अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतत् गर्हायां च 2806 इति यावदनुवर्तते । किंकिलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न श्रद्दधे न मर्षये वा किंकिल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि । अत्र लृङ् न ॥

- (2804) **जातुयदोर्लिङ्** <3-3-147>

  । यदायद्योरुपसंख्यानम् ॥ लृटोऽपवादः । जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् ॥

- (2805) **यच्चयत्रयोः** <3-3-148>

  यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः । न श्रद्दधे न मर्षयामि ॥

- (2806) **गर्हायां च** <3-3-149>

  अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् ॥

- (2807) **चित्रीकरणे च** <3-3-150>

  यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमेतत् ॥

- (2808) **शेषे लृडयदौ** <3-3-151>

  यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ॥

- (2809) **उताप्योः समर्थयोर्लिङ्** <3-3-152>

  बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादघं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ् ॥

- (2810) **कामप्रवेदनेऽकच्चिति** <3-3-153>

  स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् । कच्चिज्जीवति ॥

- (2811) **संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे** <3-3-154>

  अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । संभावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । संभावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्संभावनमलमिति अलमि सिद्धाऽप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ॥

- (2812) **विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि** <3-3-155>

  पूर्वसूत्रमनुवर्तते । संभावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात् न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् ।

संभावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् । संभावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् ॥

- (2813) **हेतुहेतुमतोर्लिङ्** <3-3-156>

वा स्यात् कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति ॥ । भविष्यत्येवेष्यते ॥ नेह । हन्ताति पलायते ॥

- (2814) **इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ** <3-3-157>

  इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् ॥ । *कामप्रवेदन इति वक्तव्यम्* (वा) ॥ नेह । इच्छन् करोति ॥

- (2815) **लिङ् च** <3-3-159>

  समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥

- (2816) **इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने** <3-3-160>

  लिङ् स्यात्पक्षे लट् ॥ इच्छेत् । इच्छति । कामयेत । कामयते । विधिनिमन्त्रण--2208इति लिङ् । विधौ । यजेत । निमन्त्रणे । इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे । इहासीत । अधीष्टे । पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्ने । किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने । भोजनं लभेय । एवं लोट् ॥

- (2817) **प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च** <3-3-163>

  प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवतायष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ॥

- (2818) **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके** <3-3-164>

  प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां वा । यष्टव्यम् ॥

- (2819) **स्मे लोट्** <3-3-165>

  पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म ॥

- (2820) **अधीष्टे च** <3-3-166>

  स्म उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय ॥

- (2821) **लिङ् यदि** <3-3-168>

  यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यद्भुञ्जीत भवान् ॥

- (2822) **अर्हे कृत्यतृचश्च** <3-3-169>

  चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ॥

- (2823) **शकि लिङ् च** <3-3-172>

  शक्तौ लिङ् स्यात् चात्कृत्याः । त्वं भारं वहेः । माङि लुङ् 2219 मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किंतु माशब्दः ॥

- (2824) **धातुसंबन्धे प्रत्ययाः** <3-4-1>

  धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ॥

- (2825) **क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः** <3-4-2>

  पौनः पुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तस्तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च । तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ॥

- (2826) **समुच्चयेऽन्यतरस्याम्** <3-4-3>

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥

- (2827) **यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्** <3-4-4>

    आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ॥

- (2828) **समुच्चये सामान्यवचनस्य** <3-4-5>

    समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्याथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः ॥ । क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये ॥ याहियाहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानकालिकं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यातयातेति यूयं याथ । याहियाहीत्ययासीति । यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमितियूयमधीध्वे । समुच्चये तु सक्तून्पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्ध्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सक्तून् पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकामास्वादयते । एतेन पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामहाङ्गनाः । विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिव इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दन-वनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति तु व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्यानुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देस्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद्भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥

इति लकारार्थप्रकरणम्

कृदन्तकृत्यप्रकरणम्

- (2829) **धातोः** <3-1-91>

    आ तृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् 781 । कृदतिङ् 374 ॥

- (2830) **वाऽसरुपोऽस्त्रियाम्** <3-1-94>

    परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्यबाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना ॥

- (2831) **कृत्याः** <3-1-95>

    अधिकारोऽयं ण्वुलः प्राक् ॥

- (2832) **कर्तरि कृत्** <3-4-67>

    कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते ॥

- (2833) **तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः** <3-4-70>

    एतेन भावकर्मणोरेव स्युः ॥

- (2834) **तव्यत्तव्यानीयरः** <3-1-96>

    धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया ॥ । वसेस्तव्यत्कर्तरिणिच्च ॥ वसतीति वास्तव्यः ॥ । केलिमर उपसंख्यानम् ॥ पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः ॥ वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यत इत्याह तद्भाष्यविरुद्धम् ॥

- (2835) **कृत्यचः** <8-4-29>

    उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमग्नः ॥ । निर्विण्णस्योपसंख्यानम् । अचः परत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् । पूर्वस्य ष्टुत्वम् । निर्विण्णः ॥

- (2836) **णेर्विभाषा** <8-4-30>

उपसर्गास्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्तस्थस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहितविशेषणं किम् । यकाव्यवधानेऽपि यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । णत्वे दुर उपसर्गत्वं नेत्युक्तम् । दुर्यानम् । दुर्यापनम् ॥

- (2837) **हलश्चेजुपधात्** <8-4-31>

हलादेरिजुपधात्कृन्नस्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् । प्रवपणीयम् ॥

- (2838) **इजादेः सनुमः** <8-4-32>

सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्तस्थस्यैव । प्रेङ्खणीयम् । इजादेः किम् । मगि सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । अट्कुप्वाङ्- 197 इति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् ॥

- (2839) **वा निंसनिक्षनिन्दाम्** <8-4-33>

एषां नस्य णो वा स्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम् । प्रनिंसितव्यम् ॥

- (2840) **न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्** <8-4-34>

एभ्यः कृन्नस्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् ॥ षूञ एवेह ग्रहणमिष्यते ॥ पूङस्तु प्रपवणीयः सोमः ॥ । ण्यन्ताभादीनामुपसंख्यानम् ॥ प्रभापनीयम् । ख्शाञः शस्य यो वेत्युक्तम् । णत्वप्रकरणोपरि तद्बोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्न णत्वम् । प्रख्यानीयम् ॥

- (2841) **कृत्यल्युटो बहुलम्** <3-3-113>

स्नान्त्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥

- (2842) **अचो यत्** <3-1-97>

अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तव्यादिष्वेव यतोऽपि

सुपठत्वात् ॥

- (2843) **ईद्यति** <6-4-65>

यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥ तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ॥ तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ण्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनिवध्योश्च 2512 इति नेषेधात् ॥ । हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः ॥ वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत् । घात्यः ॥

- (2844) **पोरदुपधात्** <3-1-98>

पवर्गान्ताददुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ॥

- (2845) **आङो यि** <7-1-65>

आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृतेऽदुपधात्वाभावात् ण्यदेव । आलम्भ्यो गौः ॥

- (2846) **उपात्प्रशंसायाम्** <7-1-66>

उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं शक्य उपलभ्यः ॥

- (2847) **शकिसहोश्च** <3-4-99>

शक्यम् । सह्यम् ॥

- (2848) **गदमदचरयमश्चानुपसर्गे** <3-1-100>

गदयम् । मदयम् । चर्यम् ॥ । *चरेराङि चागुरौ* (वा) ॥ आचर्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरौ किम् । आचार्यो गुरुः । यमेर्नियमार्थम् । सोपसर्गान्माभूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव । तेन न तत्र भवेद्विनिमयम्यमिति वार्तिकप्रयोगात् । एतेनानियम्यस्य नायुक्तिः । त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषेत्यादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ॥

- (2849) **अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु** <3-1-101>

वदेर्नञि उपपदे वदः सुप् - 2854 इति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव सोऽपि गर्हायामेवेत्युभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । गर्ह्ये किम् । अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं च । आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥ इति स्मृतेः । पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृङो यत् । शतेन वर्याकन्या । वृत्यान्या ॥

- (2850) **वह्यं करणम्** <3-1-102>

वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । करणं किम् । वाह्यम् । वोढव्यम् ॥

- (2851) **अर्यः स्वामिवैश्ययोः** <3-1-103>

ऋ गतौ । अस्माद्यत् । ण्यतोपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम् । आर्यो ब्रह्मणः । प्राप्तव्य इत्यर्थः ॥

- (2852) **उससर्या काल्या प्रजने** <3-1-104>

गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्ग गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसार्या काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः ॥

- (2853) **अजर्यं संगतम्** <3-1-105>

नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत् संगतं येद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् । तेन संगतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिः । मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्धेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । संगतं किम् । अजरिता कम्बलः । भावे तु संगतकर्तृकेऽपि ण्यदेव । अजार्यं संगतेन ॥

- (2854) **वदः सुपि क्यप्च** <3-1-106>

उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप्स्याच्चद्यत् अनुपसर्गे सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययावित्यके । उपसर्गे तु ण्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ॥

- (2855) **भुवो भावे** <3-1-107>

क्यप्स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुप्युपपदे इत्येव । भव्यम् । अनुपसर्ग एव । प्रभव्यम् ॥

- (2856) **हनस्त च** <3-1-108>

अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्तकाश्चान्तादेशः । ब्राह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ॥

- (2857) **एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्** <3-1-109>

एभ्यः क्यप्स्यात् ॥

- (2858) **ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्** <6-1-71>

इत्यः । स्तुत्यः । शास इदङ्हलोः 2486 । शिष्यः । वृ इति वृञो ग्रहणं न वृङः । वृत्यः । वृङस्तु वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ण्यतो बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः ॥ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका । शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य श्रः 2009 ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः 3702इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् ॥ । आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । अनिदिताम्-- 415 इति नलोपः । आज्यम् ॥

- (2859) **ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः** <3-1-110>

वृत् । वृत्यम् । वृध् । वृध्यम् । क्लृपिचृत्योस्तु । कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपरकरणं किम् । कृत् । कीर्त्यम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ॥

- (2860) **ई च खनः** <3-1-111>

चात्क्यप् । आद्गुणः 69 । खेयम् । इ चेति ह्रस्वः सुपठः ॥

- (2861) **भृञोऽसंज्ञायाम्** <3-1-112>

भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा ॥ । *समश्च बहुलम्* (वा) ॥ संभृत्याः । संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या वधूरिति । इह हि संज्ञायां समज-3276 इति क्यपा भाव्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यं । बिभर्तेर्भृ इति दीर्घान्तात् क्रयादेर्वा ण्यत् । क्यप् तु भरतेरेव । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया ॥

- (2862) **मृजेर्विभाषा** <3-1-113>

मृजेः क्यब्वा स्यात्पक्षे ण्यत् । मृज्यः ॥

- (2863) **चजोः कु घिण्यतोः** <7-3-52>

चस्य जस्य च कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च प्रत्यये परे । निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम् । तेनेह न । गर्ज्यम् । मृजेर्वृद्धिः । मार्ग्यः 2473 ॥

- (2864) **न्यङ्क्वादीनां च** <7-3-53>

कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । (उ)नावञ्चेरित्युप्रत्ययः ॥

- (2865) **राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः** <3-1-114>

एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्ड्यतेऽत्रत्यधिकरणे क्यप् । निपातनाद्दीर्घः । राजसूयः । राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि क्यप् । निपातनादुत्वम् । यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति । क्यपो रुट् । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः । रोचते रुच्यः । गुपोरादेः कत्वं च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः । न व्यथते अव्यथ्यः ॥

- (2866) **भिद्योद्ध्यौ नदे** <3-1-115>

भिदेरुज्झेश्च क्यप् । उज्झेर्धत्वं च । भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्झत्युदकमुद्ध्यः । नदे किम् । भेत्ता । उज्झिता ॥

- (2867) **पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे** <3-1-116>

अधिकरणे क्यब्निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिद्ध्यन्त्यस्मिन्सिद्ध्यः ॥

- (2868) **विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु** <3-1-117>

पूङ्नीञ्जिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्ट

ओषधिविशेष इत्यर्थः । पापमिति वा । जित्यो हलिः । बलेन क्रष्टव्यः इत्यर्थः । कष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम् । अन्यत्र तु विपव्यम् । विनेयम् । जेयम् ॥

- (2869) **प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः** <3-1-118>

। छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

- (2870) **पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च** <3-1-119>

अवगृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायाम् । ग्रामगृह्या सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंनपुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः

॥

- (2871) **विभाषा कृवृषोः** <3-1-120>

  क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे ॥

- (2872) **ऋहलोर्ण्यत्** <3-1-124>

  ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्ष्यम् ॥

- (2873) **युग्यं च पत्रे** <3-1-121>

  पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वं च निपात्यते ॥

- (2874) **अमावस्यदन्यतरस्याम्** <3-1-122>

  अमोपपदाद्वसेरधिकणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावस्या । अमावास्या । ऋहलोर्ण्यत् 2872 । चजोः 2863 इति कुत्वम् । पाक्यम् ॥ । पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः ॥ ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥ । समवपूर्वाच्च ॥ समवसर्ग्या ॥

- (2875) **न क्वादेः** <7-3-59>

  क्वादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु चजोः-2863 इति सूत्रे निष्ठायामनिट इति पूरयित्वा न क्वादेः 2875 इत्यादि प्रत्याचख्यौ । तेन अर्जितर्जिप्रभृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां सेट्त्वात् । ग्रुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ॥

- (2876) **अजिव्रज्योश्च** <7-3-60>

  न कुत्वम् । समाजः । परिव्राजः ॥

- (2877) **भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः** <7-3-61>

  एतयोरेतौ निपातौ । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हलश्च 3300 इति घञ् । न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भोगः । समुद्रः ॥

- (2878) **प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे** <7-3-62>

  एतौ निपातौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् । प्रयागः । अनुयागः ॥

- (2879) **वञ्चेर्गतौ** <7-3-63>

  कुत्वं न । वञ्च्यम् । गतौ किम् । वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलाकृतमित्यर्थः ॥

- (2880) **ओक उचः के** <7-3-64>

  उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तवृषलौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धेऽन्तोदात्तार्थमिदम् ॥

- (2881) **ण्य आवश्यके** <7-3-65>

  कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ॥

- (2882) **यजयाचरुचप्रवच्चश्च** <7-3-66>

  ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋच् । अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकात् ण्यत् ॥ । *त्यजेश्च* (वा) ॥ त्याज्यम् । त्यजिपूज्योश्चेति काशिका । तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यम् । भाष्यानुक्तत्वात् । ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम् ॥

- (2883) **वचोऽशब्दसंज्ञायाम्** <7-3-67>

  वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ॥

- (2884) **प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे** <7-3-68>

  प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः ॥

- (2885) **भोज्यं भक्ष्ये** <7-3-69>

  भोग्यमन्यत् ॥ ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम् । लाप्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः । दाभ्यः ॥

- (2886) **ओरावश्यके** <3-1-125>

  उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यंभावे द्योत्ये । लाव्यम् । पाव्यम् ॥

- (2887) **आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च** <3-1-126>

  षुञ् । आसाव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । त्राप्यम् । चाम्यम् ॥

- (2888) **आनाय्योऽनित्ये** <3-1-127>

  आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनियतश्च सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यो घटादिः वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ॥

- (2889) **प्रणाय्योऽसम्मतौ** <3-1-128>

  संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरोऽपि संमतिः । प्रणाय्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः ॥

- (2890) **पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु** <3-1-129>

  मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । ण्यत् धात्वादेः षत्वं च । आतो युक् 2761 इति युक् । सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः । ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकायो निवासः । अधिकरणे ण्यत् आय् धात्वादेः कुत्वं च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् ॥

- (2891) **क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ** <3-1-130>

  कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । संचीयतेऽसौ संचाय्यः ॥

- (2892) **अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः** <3-1-131>

  अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे एते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ॥

- (2893) **चित्याग्निचित्ये च** <3-1-132>

  चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च 2817 । त्वया गन्तव्यम् । गमनीयम् । गम्यम् । इह लोटा बाधा माभूदिति पुनः कृत्यविधिः स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्नेति ज्ञापयति । तेन क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु नेति सिद्धम् ।अर्हे कृत्यतृचश्च 2822 । स्तोतुमर्हः स्तुत्यः, स्तुतिकर्म । स्तोता, स्तुतिकर्ता । लिङा बाधा माभूदिति कृत्यतृचोर्विधिः ॥

- (2894) **भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा** <3-4-68>

  एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः साम्नामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि । शकि लिङ् च 2823 । चात्कृत्याः । वोढुं वशक्यो वोढव्यः । वहनीयो वाह्यः । लिङा बाधा माभूदिति कृत्योक्तिः ॥ लाघवादनेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति सुत्यजम् । अर्हे कृत्यतृचोर्ग्रहणं च ॥

इति कृदन्तकृत्यप्रकरणम्

पूर्वकृदन्तप्रकरणम्

- (2895) **ण्वुल्तृचौ** <3-1-133>

धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृत् 2832 इति कर्त्रर्थे । युवोरनाकौ 1247 । कारकः । कर्ता । वोढुमर्हो वोढा । कारिका । कर्त्री । गाङ्कुटा--2461 इति ङित्त्वम् । कुटिता । अञ्णिदित्युक्तेर्न ङित्त्वम् । कोटकः । विज इट् 2536 । विजिता । हनस्तोऽचिण्णलोः 2574 । घातकः । आतो युक् 2761 । दायकः । नोदात्तोपदेशस्य 2763 इति न वृद्धिः । शमकः । दमकः । अनिटस्तु नियामकः । जनिवध्योश्च 2512 । जनकः । वध हिंसायाम् । वधकः । रधिजभोरचि 2302 । रन्धकः । जम्भकः । नेट्यलिटि रधेः 2516 । रधिता । रद्धा । मस्जिनशोः 2517 इति नुम् । मङ्क्ता । नंष्टा । नशिता । रभेरशब्लिटोः 2581 । रम्भकः । रब्धा । लभेश्च 2582 । लम्भकः । लब्धा । तीषसह-2340 इति वेट् । एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता । ण्वुलि न । दरिद्रायकः । कृत्यल्युट 2841 इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् ॥ । क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इण्निषेधो वाच्यः ॥ प्रक्रन्ता ॥ कर्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । आत्मनेपदेति किम् । संक्रमिता । अनन्यभावे विषयशब्दः । तेन अनुपसर्गाद्वा 2716 इति विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमिता । तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रन्तेत्यपीति केचित् । गमेरिट्-2401इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयति । संजिगमिषिता । एवं न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः 2348 । विवृत्सिता । यङन्तात् ण्वुल् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पापचकः । यङ्लुगन्तात्तु पापाचकः ॥

- (2896) **नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः** <3-1-134>

नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण भीषयतीति विभीषणः । लवणः । नन्द्यादिगणे निपातनाण्णत्वम् । ग्राही । स्थायी । मन्त्री । विशयी । वृद्ध्याभावो निपातनात् । विषयी । इह षत्वमपि । परिभावी । परिभवी । पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । शिवशमरिष्टस्य करे 3489 कर्मणि घटोऽठच् 8136 इति सूत्रयोः करोतेर्घटेश्चाच् प्रयोगात् । अच् प्रत्यये परे यङिलुग्विधानाच्च । केषांचिद्बाधकबाधनार्थः । पचतीति पचः । नदट् । चोरट् । देवट् । इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी । देवी । दीव्यतेः । इगुपध--2897 इति कः प्राप्तः । न्यङ्क्वादिषु पाठात् श्वापकोऽपि । यङोऽचि च 2650 इति लुक् । न धातुलोप--2656 इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः ॥ । *चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्* (वा) ॥ आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो हलादिः शेषः 2179 च न । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ॥ । *हन्तेर्घत्वं च* (वा) ॥ घत्वमभ्यासस्य उत्तरस्य तु अभ्यासाच्च 2430 इति कुत्वम् । घनाघनः ॥ । *पाटेर्णिलुक्चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य* (वा) ॥ पाटूपटः ॥ पक्षे चरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः । रात्रेः कृति--1008 इति वा मुम् । रात्रिंचरः । रात्रचरः ।

- (2897) **इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः** <3-1-135>

एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि । क्षेपकः । क्षेप्ता ॥

- (2898) **आतश्चोपसर्गे** <3-1-136>

कः स्यात् ।श्याद्व्यधा---2903 इति णस्यापवादः । सुग्लः । प्रज्ञः ॥

- (2899) **पाघ्राध्माधेट्दृशः शः** <3-1-137>

पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । धेटष्टित्त्वात् स्तनन्धयीति खशीव ङीप् प्राप्तः । खशोऽन्यत्र नेष्यत इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः ॥ घ्रः संज्ञायां न । व्याघ्रादिभिः--735 इति निर्देशात् ॥

- (2900) **अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च** <3-1-138>

शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः । सौत्रो हेतुमण्ण्यन्तः । सातयः । वाऽसरूपन्यायेन क्विपि । सात् परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । षह मर्षणे चुरादिः । हेतुमण्ण्यन्तो वा ।

साहयः । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः ॥ । *नौ लिम्पेर्वाच्यः* (वा) ॥ निलिम्पा देवाः ॥ । गवादिषु विदेः संज्ञायाम् । गोविन्दः । अरविन्दम् ॥

- (2901) **ददातिदधात्योर्विभाषा** <3-1-139>

शः स्यात् । ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

- (2902) **ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः** <3-1-140>

इति शब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा । पक्षेऽच् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुसर्गादित्येव । उज्ज्वलः ॥ । तनोतेरुपसंख्यानम् ॥ इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते । अवतनोतीत्यतानः ॥

- (2903) **श्याद्व्यधास्रुसंस्रुतीणवसावहलिहश्लिषश्वसश्च** <3-1-141>

  श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैङोऽवस्यतेश्चादन्तात्वात्सिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः । धायः । व्याधः । स्रु गतौ । आङ्पूर्वः संपूर्वश्च । आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

- (2904) **दुन्योरनुपसर्गे** <3-1-142>

  णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धाद्दुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः ॥

- (2905) **विभाषा ग्रहः** <3-1-143>

  णो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः ॥ भवतेश्चेति काशिका ॥ भवो देवः संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्त्यर्थाच्चुरादिण्यन्तादच् । भावः ॥

- (2906) **गेहे कः** <3-1-144>

  गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तात्स्थ्याद्गृहादाराः ॥

- (2907) **शिल्पिनि ष्वुन्** <3-1-145>

  क्रियाकौशलं शिल्पं तद्वति ष्वुन् स्यात् ॥ । नृतिखनिरञ्जिभ्य एव ॥ नर्तकः । नर्तकी । खनकः । खनकी ॥ । असि अकेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः ॥ रजकः । रजकी । भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन् । रञ्जेस्तु (उ) क्वुन्शिल्पिसंज्ञयो रिति क्वुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु रजकी ॥

- (2908) **गस्थकन्** <3-1-146>

  गायतेस्थकन् स्यात् । शिल्पिनि कर्तरि । गाथकः ॥

- (2909) **ण्युट् च** <3-1-147>

  गायनः । टित्त्वाद्गायनी ॥

- (2910) **हश्च व्रीहिकालयोः** <3-1-148>

  हाको हाङश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोति वा ॥

- (2911) **प्रुसृल्वः समभिहारे वुन्** <3-1-149>

  समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ॥

- (2912) **आशिषि च** <3-1-150>

  आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन् स्यात्कर्तरि । जीवतात्-जीवकः । नन्दतात्--नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ॥

- (2913) **कर्मण्यण्** <3-2-1>

  कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति कुम्भ कारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न ॥ । शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः ॥ अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा ॥ ईक्षिक्षमिभ्यां च ॥ सुखप्रतीक्षा । बहुक्षामा । कथं तर्हि

गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति ॥

- (2914) **ह्वावामश्च** <3-2-2>

अण् स्यात् । कापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

- (2915) **आतोऽनुपसर्गे कः** <3-2-3>

 आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाऽण् । आतो लोपः । गोदः । पार्ष्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः ॥ । कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो डः ॥ ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणात् आतश्चोपसर्गे 2898 । आह्वः । प्रह्वः ॥

- (2916) **सुपि स्थः** <3-2-4>

 सुपीति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । समस्थः । विषमस्थः । ततः--स्थः ॥ सुपि तिष्ठतेः कः स्यात् । आरम्भसामर्थ्याद्भावे । आखूनामुत्थानमाखूत्थः ॥

- (2917) **प्रष्ठोऽग्रगामिनि** <8-3-92>

 प्रतिष्ठत इति प्रष्ठौ गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रेति किम् । प्रस्थः ॥

- (2918) **अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः** <8-3-97>

 स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य संबन्धः ॥

- (2919) **तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः** <3-2-5>

 तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् ॥ । *आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्* (वा) ॥ तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः । सुखस्याहर्ता । अलसादस्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः ॥ । *कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्* (वा) ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ॥

- (2920) **प्रे दाज्ञः** <3-2-6>

 दारूपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सति न कः । गोसंप्रदायः ॥

- (2921) **समि ख्यः** <3-2-7>

 गोसंख्यः ॥

- (2922) **गापोष्टक्** <3-2-8>

 अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे । सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसंगायः ॥ *पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्*(वा) ॥ सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ॥

- (2923) **हरतेरनुद्यमनेऽच्** <3-2-9>

 अंशहरः । अनुद्यमने किम् । भारहारः ॥ । *शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम्* (वा) ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः ॥ । सूत्रे च धार्येऽर्थे ॥ सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणेव सूत्रग्राहः ॥

- (2924) **वयसि च** <3-2-10>

 उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ॥

- (2925) **आङि ताच्छील्ये** <3-2-11>

 पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम् । भारहारः ॥

- (2926) **अर्हः** <3-2-12>

 अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदे । अणोपवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी ॥

- (2927) **स्तम्बकर्णयो रमिजपोः** <3-2-13>

  । हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती । तत्पुरुषे कृति--972 इति हलन्ता 966

इति वा ङेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ॥

- (2928) **शमि धातोः संज्ञायाम्** <3-2-14>

  शंम्भवः । शंवदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृञो हेत्वादिषु टो मा भूत् । शंकरा नाम परिव्राजिका तच्छीला ॥

- (2929) **अधिकरणे शेतेः** <3-2-15>

  खे शेते खशयः ॥ । पार्श्वादिषूपसंख्यानम् ॥ पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्टशयः । उदरेण शेते उदरशयः ॥ । उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सः अवमूर्धा । अधोमुखः शेते इत्यर्थः ॥ । गिरौ डश्छन्दसि ॥ गिरौ शेते गिरिशः । कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः ॥

- (2930) **चरेष्टः** <3-2-16>

  अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी ॥

- (2931) **भिक्षासेनादायेषु च** <3-2-17>

  भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पचादिषु चरडिति पाठात् ॥

- (2932) **पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः** <3-2-18>

  पुरस्सरः । अग्रतसरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इति एदन्ततत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति । बाहुलकादिति हरदत्तः ॥

- (2933) **पूर्वे कर्तरि** <3-2-19>

  कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥

- (2934) **कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु** <3-2-20>

  एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृकमि 160 इति सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ॥

- (2935) **दिवाविभानिशाप्रभास्करान्तान्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यतद्धनुररुष्षु** <3-2-21>

  एषु कृञष्टः स्याद् अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ । संख्या । एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वादहस्करः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य 159 इति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ॥ । किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् । इति वार्तिकम् । किंकरा । यत्करा । तत्करा । हेत्वादौटं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीषु । किंकरी ॥

- (2936) **कर्मणि भृतौ** <3-2-22>

  कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ॥

- (2937) **न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु** <3-2-23>

  एषु कृञष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ॥

- (2938) **स्तम्बशकृतोरिन्** <3-2-24>

  । व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । व्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

- (2939) **हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ** <3-2-25>

दृतिनाथयोरुपपदयोर्ह्रञ इन् स्यात्पशौ कर्तरि । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् । दृतिहारः । नाथहारः ॥

- (2940) **फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च** <3-2-26>

फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृञ इन् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेठुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोरा इति मुरारिः ॥

- (2941) **एजेः खश्** <3-2-28>

ण्यन्तादेजेः खश् स्यात् ॥

- (2942) **अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्** <6-3-67>

अरुषोद्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य । शित्त्वाच्छबादि । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥ । वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश उपसंख्यानम् ॥ वातमजा मृगाः ॥

- (2943) **खित्यनव्ययस्य** <6-3-66>

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्धंजहा माषाः । शर्धोऽपानशब्दः तं जहति इति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥

- (2944) **मासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः** <3-2-29>

अत्र वार्तिकम् ॥ । स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम् ॥ स्तनं धयतीति स्तनन्धयः । धेटष्टित्त्वात् स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ॥

- (2945) **नाडीमुष्ट्योश्च** <3-2-30>

एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् ॥ यथासंख्यंनेष्यते ॥ नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ॥ । घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् ॥ घटिन्धमः । घटिन्धय इत्यादि ॥ खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ॥

- (2946) **उदि कूले रुजिवहोः** <3-2-31>

उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः ॥

- (2947) **वहाभ्रे लिहः** <3-2-32>

वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो ङित्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः ॥

- (2948) **परिमाणे पचः** <3-2-33>

प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः ॥

- (2949) **मितनखे च** <3-2-34>

मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ॥

- (2950) **विध्वरुषोस्तुदः** <3-2-35>

विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरुन्तुदः ॥

- (2951) **असूर्यललाटयोर्दृशितपोः** <3-2-36>

असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥

- (2952) **उग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च** <3-2-37>

एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् । उग्रं पश्यतीत्युग्रंपश्यः । इरा उदकं तेन माद्यति दीप्यतेऽबिन्धनत्वादिति इरंमदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् श्यन्न । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिंधमोऽध्वा । अन्धकाराद्यावृत इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयो ध्मायन्ते ॥

- (2953) **प्रियवशे वदः खच्** <3-2-38>

  प्रियंवदः । वशंवदः ॥ *गमेः सुपि वाच्यः* (वा) ॥ असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती ॥ । *विहायसो विह इति वाच्यम्* (वा) ॥ । *खच्च डिद्वा वाच्यः* (वा) ॥ विहंगमः । विहङ्गः । भुजंगमः । भुजंगः ॥

- (2954) **द्विषत्परयोस्तापेः** <3-2-39>

  खच्स्यात् ॥

- (2955) **खचि ह्रस्वः** <6-4-94>

  खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः । परंतपः । घटघटीग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न । द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः ॥

- (2956) **वाचि यमो व्रते** <3-2-40>

  वाक् शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्व्रते गम्ये ॥

- (2957) **वाचंयमपुरन्दरौ च** <6-3-69>

  वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥

- (2958) **पूः सर्वयोर्दारिसहोः** <3-2-41>

  पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वंसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् ॥ भगे च दारेरिति काशिका । बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः ॥

- (2959) **सर्वकूलाभ्रकरीकेषु कषः** <3-2-42>

  सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीङ्कषा वात्या ॥

- (2960) **मेघर्तिभयेषु कृञः** <3-2-43>

  मेघङ्करः । भयंकरः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः ॥

- (2961) **क्षेमप्रियमद्रेऽण्च** <3-2-44>

  एषु कृञोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमङ्करः । क्षेमकारः । प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्ग्रहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथं तर्हि अल्पारम्भाः क्षेमकरा इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ॥

- (2962) **आशिते भुवः करणभावयोः** <3-2-45>

  आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितंभवः ओदनः । आशितस्य भवनं आशितम्भवः ॥

- (2963) **संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः** <3-2-46>

  विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वंभरा । रथंतरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः । अरिंदमः । दमिः शमनायां तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः ॥

- (2964) **गमश्च** <3-2-47>

  सुतंगमः ॥

- (2965) **अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः** <3-2-48>

  संज्ञयामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डः स्यात् । डित्त्वासामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ । *सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्* (वा) ॥ सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम् ॥ । उरसो लोपश्च ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ । सुदुरोरधिकरणे ॥ सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः ॥ । अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ ग्रामगः ॥ डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः । विहगः ॥

- (2966) **आशिषि हनः** <3-2-49>

  शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । आशिषि किम् । शत्रुघातः ॥ । *दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्* (वा) ॥ दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तरेण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वाघाटः ॥ । चारौ वा ॥ चार्वाघाटः ॥ । कर्मणि समि च ॥ कर्मण्युपदे संपूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्संहन्तीति वर्णसङ्घाटः । पदसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । परसङ्घातः ।

- (2967) **अपे क्लेशतमसोः** <3-2-50>

  अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ॥

- (2968) **कुमारशीर्षयोर्णिनिः** <3-2-51>

  कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ॥

- (2969) **लक्षणे जायापत्योष्टक्** <3-2-52>

  हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ॥

- (2970) **अमनुष्यकर्तृके च** <3-2-53>

  जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति किम् । आखुघातः शूद्रः । अथ कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः । शत्रुघ्नः । कृतघ्न इत्यादि । मूलविभुजादित्वात्सिद्धम् ॥ चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादणि ॥

- (2971) **शक्तौ हस्तिकपाटयोः** <3-2-54>

  हन्तेष्टक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चोरः । कवाटेति पाठान्तरम् ॥

- (2972) **पाणिघताडघौ शिल्पिनि** <3-2-55>

  हन्तेष्टक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥ । राजघ उपसंख्यानम् ॥ राजनं हन्ति राजघः ॥

- (2973) **आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वचौ कृञः करणे ख्युन्** <3-2-56>

  एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन् स्यात् । आढ्यामाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यकरणम् । अच्वौ किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । प्रतिषेधसामर्थ्यात् इह ल्युडपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्वावित्युत्तरार्थम् ॥

- (2974) **कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ** <3-2-57>

  आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यंभविष्णु । आढ्यंभावुकः । स्पृशोऽनुदके क्विन् 432 । घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् । ऋत्विद्गधृक्स्रद्गिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च 373 । व्याख्यातम् । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च 429 ॥ । *समानान्ययोश्चेति वाच्यम्* (वा) ॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥ । *क्सोऽपि वाच्यः* (वा) ॥ तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥

- (2975) **सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्** <3-2-61>

  एभ्यः क्विप्स्यादुपरसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । द्युसत् । उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निविदित्यादि ॥ । अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः ॥ अग्रणीः । ग्रामणीः ॥

- (2976) **भजो ण्विः** <3-2-62>

  सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् ॥

- (2977) **अदोऽनन्ने** <3-2-68>

  विट् स्यात् । आममत्ति आमात् । सस्यात् । अनन्ने किम् । अन्नादः ॥

- (2978) **क्रव्ये च** <3-2-69>

  अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम् । क्रव्यात् आममांसभक्षकः । कथं तर्हि क्रव्यादोऽस्रप आशर इति । पक्वमांसशब्दे उपपदेऽण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् ॥

- (2979) **दुहः कब्घश्च** <3-2-70>

  कामदुघा ॥

- (2980) **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते** <3-2-75>

  छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥

- (2981) **नेड्वशि कृति** <7-2-8>

  वशादेः कृत इण्न स्यात् । शॄ । सुशर्मा । प्रातरित्वा ॥

- (2982) **विड्वनोरनुनासिकस्यात्** <6-4-41>

  अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओणृ । अवावा । विच् । रोट् । रेट् । सुगण् ॥

- (2983) **क्विप् च** <3-2-76>

  अयमपि दृश्यते । सत्सूद्विष---2975 इति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट् ॥

- (2984) **अन्तः** <8-4-20>

  पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् । शास इत्--- 2486 इतीत्वम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः ॥ । आशासः क्वावुपाधाया इत्वं वाच्यम् ॥ आशीः इत्वोत्वे । गीः । पूः ॥

- (2985) **इस्मन्त्रन्क्विषु च** <6-4-97>

  एषु छादेर्हस्वः स्यात् । तनुच्छत् । अनुनासिकस्य क्वि--2666 इति दीर्घः । मो नो धातोः 341 । प्रतान् । प्रशान् । च्छ्वोः --2561 इत्यूठ् । अक्षद्यूः । ज्वरत्वरः--2654 इत्यूठ् । जूः । जूरौ । जूरः । तूः । स्रूः । ऊः । वृद्धिः । जनानवतीति जनौः । जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्वौ । सुम्वः । राल्लोपः 2655 । मूर्छा, मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वी, धूः ॥

- (2986) **गमः क्वौ** <6-4-40>

  अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गत् ॥ । *गमादीनामिति वक्तव्यम्* (वा) ॥ परीतत् । संयत् । सुनुत् ॥ । ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ लोपश्च ॥ अग्रेगूः । अग्रेभ्रूः ॥

- (2987) **स्थः क च** <3-2-77>

  चात् क्विप् । शंस्थः । शंस्थाः । शमि धातोः--2928 इत्यचं बाधितुं सूत्रम् ॥

- (2988) **सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये** <3-2-78>

  अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसंख्यानमिति पठितम् ।

हरदत्तमाधवीदिभिश्च तदेवानुसृतम् । तच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः । स बभूवोपजीविनाम् । अनुयायिवर्गः । पतत्यधो धाम विसारि । न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरित्यादौ ॥ । साधुकारिण्युपसंख्यानम् ॥ । *ब्रह्मणि वदः* (वा) ॥ अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुकारी । ब्रह्मवादी ॥

- (2989) **कर्तुर्युपमाने** <3-2-79>

णिनिः स्यात् । उपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

- (2990) **व्रते** <3-2-80>

णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी ॥

- (2991) **बहुलमाभीक्ष्ण्ये** <3-2-81>

पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः ॥

- (2992) **मनः** <3-2-82>

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥

- (2993) **आत्ममाने खश्च** <3-2-83>

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् चाण्णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी । खित्यनव्ययस्य 2943 । कालिंमन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या ॥

- (2994) **इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च** <6-3-68>

इजन्तादेकाचोऽम् स्यात्स च स्वाद्यम्वत्खिदन्ते परे । औतोऽम्शसोः 285 । गांमन्यः । वाम्शसोः 302 । स्त्रियंमन्यः । स्त्रींमन्यः । नृ । नरंमन्यः । भुवंमन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचनात् श्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च ॥

- (2995) **भूते** <3-2-84>

अधिकारोऽयम् । वर्तमाने लट् 2151 । इति यावत् ॥

- (2996) **करणे यजः** <3-2-85>

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥

- (2997) **कर्मणि हनः** <3-2-86>

पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत् सहे च 3006 इति यावदधिक्रियते ॥

- (2998) **ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्** <3-2-87>

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप्स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । क्विप् च 2983 इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्विबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् ॥

- (2999) **सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः** <3-2-89>

सौ कर्मादिषु च कृञः क्विप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्विबेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राण्न । कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत्र न क्विप् । भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न क्विप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

- (3000) **सोमे सुञः** <3-2-90>

सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ॥

- (3001) **अग्नौ चेः** <3-2-91>

  अग्निचित् ॥

- (3002) **कर्मण्यग्न्याख्यायाम्** <3-2-92>

  कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप्स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ॥

- (3003) **कर्मणीनि विक्रियः** <3-2-93>

  कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात् ॥ । *कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्* (वा) ॥ सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ॥

- (3004) **दृशेः क्वनिप्** <3-2-94>

  कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृश्वा ॥

- (3005) **राजनि युधि कृञः** <3-2-95>

  क्वनिप्स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥

- (3006) **सहे च** <3-2-96>

  कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

- (3007) **सप्तम्यां जनेर्डः** <3-2-97>

  सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । ङ्यापोः--1001 इति ह्रस्वः ॥

- (3008) **पञ्चम्यामजातौ** <3-2-98>

  जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः ॥

- (3009) **उपसर्गे च संज्ञायाम्** <3-2-99>

  प्रजा स्यात्सन्ततौ जने ॥

- (3010) **अनौ कर्मणि** <3-2-100>

  अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा ॥

- (3011) **अन्येष्वपि दृश्यते** <3-2-101>

  अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् । अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तेरेष्वपि क्वचित् । परितः खाता परिखा ॥

- (3012) **क्तक्तवतू निष्ठा** <1-1-26>

  एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥

- (3013) **निष्ठा** <3-2-102>

  भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेव-- 2833 इति भावकर्मणोः क्तः कर्तरि कृत् 2832 इति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥

- (3014) **निष्ठायामण्यदर्थे** <6-4-60>

  ण्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ॥

- (3015) **क्षियो दीर्घात्** <8-2-46>

  दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया । श्र्युकः किति 2381 । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । क्षुतः ॥ । *ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः* (वा) ॥ तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः । नुतः । वृतः ॥

- (3016) **रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः** <8-2-42>

  रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शॄ । ॠत इत् 2390 । रपरः । णत्वम् । शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः ॥

- (3017) **संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः** <8-2-43>

  निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः । म्लानः ॥

- (3018) **ल्वादिभ्यः** <8-2-44>

  एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या । ग्रहिज्या--2412 । जीनः ॥ दुग्वोर्दीर्घश्च ॥ दु गतौ दूनः । टुदु उपताप इत्ययं तु न गृह्यते सानुबन्धकत्वात् । मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः ॥ । पूञो विनाशे ॥ पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ॥ । सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ सिनो ग्रासः । ग्रासेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् । सितो ग्रासो देवदत्तेन ॥

- (3019) **ओदितश्च** <8-2-45>

  भुजो । भुग्नः । टुओश्वि । उच्छूनः । ओहाक् । प्रहीणः । (ग) स्वादय ओदितः इत्युक्तम् । सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीङ पाठमर्थ्यान्नेट् । उड्डीनः ॥

- (3020) **द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः** <6-1-24>

  द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥

- (3021) **श्योऽस्पर्शे** <8-2-47>

  श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । हलः -- 2559 इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीतात्संकुचित इत्यर्थः ॥

- (3022) **प्रतेश्च** <6-1-25>

  प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥

- (3023) **विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य** <6-1-26>

  श्यः संप्रसारणं वा स्यात् । अभिश्यानं घृतम् । अभिशीनम् । अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवश्यानः ॥

- (3024) **अञ्चोऽनपादाने** <8-2-48>

  अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान् त्वपादाने ॥

- (3025) **यस्य विभाषा** <7-2-15>

  यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण्न स्यात् । उदितो वा 3328 इति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट् । समक्नः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । नत्वस्यासिद्धत्वात् व्रश्च--294 इति षत्वे प्राप्ते ॥ । निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः ॥ वृक्णः । वृक्णवान् ॥

- (3026) **परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु** <8-3-75>

पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्येति किम् । परिष्कन्दः । परिस्कन्दः ।परेश्च 2399 इति विकल्पः । स्तम्भेः 2272 इति षत्वे प्राप्ते ॥

- (3027) **प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च** <8-3-114>

  अत्र षत्वं न स्यात् ॥

- (3028) **दिवोऽविजिगीषायाम्** <8-3-49>

  दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजिगीषायां तु द्यूतम् ॥

- (3029) **निर्वाणोऽवाते** <8-2-50>

  अवाते इति छेदः । निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातस्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिश्च । वाते तु निर्वातो वातः ॥

- (3030) **शुषः कः** <8-2-51>

  निष्ठात इत्येव । शुष्कः ॥

- (3031) **पचो वः** <8-2-52>

  पक्वः ॥

- (3032) **क्षायो मः** <8-2-53>

  क्षामः ॥

- (3033) **स्त्यः प्रपूर्वस्य** <6-1-23>

  प्रात् स्त्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥

- (3034) **प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्** <8-2-54>

  निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रात्किम् । स्त्यानः ॥

- (3035) **अनुपर्सगात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः** <8-2-55>

  त्रिफाला । फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीबादिषु तु क्तप्रत्यस्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीबो मत्तः । कृशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात्किम् ॥

- (3036) **आदितश्च** <7-2-16>

  आकारेतो निष्ठाया इण्न स्यात् ॥

- (3037) **ति च** <7-4-89>

  चरफलोपत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्तः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमिति । फुल्ल विकसने पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ । उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ॥

- (3038) **नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्** <8-2-56>

  एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः । नुत्तः । विदविचारणे रौधादिक एव गृह्यते उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ॥

- (3039) **श्वीदितो निष्ठायाम्** <7-2-14>

  श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्न । उन्नः । उत्तः । त्राणः । त्रातः । घ्राणः । घ्रातः । ह्रीणः । ह्रीतः ॥

- (3040) **न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम्** <8-2-57>

  एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः । राल्लोपः 2655 । मूर्तः । मत्तः ॥

- (3041) **वित्तो भोगप्रत्यययोः** <8-2-58>

  विन्दतेर्निष्ठातस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्न । विभाषा गमहन--3099 इति क्वसौ वेट्त्वादिह नेट् ॥

- (3042) **भित्तं शकलम्** <8-2-59>

  भिन्नमन्यत् ॥

- (3043) **ऋणमाधमर्ण्ये** <8-2-60>

  ऋधातोः क्ते तकारस्य नत्वं निपात्यते अधमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् ॥

- (3044) **स्फायः स्फी निष्ठायाम्** <6-1-22>

  स्फीतः ॥

- (3045) **इण्निष्ठायाम्** <7-2-47>

  निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । यस्य विभाषा 3025 इति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ॥

- (3046) **वसतिक्षुधोरिट्** <7-2-52>

  आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ॥

- (3047) **अञ्चेः पूजायाम्** <7-2-53>

  पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः ॥

- (3048) **लुभोऽविमोहने** <7-2-54>

  लुभः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यान्नतु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु लुब्धः ॥

- (3049) **क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः** <7-2-50>

  इड्वा स्यात् । क्लिश उपतापे नित्यं प्राप्ते । क्लिशू विबाधने । अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः । क्लिष्टः ॥

- (3050) **पूङश्च** <7-2-51>

  पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात् ॥

- (3051) **पूङः क्त्वा च** <1-2-22>

  पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् । पवितः । पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । ोपधात्--3324 इत्यत्र हि क्त्वैव संबध्यते ॥

- (3052) **निष्ठा शीङ् स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः** <1-2-19>

  एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेश्यितः । शेश्यितवान् ॥ । *आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या* (वा) ॥

- (3053) **आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च** <3-4-71>

  आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः ॥

- (3054) **विभाषा भावादिकर्मणोः** <7-2-17>

भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया इड्वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । ञिष्विदेति भ्वादिरत्र गृह्यते । ञीद्भिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । ञिमिदा । ञिक्ष्विदा । दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । प्रधर्षितं तेन । सेट् किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ॥

- (3055) **मृषस्तितिक्षायाम्** <1-2-20>

सेण्निष्ठाकिन्न स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । क्षमायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥

- (3056) **उदुपधाद्भवादिकर्मणोरन्यतरस्याम्** <1-2-21>

उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात् । द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्षापणम् । सेट्किम् । क्रुष्टम् ॥ । *शब्विकरणेभ्य एवेष्यते* (वा) ॥ नेह । गुध्यतेर्गुधितम् ॥

- (3057) **निष्ठायां सेटि** <6-4-52>

णेर्लोपः स्यात् । भावितः । भावितवान् । श्वीदितः--3039 इति नेट् । संप्रसारणम् । शूनः । दीप्तः । गुहू, गूढः । वनु, वतः । तनु,ततः । पतेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते द्वितीयाश्रित--- 686 इति सूत्रे वेट्कत्वात्सिद्धे

कृन्तत्यादीनामीदित्त्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन धावितमिभराजधियेत्यादि । यस्य विभाषा 3025 इत्यत्रैकाच इत्येव । दरिद्रतः ॥

- (3058) **क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमः सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु** <7-2-18>

क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थो मन्थनदण्डश्च । क्षुब्धो मन्थश्चेत् । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । म्लिष्टविस्पष्टम् । विरिब्धः स्वरः । म्लेच्छ रेभृ अनयोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते । फाण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । क्षुब्धो राजेति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । वाहितम् ॥

- (3059) **धृषिशसी वैयात्ये** <7-2-19>

एतौ निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादित्त्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम् । धर्षितम् । प्रधृष्टः । प्रधर्षितः ॥

- (3060) **दृढः स्थुलबलयोः** <7-2-20>

स्थूले बलवति न निपात्यते । दृह दृहि वृद्धौ । क्तस्येडभावः तस्य ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च । दृहितः । दृंहितोऽन्यः ॥

- (3061) **प्रभौ परिवृढः** <7-2-21>

वृह वृहि वृद्धौ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः । परिवृंहितोऽन्यः ॥

- (3062) **कृच्छ्रगहनयोः कषः** <7-2-22>

कषो निष्ठाय इण्न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । स्तात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ॥

- (3063) **घुषिरविशब्दने** <7-2-23>

घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ॥

- (3064) **अर्देः संनिविभ्यः** <7-2-24>

एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ॥

- (3065) **अभेश्चाविदूर्ये** <7-2-25>

अभ्यर्णम् । नातिदूरं नासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ॥

- (3066) **णेरध्ययने वृत्तम्** <7-2-26>

ण्यन्ताद्वृत्तेः क्तस्येडभावो णिलुक्चाधीयमानेऽर्थे । वृत्तं छन्दश्छात्रेण । संपादितम् । अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिताः रज्जुः ॥

- (3067) **शृतं पाके** <6-1-27>

श्रातिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते । क्षीरहविषोः पाके । शृतं क्षीरम् । स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु श्राणं श्रपितं वा ॥

- (3068) **वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः** <7-2-27>

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यते । पक्षे । दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । ज्ञपितः ॥

- (3069) **रुष्यमत्वरसंघुषाऽऽस्वनाम्** <7-2-28>

एभ्यो निष्ठाया इड्वा । रुषितः । रुष्टः । आन्तः । अमितः । तूर्णः । त्वरितः । अस्याऽऽत्त्वे फलं मन्दम् । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वनितः ॥

- (3070) **हृषेर्लोमसु** <7-2-29>

हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं हृषितं लोम ॥ । विस्मितप्रतिघातयोश्च ॥ हृषो हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु । हृषु अलीके । उदित्वान्निष्ठायां नेट् । हृष तुष्टौ इट् ॥

- (3071) **अपचितश्च** <7-2-30>

चायतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः । अपचायितः ॥

- (3072) **प्यायः पी** <6-1-28>

वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं सुखम् । अन्यत्र प्यानः पीनः स्वेदः । सोपसर्गस्य न प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव । आपीनोन्धुः । आपीनमूधः ॥

- (3073) **ह्लादोः निष्ठायाम्** <6-4-94>

ह्रस्वः स्यात् । प्रह्लन्नः ॥

- (3074) **द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति** <7-4-40>

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्वदद्भावयोरपवादः । दितः । सितः । मा माङ् मेङ् । मितः । स्थितः ॥

- (3075) **शाच्छोरन्यतरस्याम्** <7-4-41>

शितः । शातः । छितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्संपादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ॥

- (3076) **दधातेर्हिः** <7-4-42>

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ॥

- (3077) **दो दद्घोः** <7-4-46>

घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किम् । चर्त्वम् । दत्तः । घोः किम् । दातः । तान्तो वायमादेशः न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्ति 3079 इति दीर्घापत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वे झषस्तथोः--2280 इति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ॥

- (3078) **अच उपसर्गात्तः** <7-4-47>

अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः । अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमवुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥ चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ॥

- (3079) **दस्ति** <6-3-124>

इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । खरिच 121 इति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् । घुमास्था 2462 इतीत्वम् । धेट् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । जनसन -- 2504 इत्यात्वम् । जातम् । सातम् । खातम् ॥

- (3080) **अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति** <2-4-36>

ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । झरो झरि 71 । जग्धः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च 3053 । प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठायामण्यदर्थे 3014 इति दीर्घः । क्षियो दीर्घात् 3015 इति णत्वम् । प्रक्षीणः सः ॥

- (3081) **वाक्रोशदैन्ययोः** <6-4-61>

क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी । क्षितो वा ॥

- (3082) **निनदीभ्यां स्नातेः कौशले** <8-3-89>

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः । शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । सुपि 2916 इति कः ॥

- (3083) **सूत्रं प्रतिष्णातम्** <8-3-90>

प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नातम् ॥

- (3084) **कपिष्ठलो गोत्रे** <8-3-91>

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥

- (3085) **विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्** <8-3-96>

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥

- (3086) **गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च** <3-4-72>

एभ्यः कर्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा येनेत्यादि ॥

- (3087) **क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः** <3-4-76>

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् चाद्याथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ॥ मुकुन्दस्यासितामिदमिदं यातं रमापतेः । भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥ आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणा इति । भुक्तमिति एषामिति मत्वर्थीयोऽच् । वर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥

- (3088) **ञीतः क्तः** <3-2-187>

ञिक्ष्विदा । क्ष्विण्णः । ञिःथ्द्य;न्धी । इद्धः ॥

- (3089) **मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च** <3-2-188>

मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो जुष्ट इत्यादि ॥

- (3090) **नपुंसके भावे क्तः** <3-3-114>

क्लीबत्व विशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ।

- (3091) **सुयजोर्ङ्वनिप्** <3-2-103>

सुनोतेर्यजेश्चङ्वनिप्स्याद्भूते । सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ ॥

- (3092) **जीर्यतेरतृन्** <3-2-104>

भूत इत्येव । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णो जीर्णवान् ॥

- (3093) **छन्दसि लिट्** <3-2-105>
- (3094) **लिटः कानज्वा** <3-2-106>
- (3095) **क्वसुश्च** <3-2-107>

इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते । तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे इति । श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते इत्यादि ॥

- (3096) **वस्वेकाजाद्धसाम्** <7-2-67>

कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम् । एकाच् । आदिवान् । आरिवान् । आत् । ददिवान् । जक्षिवान् । एषां किम् । बभूवान् ॥

- (3097) **भाषायां सदवसश्रुवः** <3-2-108>

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात् तस्य च नित्यं क्वसुः । निषेदुषीमासनबन्धधीरः । अध्यूषुषस्तामभवञ्जनस्य । शुश्रुवान् ॥

- (3098) **उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च** <3-2-109>

एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिड्वा तस्य नित्यं क्वसुः । इट् । उपेयिवान् । उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम् । उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च । धृतजयधृतेरनाशुष इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः ॥

- (3099) **विभाषा गमहनविदविशाम्** <7-2-68>

एभ्यो वसोरिड्वा । जग्मिवान् । जगन्वान् । जघ्निवान् । जगन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । नेड्वशि कृति 2981 इतीण्निषेधः ॥ *दृशेश्च* (वा) ॥ ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥

- (3100) **लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे** <2-2-124>

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य ॥

- (3101) **आने मुक्** <7-2-82>

अङ्गस्यातो मुमागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन् ब्राह्मणः ॥ । माङ्याक्रोशे इति वाच्यम् ॥ मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति । माङि लुङ् 2219 इति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्यालुक् ॥

- (3102) **संबोधने च** <3-2-125>

हे पचन् । हे पचमान ॥

- (3103) **लक्षणहेत्वोः क्रियायाः** <3-2-126>

  क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च । कृत्यचः 2835 । प्रपीयमाणः सोमः ॥

- (3104) **ईदासः** <7-2-83>

  आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । आदेः परस्य 44 । आसीनः ॥

- (3105) **विदेः शतुर्वसुः** <7-1-36>

  वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन् । विद्वान् । विदुषी ॥

- (3106) **तौ सत्** <3-2-127>

  तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ॥

- (3107) **लृटः सद्वा** <3-3-14>

  व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः संबोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्यद्भक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचित् । करिष्यतीति करिष्यन् ॥

- (3108) **पुङ्यजो शानन्** <3-2-128>

  वर्तमाने । पवमानः । यजमानः ॥

- (3109) **ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्** <3-2-129>

  एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं बिभ्राणं । शत्रून्निघ्नानः ॥

- (3110) **इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि** <3-2-130>

  आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् । अकृच्छ्रिणि किम् । कृच्छ्रेणाधीते । धारयति ॥

- (3111) **द्विषोऽमित्रे** <3-2-131>

  द्विषन् शत्रुः ॥

- (3112) **सुञो यज्ञसंयोगे** <3-2-132>

  सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यजमानाः सत्रिणः ॥

- (3113) **अर्हः प्रशंसायाम्** <3-2-133>

  अर्हन् ॥

- (3114) **आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु** <3-2-134>

  क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः ॥

- (3115) **तृन्** <3-2-135>

  कर्ता कटान् ॥

- (3116) **अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्** <3-2-136>

  अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पतिष्णु । उत्पचिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः ।

वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ॥

- (3117) **णेश्छन्दसि** <3-2-137>

  वीरुधः पारयिष्णवः ॥

- (3118) **भुवश्च** <3-2-138>

  छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्णुः वैष्णवमिति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ॥

- (3119) **ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः** <3-2-139>

  छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्थः ईत्वं न । ग्लास्नुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । चाद्भुवः । श्र्युकः किति 2381 इत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः ॥ दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ दङ्क्ष्णवः पशवः ॥

- (3120) **त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः** <3-2-140>

  त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ॥

- (3121) **शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्** <3-2-141>

  उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र गितश्च 987 इति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । झल्ग्रहणमपकृष्य झन्तानामेव तद्विधानात् । नोदात्तोपदेशस्य --2763 इति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी । प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेः अलंकृञादिसूत्रेणेष्णुजुक्तो वासरूपविधिना घिनुणपि । उन्मादी । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति तु प्रायिकम् ॥

- (3122)**संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहन्Ē श्च** <3-2-142>

  घिनुण् स्यात् । संपर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्यघाती ॥

- (3123) **वौ कषलसकत्थस्रम्भः** <3-2-143>

  विकाषी । विलासी । विकत्थी । विस्रम्भी ॥

- (3124) **अपे च लषः** <3-2-144>

  चाद्वौ । अपलाषी । विलाषी ॥

- (3125) **प्रे लपसृद्रुमथवदवसः** <3-2-145>

  प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ॥

- (3126) **निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्** <3-2-146>

  पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसक इत्यादि । ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति ॥

- (3127) **देविक्रुशोश्चोपसर्गे** <3-2-147>

  आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देवयिता । क्रोष्टा ॥

- (3128) **चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्** <3-2-148>

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्याम् ॥

- (3129) **अनुदात्तेतश्च हलादेः** <3-2-149>

  अकर्मकाद्युच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्मकात्किम् । वसिता वस्त्रम् ॥

- (3130) **जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः** <3-2-150>

  जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदिग्रहणं लषपतपत 3134 इत्युकञा बाधा माभूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालंकृञस्तृन्न ॥

- (3131) **क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च** <3-2-151>

  क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

- (3132) **न यः** <3-2-152>

  यकारान्ताद्युच् न स्यात् । क्नूयिता । क्ष्मायिता ॥

- (3133) **सूददीपदीक्षश्च** <3-2-153>

  युच् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पि--3147 इति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति । तेन कम्रा कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सूदेर्युज् न । कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः ॥

- (3134) **लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्** <3-2-154>

  लाषुकः । पातुक इत्यादि ॥

- (3135) **जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्** <3-2-155>

  जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

- (3136) **प्रजोरिनिः** <3-2-156>

  प्रजवी । प्रजविनौ । प्रजविनः ॥

- (3137) **जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च** <3-2-157>

  जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

- (3138) **स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्** <3-2-158>

  आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा । तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः ॥ । शीङो वाच्यः ॥ शयालुः ॥

- (3139) **दाधेट्सिशदसदो रुः** <3-2-159>

  दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥

- (3140) **सृघस्यदः क्मरच्** <3-2-160>

  सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥

- (3141) **भञ्जभासमिदो घुरच्** <3-2-161>

  भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः ॥

- (3142) **विदिभिदिच्छिदेः कुरच्** <3-2-162>

विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥

- (3143) **इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्** <3-2-163>

  इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ॥

- (3144) **गत्वरश्च** <3-2-164>

  गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते । गत्वरी ॥

- (3145) **जागरूकः** <3-2-165>

  जागर्तेरूकः स्यात् । जागरूकः ॥

- (3146) **यजजपदशां यङः** <3-2-166>

  एभ्यो यङन्तेभ्यः ऊकः स्यात् । दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

- (3147) **नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः** <3-2-167>

  नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रम् । सन्ततमित्यर्थः । कम्रः । हिंस्रः । दीप्रः ॥

- (3148) **सनाशंसभिक्ष उः** <3-2-168>

  चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥

- (3149) **विन्दुरिच्छुः** <3-2-169>

  वेत्तेर्नुम् एषेश्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः ॥

- (3150) **क्याच्छन्दसि** <3-2-170>

  देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ॥

- (3151) **आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च** <3-2-171>

  आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत् । पपिः सोमं ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जग्मिर्युवा । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः ॥ । भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः ॥ दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जग्मिः । जज्ञिः । नेमिः ॥ । सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम् ॥ यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नीगभावश्च निपात्यते ॥

- (3152) **स्वपितृषोर्नजिङ्** <3-2-172>

  स्वप्नक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्णजः । धृषेश्चेति वाच्यमिति काशिकादौ । धृष्णक् ॥

- (3153) **शॄवन्द्योरारुः** <3-2-173>

  शरारुः । वन्दारुः ॥

- (3154) **भियः क्रुक्लुकनौ** <3-2-174>

  भीरुः । भीलुकः ॥ । *क्रुकन्नपि वाच्यः* (वा) ॥ भीरुकः ॥

- (3155) **स्थेशभासपिसकसो वरच्** <3-2-175>

  स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥

- (3156) **यश्च यङः** <3-2-176>

यातेर्यङन्तादवरच् स्यात् । अतो लोपः 2380 । तस्य अचः परस्मिन् 50 इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशे न स्थानिवत् तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् लोपो व्योः--- 873 इति यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वामाश्रित्य आतो लोपे प्राप्ते । वरे लुप्तं न स्थानिवत् । यायावरः ॥

- (3157) **भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्** <3-2-177>

  विभ्राट् । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊकर् । पूः । पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ । जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । ग्रावस्तुत् ॥

- (3158) **अन्येभ्योऽपि दृश्यते** <3-2-178>

  क्विप् । छित् । भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्वचिद्दीर्घः क्वचिदसंप्रसारणं क्वचिद्द्वे क्वचिद्ध्रस्वः । तथा च वार्तिकम् ॥ । किब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणं दीर्घोऽसंप्रसारणं च ॥ किब्वचीत्यादिना उणादिसूत्रेण केषांचित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जूरुक्तः । श्रयति हरिं सा श्रीः ॥ । *द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च* (वा) ॥ दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् ॥ । जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ जुहूः । दॄ भये । अस्य ह्रस्वश्च । दीर्यति दद्दत् ॥ । ध्यायतेः संप्रसारणं च ॥ धीः ॥

- (3159) **भुवः संज्ञान्तरयोः** <3-2-179>

  मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ॥

- (3160) **विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्** <3-2-180>

  एभ्यो भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभूर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् ॥ । मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शंभुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ॥

- (3161) **धः कर्मणि ष्ट्रन्** <3-2-181>

  धेटो धात्रश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन् स्यात् । धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु ॥

- (3162) **दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे** <3-2-182>

  दावादेः ष्ट्रन् स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥

- (3163) **तितुत्रतथसिसुसरकसेषु** <7-2-9>

  एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नद्ध्री ॥

- (3164) **हलसूकरयोः पुवः** <3-2-183>

  पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन् स्यात् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः ॥

- (3165) **अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः** <3-2-184>

  अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

- (3166) **पुवः संज्ञायाम्** <3-2-185>

  पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम् ॥

- (3167) **कर्तरि चर्षिदेवतयोः** <3-2-186>

  पुव इत्रः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् ॥ देवतायां त्वग्निः पवित्रं स मा पुनातु ॥

इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम्

उत्तरकृदन्तप्रकरणम्

- (3169) **उणादयो बहुलम्** <3-3-1>

  एते वर्तमाने सञ्ज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिदविहिता अप्यूह्याः ॥ सञ्ज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्चयाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

- (3170) **भूतेऽपि दृश्यन्ते** <3-3-2>

- (3171) **भविष्यन्ति गम्यादयः** <3-3-3>

- (3172) **दाशगोघ्नौ संप्रदाने** <3-4-73>

  एतौ सम्प्रदानकारके निपात्येते । दशन्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ॥

- (3173) **भीमादयोऽपादाने** <3-4-74>

  भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः । मूर्खः । खलतिः ॥

- (3174) **ताभ्यामन्यत्रोणादयः** <3-4-75>

  सम्प्रदानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म ॥

- (3175) **तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्** <3-3-10>

  क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । अत्र वासरूपेण तृजादयो न । पुनर्ण्वुलुक्तेः ॥

- (3176) **समानकर्तृकेषु तुमुन्** <3-3-158>

  अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा ॥

- (3177) **शकधृषज्ञागलाघटरभलक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्** <3-4-65>

  एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव सम्बध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ॥

- (3178) **पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु** <3-4-66>

  पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम् । अलं भुक्त्वा । अलमर्थेषु किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ॥

- (3179) **कालसमयवेलासु तुमुन्** <3-3-167>

  पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते । तेनेह न । भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥

- (3180) **भाववचनाश्च** <3-3-11>

  भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति ॥

- (3181) **अण् कर्मणि च** <3-3-12>

  कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात् । ण्वुलोऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन् बाधते । कम्बलदायो व्रजति ॥

- (3182) **पदरुजविस्पृशो घञ्** <3-3-16>

भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः ॥

- (3183) **सृ स्थिरे** <3-3-17>

  सृ इति लुप्तविभक्तिकम् । सर्तेः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमति सारः ॥ । व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम् ॥ अतीसारो व्याधिः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्रसरतिः । रुधिराधिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । सारो बले स्थिरांशे च ॥

- (3184) **भावे** <3-3-18>

  सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । पाकः । पाकौ ॥

- (3185) **स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि** <6-1-47>

  अनयोरेच आत्वं स्याद्घञि । स्फारः । स्फालः । उपसर्गस्य घञि-1044 इति दीर्घः । परीहारः । इकः काशे 1045 काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अनूकाशः । इकः किम् । प्रकाशः ।नोदात्तोपदेश 2763 इति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु । आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ॥

- (3186) **स्यदो जवे** <6-4-28>

  स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः ॥

- (3187) **घञि च भावकरणयोः** <6-4-27>

  रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रजत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यते इति प्रासः । सञ्ज्ञायामिति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं भावे अकर्तरि च कारके-3188 इति कृत्यल्युटो बहुलं-2841 इति यावत् द्वयमप्यनुवर्तते ॥

- (3188) **अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्** <3-3-19>

  कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥

- (3189) **अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः** <6-4-29>

  अवोदः अवक्लेदनम् । एध इन्धनम् । ओद्म उन्दनम् । श्रन्थेर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च ॥

- (3190) **परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः** <3-3-20>

  घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । द्वौ कारौ ॥ । दारजारौ कर्तरि णिलुक्च ॥ दारयन्तीति दाराः । जरयन्तीति जाराः ॥

- (3191) **इङश्च** <3-3-21>

  घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्य अस्मादधीयते उपाध्यायः ॥ अपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ शॄ वायुवर्णनिवृतेषु ॥ शॄ इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः ॥

- (3192) **उपसर्गे रुवः** <3-3-22>

  घञ् । संरावः । उपसर्गे किम् । रवः ॥

- (3193) **अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्** <8-3-86>

  अस्मात् स्तनेः सस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्टानो वर्णः । शब्दसञ्ज्ञायां किम् । अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ॥

- (3194) **समि युद्रुदुवः** <3-3-23>

  संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः । पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । सन्द्रावः । सन्दावः ॥

- (3195) **श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे** <3-3-24>

  श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञ इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथं राज्ञो नय इति । बाहुलकात् ॥

- (3196) **वौ क्षुश्रुवः** <3-3-25>

  विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् । क्षवः । श्रवः ॥

- (3197) **अवोदोर्नियः** <3-3-26>

  अवनायः अधो नयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथमुन्नयः उत्प्रेक्षेति । बाहुलकात् ॥

- (3198) **प्रे द्रुस्तुस्रुवः** <3-3-27>

  प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः । प्रे इति किम् । द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥

- (3199) **निरभ्योः पूल्वोः** <3-3-28>

  निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलाषः । निरभ्योः किम् । पवः । लवः ॥

- (3200) **उन्न्योर्ग्रः** <3-3-29>

  उद्गारः । निगारः । उन्योः किम् । गरः ॥

- (3201) **कॄ धान्ये** <3-3-30>

  कॄ इत्यस्माद्धान्यविषयादुन्न्योर्घञ् स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य । विक्षेप इत्यर्थः । धान्ये किम् । भिक्षोत्करः । पुष्पनिकरः ॥

- (3202) **यज्ञे समि स्तुवः** <3-3-31>

  समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । यज्ञे किम् । संस्तवः परिचयः ॥

- (3203) **प्रे स्त्रोऽयज्ञे** <3-3-32>

  अयज्ञे इति छेदः यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अयज्ञे किम् । बर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः ॥

- (3204) **प्रथने वावशब्दे** <3-3-33>

  विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः । प्रथने किम् । तृणविस्तरः । अशब्दे किम् । ग्रन्थविस्तरः ॥

- (3205) **छन्दोनाम्नि च** <3-3-34>

  स्र इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्मधारयः ॥

- (3206) **छन्दोनाम्नि च** <8-3-94>

  विपूर्वात्स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि । इति षत्वम् ॥

- (3207) **उदि ग्रहः** <3-3-35>

  उद्ग्राहः ॥

- (3208) **समि मुष्टौ** <3-3-36>

  मल्लस्य सङ्ग्राहः । मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य सङ्ग्रहः ॥

- (3209) **परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः** <3-3-37>

परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषे च विषये । परिणायेन शारान् हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्रेषयोः किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ॥

- (3210) **परावनुपात्यय इणः** <3-3-38>

क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपात्यये किम् । कालस्य पर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ॥

- (3211) **व्युपयोः शेतेः पर्याये** <3-3-39>

तव विशायः । तव राजोपशायः । पर्याये किम् । विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् ॥

- (3212) **हस्तादाने चेरस्तेये** <3-3-40>

हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । हस्तादाने किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥

- (3213) **निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः** <3-3-41>

एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः । समूहे । गोमयनिकायः । एषु किम् । चयः । चः क इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ्लुक्यादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनः पुना राशीकरणमित्यर्थः ॥

- (3214) **संघे चानौत्तराधर्ये** <3-3-42>

चेर्घञ् आदेश्च कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः सङ्घः । अनौत्तराधर्ये किम् । सूकरनिचयः । सङ्घे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥

- (3215) **कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्** <3-3-43>

स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ॥

- (3216) **णचः स्त्रियामञ्** <5-4-14>

- (3217) **न कर्मव्यतिहारे** <7-3-6>

अत्र ऐच् न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ॥

- (3218) **अभिविधौ भाव इनुण्** <3-3-44>

- (3219) **अणिनुणः** <5-4-15>

इनण्यनपत्ये 1245 । सांराविणं वर्तते ॥

- (3220) **आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः** <3-3-45>

अव नि एतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे । अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम् । अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ॥

- (3221) **प्रे लिप्सायाम्** <3-3-46>

पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः ॥

- (3222) **परौ यज्ञे** <3-3-47>

उत्तरः परिग्राहः । स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् ॥

- (3223) **नौ वृ धान्ये** <3-3-48>

वृ इति लुप्त पञ्चमीकम् । नीवाराः । धान्ये किम् । निवरा कन्या । क्तिन्विषयेऽपि बाहुलकादप् । प्रवरा सेतिवत् ॥

- (3224) **उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः** <3-3-49>

उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्रावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रया इति । बाहुलकात् ॥

- (3225) **विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः** <3-3-50>

आरावः । आरवः । आप्लावः । आप्लवः ॥

- (3226) **अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे** <3-3-51>

विभाषेति वर्तते । अवग्रहः । अवग्राहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् । अवग्रहः पदस्य ॥

- (3227) **प्रे वणिजाम्** <3-3-52>

प्रे ग्रहेर्घञ् वा वणिजां सम्बन्धी चेत्प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण वा ॥

- (3228) **रश्मौ च** <3-3-53>

प्रग्रहः । प्रग्राहः ॥

- (3229) **वृणोतेराच्छादने** <3-3-54>

विभाषा प्र इत्येव । प्रावारः । प्रवरः ॥

- (3230) **परौ भुवोऽवज्ञाने** <3-3-55>

परिभावः । परिभवः । अवज्ञाने किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ॥

- (3231) **एरच्** <3-3-56>

चयः । जयः ॥ भयादीनामुपसङ्ख्यानम्, नंपुसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्षम् ॥

- (3232) **ॠदोरप्** <3-3-57>

ॠवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः ॥

- (3233) **वृक्षासनयोर्विष्टरः** <8-3-93>

अनयोर्विपूर्वस्य स्रः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनं च । वृक्षे किम् । वाक्यस्य विस्तरः ॥

- (3234) **ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च** <3-3-58>

अप् स्यात् । घञोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः ॥ वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् ॥ वशः । रणः ॥ घञर्थे कविधानम् ॥ प्रस्थः । विघ्नः ॥ द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम् ॥ चक्रम् । चिक्लिदम् । चक्नसः ॥

- (3235) **उपसर्गेऽदः** <3-3-59>

अप् स्यात् ॥

- (3236) **घञपोश्च** <2-4-38>

अदेर्घस्लृ स्यात् घञि अपि च । प्रघसः । विघसः । उपसर्गे किम् । घासः ॥

- (3237) **नौ ण च** <3-3-60>

नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप् च । न्यादः । निघसः ॥

- (3238) **व्यधजपोरनुपसर्गे** <3-3-61>

  अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु । आव्याधः । उपजापः ॥

- (3239) **स्वनहसोर्वा** <3-3-62>

  अप् । पक्षे घञ् । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्गे इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ॥

- (3240) **यमः समुपनिविषु च** <3-3-63>

  एषु अनुपसर्गे च यमेरप् वा । संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । यमः । यामः ॥

- (3241) **नौ गदनदपठस्वनः** <3-3-64>

  अप् वा स्यात् । निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

- (3242) **क्वणो वीणायां च** <3-3-65>

  नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरप् वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम् । निक्वणः । निक्वाणः । क्वणः । क्वाणः । वीणायां तु । प्रक्वणः । प्रक्वाणः ॥

- (3243) **नित्यं पणः परिमाणे** <3-3-66>

  अप् स्यात् । मूलकपणः । शाखपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः ॥

- (3244) **मदोऽनुपसर्गे** <3-3-67>

  धनमदः । उपसर्गे तु । उन्मादः ॥

- (3245) **प्रसदसंमदौ हर्षे** <3-3-68>

  हर्षे किम् । प्रमादः । संमादः ॥

- (3246) **समुदोरजः पशुषु** <3-3-69>

  संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वञ्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप् स्यात् । अघञपोरित्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां सङ्घः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । पशुषु किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदजः क्षत्रियाणाम् ॥

- (3247) **अक्षेषु ग्लहः** <3-3-70>

  अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते । तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन् । अक्षेषु किम् । पादस्य ग्रहः ॥

- (3248) **प्रजने सर्तेः** <3-3-71>

  प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथमवसरः प्रसर इति । अधिकरणे पुंसि सञ्ज्ञायां-3296 इति घः ॥

- (3249) **ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु** <3-3-72>

  निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एषु किम् । प्रह्वायः ॥

- (3250) **आङि युद्धे** <3-3-73>

  आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् । आह्वायः ।

- (3251) **निपानमाहावः** <3-3-74>

  आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमप् वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः । आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥

- (3252) **भावेऽनुपसर्गस्य** <3-3-75>

  अनुपसर्गस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमप् च स्यात् भावे । हवः ॥

- (3253) **हनश्च वधः** <3-3-76>

  अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप् स्यात् वधादेशश्चान्तोदात्तः वधेन दस्युम् । चाद्घञ् । घातः ॥

- (3254) **मूर्तौ घनः** <3-3-77>

  मूर्तिः काठिण्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप् स्यात् घनश्चादेशः । अभ्रघनः । कथं सैन्धवघनमानयेति । धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते ॥

- (3255) **अन्तर्घनो देशे** <3-3-78>

  वाहीकग्रामविशेषस्य सञ्ज्ञेयम् । अन्तर्घण इति पाठान्तरम् ॥

- (3256) **अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च** <3-3-79>

  द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः । प्रघाणः । कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ॥

- (3257) **उद्घनोऽत्याधनम्** <3-3-80>

  अत्याधानमुपरि स्थापनम् । यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः । अधिकरणेऽप् ॥

- (3258) **अपघनोऽङ्गम्** <3-3-81>

  अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किन्तु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ॥

- (3259) **करणेऽयोविद्रुषु** <3-3-82>

  एषु हन्तेः करणेऽप् स्याद्घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इत्येके । पूर्वपदात्सञ्ज्ञायां 857 इति णत्वम् । सञ्ज्ञैषा कुठारस्य । द्रुर्वृक्षः ॥

- (3260) **स्तम्बे क च** <3-3-83>

  स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ॥

- (3261) **परौ घः** <3-3-84>

  परौ हन्तेरप् स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ॥

- (3262) **परेश्च घाङ्कयोः** <8-2-22>

  परे रेफस्य लो वा स्याद्घशब्दे अङ्कशब्दे च । पलिघः । परिघः । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः । इह तरप्तमपौ घः 2003 इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात् ।

- (3263) **उपघ्न आश्रये** <3-3-85>

  उपपूर्वाद्धन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः ।

- (3264) **संघोद्घौ गणप्रशंसयोः** <3-3-86>

  संहननं सङ्घः । भावेऽप् । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युद्घः । कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने ।

- (3265) **निघो निमितम्** <3-3-87>

  समन्तान्मितं निमितम् । निर्विशेषं हन्यते इति निघा वृक्षाः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ।

- (3266) **ड्वितः क्त्रिः** <3-3-88>

  अयं भाव एव स्वभावात् । क्त्रेर्मम्नित्यम् 1570 नित्यग्रहणात्क्त्रिर्मब्विषयः । अत एव क्यन्तेन विग्रहः । डुपचष् । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । डुवप् उप्त्रिमम् ॥

- (3267) **ट्वितोऽथुच्** <3-3-89>

  अयमपि स्वभावाद् भाव एव । टुवेपृ । वेपथुः । श्वयथुः ॥

- (3268) **यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्** <3-3-90>

  यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । प्रश्नेचासन्नकाले 2777 इति ज्ञापकान्न सम्प्रसारणम् । ङित्वं तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्ष्णः ॥

- (3269) **स्वपो नन्** <3-3-91>

  स्वप्नः ॥

- (3270) **उपसर्गे घोः किः** <3-3-92>

  प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ॥

- (3271) **कर्मण्यधिकरणे च** <3-3-93>

  कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः ॥

- (3272) **स्त्रियां क्तिन्** <3-3-94>

  स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्याद्घञोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्बाधेते । कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी । स्फातिः । स्फीतिकाम इति तु प्रामादिकम् । क्तान्ताद्धात्वर्थे णिचि अच इरिति वा समाधेयम् ॥ श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे ॥ श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश्च । इष्टिः । स्तुतिः ॥ । ॠल्वादिभ्यः क्तिन्नष्ठावद्वाच्यः ॥ तेन नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूनिः । ह्लादः 3073 इति योगविभागात् क्तिनि ह्रस्वः । प्रह्लन्निः । ति च 3037 चूर्तिः । फुलति ॥ चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः ॥ अपचितिः ॥ सम्पदादिभ्यः क्विप् ॥ सम्पत् । विपत् ॥ क्तिन्नपीष्यते ॥ सम्पत्तिः । विपत्तिः ॥

- (3273) **स्थागापापचो भावे** <3-3-95>

  क्तिन् स्यादङोऽपवादः । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । सङ्गीतिः । सम्पीतिः । पक्तिः । कथमवस्था संस्थेति । व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् ॥

- (3274) **ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च** <3-3-97>

  अवतेः ज्वरत्वर 2654 इत्यूठ । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः सातिः । द्यतिस्यति 3074 इतीत्वे प्राप्ते इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसन 2504 इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्तिः ॥

- (3275) **व्रजयजोर्भावे क्यप्** <3-3-98>

  व्रज्या । इज्या ॥

- (3276) **संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः** <3-3-99>

  समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः सञ्ज्ञायाम् ॥ अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् ॥ समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या । अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिबिका ॥

- (3277) **कृञः श च** <3-3-100>

कृञ इति योगविभागः । कृञः क्यप्स्यात् । कृत्या ॥ श च ॥ चात् क्तिन् । क्रिया । कृतिः ॥

- (3278) **इच्छा** <3-3-101>

ईषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसङ्ख्यानम् ॥ शो यक् च निपात्यते । परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् । अत्र गुणोऽपि । शे यकि णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यकि ट्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाट्या ॥ जागर्तेरकारो वा ॥ पक्षे शः । जागरा । जगर्या ॥

- (3279) **अ प्रत्ययात्** <3-3-102>

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा । पुत्रकाम्या ॥

- (3280) **गुरोश्च हलः** <3-3-103>

गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । गुरोः किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः ॥ निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् ॥ नेह । आप्तिः । तितुत्र-3163 इति नेट् । दीप्तिः ॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम् ॥ निगृहीतिः । निपठितिः ॥

- (3281) **षिद्भिदादिभ्योऽङ्** <3-3-104>

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जॄष् । ॠदृशोऽङि गुणः 2406 । जरा । त्रपूष् । त्रपा । भिदा । विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । मृजा ॥ (ग) क्रपेः सम्प्रसारणं च । कृपा ॥

- (3282) **चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च** <3-3-105>

अङ् स्याद्युचोपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ॥

- (3283) **आतश्चोपसर्गे** <3-3-106>

अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः । श्रद्धा । अन्तर्धा । उपसर्गे घोः किः 3270 इत्यनेन किः । अन्तर्धिः ॥

- (3284) **ण्यासश्रन्थो युच्** <3-3-107>

अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना ॥ घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम् ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना ॥ षेरनिच्छार्थस्य ॥ अन्वेषणा ॥ परेर्वा ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

- (3285) **रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्** <3-3-108>

प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । क्वचिन्न । शिरोर्तिः ॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः ॥ आसिका । शायिका ॥ इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे ॥ पचिः । पचतिः ॥ वर्णात्कारः ॥ निर्देशे इत्येव । अकारः । ककारः ॥ रादिफः । रेफः ॥ । मत्वर्थाच्छः ॥ बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः ॥ इणजादिभ्यः ॥ आजिः । आतिः ॥ इञ्वपादिभ्यः ॥ वापिः । वासिः । स्वरे भेदः ॥ इक् कृष्यादिभ्यः ॥ कृषिः । गिरिः ॥

- (3286) **संज्ञायाम्** <3-3-109>

अत्र धातोर्ण्वुल् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका ॥

- (3287) **विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च** <3-3-110>

परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्याच्चात् ण्वुल् । विभाषोक्तेर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाकार्षी । सर्वां कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृति वाऽकार्षम् । एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां पचां पक्तिम् ॥

- (3288) **पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्** <3-3-111>

पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुच् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिक्षुकामर्हति । ऋणे । इक्षुभक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ । उक्षुभक्षिका उपपादि ॥

- (3289) **आक्रोशे नञ्यनिः** <3-3-112>

  विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ भूयात् । आप्रयाणिः । कृत्यल्युटो बहुलम् 2841 भावेऽकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः । नपुंसके भावे क्तः-3090 ॥

- (3290) **ल्युट् च** <3-3-115>

  हसितम् । हसनम् । योगविभागः उत्तरार्थः ॥

- (3291) **कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम्** <3-3-116>

  येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । कर्तरीति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किं तु कर्म ॥

- (3292) **वा यौ** <2-4-57>

  अजेर्वी वा स्याद् यौ । प्रवयणम् । प्राजनम् ॥

- (3293) **करणाधिकरणयोश्च** <3-3-117>

  ल्युट् स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ॥

- (3294) **अन्तरदेशे** <8-4-24>

  अन्तः शब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हननो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरः किम् । अन्तरघानि ॥

- (3295) **अयनं च** <8-4-25>

  अयनस्य णोन्तः शब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ॥

- (3296) **पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण** <3-3-118>

- (3297) **छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य** <6-4-96>

  द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः ॥

- (3298) **गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च** <3-3-119>

  घान्ता निपात्यन्ते । हलश्च 3300 इति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । सञ्चरन्त्यनेन सञ्चरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चात्कषः । निकषः ॥

- (3299) **अवे तॄस्त्रोर्घञ्** <3-3-120>

  अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ॥

- (3300) **हलश्च** <3-3-121>

  हलन्ताद्घञ् स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ॥

- (3301) **अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च** <3-3-122>

  अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उद्यवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः ॥ अवहाराधारावायानामुपसङ्ख्यानम् ॥

- (3302) **उदङ्कोऽनुदके** <3-3-123>

  उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ् स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यते उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कश्चर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः ॥

- (3303) **जालमानायः** <3-3-124>

  आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् । आनयनः ॥

- (3304) **खनो घ च** <3-3-125>

  चाद्घञ् । आखनः । आखानः । घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि ॥ खनेर्डडरेकेकवका वाच्याः ॥ आखः । आखरः । आखनिकः । आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः ॥

- (3305) **ईषद्दुः सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्** <3-3-126>

  करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात् । तयोरेव-2833 इति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे । दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । ईषत्करः । सुकरः ॥ निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्यम् ॥ ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ॥

- (3306) **उपसर्गात्खल्घञोः** <7-1-67>

  उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गात्किम् । लाभः ॥

- (3307) **न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्** <7-1-68>

  उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम्न स्यात् खल्घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्यां किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ॥

- (3308) **कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः** <3-3-127>

  कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृञोः खल् स्यात् । यथासङ्ख्यं नेष्यते । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये ईषदादयस्तु ततः प्राक् ॥ । कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम् ॥ खित्त्वान्मुम् । अनाढ्येनाढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यम्भवम् । स्वाढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यङ्करः । दुराढ्यङ्करः । स्वाढ्यङ्करः । च्व्यर्थयोः किम् । आढ्येन सुभूयते ॥

- (3309) **आतो युच्** <3-3-128>

  खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥ । भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः ॥ दुःशासनः । दुर्योधन इत्यादि ॥

- (3310) **षात्पदान्तात्** <8-4-35>

  नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । षात्किम् । निर्णयः । पदान्तात्किम् । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्तोऽयमिति सप्तमीसमासोऽयम् । तेनेह न । सुसर्पिष्केण ॥

- (3311) **अवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः** <3-3-170>

  अवश्यङ्कारि । शतंदायी ॥

- (3312) **कृत्याश्च** <3-3-171>

  आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ॥

- (3313) **क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्** <3-3-174>

  धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि सञ्ज्ञायाम् । तितुत्र-3163 इति नेट् । भवतात् । भूतिः ॥

- (3314) **न क्तिचि दीर्घश्च** <6-4-39>

  अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ॥

- (3315) **सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्** <6-4-45>

सनोतेः क्तिचि आत्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् । सातिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः ॥

- (3316) **अलंखल्वोः प्रतिषेधोः प्राचां क्त्वा** <3-4-18>

  प्रतिषोधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अमैवाव्ययेन 783 इति नियमान्नोपपदसमासः । दो दद्घोः 3077 । अलं दत्त्वा । घुमास्था-2462 । पीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम् । मा कार्षीत् । प्रतिषेधयोः किम् । अलंकारः ॥

- (3317) **उदीचां माङो व्यतीहारे** <3-4-19>

  व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ॥

- (3318) **मयतेरिदन्यतरस्याम्** <6-4-70>

  मेङ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय । उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते ॥

- (3319) **परावरयोगे च** <3-4-20>

  परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः ॥

- (3320) **समानकर्तृकयोः पूर्वकाले** <3-4-21>

  समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । अनुदात्त-2428 इत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः श्र्युकः किति 2381 इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ॥

- (3321) **क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः** <6-4-31>

  एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि परे । स्कन्त्वा । ऊदित्त्वादिड्वा । स्यन्त्वा । स्यन्दित्वा ॥

- (3322) **न क्त्वा सेट्** <1-2-18>

  सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥

- (3323) **मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा** <1-2-7>

  एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा ।क्लिशः क्त्वा 3049 इति वेट् । क्लिशित्वा । क्लिष्टा । उदित्वा । उषित्वा । रुदविद-2609 इति कित्वम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ॥

- (3324) **नोपधात्थफान्ताद्वा** <1-2-23>

  सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा । श्रथित्वा । श्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधात्किम् । कोथित्वा । रेफित्वा ॥

- (3325) **वञ्चिलुञ्च्यृतश्च** <1-2-24>

  सेट् क्त्वा किद्वा । वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा ॥

- (3326) **तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य** <1-2-25>

  एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृशित्वा । कर्शित्वा । रलो व्युपधात्-2617 इति वा कित्वम् । द्युतित्वा । द्योतित्वा । लिखित्वा । लेखित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा । वसतिक्षुधोरिट्-3046 । उषित्वा । क्षुधित्वा । क्षोधित्वा । अञ्चेः पूजायाम् 3047 इति नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु । अक्त्वेत्यपि । लुभित्वा । लोभित्वा । लुभोऽविमोहने-3048 इतीट् । विमोहने तु लुब्ध्वा ॥

- (3327) **जृव्रश्च्योः क्त्वि** <7-2-55>

  आभ्यां परस्य क्त्वा इट् स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । व्रश्चित्वा ॥

- (3328) **उदितो वा** <7-2-56>

  उदितः परस्य क्त्वा इड्वा । शमित्वा । अनुनासिक्स्य क्वि 2666 इति दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा । देवित्वा ॥

- (3329) **क्रमश्च क्त्वि** <6-4-18>

  क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा । झलि किम् । क्रमित्वा । पूङश्च 3050 इति वेट् । पवित्वा । पूत्वा ॥

- (3330) **जान्तनशां विभाषा** <6-4-32>

  जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । रक्त्वा । रङ्क्त्वा । मस्जिनशोः-2517 इति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नष्ट्वा । नंष्ट्वा । रधादिभ्यश्च 2514 इतीट् । पक्षे नशित्वा ॥ झलादाविति वाच्यम् ॥ नेह । अञ्जित्वा । ऊदित्वाद्वेट् । पक्षे अक्त्वा । अङ्क्त्वा । जनसन-2504 इत्यात्वम् । खात्वा । खनित्वा । द्यतिस्यति-3074 इतीट् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । दधातोर्हिः 3076 । हित्वा ॥

- (3331) **जहातेश्च क्त्वि** <7-4-43>

  हित्वा । हाङस्तु । हात्वा । अदो जग्धिः-3080 । जग्ध्वा ॥

- (3332) **समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्** <7-1-37>

  अव्ययपूर्वपदे अनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य । अनञ् किम् । अकृत्वा । पर्युदसाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा ॥

- (3333) **षत्वतुकोरसिद्धः** <6-1-86>

  षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोऽसिचत् । इह षत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । ह्रस्वस्य-2858 इति तुक् ॥

- (3334) **वा ल्यपि** <6-4-38>

  अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा नान्तनिटां वनादीनां च नित्यम् । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । अदो जग्धिः-3080 । (ग) अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते ॥ जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणात् । तेन । हित्वदत्त्वात्वेत्वदीर्घत्वशूठिटो ल्यपि न । विधाय । प्रधाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ्य । प्रदीव्य । प्रपठ्य ॥

- (3335) **न ल्यपि** <6-4-69>

  ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्वं न । धेट् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमिनो-2508 इत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । विभाषा लीयतेः 2509 । विलाय । विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ॥

- (3336) **ल्यपि लघुपूर्वात्** <6-4-56>

  लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रबेभिदय्य । लघुपूर्वात्किम् । सम्प्रधार्य ॥

- (3337) **विभाषापः** <6-4-57>

  आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्यात् ल्यपि । प्रापय्य । प्राप्य ॥

- (3338) **क्षियः** <6-4-59>

  क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ॥

- (3339) **ल्यपि च** <6-1-41>

  वेञो ल्यपि सम्प्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ॥

- (3340) **ज्यश्च** <6-1-42>

प्रज्याय ॥

- (3341) **व्यश्च** <6-1-43>

उपव्याय ॥

- (3342) **विभाषा परेः** <6-1-44>

परेर्व्येञो वा सम्प्रसारणं स्याल्ल्यपि । तुकं बाधित्वा परत्वात्हल-2559 इति दीर्घः । परिवीय । परिव्याय । कथं मुखं व्यादाय स्वपिति । नेत्रे निमील्य हसतीति । व्यादानसम्मीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति ॥

- (3343) **आभीक्ष्ण्ये णमुल् च** <3-4-22>

पौनः पुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च । द्वित्वम् । स्मारं स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । पायं पायम् । भोजं भोजम् । श्रावं श्रावम् । चिण्णमुलोः 2762 इति णमुल्परे णौ वा दीर्घः । गमं गमम् । गामं गामम् । विभाषा चिण्णमुलोः 2765 इति नुम् वा । लम्भं लम्भम् । लाभं लाभम् । व्यवस्थितविभाषया उपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भं प्रलम्भम् । जाग्रोऽविचिण्ण-2480 इति गुणः । जागरं जागरम् । ण्यन्तस्याप्येवम् ॥

- (3344) **न यद्यनाकाङ्क्षे** <3-4-23>

यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षते चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलौ न । अनाकाङ्क्षे किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते ॥

- (3345) **विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु** <3-4-24>

आभीक्ष्णे इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः । अग्रेभोजं व्रजति । अग्रे भुक्त्वा । प्रथमं भोजम् । प्रथमं भुक्त्वा । पूर्वं भोजम् । पूर्वं भुक्त्वा । पक्षे लडादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा ॥

- (3346) **कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्** <3-4-25>

कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये । चौरङ्कारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ॥

- (3347) **स्वादुमि णमुल्** <3-4-26>

स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । सम्पन्नङ्कारम् । लवणङ्कारम् । सम्पन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वासरूपेण क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ॥

- (3348) **अन्यथैवंकथामत्थंसु सिद्धाऽप्रयोगश्चेत्** <3-4-27>

एषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवम्भूतश्चेत् कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवङ्कारम् । कथङ्कारम् । इत्थङ्कारं भुङ्क्ते । इत्थंभुङ्क्ते इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ॥

- (3349) **यतातथयोरसूयाप्रतिवचने** <3-4-28>

कृञः सिद्धाप्रयोग इत्येव । असूयया प्रतिवचने । यथाकामहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

- (3350) **कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये** <3-4-29>

कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ॥

- (3351) **यावति विन्दजीवोः** <3-4-30>

यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभ्यते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥

- (3352) **चर्मोदरयोः पूरेः** <3-4-31>

  कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

- (3353) **वर्षप्रमाण ऊलोपेश्चास्यान्यतरस्याम्** <3-4-32>

  कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । अस्येति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाबिलप्रम् ॥

- (3354) **चेले क्नोपेः** <3-2-33>

  चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्नोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् ॥

- (3355) **निमूलसमूलयोः कषः** <3-4-34>

  कर्मणीत्येव कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ॥

- (3356) **शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः** <3-4-35>

  एषु कर्मसु पिषेर्णमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् ॥

- (3357) **समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः** <3-4-36>

  कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृण्हाति । जीवतीति जीवः । इगुपलक्षणः कः । जीवन्तं गृण्हातीत्यर्थः ॥

- (3358) **करणे हनः** <3-4-37>

  पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंसार्थानां च 3369 इति वक्ष्यते ॥

- (3359) **स्नेहने पिषः** <3-4-38>

  स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेर्णमुल् । उदपेषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ॥

- (3360) **हस्ते वर्तिग्रहोः** <3-4-39>

  हस्तार्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृण्हाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥

- (3361) **स्वे पुषः** <3-4-40>

  करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ॥

- (3362) **अधिकरणे बन्धः** <3-4-41>

  चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ॥

- (3363) **संज्ञायाम्** <3-4-42>

  बध्नातेर्णमुल् सञ्ज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिका बन्धम् । बन्धाविशेषाणां सञ्ज्ञा एताः ॥

- (3364) **कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः** <3-4-43>

  जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ॥

- (3365) **ऊर्ध्वे शुषिपूरोः** <3-4-44>

ऊर्ध्वे कर्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥

- (3366) **उपमाने कर्मणि च** <3-4-45>

चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥

- (3367) **कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः** <3-4-46>

यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ॥

- (3368) **उपदंशस्तृतीयायाम्** <3-4-47>

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति सम्बध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् 784 इति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् ॥

- (3369) **हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्** <3-4-48>

तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थात् णमुल् स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति ॥

- (3370) **सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः** <3-4-49>

उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात् । पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजेन व्रजे वा उपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाणावुपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ॥

- (3371) **समासत्तौ** <3-4-50>

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात्सन्निकर्षे गम्यमाने । केशग्राहं युध्यन्ते । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् । हस्तेन गृहीत्वा ॥

- (3372) **प्रमाणे च** <3-4-51>

तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । द्व्यङ्गुलेन द्व्यङ्गुले वोत्कर्षम् ॥

- (3373) **अपादाने परिप्सायाम्** <3-4-52>

परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति ॥

- (3374) **द्वितीयायां च** <3-4-53>

परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् ॥

- (3375) **अपगुरो णमुलि** <6-1-53>

गुरी उद्यमने इत्यस्यैचो वा आत्स्याण्णमुलि । अस्यपगोरं युध्यन्ते अस्यपगारम् ॥

- (3376) **स्वाङ्गेऽध्रुवे** <3-4-54>

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रूविक्षेपं कथयति । भ्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य । येन विना न जीवनं तद्ध्रुवम् ॥

- (3377) **परिक्लिश्यमाने च** <3-4-55>

सर्वतो विबाध्यमाने स्वङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरः प्रतिपेषं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयिन्त इत्यर्थः । उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः । ध्रुवार्थमिदम् ॥

- (3378) **विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यामानयोः** <3-4-56>

 द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् स्याद्व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनः पुन्यमासेवा । नित्यविप्सयोः-2140 इति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव तथापि उपपदसञ्ज्ञार्थमासेवायामिहपुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहंगेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ॥

- (3379) **अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु** <3-4-57>

 क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात् । द्व्यहात्यासं गाः पाययति । द्व्यहमत्यासम् । द्व्यहतर्षम् । द्व्यहंतर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥

- (3380) **नाम्न्यादिशिग्रहोः** <3-4-58>

 द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ॥

- (3381) **अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ** <3-4-59>

 अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथनम् । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य । नीचैःकृत्वा । नीचैःकारं प्रियं ब्रूते ॥

- (3382) **तिर्यच्यपवर्गे** <3-4-60>

 तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्यक्कृत्य तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ॥

- (3383) **स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः** <3-4-61>

 मुखतःकृत्य गतः । मुखतःकृत्वा । मुखतःकारम् । मुखतोभूय । मुखतो भूत्वा । मुखतो भावम् ॥

- (3384) **नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे** <3-4-62>

 नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषये उपपदे कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ स्तः । अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य । नाना कृत्वा नानाकारम् । विनाकृत्य । विना कृत्वा । विनाकारम् । नानाभूय । नाना भूत्वा । नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा । एकधाभूय । एकधा भूत्वा । एकधाभावम् । एकधाकृत्य । एकधा कृत्वा । एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुक्कृत्वा । पृथग्भूत्वा ॥

- (3385) **तूष्णीमि भुवः** <3-4-63>

 तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय । तूष्णीं भूत्वा । तूष्णींभावम् ॥

- (3386) **अन्वच्यानुलोम्ये** <3-4-64>

 अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा । अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् । विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥1 ॥ भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी । प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥2 ॥

इति उत्तरकृदन्तप्रकरणम्

वैदिकप्रकरणम्

- (3387) **छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम्** <1-2-61>

द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसु नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ॥

- (3388) **विशाखयोश्च** <1-2-62>

प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे वा ॥

- (3389) **षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा** <1-4-9>

षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् (क्षेत्रस्य पतिना वयम्) । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । तेन बहुलं छन्दसि--3401 इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः । यचि भम् 231 ।*भोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्* (वा) ॥ नभसा । तुल्यं नभस्वत् । भत्वाद्रुत्वाभावः अङ्गिरस्वदङ्गिरः (अङ्गिरस्वदङ्गिरः) । मनुष्वदग्ने (मनुष्वदग्ने) । (उ.) जनेरुसिः इति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ॥ । *वृषण्वस्वश्वयोः* (वा) ॥ वृषन् वर्षुकं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्यासौ वृषणश्वः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वार्यते । अत एव पदान्तस्य 198 इति णत्वनिषेधोऽपि न । अल्लोपोनः 234 इत्यल्लोपो न । अनङ्गत्वात् ॥

- (3390) **अयस्मयादीनि च्छन्दसि** <1-4-20>

एतानि छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम् ॥ *उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति*(वा) ॥ स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन (स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन) । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु (नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु) । अत्र पदत्वाज्जश्त्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः । े प्राग्धातोः 2230 ॥

- (3391) **छन्दसि परेऽपि** <1-4-8>

- (3392) **व्यवहिताश्च** <1-4-82>

हरिभ्यां याह्योक आ (हरिभ्यां याह्योक आ) । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि(आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि) ॥

- (3393) **इन्धिभवतिभ्यां च** <1-2-6>

आभ्यां परोऽपिल्लिट् कित् स्यात् । समीधे दस्युहन्तमम् (समीधे दस्युहन्तमम्) । पुत्र ईधे अथर्वणः (पुत्र ईधे अथर्वणः) । बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् । इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति ॥

- (3394) **तृतीया च होश्छन्दसि** <2-3-3>

जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥

- (3395) **द्वितीया ब्राह्मणे** <2-3-60>

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥

- (3396) **चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि** <2-3-62>

षष्ठी स्यात् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसः । गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः ॥ *षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम्*(वा) ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः ॥

- (3397) **यजेश्च करणे** <2-3-63>

इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ॥

- (3398) **बहुलं छन्दसि** <2-4-39>

अदो घस्लादेशः स्यात् । घस्तान्नूनम् । लुङि मन्त्रे घस--3402 इति च्लेर्लुक् । अडभावः । सग्धिश्च मे

(सग्धिश्च मे) ॥

- (3399) **हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि** <2-4-28>

  द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरं च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । अदिप्रभृतिभ्यः शपः 2423 ॥

- (3400) **बहुलं छन्दसि** <2-3-73>

  वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत उप पृक्पृथिव्याः (अहिः शयत उप पृक्पृथिव्याः) । अत्र लुङ्ग । अदादिभिन्नेऽपि क्वचिल्लुक् । त्राध्वं नो देवाः (त्राध्वं नो देवाः) । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः 2489 ॥

- (3401) **बहुलं छन्दसि** <2-4-76>

  दाति प्रियाणिचिद्वसु (दाति प्रियाणिचिद्वसु) । अन्यत्रापि । पूर्णां विवष्टि ॥

- (3402) **मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः** <2-4-80>

  एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अक्षन्नमीमदन्त हि (अक्षन्नमीमदन्त हि) । घस्लादेशस्य गमहन--2363 इत्युपधालोपे शासिवसि -- 2410 इति षः । माह्वर्मित्रस्य (माह्वर्मित्रस्य) । धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य (धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य) ।नशेर्वा--431 इति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः (सुरुचो वेन आवः) । मा न आधक् (मा न आधक्) । आदित्याकारान्तग्रहणम् । आ प्राद्यावापृथिवी (आ प्राद्यावापृथिवी) । परावर्ग्भारभृद्यथा (परावर्ग्भारभृद्यथा) । अक्रन्नुषासः (अक्रन्नुषासः) । त्वे रयिं जागृवांसो अनुग्मन् (त्वे रयिं जागृवांसो अनुग्मन्) । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः । विभाषानुवृत्तेर्नेह । न ता अगृभ्भ्रन्नजनिष्ट हि षः (न ता अगृभ्भ्रन्नजनिष्ट हि षः) ॥

- (3403) **अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दिस** <3-1-42>

  आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विवचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिषुः ॥

- (3404) **गुपेश्छन्दसि** <3-1-50>

  च्लेश्चङ्वा । गृहानजूगुपतं युवम् (गृहानजूगुपतं युवम्) । अगौप्तमित्यर्थः ॥

- (3405) **नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः** <3-1-51>

  च्लेश्चङ् न । मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः (मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः । मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् (मा त्वाग्निर्ध्वनयीत्) ॥

- (3406) **कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि** <3-1-59>

  च्लेरङ् वा । इदं तेभ्योऽकरं नमः (इदं तेभ्योऽकरं नमः) । अमरत् । अदरत् । यत्सानोः सानुमारुहत् (यत्सानोः सानुमारुहत्) ॥

- (3407) **छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यापृडानि** <3-1-123>

  कृन्ततेर्निस्पूर्वात्क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासो निसः षत्वं च । निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च । स्पर्धन्ते वा उ देवहूये (स्पर्धन्ते वा उ देवहूये) । प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । मृङ्स्तृन्ध्वृभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यण्ण्यतौ । खन्यः । खान्यः । यजेर्यः । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै (शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै) । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति (आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति) । सीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्ण्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् च-2854 इति क्यब्ण्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च पृडे उत्तरपदे । उपचाय्यपृडम् ॥ *हिरण्य इति वक्तव्यम्* (वा) ॥

उपचेयपृडमन्यत् ॥ मृड सुखने पृड चेत्यस्मादि गुपधलक्षणः कः ॥

- (3408) **छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्** <3-2-27>

एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् (ब्रह्मवनिं॑ त्वा क्षत्र॒वनि॑म्) । उत नो गोषणिं धियम् (उ॒त नौ॑ गो॒षणिं॒ धि॒य॑म्) । ये पथां पथिरक्षयः (ये प॒थां प॑थि॒रक्ष॑यः) । चतुरक्षौ पथिरक्षी (च॒तु॒र॒क्षौ प॑थि॒रक्षी॑) । हविर्मथीनामभि (ह॒वि॒र्मथी॑नाम॒भि) ॥

- (3409) **छन्दसि सहः** <3-2-63>

सुप्युपपदे सहेर्ण्विः स्यात् । पृतनाषाट् ॥

- (3410) **वहश्च** <3-2-64>

प्राग्वत् । दित्यवाट् (दि॒त्य॒वाट्) । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

- (3411) **कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्** <3-2-65>

एषु वहेर्ञ्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

- (3412) **हव्येऽनन्तः पादम्** <3-2-66>

अग्निश्च हव्यवाहनः (अ॒ग्निश्च॑ हव्य॒वाह॑नः) । पादमध्ये तु वहश्च 3410 इति ण्विरेव । हव्यवाळग्निरजरः पिता नः (ह॒व्य॒वाळ॒ग्निर॒जरः॑ पि॒ता नः॑) ॥

- (3413) **जनसनखनक्रमगमो विट्** <3-2-67>

विड्वनोः--2982 इत्यात्वम् । अब्जाः (अ॒ब्जाः) । गोजाः (गो॒जाः) । गोषा इन्दो नृषा असि (गो॒षा इ॑न्दो नृ॒षा अ॒सि) । सनोतेरनः--3645 इति षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् (इ॒यं शुष्मे॑भिर्बिस॒खा इ॑वारुजत्) । आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः (आ द॑धि॒क्राः शव॑सा॒ पञ्च॑ कृ॒ष्टीः) । अग्रेगाः (अग्रे॒गाः) ॥

- (3414) **मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्** <3-2-71>

स्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् (वा) ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥

- (3415) **अवेः यजः** <3-2-72>

अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ॥

- (3416) **अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च** <8-2-67>

एते संबुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ॥

- (3417) **विजुपे छन्दसि** <3-2-73>

उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् ॥

- (3418) **आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च** <3-2-74>

सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा । विच् । कीलालपाः । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्--2998 ॥

- (3419) **बहुलं छन्दसि** <3-2-88>

उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् । मातृहा । पितृहा । छन्दसि लिट्--3093 । भूतसामान्ये । अहं द्यावापृथिवी आ ततान (अ॒हं द्यावा॑पृथि॒वी आ त॑तान) । लिटः कानज्वा--3094 । क्वसुश्च 3095 । छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा स्तः । चक्राणा वृष्णि (च॒क्रा॒णा वृष्णि॑) । यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुः (यो नौ॑ अग्ने॒ अर॑रिवाँ अ॒घा॒युः) । णेश्छन्दसि--3117 । ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि इष्णुच् स्यात्तच्छीलादौ । वीरुधः पारयिष्णवः (वी॒रुधः॑ पारयि॒ष्णवः॑) । भुवश्च--3118 । अस्मात्केवलात्प्राग्वत् । भविष्णुः ॥ *छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम्* (वा) ॥ क्याच्छन्दसि--3150 ।

उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः ॥ *एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ* (वा) ॥ जवे याभिर्यूनः (ज॒वे या॒भिर्यू॒नः॑) । ऊर्वोर्मे जवः । देवस्य सवितुः सवे (दे॒वस्य॑ स॒वि॒तुः स॒वे) ॥

- (3420) **मन्त्रे वृषेषपचमनविभूवीरा उदात्तः** <3-3-96>

  वृषादिभ्यः क्तिन्स्यात्स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः (वृ॒ष्टिं दि॒वः) । सुम्नमिष्टये (सु॒म्नमि॒ष्टये॑) । पचात्पक्तीरुत (पचा॑त्प॒क्तीरु॒त) । इयं ते नव्यसी मतिः (इ॒यं ते॒ नव्य॑सी म॒तिः) । वित्तिः । भूतिः (भू॒तिः) । अग्न आ याहि वीतये (अग्न॒ आ या॑हि वी॒तये॑) । रातौ स्यामो भयासः (रा॒तौ स्या॑मो॒ भया॑सः) ॥

- (3421) **छन्दसि गत्यर्थेभ्यः** <3-3-129>

  ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः ॥

- (3422) **अन्येभ्योऽपि दृश्यते** <3-3-130>

  गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम् (सु॒वे॒द॒नाम॑कृणो॒र्ब्रह्म॑णे॒ गाम्) ॥

- (3423) **छन्दसि लुङ्लङ्लिटः** <3-4-6>

  धात्वर्थानां संबन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् (दे॒वो दे॒वेभि॒रा ग॑मत्) । लोडर्थे लुङ् । इदं तेभ्योकरं नमः (इ॒दं तेभ्यौक॒रं नमः॑) । लङ् । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्या ममार (अ॒द्या म॒मार॑) । अद्य म्रियत इत्यर्थः ॥

- (3424) **लिङर्थे लेट्** <3-4-7>

  विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥

- (3425) **सिब्बहुलं लेटि** <3-1-34>

- (3426) **इतश्च लोपः परस्मैपदेषु** <3-4-97>

  लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥

- (3427) **लेटाऽडादौ** <3-4-94>

  लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ ॥ *ब्बिहुलं णिद्वक्तव्यः* (वा) ॥ वृद्धिः । प्रण आयूंषि तारिषत् (प्र॒ण॒ आयूं॑षि तारिषत्) । सुपेशसस्करति जोषिषद्धि (सु॒पेश॑सस्करति॒ जोषि॑ष॒द्धि) । आ साविषदर्शसानाय (आ सा॑विषदर्श॒सा॒ना॒य॒) । सिप इलोपस्य चाभावे । पाताति दिद्युत् (पाता॑ति दि॒द्युत्) । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति (प्रि॒यः सूर्ये॑ प्रि॒यो अ॒ग्ना भ॑वाति) ॥

- (3428) **स उत्तमस्य** <3-4-98>

  लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव । करवावः । टेरेत्वम् ॥

- (3429) **आत ऐ** <3-4-95>

  लेट आकारस्य ऐ स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते (सु॒तेभिः॑ सु॒प्र॒यसा॑ मा॒दयै॑ते) । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामार्थ्यादाट ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् (यो यजा॑ति॒ यजा॑त॒ इत्) ॥

- (3430) **वैतोऽन्यत्र** <3-4-96>

  लेट एकारस्य ऐस्याद्वा आत ऐ--3429 इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशै । ग्रहा गृह्यान्तै । अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयैते (सु॒प्र॒यसा॑ मा॒दयै॑ते) ॥

- (3431) **उपसंवादाशङ्कयोश्च** <3-4-8>

  पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशै । नेज्जिह्मा यन्तौ नरकं पताम (नेज्जि॑ह्मा य॒न्तौ नर॒कं प॑ताम) । हलः श्नः शानज्झौ--2557 ॥

- (3432) **छन्दसि शायजपि** <3-1-84>

अपिशब्दाच्छानच् ॥ हृग्रहोर्भश्छन्दसि इति हस्य भः । गृभाय जिह्वया मधु (गृ॒भा॒य जि॒ह्वया॒

मधु॑) । बधान देव सवितः (ब॒धान॑ देव सवितः) । अनिदितां---(415) इति बध्नातेर्नलोपः । गृभ्णामि ते (गृ॒भ्णामि॑ ते) । मध्वा जभार (मध्वा॑ ज॒भार॑) ॥

- (3433) **व्यत्ययो बहुलम्** <3-1-85>

  विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुष्णस्य भेदति (आ॒ण्डा शुष्ण॑स्य॒ भेद॑ति) । भिनत्तीति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः (ज॒रसा॒ मर॑ते॒ पति॑ः) । म्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु (इन्द्रो॑ व॒स्तेन॑ नेषतु) । नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् (इन्द्रे॑ण यु॒जा तरु॑षेम वृ॒त्रम्) । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् । उः शप् सिप् चेति त्रयो विकरणाः ॥ सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥1 ॥ धुरि दक्षिणायाः (धु॒रि दक्षि॑णायाः) । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति (च॒षालं॒ ये अश्व॑यूपा॒य तक्ष॑ति) । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते (मधो॑स्तृ॒प्ता इ॑वासते) । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः (अधा॒ स वी॒रैर्द॒शभि॒र्वियू॑याः) । वियूयीदिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुटो विषये लृट् । तमसो गा अदुक्षत् (तम॑सो॒ गा अ॑दुक्षत्) । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः (मित्र॑ व॒यं च॑ सू॒रय॑ः) । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषये अच् । अवग्रहे विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङ्--3434 इति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ॥

- (3434) **लिङ्याशिष्यङ्** <3-1-86>

  आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । वच उम्--2454 । मन्त्रं वोचेमाग्नये (मन्त्रं॑ वोचेमा॒ग्नये॑) ॥ *दृशोरग्वक्तव्यः* (वा) ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च (पि॒तरं॑ च दृ॒शेयं॑ मा॒तरं॑ च) । अङि तु ऋदृशोऽङि--2406 इति गुणः स्यात् ॥

- (3435) **छन्दस्युभयथा** <3-4-117>

  धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः (वर्ध॑न्तु त्वा सुष्टु॒तय॑ः) । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । विशृण्विरे (विशृ॑ण्विरे) । सार्वधातुकत्वात् श्नुः शृभावश्च । हुश्नुवोः---2387 इति यण् । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च--3151 । आदन्तादृवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिड्वत् । बभ्रिर्वज्रम् (ब॒भ्रिर्वज्र॑म्) । पपिः सोमम् (प॒पिः सोम॑म्) । ददिर्गाः (द॒दिर्गाः) । जग्मिर्युवा (ज॒ग्मि॒र्युवा॑) । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् (जघ्नि॒र्वृत्र॒मम॑मि॒त्रिय॑म्) । जज्ञिः । लिड्वद्भावादेव सिद्धे ऋच्छत्यृताम्---2383 इति गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । बहुलं छन्दसि--3578 इत्युत्वम् । ततुरिः । जगुरिः ॥

- (3436) **तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः** <3-4-9>

  से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेषे (ता वा॒मेषे॑) । असे । शरदो जीवसे धाः (श॒रदो॑ जी॒वसे॑ धाः) । असेन्नित्त्वादाद्युदात्तः । क्से । प्रेषे । कसेन् । गवामिव श्रियसे (गवा॑मिव श्रि॒यसे॑) । अध्यै । अध्यैन् । जठरं पृणध्यै (ज॒ठरं॑ पृ॒णध्यै॑) । पक्षे आद्युदात्तम् । कध्यै । कध्यैन् । आहुवध्यै (आहु॒वध्यै॑) । पक्षे नित्स्वरः । शध्यै । राधसः सह मादयध्यै (राध॑सः स॒ह मा॑द॒यध्यै॑) । शध्यैन् । वायवे पिबध्यै (वा॒यवे॒ पिब॑ध्यै) । तवै । दातवाउ (दा॒त॒वाउ॑) । तवेङ् । सूतवे (सूत॑वे) । तवेन् । कर्तवे (कर्त॑वे) ॥

- (3437) **प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै** <3-4-10>

  एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुमव्यथितुमित्यर्थः ॥

- (3438) **दृशे विख्ये च** <3-4-11>

  द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ॥

- (3439) **शकि णमुल्कमुलौ** <3-4-12>

  शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः ॥

- (3440) **ईश्वरे तोसुन्कसुनौ** <3-4-13>

  ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥

- (3441) **कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः** <3-4-14>

  नम्लेच्छितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः (दि॒दृ॒क्षेण्यः) । भूर्यस्पष्ट कर्त्वम् (भू॒र्यस्प॑ष्ट॒ कर्त्व॑म्) ॥

- (3442) **अवचक्षे च** <3-4-15>

  रिपुणा नावचक्षे (रि॒पु॒णा॒ ना॒व॒चक्षे॑) । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥

- (3443) **भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्** <3-4-16>

  आसंस्थातोः सीदन्ति । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । काममाविजनितोः संभवामः । इति श्रुतिः ॥

- (3444) **सृपितृदोः कसुनः** <3-1-47>

  भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् (पु॒रा क्रू॒रस्य॑ वि॒सृपो॑ वि॒र॒प्शिन्) । पुरा जत्रुभ्य आतृदः (पु॒रा ज॒त्रुभ्य॑ आ॒तृदः॑) ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

- (3445) **रात्रेश्चाजसौ** <4-1-31>

  रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात् अजस्विषये छन्दसि । रात्री व्यख्यदायती (रात्री॒ व्य॑ख्यदाय॒ती) । लोके तु (ग.)कृदिकारादिति ङीष्यन्तोदात्तः ॥

- (3446) **नित्यं छन्दसि** <4-1-46>

  बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष् । बह्वीषु हि त्वा (ब॒ह्वीषु॒ हि त्वा) । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

- (3447) **भुवश्च** <4-1-47>

  ङीष् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । विप्रसंभ्य 3160 इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवङादेशस्तु सौत्रः ॥ *मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च* (वा) ॥ ङीषो लित्त्वामानुक् चागमः । लित्स्वरः । रथीरभून्मुद्गलानी (र॒थीर॑भून्मुद्ग॒लानी॑) ॥

- (3448) **दीर्घजिह्वी च छन्दसि** <4-1-59>

  संयोगोपधत्वादप्राप्ते ङीष् विधीयते । आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट् ॥

- (3449) **कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि** <4-1-71>

  उङ् स्यात् । कद्रूश्च वै कमण्डलूः ॥ *गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम्* (वा) ॥ गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः । अव्ययात्त्यप् 1324 ॥ *आविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि* (वा) ॥ आविष्ट्यो वर्धते (आ॒वि॒ष्ट्यो॑ वर्धते) ॥

- (3450) **छन्दसि ठञ्** <4-3-19>

  वर्षाभ्यष्ठकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ॥

- (3451) **वसन्ताच्च** <4-3-20>

  ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् ॥

- (3452) **हेमन्ताच्च** <4-3-21>

  छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः । शौनकादिभ्यछन्दसि 1486 णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् । शौनकीया शिक्षा ॥

- (3453) **द्व्यचश्छन्दसि** <4-3-150>

  विकारे मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्य पर्णमयी जुहूः ॥

- (3454) **नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्** <4-3-151>

उत्वान् उकारवान् । मौञ्जं शिक्यम् । वर्ध्रं चर्म तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः । बैल्वो यूपः । सभाया यः-- 1657 ॥

- (3455) **ढश्छन्दसि** <4-4-196>

  सभेयो युवा ॥

- (3456) **भवे छन्दसि** <4-4-110>

  सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । मेघ्याय च विद्युत्याय च (मेघ्याय च विद्युत्याय च) । यथायथं शैषिकाणामणादीनां घादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा । मुञ्जवान्नाम पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः (सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः) । आ चतुर्थसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारः ॥

- (3457) **पाथोनदीभ्यां ड्यण्** <4-4-111>

  तमु त्वा पाथ्यो वृषा (तमु त्वा पाथ्यो वृषा) । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे (चनो दधीत नाद्यो गिरो मे) । पाथसि भवः पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः ॥

- (3458) **वेशन्तहिमवद्भ्यामण्** <4-4-112>

  भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा (वैशन्तीभ्यः स्वाहा) । हैमवतीभ्यः स्वाहा (हैमवतीभ्यः स्वाहा) ॥

- (3459) **स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ** <4-4-113>

  पक्षे यत् । ड्यड्ड्ययोस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्याः । स्रोतस्यः ॥

- (3460) **सगर्भसयूथसनुताद्यन्** <4-4-114>

  अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु सखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्य उत वा जघत्नुः (यो नः सनुत्य उत वा जघत्नुः) । नुतिर्नुतम् । नपुंसके भावे क्तः--3090 । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । समानस्य छन्दसि 1012 इति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोऽपवादः ॥

- (3461) **तुग्राद्घन्** <4-4-115>

  भवेर्थे । पक्षे यदपि । आ वः शमं वृषभं तुग्र्यासु (आ वः शमं वृषभं तुग्र्यासु) । इति बह्वृचाः । तुग्रियास्विति शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः ॥

- (3462) **अग्राद्यत्** <4-4-116>

  अग्रे भवोऽग्र्यः । अग्रियः । अग्रीयः ॥

- (3463) **घच्छौ च** <4-4-117>

  चाद्यत् । अग्रे भवोऽग्र्यः । अग्रियः । अग्रीयः ॥

- (3464) **समुद्राभ्राद्घः** <4-4-118>

  समुद्रिया अप्सुरसो मनीषिणम् (समुद्रिया अप्सुरसो मनीषिणम्) । नानदतो अभ्रियस्येव (नानदतो अभ्रियस्येव) । घोषाः ॥

- (3465) **बर्हिषि दत्तम्** <4-4-119>

  प्राग्घिताद्यत् 1626 इत्येव । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु (बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु) ॥

- (3466) **दूतस्य भागकर्मणी** <4-4-120>

  भागोंऽशः । दूत्यम् ॥

- (3467) **रक्षोयातूनां हननी** <4-4-121>

या ते अग्ने रक्षस्या तनूः (या ते॑ अग्ने रक्ष॒स्या॑ त॒नूः) ॥

- (3468) **रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये** <4-4-122>

  प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ॥

- (3469) **असुरस्य स्वम्** <4-4-123>

  असुर्यं देवोभिर्धायि विश्वम् ॥

- (3470) **मायायामण्** <4-4-124>

  आसुरी माया ॥

- (3471) **तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः** <4-4-125>

  वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः ॥

- (3472) **अश्विमानण्** <4-4-126>

  आश्विनीरुप दधाति ॥

- (3473) **वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्** <4-4-127>

  तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मातोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात्प्रथमस्य मतोर्लुक्च वयः शब्दवन्मन्त्रोपधेयासु मूर्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः ॥

- (3474) **मत्वर्थे मासतन्वोः** <4-4-128>

  नभोऽभ्रम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तनूः ॥

- (3475) **मधोर्ञ च** <4-4-129>

  माधवः । मधव्यः ॥

- (3476) **ओजसोऽहनि यत्खौ** <4-4-130>

  ओजस्यमहः । ओजसीनं वा ॥

- (3477) **वेशोयशआदेर्भगाद्यल्** <4-4-131>

  यथासंख्यं नेष्यते । वेशो बलं तदेव भगः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

- (3478) **ख च** <4-4-132>

  योगविभाग उत्तरार्थः क्रमनिरासार्थश्च ॥

- (3479) **पूर्वैः कृतमिनयौ च** <4-4-133>

  गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः (ग॒म्भी॒रेभिः॑ प॒थिभिः॑ पूर्वि॒णेभिः) । ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः (ये ते॒ पन्थाः॑ सवितः पूर्व्यासः॑) ॥

- (3480) **अद्भिः संस्कृतम्** <4-4-134>

  यस्येदमप्यं हविः (यस्ये॒दमप्यं॑ ह॒विः) ॥

- (3481) **सहस्रेण संमितौ घः** <4-4-135>

  सहस्त्रियासो अपां नोर्मयः (स॒ह॒स्त्रिया॑सो अ॒पां नोर्मयः॑) । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ॥

- (3482) **मतौ च** <4-4-136>

  सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ॥

- (3483) **सोममर्हति यः** <4-4-137>

  सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥

- (3484) **मये च** <4-4-138>

  सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु (सो॒म्यं मधु॑) । सोममयमित्यर्थः ॥

- (3485) **मधोः** <4-4-139>

  मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमयः इत्यर्थः ॥

- (3486) **वसोः समूहे च** <4-4-140>

  चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः । अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ छन्दः शब्दातदक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छान्दस्यः ॥

- (3487) **नक्षत्राद्घः** <4-4-141>

  स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा (न॒क्ष॒त्रिये॑भ्यः॒ स्वाहा॒) ॥

- (3488) **सर्वदेवात्तातिल्** <4-4-142>

  स्वार्थे । सविता नः सुवतुसर्वतातिम् (स॒वि॒ता नः॑ सुवतु स॒र्वता॑तिम्) । प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः (प्र॒द॒क्षि॒णिद्दे॒वता॑तिमु॒रा॒णः) ॥

- (3489) **शिवशमरिष्टस्य करे** <4-4-143>

  करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवथो ददादुषे (याभिः॒ शन्ता॑ती॒ भव॑थो द॒दा॒दुषे॑) । अथो अरिष्टतातये (अथो॑ अरि॒ष्टता॑तये ॥

- (3490) **भावे च** <4-4-144>

  शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

- (3491) **सप्तनोऽञ्छन्दसि** <5-1-61>

  तदस्य परिमाणम् - 1723 इति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि असृजत् (सप्त॑ सा॒प्तानि॑ असृजत् ॥ *शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः* (वा) ॥ पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनोमासाः ॥ *विंशतेश्चेति वाच्यम्* (वा) ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥ *युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुब्वाच्यः* (वा) ॥ त्वाववतः पुरूवसो (त्वाव॑वतः पुरूवसो) । न त्वावाँ अन्यः (न त्वावाँ॑ अ॒न्यः) । यज्ञं विप्रस्य मावतः (यज्ञं विप्र॑स्य मा॑वतः) ॥

- (3492) **छन्दसि च** <5-1-67>

  प्रातिपदिकमात्रात्तदर्तहतीति यत् । सादन्यं विदथ्यम् (सा॒द॒न्यं॑ वि॒द॒थ्य॑म्) ॥

- (3493) **वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि** <5-1-91>

  निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ॥

- (3494) **संपरिपूर्वात्ख च** <5-192>

  चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः ॥

- (3495) **छन्दसि घस्** <5-1-106>

  ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग ऋत्वियः ॥

- (3496) **उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे** <5-1-118>

  धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्वतो निवतः (यदु॒द्वतौ॑ नि॒वतः॑) । उद्गतान्निर्गातादित्यर्थः ॥

- (3497) **थट् च छन्दसि** <5-2-50>

  नान्तादसंख्यादेः परस्य डटस्थट् स्यान्मट् च । पञ्चथम् । पञ्चमम् । छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि - 1889 । पर्यवस्थाता शत्रुः । अपत्यं परिपन्थिनम् (अ॒प॒त्यं प॑रिपन्थिनम्) । मात्वा परिपरिणौ विदन् (मात्वा॒ परि॒परि॑णौ विदन्) ॥

- (3498) **बहुलं छन्दसि** <5-2-122>

  मत्वर्थे विनिः स्यात् । *छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्* (वा) ॥ इति दीर्घः । मंहिष्टमुभयाविनम् (मंहि॑ष्ठमु॒भया॒विन॑म्) । शुनमष्ट्राव्यचरत् (शु॒नम॑ष्ट्रा॒व्य॑चरत्) ॥ *छन्दसीवनीपौ च वक्तव्यौ* (वा) ॥ ई ॥ रथीरभूत् (र॒थीर॑भूत्) ॥ सुमङ्गलीरियं वधूः (सु॒म॒ङ्ग॒लीरि॒यं व॒धूः) । मघवानमीमहे (म॒घवा॑नमीमहे) ॥

- (3499) **तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि** <5-3-20>

  इदन्तदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् (इ॒दा हि व॒ उप॑स्तुतिम्) । तर्हि ॥

- (3500) **था हेतौ च छन्दसि** <5-3-26>

  किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छसि (क॒था ग्रा॒मं न पृ॑च्छसि) । कथा दाशेम (क॒था दा॑शेम) ॥

- (3501) **पश्च पश्चा च छन्दसि** <5-3-33>

  अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पश्च हि सः । नो ते पश्चा । तुश्छन्दसि 2007 तृजन्तात्तृन्नन्ताच्च इष्ठन्नीयसुनौ

स्तः । आसुतिं करिष्ठाः (आसुतिं करि॑ष्ठः) । दोहीयसी धेनुः ॥

- (3502) **प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि** <5-3-111>

  इवार्थे । तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा (तं प्र॒त्नथा॑ पूर्वथा॑ वि॒श्वथे॒मथा॑) ॥

- (3503) **अमु च छन्दसि** <5-4-12>

  किमेत्तिङव्ययघादित्येव । प्रतं नयं प्रतरम् (प्रतं न॑यं प्र॒तरम्) ॥

- (3504) **वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि** <5-4-41>

  स्वार्थे । यो नो॑ दुरेवो वृकतिः (यो नौ॑ दु॒रेवौ॑ वृ॒कतिः) । ज्येष्ठतातिं बहिर्षदम् (ज्ये॒ष्ठता॑तिं ब॒र्हि॒षद॑म्) ॥

- (3505) **अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि** <5-4-103>

  तत्पुरूषाट्टच् स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । देवच्छन्दसानि ॥

- (3506) **बहुप्रजाश्छन्दसि** <5-4-123>

  बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश (ब॒हु॒प्र॒जा निर्ऋ॑ति॒मावि॑वेश) ॥

- (3507) **छन्दसि च** <5-4-142>

  दन्तस्य दतृशब्दः स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति ॥

- (3508) **ऋतश्छन्दसि** <5-4-148>

ऋदन्तादबहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥

- (3509) **तुजादीनां दीर्घोऽभ्यास्सय** <6-1-7>

  तुदीदिराकृतिगणः ॥ प्रभरा तूतुजानः (प्रभ॑रा॒ तूतु॑जानः) । सूर्ये मामहानम् (सूर्ये॑ मामहा॒नम्) । दाधार यः पृथिवीम् (दा॒धार॒ यः पृ॑थि॒वीम्) । स तूताव (स तू॑ताव) ॥

- (3510) **बहुलं छन्दसि** <6-1-34>

  ह्वः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव ऊतये (इन्द्र॒माहु॑व ऊ॒तये॑) ॥ *ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि* (वा) ॥ ऋच्शब्दे परेत्रेः संप्रसारणुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तृचं सूक्तम् । छन्दसि किम । त्र्यृचानि ॥ *रयेर्मतौ बहुलम्* (वा) ॥ रेवान् । रयिमान्पुष्टिबर्धनः (रयि॒मान्पु॑ष्टि॒बर्ध॑नः) ॥

- (3511) **चायः की** <6-1-35>

  न्यंन्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् (न्यं1न्यं चि॒क्युर्न निचि॑क्यु॒रन्यम्) । लिटि उसि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह । अग्निं ज्योतिर्निचाय्य (अ॒ग्निं ज्योति॒र्नि॒चाय्य॑) ॥

- (3512) **अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः** <6-1-36>

  एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम् (इन्द्र॑श्च विष्णो॒ यदप॑स्पृधेयाम्) । स्पर्धेर्लङि आथाम् । अर्कमानृचुः (अ॒र्कमा॑नृ॒चुः) । वसून्यानृहुः । अर्चेरर्हेश्च लिट्युसि । चिच्युषे (चि॒च्यु॑षे) । च्युङो लिटि थासि । यस्तित्याज (यस्ति॒त्याज॑) । त्यजेर्णलि । श्रातास्त इन्द्र सोमाः (श्रा॒तास्त॑ इन्द्र॒ सोमाः॑) । श्रिता नो ग्रहाः । श्रीञ् पाके निष्ठायाम् । आशीरं दुहे (आ॒शीर॑ दु॒हे) । मध्यत आशीर्तः (म॒ध्य॒त आशी॑र्तः) । श्रीञ् एव क्विपि निष्ठायां च ॥

- (3513) **खिदेश्छन्दसि** <6-1-52>

  खिद दैन्ये । असेयैच आद्वा स्यात् । चिखाद । चिखेदेत्यर्थः ॥

- (3514) **शीर्षश्छन्दसि** <6-1-60>

  शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णोजगतः (शी॒र्ष्णः शी॑र्ष्णो॒जग॑तः) ॥

- (3515) **वा छन्दसि** <6-1-106>

  दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही । वाराह्यौ । मानुषीरीळते विशः (मानु॑षीरीळते॒ विशः॑) । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शमीं च शम्यं च । सूर्मं सुषिरामिव (सू॒र्मं सु॒षि॒रामि॑व) । संप्रसारणाच्च 330 इति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः ।

यज्यमानः ॥

- (3516) **शेश्छन्दसि बहुलम्** <6-1-70>

  लोपः स्यात् । या ते गात्राणाम् (ता ता॒ पिण्डा॑नाम्) ॥ या ते गात्राणाम् (या ते॒ गात्रा॑णाम्) । ता ता पिण्डानाम् (ता ता॒ पिण्डा॑नाम्) ॥ *एमन्नादि तु छन्दसि वक्तव्यम्* (वा) ॥ अपां त्वेमन् (अ॒पां त्वे॒मन्) । अपां त्वोद्मन् (अ॒पां त्वो॒द्मन्) ॥

- (3517) **भय्यप्रवय्ये च छन्दसि** <6-1-83>

  बिभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ *हृदय्या उपसंख्यानम्* (वा) ॥ हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे छन्दसि यत् ॥

- (3518) **प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे** <6-1-115>

  ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यादति परे न तु वकारयकारपरेऽति । उपप्रयन्तो अध्वरम् (उ॒प॒प्र॒यन्तो॑ अध्व॒रम्) । सुजाते अश्वसूनृते (सुजा॑ते अश्व॑सूनृते) । अन्तःपादं किम् । एतास एतेऽर्चन्ति (ए॒तास॑ ए॒तेऽर्च॑न्ति) । अव्यपरे किम् । तेऽवदन् (ते॑ऽवदन्) ॥

- (3519) **अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च** <6-1-116>

  एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् (वसु॑भिर्नो अव्यात्) । मिमहो अवद्यात् (मि॑महो अ॒व॒द्यात्) । मा शिवासो अवक्रमुः (मा शि॑वासो॒ अव॑क्रमुः) । ते नो अव्रत (ते नौ॑ अव्रत) । शतधारो अयं मणिः (श॒तधा॑रो अ॒यं म॒णिः) । ते नो अवन्तु (ते नौ॑ अवन्तु) । कुशिकासो अवस्यवः (कु॒शि॒कासौ॑ अव॒स्यवः॑) । यद्यपि बह्वृचैस्तेनोऽवन्तु,रथतूः,सोऽयमगात्, तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ॥

- (3520) **यजुष्युरः** <6-1-117>

  उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् (उ॒रो अ॒न्तरि॑क्षम्) । यजुषि पादाभावादनन्तः पादार्थ वचनम् ॥

- (3521) **आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे** <6-1-118>

  यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः (आपौ॑ अ॒स्मान्मा॒तरः॑) । जुषाणो अग्निराज्यस्य (जु॒षा॒णो अ॒ग्निराज्य॒स्य) । वृष्णो अंशुभ्याम् (वृष्णो॒ अं॑शु॑भ्याम्) । वर्षिष्ठे अधि नाके (वर्षि॑ष्ठे॒ अधि॒ नाके॑) । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अस्मादेव वचनात् अम्बार्थ - 267 इति ह्रस्वो न ॥

- (3522) **अङ्ग इत्यादौ च** <6-1-119>

  अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ् पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि । प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् ॥

- (3523) **अनुदात्ते च कुधपरे** <6-1-120>

  कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः (अ॒यं सो अ॒ग्निः) । अयं सो अध्वरः (अ॒यं सो अ॑ध्व॒रः) । अनुदात्ते किम् । अथोऽग्रे रुद्रे । अग्रशब्द आद्युदात्तः । कुधपरे किम् । सोऽयमग्निमतः ॥

- (3524) **अवपथासि च** <6-1-121>

  अनुदात्ते अकारदौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । त्रीरुंद्रेभ्यो अवपथाः (त्रीरु॒ंद्रेभ्यौ॑ अवपथाः) । वपेस्थासि लङि तिङ्ङतिङः - 3935 इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् । यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः (यद्रुद्रेभ्यौ॑ऽवपथाः) । निपातैर्यद्यदि - 3937 इति निघातो न ॥

- (3525) **आङोऽनुनासिकश्छन्दसि** <6-1-126>

  आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अभ्र आँ अपः (अ॒भ्र आँ अ॒पः) । गभीर आँ उग्रपुत्रे (गभी॒र आँ उ॒ग्रपु॑त्रे) ॥*ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः* (वा) ॥ ईषाअक्षो हिरण्ययः । ज्या इयम् (ज्या इ॒यम्) । पूषा अविष्टु (पू॒षा अ॒विष्टु) ॥

- (3526) **स्यश्छन्दसि बहुलम्** <6-1-133>

  स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्धलि । एष स्य भानुः (ए॒ष स्य भा॒नुः) ॥

- (3527) **ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे** <6-1-151>

  ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः (हरि॑श्चन्द्रो म॒रुद्ग॑णः) । सुश्चन्द्र दस्म (सु॒श्च॑न्द्र दस्म) ॥

- (3528) **पितरामातरा च छन्दसि** <6-3-33>

  द्वन्द्वे निपातः । आ मा गन्तां पितरा मातरा च (आ मा॑ गन्तां पि॒तरा॑ मा॒तरा॑ च) । चाद्विपरीतमपि । न मातरा पितरा नू चिदिष्टौ (न मा॒तारा॑ पि॒तरा॒ न चि॑द्वि॒ष्टौ) । समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु 1012 समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे । सगर्भ्यः ॥ *छन्दसि स्त्रियां बहुलम्* (वा) ॥ विष्वद्गेवयोरद्र्यदेशः । विश्वाची च घृताची च (वि॒श्वाची॑ च घृ॒ताची॑च) । देवद्रीची नयत देवयन्तः (दे॒व॒द्रीची॑ नयत दे॒व॒यन्तः॑) । कद्रीची (क॒द्रीची॑) ॥

- (3529) **सध मादस्थयोश्छन्दसि** <6-3-96>

  सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्र चास्मिन्सधमादे (इन्द्र॑ चा॒स्मिन्स॑धमादे॑) । सोमः सधस्थम् (सोमः॑ स॒धस्थ॑म्) ।

- (3530) **पथि च छन्दसि** <6-3-108>

पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च । कवपथः । कापथः । कुपथः ।

- (3531) **साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे** <6-3-108>

  सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृनि तृतीयं निपात्यते । मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साह्ला (म॒रुद्भि॑रु॒ग्रः पृत॑नासु॒ साह्ला॑) । अचोर्मध्यस्थस्य डस्य ळः ढस्य ह्लाश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आहहि । द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः ह्लाकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा संप्रयुक्त इति ।

- (3532) **छन्दसि च** <6-3-126>

  अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी (अ॒ष्टाप॑दी) ।

- (3533) **मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ** <6-3-131>

  दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वावतीं सोमावतीम् (अ॒श्वा॒व॒तीं सौमा॑व॒तीम्) । इन्द्रियावान्मदिन्तमः (इ॒न्द्रि॒यावा॑न्म॒दिन्त॑मः) । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता (वि॒श्वक॑र्मणा वि॒श्वदे॑व्यावता) ।

- (3534) **ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्** <6-3-132>

  दीर्घः स्यान्मत्रे । यदोषधीभ्यः (यदोष॑धीभ्यः) । अदधात्योषधीषु (अ॒द॒धा॒त्योष॑धीषु) ।

- (3535) **ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्** <6-3-133>

  दीर्घः स्यात् । आ तू न इन्द्र (आ तू न॑ इन्द्र) । नू मर्तः (नू मर्तः॑) । उत वा घा स्यालात् (उ॒त वा॑ घा स्या॒लात्) । मक्षू गोमन्तमीमहे (म॒क्षू गोम॑न्तमीमहे) । भरता जातवेदसम् (भर॑ता जातवे॑दसम्) । तङिति थादेशस्य ङित्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । शृणोत ग्रावाणः (शृ॒णोत॑ ग्रावाणः) । कूमनाः (कूम॑नाः) । अत्रा ते भद्रा (अत्रा॑ ते भ॑द्रा) । यत्रा नश्चका (यत्रा॑ नश्च॒का) । उरूष्याणः (उरू॒ष्याणः॑) ।

- (3536) **इकः सुञि** <6-3-134>

  ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीषुणः सखीनाम् (अ॒भीषुणः॒ सखी॑नाम्) । सुञः 3644 इति षः । नश्च धातुस्थोरुषभ्यः 3649 इति णः ।

- (3537) **द्व्यचोऽतस्तिङः** <6-3-135>

  मन्त्रे दीर्घः । विद्मा हि चक्रा जरसम् (वि॒द्मा हि च॒क्रा ज॒रस॑म्) ।

- (3538) **निपातस्य च** <6-3-136>

  एवा हि ते (ए॒वा हि ते॒) ।

- (3539) **अन्येषामपि दृश्यते** <6-3-137>

  अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात् । पूरुषः (पू॑रुषः) । दण्डादण्डि ।

- (3540) **छन्दस्युभयथा** <6-4-5>

  नामि दीर्घो वा । धाता धातृणाम् (धा॒ता धा॑तॄ॒णाम्) इति बह्वृचाः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ।

- (3541) **वा षपूर्वस्य निगमे** <6-4-9>

  षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्षाणम् (ऋ॒भु॒क्षाण॑म्) । ऋभुक्षणम् (ऋ॒भु॒क्षण॑म्) । निगमे किम् । तक्षा । तक्षाणौ ।

- (3542) **जनिता मन्त्रे** <6-4-53>

  इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता (यो नः॑ पि॒ता ज॑नि॒ता) ।

- (3543) **शमिता यज्ञे** <6-4-54>

शमयितेत्यर्थः ।

- (3544) **युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि** <6-4-58>

  ल्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विप्लूय । आङजादीनाम् 2254 ।

- (3545) **छन्दस्यपि दृश्यते** <6-4-73>

  अनजादीनामित्यर्थः । आनट् (आन॑ट्) । आवः (आ॑वः) । न माङ्योगे 2228 ।

- (3546) **बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि** <6-4-75>

  अडाटो न स्तो माङ्योगेऽपि स्तः । जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय (जनि(स्वा)ष्ठा उ॒ग्रः सह॑से तु॒राय॑) । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः (मा व॒ः क्षेत्रे॑ परबी॒जान्यवा॑प्सुः) ।

- (3547) **इरयो रे** <6-4-76>

  प्रथमं दध्र आपः (प्र॒थ॒मं द॑ध्र॒ आप॑ः) । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादालोपः । अत्र रेशब्दस्येटि कृते पुनरपि रेभावस्तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति ।

- (3548) **छन्दस्युभयथा** <6-4-86>

  भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च । वनेषु चित्रं विभ्य (वने(स्ल)षु चि॒त्रं वि॒भ्य॑) । विभुवं वा । सुध्यो3 नव्य मग्ने (सु॒ध्यो॒3 नव्य॑ मग्ने) । सुधियो वा ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ तन्वं पुषेम (त॒न्वं॑ पुषेम) । तनुवं वा । त्रम्बकम् (त्र्य॑म्बकम्) । त्रियम्बकम् ।

- (3549) **तनिपत्योश्छन्दसि** <6-4-99>

  एतयोरुपधालोपः क्ङिति प्रत्यये । वितत्निरे कवयः (वित॑त्निरे क॒वय॑ः) । शकुना इव पप्तिम (शकु॒ना इ॑व पप्तिम) ।

- (3550) **घसिभसोर्हलि च** <6-4-100>

  सग्धिश्च मे (सग्धि॑श्च मे) । बब्धां ते हरी धानाः (ब॒ब्धां ते॒ हरी॑ धा॒नाः) । हुझल्भ्यो हेर्धिः 2425 ।

- (3551) **श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि** <6-4-102>

  श्रुधी हवम् (श्रु॒धी हव॑म्) । शृणुधी गिरः (शृणु॒धी॒ गिर॑ः) । रायस्पूर्धि (रा॒यस्पू॑र्धि) । उरुणस्कृधि (उ॒रुण॑स्कृधि) ।

- (3552) **वा छन्दसि** <3-4-88>

  हिरपिद्वा ।

- (3553) **अङितश्च** <6-4-103>

  हेर्धिः स्यात् । रारन्धि (रा॒र॒न्धि) । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च । अस्मे प्रयन्धि

(अ॒स्मे प्रय॑न्धि) । युयोधि जातवेदः (यु॒योधि॑ जातवेदः) । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः श्लुः ।

- (3554) **मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः** <6-4-141>

  ात्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि । त्मना देवेषु (त्मना॑ दे॒वेषु॑) ।

- (3555) **विभाषर्जोश्छन्दसि** <6-4-162>

  ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयस्सु । त्वं रजिष्टमनुनेषु (त्वं रजि॑ष्ट॒मनु॑नेषु) । ऋजिष्ठं वा ।

- (3556) **ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि** <6-3-175>

ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यम् वास्त्वं च । मधुशब्दस्याणि स्त्रिया यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः (माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः) । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन (हिरण्ययेन सविता रथेन) ॥

- (3557) **बहुलं छन्दसि** <7-1-8>

शीङो रुट् 2442 ।

रुडागमः स्यात् । लोपस्त आत्मनेपदेषु 3563 इति पक्षे तलोपः । धेनवो दुह्रे (धेनवो दुह्रे) । लोपाभावे । घृतं दुह्रते (घृतं दुह्रते) । अद्दश्रमस्य (अद्दश्रमस्य) । अतो भिस ऐस् 203 ।

- (3558) **बहुलं छन्दसि** <7-1-10>

अग्निर्देवेभिः (अग्निर्देवेभिः) ।

- (3559) **नेतराच्छन्दसि** <7-1-26>

स्वमोरदड् न । वार्त्रघ्नमितरम् । छन्दसि किम् । इतरत्काष्ठम् । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् 3332 ।

- (3560) **क्त्वापि छन्दसि** <7-1-38>

यजमानं परिधापयित्वा ।

- (3561) **सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः** <7-1-39>

ऋजवः सन्तु पन्थाः पन्थान (ऋजवः सन्तु पन्थाः पन्थान) इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् (परमे व्योमन्) । व्योमनि इति प्राप्ते ङेर्लुक् । धीती मती सुष्टुती (धीती मती सुष्टुती) । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घ । या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा (या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा) । अश्विना (अश्विना) । यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ । नताद्ब्रह्मणम् । नतमिति प्राप्ते आत् । या देव विघ्न ता त्वा (या देव विघ्न ता त्वा) । यमिति प्राप्ते न युष्मे वाजबन्धवः (न युष्मे वाजबन्धवः) । अस्मे इन्द्राबृहस्पती (अस्मे इन्द्राबृहस्पती) । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णुया । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । ता अनुष्ठ्योच्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा व्यवस्थावदङ् । आङो ड्या । साधुया (साधुया) । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ ईयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ॥ उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया (सुक्षेत्रिया) । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् (दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्) । ङेरीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु ङीषन्तात् ङेर्लुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् ॥ आङ्याजयारामुपसंख्यानम् ॥ प्र बाहवा सिसृतम् (प्र बाहवा सिसृतम्) । बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः । घेर्ङिति-245 इति गुणः । स्वप्नया । स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धुमिव नावया (स नः सिन्धुमिव नावया) । नावेति प्राप्ते अयार् । रित्स्वरः ।

- (3562) **अमो मश्** <7-1-40>

मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्त्वात्सर्वादेशः । अस्तिसिचः-2225 इतीट् । वंधीं वृत्रम् (वंधीं वृत्रम्) । अवधिषमिति प्राप्ते ।

- (3563) **लोपस्त आत्मनेपदेषु** <7-1-41>

छन्दसि । देवा अदुह्र । अदुहतेति प्राप्ते दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते । आत्मेति किम् । उत्सं दुहन्ति (उत्सं दुहन्ति) ।

- (3564) **ध्वमो ध्वात्** <7-1-42>

अन्तरेवोष्माणं वारय ध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ।

- (3565) **यजध्वैनमिति च** <7-1-43>

एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः (यजध्वैनं प्रियमेधाः) । वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ।

- (3566) **तस्य तात्** <7-1-44>

मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते सूर्यं चक्षुर्गमयतात् (कृणुतेति प्राप्ते सूर्यं॒ चक्षु॑र्गमयतात्) । गमयतेति प्राप्ते ।

- (3567) **तप्तनप्तनथनाश्च** <7-1-45>

तस्येत्येव । शृणोत ग्रावाणः (शृ॒णोत॑ ग्रावाणः) । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोतन पचन ब्रह्मवाहसे दधस्तन द्रविणं चित्रमस्मे (सुनोतन पचन ब्रह्मवाहसे दधस्त॒न द्रवि॑णं चि॒त्रम॒स्मे) । तनप् । मरुतस्तज्जुजुष्टन (म॒रुत॒स्तज्जु॑जुष्टन) । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । विश्वेदेवदेवासो मरुतो यतिष्ठन (विश्वेदेवासो मरुतो॒ यति॒ष्ठन॑) । यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्सो डतिः अस्तेस्तस्य थनादेशः ।

- (3568) **इदन्तो मसि** <7-1-46>

मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मस् इत्ययमिकार रूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । नमो भरन्त एमसि (नमो॒ भर॑न्त॒ एम॑सि) । त्वमस्माकं तव स्मसि (त्वम॒स्माकं॒ तव॑ स्मसि) । इमः स्मः इति प्राप्ते ।

- (3569) **क्त्वो यक्** <7-1-47>

दिवं सुपर्णो गत्वाय (दिवं॑ सुप॒र्णो ग॒त्वाय॑) ।

- (3570) **इष्ट्वीनमिति च** <7-1-48>

क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । इष्ट्वीनं देवान् । इष्ट्वा इति प्राप्ते ।

- (3571) **स्नात्व्यादयश्च** <7-1-49>

आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः स्नात्वी मलादिव (स्वि॒न्नः स्ना॒त्वी मला॑दिव) । पीत्वी सोमस्य वावृधे (पी॒त्वी सोम॑स्य वावृधे) । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ।

- (3572) **आज्जसेरसुक्** <7-1-50>

अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः (दे॒वासः॑) । ब्राह्मणासः (ब्रा॒ह्म॒णासः॑) ।

- (3573) **श्रीग्रामण्योश्छन्दसि** <7-1-56>

आमो नुट् श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् (श्री॒णामु॑दा॒रो ध॒रुणो॑ रयी॒णाम्) । सूतग्रामणीनाम् ।

- (3574) **गोः पदान्ते** <7-1-57>

विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् (वि॒द्मा हि त्वा॒ गोप॑तिं शू॒र गोना॑म्) । पादान्ते किम् । गवां शता पृक्षयामेषु (गवां॑ श॒ता पृ॒क्षयामेषु) । पादान्तेऽपि क्वचिन्न । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् (वि॒रा॒जं॒ गोप॑तिं॒ गवा॑म्) ।

- (3575) **छन्दस्यपि दृश्यते** <7-1-76>

अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः (इन्द्रो॑ दधी॒चो अ॒स्थभिः॑) ।

- (3576) **ई च द्विवचने** <7-1-77>

अस्थ्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् (अ॒क्षीभ्यां॑ ते॒ नासि॑काभ्याम्) ।

- (3577) **दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि** <7-1-83>

एषां नुम् स्यात्सौ । कीदृङ्ङिन्द्रः (की॒दृङ्ङिन्द्रः॑) । स्ववान् (स्ववा॑न्) । स्वतवान् (स्वत॑वान्) । उदोष्ठ्यपूर्वस्य--2494 ।

- (3578) **बहुलं छन्दसि** <7-1-103>

ततुरिः (तत॑ुरिः) । जगुरिः पराचैः (जगु॑रिः परा॒चैः) ।

- (3579) **ह्रु ह्वरेश्छन्दसि** <7-1-103>

  ह्वरेर्निष्ठाया ह्रु आदेशः स्यात् । अह्रुतमसि हविर्धानम् ।

- (3580) **अपरिह्वृताश्च** <7-2-32>

  पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपह्वृताः सनुयाम वाजम् (अप॑ह्वृताः सनु॒याम॒ वाज॑म्) ।

- (3581) **सोमे ह्वरितः** <7-2-33>

  इड्गुणौ निपात्येते । मा नः सोमो ह्वरितः (मा न॒ः सोमो॑ ह्वरितः) ।

- (3582) **ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च ।** <7-2-34>

  अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इण्निपात्यते । युवं शचीभिर्ग्रसितामभुञ्चतम् (यु॒वं शची॑भिर्ग्रसि॒ताम॑मुञ्चतम्) । विष्कभिते अजरे (विष्क॑भिते अ॒जरे॑) । येन स्वः स्तभितम् (येन॒ स्वः॑ स्तभि॒तम्) । सत्येनोत्तभिता भूमिः (स॒त्येनोत्त॑भिता॒ भूमिः॑) । स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । चते याचने । कस गतौ । आभ्यां क्तस्येडभावः । चत्तो इतश्चत्तामुतः (च॒त्तो इ॒तश्च॒त्ताम॒तः॑) । त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तम् (त्रिधा॑ ह॒ श्याव॑मश्विना॒ विक॑स्तम्) । उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम् । निपातनबहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति । तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु शंसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः । एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता (एक॒स्त्वष्टु॒रश्व॑स्याविश॒स्ता) । ग्रावग्राभ उत शंस्ता (ग्रा॒व॒ग्रा॒भ उ॒त शंस्ता॑) । प्रशास्ता पोता (प्र॒शा॒स्ता पोता॑) । तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृच उट् उट् एतावागमौ निपात्येते । तरुतारं रथानाम् (त॒रु॒तारं॒ रथा॑नाम्) । तरूतारम् । वरूतारम् । वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु (वरू॑त्रीभिः सु॒शर॒णो नो॑ अस्तु) । अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरूतृशब्दो हि निपातितः । ततो ङीपा गतार्थत्वात् उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते । ज्वल दीप्तौ । क्षर संचलने । टुवम उद्गिरणे । अम गत्यादिषु । इह क्षरितीत्यस्यानन्तरं क्षमितीत्यपि केचित्पठन्ति । तत्र क्षमूष् सहने इति धातुर्बोध्यः । भाषायां तु ग्रस्तस्कब्धोस्तब्धोत्तब्धचतितविकसिताः । विशसिता । शंसिता । शासिता । तरीता । तरिता । वरीता । वरिता । उज्जवलति । क्षरति । पाठान्तरे, क्षमति । वमति । अमति । बभूथाऽततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे 2527 विद्मा तमुत्सु यत आवभूथ (वि॒द्मा तमुत्सं॒ यत॑ आव॒भूथ॑) । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ (येना॒न्तरि॑क्षमु॒र्वा॒त॒तन्थ॑) । जगृभ्मा ते दक्षिणामिन्द्र हस्तम् (ज॒गृ॒भ्मा ते॒ दक्षि॑णामिन्द्र॒ हस्त॑म्) । त्वं ज्योतिपा वितमो ववर्थ (त्वं ज्योति॑पा॒ वितमो॑ ववर्थ) । भाषायां तु बभूविथ । आतेनिथ । जह्रहिम । ववरिथेति ।

- (3583) **सनिंससनिवांसम्** <7-2-69>

  सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट् एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ (अग्निजित्वाग्ने सनिंससनिवांसम्) ॥ पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम् ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः (हिर॑ण्यवर्णाः॒

शु॒च॑यः पाव॒काः) ।

- (3584) **घोर्लोपो लेटि वा** <7-2-70>

  दधद्रत्नानि दाशुपे (द॒ध॒द्रत्ना॑नि दा॒शुपे॑) । सोमो दददगन्धर्वाय (सोमो॑ दददगन्ध॒र्वाय॑) । यदग्निरग्नय ददात् (यद॒ग्निर॒ग्नय॑ ददात्) ।

- (3585) **मीनातेर्निगमे** <7-3-81>

  शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि (प्र॒मिण॑न्ति व्र॒तानि॑) । लोके प्रमीणन्ति । अस्तिसिचोऽपृक्ते 2225 ।

- (3586) **बहुलं छन्दसि** <7-3-97>

  सर्वमा इदम् (सर्व॑मा इ॒दम्) । आसीदिति प्राप्ते ॥ (अस्तेर्लङ् तिपईडभाव अपृक्तत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः । रुत्वविसर्गौ । संहितायां तु भोभगो--167 इति यत्वम् । लोपः शाकल्यस्य 67 इति यलोपः । गोभिरक्षाः (गोभि॒रक्षाः॑) । सिच इडभावश्छान्दसः । अट् । शेषं पूर्ववत् ।) ठह्रस्वस्य गुणः 242 । जसि च 241 ॥ जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः ॥ अधा शतकत्वो यूयम् (अधा॑ शतकत्वो यू॒यम्) । शतकतवः । पश्वेनृभ्यो यथा गवे (पश्वे॒नृभ्यो॒ यथा॒ गवे॑) । पशवे ॥ ठनाभ्यस्तस्याचि 2503 इति निषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ अनुषग्जुजोपत् (अनु॒षग्जु॒जो॑पत्) ।

- (3587) **नित्यं छन्दसि** <7-4-8>

छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृधत् ।

- (3588) **न छन्दस्यपुत्रस्य** <7-4-35>

पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ न । मित्रयुः । क्याच्छन्दसि 3150 इति उः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः (पु॒त्री॒यन्तः॑ सु॒दान॑वः) ॥ अपुत्रादीनामिति वाच्यम् ॥ जनीयन्तोन्वग्रवः (ज॒नी॒यन्तो॒न्वग्र॑वः) । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ।

- (3589) **दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति** <7-4-36>

एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उप्रत्ययाभावात् दुष्टीयति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ।

- (3590) **अश्वाघस्यात्** <7-4-37>

अश्व अघ एतयो क्यचि आत्स्याच्छन्दसी । अश्वायन्तो मघवन् (अ॒श्वा॒यन्तौ॑ मघवन्) । मात्वा वृका अघायवः । न च्छन्दसि-3588 इति निषेधो नेत्वमात्रस्य किं तु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ।

- (3591) **देवसुम्नयोर्यजुषि काठके** <7-4-38>

अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुम्नायन्तो हावमहे (सु॒म्ना॒यन्तौ॑ हवामहे) । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः (दे॒वाञ्जि॑गाति सु॒म्न॒युः) । बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः ।

- (3592) **कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः** <7-4-39>

एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि ऋग्विषये । सपूर्वया निविदा कव्यतायोः (सपू॑र्वया नि॒विदा॑ क॒व्यता॒योः) । अध्वर्युं वा मधुपाणिम् । दमयन्तं पृतन्युम् (द॒मय॑न्तं पृत॒न्युम्) । दधातेर्हि 3076 । जहातेश्च क्त्वि 3331 ।

- (3593) **विभाषा छन्दसि** <7-4-44>

हित्वा शरीरम् । हीत्वा वा ।

- (3594) **सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च** <7-4-45>

सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधाते क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भं माता सुधितं वक्षणासु (गर्भं॑ मा॒ता सु॒धि॑तं व॒क्षणा॑सु) । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या (ने॒मधि॑ता॒ न पौंस्या॑) ।

क्तिन्यपि दृश्यते । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके (उ॒त श्वे॒तं वसु॑धितिं नि॒रे॒के) । धिष्ववज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते (धि॒ष्ववज्रं॒ दक्षि॑ण इन्द्र॒ हस्ते॑) । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङि इट् । इटोऽत् 2257 । धीसीयेति प्राप्ते । अपोभि 442 ॥ मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ माद्भिः । शरद्भिः (श॒रद्भिः॑) ॥ स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेष्यते ॥ स्ववद्भिः (स्वव॒द्भिः) । समुषद्भिरजायथाः (सम॒ुषद्भि॑रजायथाः) । मिथुनेऽसिः । वसेः उषः किदिति प्राग्व्याख्यातम् । व कवतेर्यङि 2641 ।

- (3595) **कृषेश्छन्दसि** <7-4-64>

यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते ।

- (3596) **दाधर्तिदर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्याऽऽपनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च** <7-4-62>

एतेष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो धृङो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयर्तेर्लटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध्म खजकृत्पुरन्दर (अल॑र्षि युध्म खजकृत्पुरन्दर) । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । अलर्ति दक्ष उत (अल॑र्ति॒ दक्षं॑ उ॒त) । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । अन्वापनीफणत् (अन्वा॒पनी॑फणत्) । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रन्देर्लुङिच्लेरङ्द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रदज्जनुपम् (कनि॑क्रदज्ज॒नुप॑म्) । अक्रन्दीदित्यर्थः । बिभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः । वि यो भरिभ्रदोषधीषु (वि यो भरि॑भ्र॒दोष॑धीषु) । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य (दवि॑ध्वतो र॒श्मय॒ः सूर्य॑स्य) ।

द्युतेरभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च । दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः (दवि॑द्युत॒द्दीद्य॒च्छोशु॑चानः) । तरतेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लिटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वक्ष्यन्ती वेदागनीगन्ति कर्णम् (वक्ष्यन्ती॒ वेदाग॑नीगन्ति कर्ण॑म्) ।

- (3597) **ससूवेति निगमे** <7-4-74>

  सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः ससूव स्थविरम् (गृ॒ष्टिः स॑सूव स्थवि॑रम्) । सुपुवे इति भाषायाम् ।

- (3598) **बहुलं छन्दसि** <7-4-78>

  अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णां विवष्टि (पूर्णां विव॑ष्टि) । वशेरेतद्रूपम् ॥

- (3599) **प्रसमुपोदः पादपूरणे** <8-1-6>

  एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रपायमग्निः । संसमिद्युवसे (संसमिद्यु॑वसे) । उपोप मे परामृश (उपो॑प मे परा॑मृश) । किं नोदुदु हर्षसे (किं नोदु॑दु हर्षसे) ।

- (3600) **छन्दसीरः** <8-2-15>

  इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । हरिवते हर्यश्वाय (हरि॑वते॒ हर्य॑श्वाय) । गीर्वान् ।

- (3601) **अनो नुट्** <8-2-16>

  अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्या । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः (अ॒क्ष॒ण्वन्तः॒ कर्ण॑वन्तः) । अस्थन्वन्तं यदनस्था (अ॒स्थ॒न्वन्तं॒ यद॑न॒स्था) ।

- (3602) **नाद्घस्य** <8-2-17>

  नान्तात्परस्य घस्य नुट् । सुपथिन्तरः ॥ भूरिदान्नस्तुड्वाच्यः ॥ भूरिदावत्तरो जनः (भू॒रि॒दाव॑त्तरो जनः॑) ॥ ईद्रथिनः ॥ रथीतरः (र॒थीत॑रः) । रथीतमं रथीनाम् (र॒थीत॑मं र॒थीना॑म्) ।

- (3603) **नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि** <8-2-61>

  सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । निपत्तमस्य चरतः । असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति त्वरतेः, तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्तमिति गुरी इत्यस्य ।

- (3604) **अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि** <8-2-70>

  रुर्वा रेफो वा । अम्न एव । अम्नरेव । ऊध एव । ऊधरेव । अवएव । अवरेव ।

- (3605) **भुवश्च महाव्याहृतेः** <8-2-71>

  भुव इति (भुव॒ इति॑) । भवरिति (भुव॒रिति॑) ॥

- (3606) **ओमभ्यादाने** <8-2-7>

  ओंशब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे । ओ3म् अग्निमीळे पुरोहितम् (ओ3म् अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तम्) । अभ्यादाने किम् । ओमित्येकाक्षरम् ।

- (3607) **यो यज्ञकर्मणि** <8-2-88>

  ये3यजामहे । यज्ञेति किम् । ये यजामहे ।

- (3608) **प्रणवष्टेः** <8-2-89>

  यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । अपां रेतांसि जिवन्तो3म् (अ॒पां रेता॑सि जिवन्तो3म्) । टेः किम् । हलन्ते अन्त्यस्य माभूत् ।

- (3609) **याज्यान्तः** <8-2-90>

ये याज्या मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टे प्लुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामगग्ने चकृषे हव्यवाहा3म् (जि॒ह्वाम॑ग्ने चकृषे हव्यवाहा3म्) । अन्तः किम् । याज्यानामृचां वाक्यसमुदाय रूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्त्यस्य चेत्यते ।

- (3610) **ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः** <8-2-91>

एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेनुब्रू3हि । अग्नये गोमयानि प्रे3ष्य । अस्तु श्रौ3षट् । सोमस्याग्ने वीही वौ3षट् । अग्निमा3वह ।

- (3611) **अग्नीत्प्रेषणे परस्य च** <8-2-92>

अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च । ओ3श्रा3वय ।

- (3612) **विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः** <8-2-93>

प्लुतः अकार्षीः कटम् । अकार्षं हि3 । अकार्षं हि । पृष्टेति किम् कटं करिष्यति हि । हेः किम् । कटं करोति ननु ।

- (3613) **निगृह्यानुयोगे च** <8-2-94>

अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्थ3 । अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते ।

- (3614) **आम्रेडितं भर्त्सने** <8-2-95>

दस्यो3दस्यो3घातयिष्यामि त्वाम् । आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौर3 चौर3 ।

- (3615) **अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम्** <8-2-96>

अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज3 इदानीं ज्ञास्यसिजाल्म । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि ।

- (3616) **विचार्यमाणानाम्** <8-2-97>

वाक्यानां टेः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा3इ । न होतव्य3मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ।

- (3617) **पूर्वं तु भाषायाम्** <8-2-98>

विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु3 रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते ।

- (3618) **प्रतिश्रवणे च** <8-2-99>

वाक्यस्य टे प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामि3 । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति 3 । दत्त किमात्थ3 ।

- (3619) **अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः** <8-2-100>

अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत 3 इ । पट 3 उ । अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि माणवक3 ।

- (3620) **चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने** <8-2-101>

वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः अग्निचिद्भाया3त् अग्निरिव भायात् । उपमार्थे किम् । कथंचिदाहुः प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात् ।

- (3621) **उपरिस्विदासीदिति च** <8-2-102>

टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी 3 त् (उ॒परि॑स्विदासी 3 त) । अधः स्विदासी 3 त् (अ॒धः स्वि॑दा॒सी 3 त) इत्यत्र तु विचार्यमाणानाम् 3616 इत्युदात्तः प्लुतः ।

- (3622) **स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु** <8-2-103>

  स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम् । अभिरूपक3 अभिरूपकरिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक 3 अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक 3 अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कुत्सने । शाक्तीक 3 शाक्तीकरिक्ता ते शक्तिः ।

- (3623) **क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्** <8-2-104>

  आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यादाचारभेदे । स्वयं ह रथेन याति 3 उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रंश्च लप्सीष्ट 3 धनं च तात । व्यापारणे । कटं कुरु 3 ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहर ।

- (3624) **अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः** <8-2-105>

  अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुतः एतयोः । अगमः 3पूर्वा 3 न् ग्रामा 3 न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने । अगम3 म् पूर्वा 3 न् ग्रामा 3 न् ।

- (3625) **प्लुतावैच इदुतौ** <8-2-106>

  दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐ 3 तिकायन । औ 3 पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ संपद्येते ।

- (3626) **एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ** <8-2-107>

  अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः ॥ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव ॥ प्रश्नान्ते । अगमः 3 पूर्वा 3 न् ग्रामा 3 न् । अग्निभूत 3 इ । अभिपूजिते । करोषि पट 3 उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृह 3 इ । न होतव्य 3 मिति । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूत 3 इ । याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमा॒ग्नया 3 इ । परिगणनं किम् । विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम् । अधूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह माभूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्य किम् । शोभने माने ॥ आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ अग्न 3 इ पत्नी वः ।

- (3627) **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** <8-2-108>

  इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्न 3 याशा । पट 3 वाशा । अग्न 3 यिन्द्रम् । पट 3 वुदकम् । अचि किम् । अग्ना 3 इ वरुणौ । संहितायां किम् । अग्न 3 इ इन्द्रः । संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः सवर्मदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थम् । यवयोरसिद्धत्वात् उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य 3657 इत्यस्य बाधनार्थो वा ।

- (3628) **मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि** <8-2-1>

  रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । अलोऽन्त्यस्य 42 इति परिभाषया नकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् (इन्द्र॑ मरुत्व इ॒ह पा॑हि सोम॑म्) । हरिवो मेदिनं त्वा (हरिवो मे॒दिनं॑ त्वा) । छन्दसीरः 3600 इति वत्वम् ।

- (3629) **दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च** <6-1-12>

  एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते । मीढ्वस्तोकाय तनयाय (मीढ्व॑स्तो॒का॒य तन॑याय) ॥ वन उपसंख्यानम् ॥ क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः (यस्त्वा॒यन्तं॒ वसु॑ना प्रातरित्वः) । इणः क्वनिप् ।

- (3630) **उभयथर्क्षु** <8-3-8>

  अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा । पशून्तांश्चक्रे (प॒शून्तांश्च॑क्रे) ।

- (3631) **दीर्घादटि समानपादे** <8-3-9>

  दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम् । देवां अच्छा सुमती (दे॒वां अच्छा॑ सु॒मती) । महां इन्द्रो य ओजसा (म॒हां इन्द्रो॒ य ओज॑सा) । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । आदित्यान्याचिषामहे (आ॒दित्यान्या॑चिषामहे) ।

- (3632) **आतोऽटि नित्यम्** <8-3-3>

अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महाँ इन्द्रः (म॒हाँ इन्द्रः॑) । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ।

- (3633) **स्वतवान्पायौ** <8-3-11>

रुर्वा । भवस्तस्य स्वतवाँ पायुरग्ने (भु॒व॒स्तस्य॑ स्वत॑वाँ पा॒यु॑र॑ग्ने) ।

- (3634) **छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः** <8-3-49>

विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशब्दमाम्रेडितं च वर्जयित्वा । अग्ने त्रातर्ऋतस्कविः (अग्ने त्रातर्ऋ॒तस्क॒विः) । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः (गि॒रिर्न वि॒श्वत॑स्पृ॒थुः) । नेह । वसुनः पूर्व्यस्पतिः (वसु॑नः पू॒र्व्यस्पतिः॑) । अप्रेत्यादि किम् । अग्निः प्रविद्वान् । परुषः परुषः (परु॑षः परुषः) ।

- (3635) **कःकरत्करतिकृधिकृतेश्वनदितेः** <8-3-50>

विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदिवो अपस्कः (प्र॒दिवो॒ अप॒स्कः) । यथा नो वस्यसस्करत् (यथा॑ नो॒ वस्य॑स॒स्कर॑त्) । सुपेशसस्करति (सु॒पेश॑सस्कर॒ति) । उरुणस्कृधि (उ॒रु॒ण॑स्कृधि) । सोमं न चारु मघवत्सु नस्कृतम् (सोम॒ं न चारु॑ म॒घव॑त्सु नस्कृतम्) । अनदितेरिति किम् । यथा नो अदितिः करत् (यथा॑ नो॒ अदि॑तिः॒ कर॑त्) ।

- (3636) **पञ्चम्याः परावध्यर्थे** <8-3-51>

पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभवार्थे परिशब्दे परतः । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे (दि॒वस्परि॑ प्रथमं ज॑ज्ञे) । अध्यर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पर्योजः (दि॒वस्पृ॑थि॒व्याः पर्योजः॑) ।

- (3637) **पातौ च बहुलम्** <8-3-52>

पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्पातु (सूर्यो॑ नो दि॒वस्पा॑तु) ।

- (3638) **षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु** <8-3-53>

वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् (वा॒चस्पतिं॑ वि॒श्वक॑र्माणम्) । दिवस्पुत्राय सूर्याय (दि॒वस्पु॑त्राय सूर्या॑य) । दिवस्पृष्ठं भनभन्दमानः (दि॒वस्पृ॒ष्ठं भन्द॑मानः) । तमसस्पारमस्य (तम॑सस्पा॒रम॒स्य) । परिवीत इळस्पदे (परि॑वीत इ॒ळस्प॒दे) । दिवस्पयो दिधिषाणाः (दि॒वस्पयो॒ दिधि॑षाणाः) । रायस्पोषं यजमानेषु (रा॒यस्पोष॒ं यज॑मानेषु) ।

- (3639) **इडाया वा** <8-3-54>

पतिपुत्रादिषु परेषु । इलायास्पुत्रः (इळा॑यास्पु॒त्रः) । इळायाः पुत्रः । इळायास्पदे (इळा॑यास्प॒दे) । इळायाः पदे । निसस्तपतावनासेवने 2403 निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः (निष्ट॑प्तं रक्षो॒ निष्ट॑प्ता॒ अरा॑तयः) । अनासेवने किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ।

- (3640) **युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम्** <8-3-103>

पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः । त्रिभिष्ट्वं देव सवितः (त्रि॒भिष्ट्वं दे॑व सवितः) । तेभिष्ट्वा (तेभि॑ष्ट्वा) । आभिष्टे (आभि॑ष्टे) । अप्स्वग्ने सधिष्टव (अ॒प्स्व॑ग्ने सधि॒ष्टव॑) । अग्निष्टद्विश्वम् (अ॒ग्निष्टद्विश्व॑म्) । द्यावा पृथिवी निष्टतक्षुः (द्यावा॑ पृथि॒वी निष्ट॑त॒क्षुः) । अन्तः पादं किम् । तदग्निस्तदर्यमा (तद॒ग्निस्तद॑र्य॒मा) । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पनराहार्जातवेदा विचर्षणिः (यन्म॑ आ॒त्मनो॑ मि॒न्दाभू॑द॒ग्निस्तत्पु॒न॒राहा॑र्जा॒तवे॑दा विच॑र्षणिः) । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ।

- (3641) **यजुष्येकेषाम्** <8-3-104>

युष्मत्तत्ततक्षुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिष्ट्वम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्त्वमित्यादि ।

- (3642) **स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि** <8-3-105>

नृभिष्टुतस्य । नृभिःस्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ।

- (3643) **पूर्वपदात्** <8-3-106>

    पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी दिविष्ठः (यदि॑न्द्राग्नी दि॒विष्ठः॑) । युवं हि स्थः स्वर्पती (यु॒वं हि स्थः स्व॑र्पती) ।

- (3644) **सुञः** <8-3-107>

    पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सुञो निपातस्य सस्य षः । ऊर्ध्व ऊषुणः (ऊ॒र्ध्व ऊ॒षुणः॑) । अभीषुणः (अ॒भीषुणः॑) ।

- (3645) **सनोतेरनः** <8-3-108>

    गोषा इन्दो नृषा असि (गो॒षा इ॑न्दो नृ॒षा अ॑सि) । अनः किम् । गोसनिः ।

- (3646) **सहेः पृतनर्ताभ्यां च** <8-3-109>

    पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् ऋतीषाहम् ।

- (3647) **निव्यभिभ्योड्व्यवाये वा छन्दसि** <8-3-119>

    सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत् । न्यसीदत् । व्यषीदत् । व्यसीदत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् ।

- (3648) **छन्दस्यृवग्रहात्** <8-4-27>

    ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् ।

- (3649) **नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः** <8-4-27>

    धातुस्थात् । अग्ने रक्षा णः (अग्ने॒ रक्षा॑ णः) । शिक्षा णो अस्मिन् (शिक्षा॑ णो अ॒स्मिन्) । उरु णस्कृधि (उ॒रु ण॑स्कृधि) । अभीषु णः (अ॒भीषु णः॑) । मो षु णः (मो षु णः॑) ॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

इति वैदिकप्रकरणम्

स्वरप्रकरणम्

- (3650) **अनुदात्तं पदमेकवर्जम्** <6-1-158>

    परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं

तत्पदमनुदात्ताच्कं स्यात् । गोपायतं नः (गो॒पा॒यतं॑ नः) । अत्र सनाद्यन्ताः--2304 इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् ॥ सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् ॥ तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्त्रेति किम् । यज्ञं यज्ञम्भिवृधे गृणीतः (य॒ज्ञं य॑ज्ञम॒भिवृ॒धे गृ॑णी॒तः) । अत्र सति शिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किं तु तस एव ।

- (3651) **अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः** <6-1-161>

    यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवीं वाचम् (दे॒वीं वाच॑म्) । अत्र ङीबुदात्तः ।

- (3652) **चौ** <6-1-222>

    लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । देवद्रीचीं नयत देवयन्तः (दे॒व॒द्रीचीं॑ नयत देव॒यन्तः॑) ॥ अतद्धित इति वाच्यम् ॥ दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र ।

- (3653) **आमन्त्रितस्य च** <6-1-198>

    आमन्त्रित स्यादिरुदात्तः स्यात् । अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः (अग्न॒ इन्द्र॒ वरु॑ण॒ मित्र॒ देवाः॑) ।

- (3654) **आमन्त्रितस्य च** <8-1-19>

    पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तपाष्टस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति (इ॒मं मे॑ गङ्गे यमुने सरस्वति) । अपादादौ किम् । शुतुद्रि स्तोमम् (शुतु॑द्रि॒ स्तोम॑म्) । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् 412 । अग्न॒ इन्द्र॑ ।

अत्रेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् 413 समानाधिकरण आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न । अग्ने तेजस्विन् (अग्ने॑ तेजस्विन्) । अग्ने त्रातः (अग्ने॑ त्रातः) । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति (अघ्न्ये॑ देवि सरस्वति) ।

- (3655) **(सामान्यवचनं) विभाषितं विशेषवचने** <8-1-74>

अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । द्वेवीः पलुर्वीरुरु नः कृणोत (द्वेवीः॑ पलुर्वी॒रुरु नः॑ कृणोत) । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाशरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ।

- (3656) **सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे** <2-1-2>

सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्वरे कर्तव्ये । द्रवत्पाणी शुभस्तपती (द्रव॑त्पाणी॒ शुभ॑स्पती) । शुभ इति शुभेः क्विबन्तात्षष्ठ्यन्तस्य परशरीरानुप्रवेशे पाष्ठिकमामन्त्रितादयुदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्त भोजनम् (यत्ते॑ दिवो दुहितर्मर्त॒ भोज॑नम्) । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन् ॥ षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनह न । अयमग्ने जरिता (अ॒यम॑ग्ने ज॒रि॒ता) । एतेनाग्ने ब्रह्मणा (ए॒तेना॑ग्ने॒ ब्रह्म॑णा) । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ॥ पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् ॥ आ ते पितर्मरुताम् (आ ते॑ पितर्मरुताम्) । प्रति त्वा दुहितर्दिवः (प्रति॑ त्वा दुहितर्दिवः) ॥ अव्ययानां न ॥ उच्चारधीयान ॥ अव्ययीभावस्य त्विष्यते ॥ उपाभ्यधीयान ।

- (3657) **उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य** <8-2-4>

उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्यभि हि । स्वरितस्य यणः । खलप्व्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न ।

- (3658) **एकादेश उदात्तेनोदात्तः** <8-2-5>

उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । वोऽश्वाः । क्वावरं भरुतः (क्वाव॑रं भरुतः) ।

- (3659) **स्वरितो वानुदात्तो पदादौ** <8-2-6>

अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । वी1दं ज्योतिर्हृदये (वी॑1दं॒ ज्योति॒र्हृद॑ये) । अस्य श्लोको दिवीयते (अस्य श्लोको॑ दि॒वीय॑ते) । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किं च एङः पदान्तात्-86 इति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदनम् (ते॑ऽवदनम्) । सो 3 यमागात् (सो॒ 3□□ यमागा॑त्) । उक्तं च प्रातिशाख्ये । इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैपाभिनिहतेषु चेति ।

- (3660) **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः** <8-4-66>

उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अग्निमीळे (अ॒ग्निमी॑ळे) । अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । तमीशानासः (तमी॑शा॒नासः॑) ।

- (3661) **नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्** <8-4-67>

उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्रय आरुः (प्र य आ॒रुः) । वोश्वाः क्वा 1 भीशवः (वोश्वाः क्वा॑ 1□ भीश॑वः) ।

- (3662) **एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ** <1-2-33>

दूरात्संबोधने वाक्यमेकश्रुतिः स्यात् । त्रैस्वर्यापवादः । आगच्छ भो माणवक ।

- (3663) **यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु** <1-2-34>

यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । अग्निर्मूधा (अ॒ग्निर्मू॒र्धा) । दिवः ककुत् (दि॒वः क॒कुत्) । यज्ञेति किम् । स्वनाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । अजपेति किम् । ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु (ममा॑ग्ने॒ वर्चो॑ विह॒वेष्व॑स्तु) । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या ।

- (3664) **उच्चैस्तरां वा वषट्कारः** <1-2-35>

  यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैसत्रां वा स्यादेकश्रुतिर्वा ।

- (3665) **विभाषा छन्दसि** <1-2-36>

  छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानाम् । अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था ।

- (3666) **न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः** <1-2-37>

  सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणि 3663 इति विभाषा छन्दसि 3635 इति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्योम् ॥ (सुब्रह्मणि साधुरिति यत् । न च एकादेश उदात्तोनोदात्तः 3658 इति सिद्धे पुनरत्रेमुदात्तविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्रानुदात्त इत्यस्यानुवृत्तेः । असावित्यन्तः ॥ तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । ञित्त्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते ॥ अमुष्येत्यन्तः ॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥ चादन्तस्येन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता यजते ॥ वा नामधेयस्य ॥ स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् । देवदत्तस्य पिता यजते ।

- (3667) **देवब्रह्मणोरनुदात्तः** <1-3-38>

  अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवाब्रह्माण आगच्छत ।

- (3668) **स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्** <1-2-39>

  स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुति स्यात् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति (इ॒मं मे॑ गङ्गे यमुने सरस्वति) ।

- (3669) **उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः** <1-2-40>

  उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यादात्ततरः स्यात् । सरस्वति शुतुद्रि (सरस्वति॒ शुतु॑द्रि) । व्यचक्षयत्स्वः (व्यँ॑चक्षय॒त्स्वः॑) । तस्य परमाम्रेडितम् 83 ।

- (3670) **अनुदात्तं च** <8-1-3>

  द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवे दिवे (दि॒वे दि॑वे) ॥ इति साधारणस्वराः ।

- (3671) **धातोः** <6-1-162>

  अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायतं नः (गो॒पा॒यतं॑ नः) । असि सत्यः (असि॑ स॒त्यः) ।

- (3672) **स्वपादिहिंसामच्यनिटि** <6-1-188>

  स्वपादीनां हिंसेश्चानिठ्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । क्ङित्येवेष्यते । नेह स्वपानि । हिनसानि ।

- (3673) **अभ्यस्तानामादिः** <6-1-189>

  अनिठ्यजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । ये ददति प्रिया वसु (ये दद॑ति प्रि॒या वसु॑) । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना इन्द्रे दधाना इन्द्रे ।

- (3674) **अनुदात्ते च** <6-1-190>

  अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे (दधा॑सि॒ रत्न॒ं द्रवि॑णं च दा॒शुषे॑) ।

- (3675) **भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति** <6-1-192>

  भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । योऽग्निहोत्रं जुहोति (यौ॑ऽग्निहो॒त्रं जु॒होति॑) । मत्तु नः परिज्मा (म॒मत्तु॑ नः॒ परि॑ज्मा) । माता यद्वीरं दधनत् (मा॒ता यद्वी॒रं द॒धनत्) । जागर्षित्वम् ।

- (3676) **लिति** <6-1-193>

  प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ।

- (3677) **आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्** <6-1-194>

  अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे लोलूयंलोलूयम् । पक्षे लित्स्वरः ।

- (3678) **अचः कर्तृयकि** <6-1-195>

  उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव ।

- (3679) **चङ्यन्यतरस्याम्** <6-1-218>

  चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा । मा हि चीकरताम् । धात्वकार उदात्तः । पक्षान्तरे चङुदात्तः ॥ इति धातुस्वराः ॥

- (3680) **कर्षात्त्वतो घञोन्त उदात्तः** <6-1-159>

  कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः । शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ।

- (3681) **उञ्छादीनां च** <6-1-160>

  अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे (वै॒श्वा॒न॒रः कु॑शि॒केभि॑र्यु॒गेयु॑गे) । अन्यत्र योगेयोगे तवस्तरम् (योगे॑योगे त॒वस्त॑रम्) । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य तवस्तरम् (गाव॒ः सोम॑स्य त॒वस्त॑रम्) । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः (गाव॒ः सोम॑स्य प्र॒थ॒मस्य॑ भ॒क्षः) । उत्तमशश्वत्तमावपि । उदुत्तमं वरुण (उदु॑त्त॒मं व॑रुण) । शश्वत्तममीलते (श॒श्व॒त्त॒मम॑मीलते) ।

- (3682) **चतुरः शसि** <6-1-167>

  चतुरोन्त उदात्तः शसि परे । चतुरः कल्पयन्तः । अचि र-299 इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य । चतेरुरन् । नित्त्वादाद्युदात्तता ।

- (3683) **झल्युपोत्तमम्** <6-1-180>

  षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् । अध्वर्युभिः पञ्चभिः (अ॒ध्व॒र्युभिः॑ प॒ञ्चभिः॑) । नवभिर्वाजैर्नवती (न॒वभि॑र्वाजै॑र्न॒वती) । च (च॑) । सप्तम्भोजायमानः (स॒प्तम्भो॒जाय॑मानः) । आदशभिर्विवस्वतः (आद॒शभि॑र्वि॒वस्व॑तः) । उपोत्तमं किम् । आषड्भिर्हूयमानः (आष॒ड्भिर्हू॒यमानः) । विश्वैर्देवैस्त्रिभिः (विश्वै॑र्दे॒वैस्त्रि॒भिः॑) । झलि किम् । नवानां नवतीनाम् (न॒वा॒नां न॑वती॒नाम्) ।

- (3684) **विभाषा भाषायाम्** <6-1-189>

  उक्तविषये ।

- (3685) **सर्वस्य सुपि** <6-1-191>

  सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । सर्वे नन्दन्ति यशसा (सर्वे॑ नन्दन्ति य॒शसा॑) ।

- (3686) **ञ्नित्यादिर्नित्यम्** <6-1-197>

  ञिदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या (यस्मि॒न्विश्वा॑नि॒ पौंस्या॑) । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः (सु॒ते द॑धिष्व न॒श्चनः॑) । चायतेरसुन् । (उ.) चायेरन्ने ह्रस्वश्च इति चकारादसुनो नुडागमश्च ।

- (3687) **पथिमथोः सर्वनामस्थाने** <6-1-199>

  आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः (अ॒यं पन्थाः॑) सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्मः पथो रक्ष (ज्योति॑ष्मतः प॒थो र॑क्ष) । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् ।

- (3688) **अन्तश्च तवैयुगपत्** <6-1-200>

तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । हर्षसे दातवा उ (हर्षसे दातवा उ) ।

- (3689) **क्षयो निवासे** <6-1-201>

  आद्युदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिव्रत (स्वे क्षये शुचिव्रत) ।

- (3690) **जयः करणम्** <6-1-202>

  करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः ।

- (3691) **वृषादीनां च** <6-1-203>

  आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती (वाजेभिर्वाजिनीवती) । इन्द्रं वाणीः (इन्द्रं(आ) वाणीः) ।

- (3692) **संज्ञायामुपमानम्** <6-1-204>

  उपमान शब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनोऽत्र लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ

प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानं किम् । जैत्रः ।

- (3693) **निष्ठा च द्व्यजनात्** <6-1-205>

  निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः । द्व्यच् किम् । चिन्तितः । अनात्किम् । त्रातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह । कृतम् । हृतम् ।

- (3694) **शुष्कधृष्टौ** <6-1-206>

  एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । अत सं न शुष्कम् (अत सं न शुष्कम्) ।

- (3695) **आशितः कर्ता** <6-1-207>

  कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः । कृषन्नित्फाल आशितम् (कृषन्नित्फाल आशितम्) ।

- (3696) **रिक्ते विभाषा** <6-1-208>

  रिक्तशब्दे वाऽऽदिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु निष्टा च द्व्यजनात् 3693 इति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ।

- (3697) **जुष्टार्पिते च छन्दसि** <6-1-209>

  आद्युदात्ते वा स्तः ।

- (3698) **नित्यं मन्त्रे** <6-1-210>

  एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः (जुष्टो दमूनाः) । षळर आहुरर्पितम् (षळर आहुरर्पितम्) । इत्यादेः पूर्वेणैव सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् । अर्पिताः षष्टिर्न च लाचलासः (अर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः) । इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ।

- (3699) **युष्मदस्मदोर्ङसि** <6-1-211>

  आदिरुदात्तः स्यात् । नहिषस्तव नो मम ।

- (3700) **ङयि च** <6-1-212>

  तुभ्यं हिन्वानः (तुभ्यं हिन्वानः) । मद्यं वातः पवताम् (मद्यं वातःपवताम्) ।

- (3701) **यतोऽनावः** <6-1-213>

  यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विना । यञ्जन्त्यस्य काम्या (युञ्जन्त्यस्य काम्या) । कमेर्णिङन्तादचो यत् । झ्र्अनावः किम् । नवतिं नाव्यानाम् (नवतिं नाव्यानाम्) ।ट

- (3702) **ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः** <6-1-214>

  एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः । ईड्यो नूतनैरुत (ईड्यो॒ नूत॑नै॒रुत) । ाजुहवान ईड्यो (आ॒जु॒हवा॑न॒ ईड्यो॒) । श्रेष्ठं नो धेहिवार्यम् (श्रेष्ठं नो धेहि॒ वार्यम्) । उक्थमिन्द्राय शंस्यम् (उक्थमिन्द्रा॑य॒ शंस्य॑म्) ।

- (3703) **विभाषा वेण्विन्धानयोः** <6-1-215>

  आदिरुदात्तो वा । इन्धानो अग्निम् (इन्धा॑नो अ॒ग्निम्) ।

- (3704) **त्यागरागहासकुहश्वठकथानाम्** <6-1-216>

  आदिरुदात्तो वा । आद्यास्त्रयो घञन्ताः । त्रयः पचाद्यजन्ताः ।

- (3705) **मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्** <6-1-219>

  मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती । शरावती ।

- (3706) **अन्तोऽवत्याः** <6-1-220>

  अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ।

- (3707) **ईवत्याः** <6-1-221>

  ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती ॥

- (3708) **आद्युदात्तश्च** <3-1-3>

  प्रत्यय आद्युदात्त एव स्यात् । अग्निः । कर्तव्यम् ।

- (3709) **अनुदात्तौ सुप्पितौ** <3-1-4>

  पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युच्छति (न यो यु॒च्छ॑ति) । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ।

- (3710) **चितः** <6-1-63>

  अन्त उदात्तः स्यात् ॥ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् ॥ चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । नभन्तामन्यके समे (नभ॑न्तामन्य॒के स॑मे) । यके सरस्वतीमनु (य॒के सर॑स्वती॒मनु॑) । तकत्सुते (त॒कत्सु॑ते) ।

- (3711) **तद्धितस्य** <6-1-164>

  चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कौञ्जायनाः ।

- (3712) **कितः** <6-1-165>

  कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यदाग्नेयः ।

- (3713) **तिसृभ्यो जसः** <6-1-166>

  अन्त उदात्तः । तिस्रोद्यावः सवितुः (ति॒स्रोद्याव॑ः सवि॒तुः) ।

- (3714) **सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः** <6-1-168>

  साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । वाचा विरूपः (वा॒चा वि॑रूपः) । सौ किम् । राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य माभूत् । राज्ञो नु ते (राज्ञो॒ नु ते॑) । एकाचः किम् । विधते राजनि त्वे (वि॒ध॒ते राज॑नि॒ त्वे) । तृतीयादिः किम् । न ददर्श वाचम् (न द॑दर्शं॒ वाच॑म्) ।

- (3715) **अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे** <6-1-169>

नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता वा स्यात् परमवाचा ।

- (3716) **अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्** <6-1-170>

  अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः (इन्द्रो॑ द॒धी॒चः) । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने असर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् । प्रतीचो बाहून् (प्र॒ती॒चो बा॒हून्) ।

- (3717) **ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः** <6-1-176>

  एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा ॥ ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । अक्षद्युवा (अ॒क्ष॒द्यु॒वा॑) । अक्षद्युवे । इदम् । एभिर्नृभिर्नृतमः (ए॒भिर्नृ॒भि॒र्नृत॑मः) । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्ततताप्यस्तीति वाच्यम् । इदमोन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ 350 इति सूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् । प्रते बभ्रू (प्रते॑ ब॒भ्रू) । मभ्यां गा अनु (माभ्यां॒ गा अनु॑) । पद्दन्नोमास्हृन्निश् 228 इति षट् पदादयः । पद्भ्यां भूमिः (प॒द्भ्यां भूमि॑ः) । दद्भिर्न जिह्वा (द॒द्भिर्न जि॒ह्वा) । अहरहर्जायते मासिमासि (अह॑रहर्जायते मा॒सिमा॑सि) । मनश्चिन्महेहृद आ (मन॑श्चिन्मेहृ॒द आ) । अप् । अपां फेनेन (अ॒पां॒ फेने॑न) । पुम् । अभ्रातेव पुंसः (अ॒भ्रा॒तेव॑ पुं॒सः) । रै । राया वयम् (रा॒या व॒यम्) । रायोधर्ता विवस्वतः (रा॒योध॒र्ता वि॒वस्व॑तः) । दिव् । उपतत्वाग्ने दिवेदिवे (उप॑त्वाग्ने दिवेदि॑वे) ।

- (3718) **अष्टनो दीर्घात्** <6-1-172>

  शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । अष्टाभिर्दशभिः ।

- (3719) **शतुरनुमो नद्यजादी** <6-1-173>

  अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । अच्छा रवं प्रथमा

जानती (अच्छा॒ रवं॑ प्र॒थ॒मा जा॑न॒ती) । कृण्वते । अन्तोदात्तात्किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिः 3673 इत्याद्युदात्तः । अनुमः किम् । तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्छतुः लसार्वधातुक 3730 इति निघातः ।

- (3720) **उदात्तयणो हल्पूर्वात्** <6-1-174>

  उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । चोदयित्री सूनृतानाम् (चो॒द॒यि॒त्री सू॒नृता॑नाम्) । एषा नेत्री (ए॒षा ने॒त्री) । ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे (ऋ॒तं दे॒वाय॑ कृण्व॒ते स॑वि॒त्रे) ।

- (3721) **नोङ्धात्वोः** <6-1-175>

  अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्ध्वा । सेत्पृशिनः सुभ्वे (सेत्पृश्नि॑ः सु॒भ्वे॑) ।

- (3722) **ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्** <6-1-176>

  ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः । यो अब्दि मॉउदनिमॉइयर्ति (यो अ॑ब्दि॒मॉ॑उदनि॒मॉइय॑र्ति) । नुटः । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः (अ॒क्ष॒ण्वन्त॒ः कर्ण॑वन्त॒ः सखा॑यः) । अन्तोदात्तात्किम् । मात्वा विदषुमान् (मात्वा॑ वि॒द॒दिषु॑मान्) । स्वरविधौ व्यञ्जनविद्यमानवदित्येतदत्र न । णरुत्वानिन्द्र (म॒रुत्वा॑निन्द्र) । नियुत्वान्वायवा गहि (नि॒युत्वा॑न्वायवा॒ ग॑हि) ॥ रेशब्दाच्च ॥ रेवॉइद्रेवतः (रे॒वॉइद्र॒ेवत॒ः) ।

- (3723) **नामन्यतरस्याम्** <6-1-177>

  मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । चेतन्ती सुमतीनाम् (चेत॑न्ती सुमती॒नाम्) ।

- (3724) **ङ्याश्छन्दसि बहुलम्** <6-1-178>

  ङ्याः परो नामुदात्तो वा । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् (दे॒व॒से॒नाना॑मभिभञ्जती॒नाम्) । वेत्युक्तेर्नेह । जयन्तीनां मरुतो यन्तु (जय॑न्तीनां म॒रुतो॑ यन्तु) ।

- (3725) **षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः** <6-1-179>

  एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । आषड्भिर्हूयमानः (आष॒ड्भिर्हू॒यमा॑नः) । त्रिभिष्ट्वं देव (त्रिभिष्ट्वं दे॑व) ।

- (3726) **न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कृद्भ्यः** <6-1-182>

  एभ्यः प्रागुक्तं न । गवां शता (गवां॑ श॒ता) । गोभ्यो गातुम् (गोभ्यो॑ गा॒तुम्) । शुनश्चिच्छेपम् (शुन॑श्चि॒च्छेप॑म्) । सौ प्रथमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो द्युन्नम् (तेभ्यो॑ द्यु॒न्नम्) । तेषां पाहि श्रुधी हवम् (तेषां॑ पाहि श्रु॒धी हव॑म्) ।

- (3727) **दिवो झल्** <6-1-183>

  दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । द्युभिरक्तुभिः (द्युभि॑र॒क्तुभिः॑) । झलिति किम् । उपत्वाग्ने दिवेदिवे (उप॑त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे) ।

- (3728) **नृ चान्यतरस्याम्** <6-1-184>

  नुः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता । नभिर्येमानः (नृभि॑र्येमा॒नः) ।

- (3729) **तित्स्वरितम्** <6-1-185>

  निगदव्याख्यातम् । क्वनूनम् (क्व॑नू॒नम्) ।

- (3730) **तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्ह्विङोः** <6-1-183>

  अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । ङितः । अभिचष्टे अनृतेभिः (अ॒भिच॑ष्टे॒ अनृ॑तेभिः) । अदुपदेशात् । पुरुभुजा चनस्यतम् (पुरु॑भुजा च॒नस्यत॑म्) । चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते । वर्धमानं स्वे दमे (वर्ध॑मान॒ं स्वे दमे॑) । तास्यादिभ्यः किम् । अभि वृधे गृणीतः (अ॒भि वृ॒धे गृ॑णी॒तः) । उपदेशग्रहणान्नेह । हतो वत्राण्यार्या (ह॒तो वृत्राण्यार्या॑) । लग्रहणं किम् । कितीह पचमानाः ।

सार्वधातुकं किम् । शिश्ये । अन्ह्विङोः किम् । ह्नुते । यदधीते ॥ विन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम् ॥ इन्धे राजा (इ॒न्धे राजा॑) । एतच्च अनुदात्तस्य च यत्र-3651 इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ।

- (3731) **आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्** <6-1-187>

  सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा । यासिष्टं वर्तिरश्विना (या॒सि॒ष्टं व॒र्तिर॑श्विना) ।

- (3732) **थलि च सेटीडन्तो वा** <6-1-196>

  सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा नैते त्रयस्तदा लिति 3676 इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । लुलविथ । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः ।

- (3733) **उपोत्तमं रिति** <6-1-297>

  रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् । यदाहवनीये ॥

- (3734) **समासस्य** <6-1-223>

  अन्तः उदात्तः स्यात् । यज्ञश्रियम् (य॒ज्ञ॒श्रिय॑म्) ।

- (3735) **बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्** <6-2-1>

  उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । सत्यश्चित्रश्रवस्तमः (स॒त्यश्चि॒त्रश्र॑वस्तमः) । उदात्तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । समपादः ।

- (3736) **तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः** <6-2-2>

  सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्वेतः । कृत्यतुल्याख्या अजात्या 749 इति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्मन्दयत्सखम् (प॒त॒यन्म॑न्द॒यत्स॑खम्) । मन्दयति मादके इन्द्रे । सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा ॥ अव्यये नञ्कुनिपातानाम् ॥ अयज्ञो वा एषः । परिगणनं किम् । स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्येष्णम् ।

- (3737) **वर्णोवर्णेष्वनेते** <6-2-3>

वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्पमाषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिलाः अनेते किम् । कृष्णैतः ।

- (3738) **गाधलवणयोः प्रमाणे** <6-2-4>

एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः ।

गोलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्दः इत्रान्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमियत्ता परिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् ।

- (3739) **दायाद्यं दायादे** <6-2-5>

तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायाद्यं किम् । परमदायादः ।

- (3740) **प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः** <6-2-6>

प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि च प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ।

- (3741) **पदेऽपदेशे** <6-2-7>

व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तः थाथ-3878 आदिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशे किम् । विष्णुपदम् ।

- (3742) **निवाते वातत्राणे** <6-2-8>

निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुड्यनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीपन्तः । कुड्यशब्दो ड्यगन्तः । यगन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे ।

- (3743) **शारदेऽनार्तवे** <6-2-9>

ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः(उद्द)सृजेरसुम्च इत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः । अनार्तवे किम् । उत्तमशारदम् ।

- (3744) **अध्वर्युकषाययोर्जातौ** <6-2-10>

एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्मात् वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च 1484 इति णिनेः कठचरकाल्लुक् 1487 इति लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः ।

- (3745) **सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये** <6-2-11>

अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ।

- (3746) **द्विगौ प्रमाणे** <6-2-12>

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्तसमः । सप्तसमाः प्रमाणमस्य ॥ प्रमाणे लोद्विगोर्नित्यम् । इति मात्रचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । द्विगौ किम् । व्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम् । परमसप्तसमम् ।

- (3747) **गन्तव्यपण्यं वाणिजे** <6-2-13>

वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः । गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः ।

- (3748) **मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके** <6-2-14>

मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हलः 3280 इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनि शब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो नित्त्वात् । नपुंसके किम् । कुड्यच्छाया ।

- (3749) **सुखप्रिययोर्हिते** <6-2-15>

एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् । परमसुखम् ।

- (3750) **प्रीतौ च** <6-2-16>

प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः

। ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् ।

- (3751) **स्वं स्वामिनि** <6-2-17>

स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परमस्वामी ।

- (3752) **पत्यावैश्वर्ये** <6-2-98>

दमूना गृहपतिर्दमे (दमूना गृहपतिर्दमे) ।

- (3753) **न भूवाक्चिद्दिधिषु** <6-2-19>

पतिशब्दे परे ऐश्वर्याचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः । वाक्यपतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ।

- (3754) **वा भुवनम्** <6-2-20>

उक्तविषये । भुवनपतिः(उ५) भूसूधूभ्रस्जिभ्यः इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः ।

- (3755) **आशङ्काऽबाधनेदीयस्सु संभावने** <6-2-21>

अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति वा संभाव्यते । संभावने किम् । परमनेदीयः ।

- (3756) **पूर्वे भूतपूर्वे** <6-2-22>

आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते । भूतपूर्वे किम् । परमपूर्वः ।

- (3757) **सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये** <6-2-23>

एषु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् । सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् ।

- (3758) **विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु** <6-2-24>

विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तरः 3783 इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् । परमलवणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र व्यक्त । संपन्न । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ।

- (3759) **श्रज्याऽवमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये** <6-2-25>

श्र ज्य कन् इत्यादेशवति अवमशब्दे पापशब्दवति चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदे प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेत्यादि किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । केति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् ।

- (3760) **कुमारश्च** <6-2-26>

कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ।

- (3761) **आदिः प्रत्येनसि** <6-2-27>

  कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ।

- (3762) **पूगेष्वन्यतरस्याम्** <6-2-28>

  पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्च 3760 इत्येव भवति ।

- (3763) **इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ** <6-2-29>

  एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः । दश मासान् भूतो दशमास्यः । पञ्चमासान् भूतः पञ्चमास्यः । ठतमधीष्ट-इत्यधिकारे द्विगोर्यप् । पञ्चकपालः । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । (फिट्)न्नः संख्यायाः इति पञ्चञ्छब्द आद्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् । परमाऽरत्निः ।

- (3764) **बह्वन्यतरस्याम्** <6-2-30>

  बहुशब्दस्तथा वा । बह्वरत्निः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सति उदात्तस्वरितयोः 3657 इति भवति ।

- (3765) **दिष्टिवितस्त्योश्च** <6-2-31>

  एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः ।

- (3766) **सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात्** <6-2-32>

  अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्काश्यसिद्धः । साङ्काश्येति ण्यान्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । भ्राष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः । चक्रबन्धः चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ।

- (3767) **परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु** <6-2-33>

  एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । उपपूर्वाह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति । प्रत्यग्नि ।

- (3768) **राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्धकवृष्णिषु** <6-2-34>

  राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् । द्वैप्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकवृष्मय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । बहुवचनं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् । वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिषु किम् । कुरुपञ्चालाः ।

- (3769) **संख्या** <6-2-35>

  संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेस्त्रयसादेश आद्युदात्तो निपात्यते ।

- (3770) **आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी** <6-2-36>

  आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ।

- (3771) **कार्तकौजपादयश्च** <6-2-37>

  एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यण्णन्तावेतौ । सावर्णिमण्डूकेयौ ।

- (3772) **महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु** <6-2-38>

  महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सन्महत्-740इति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः ।

- (3773) **क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे** <6-2-39>

  चान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः ।

- (3774) **उष्ट्रः सादिवाम्योः** <6-2-40>

  उष्ट्रसादी । उष्ट्रवामी । उषेः ष्ट्रनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः ।

- (3775) **गौ सादसादिसारथिषु** <6-2-41>

  गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ।

- (3776) **कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूपण्यकम्बलो दासीभाराणां च** <6-2-42>

  एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या । कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उप्रत्ययान्तः । कुरुः ॥ वृजेरिति वाच्यम् ॥ वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः ।रिक्ते विभाषा 3696 इति रिक्तशब्द आद्युदात्तः । असूता जरती असूतजरती । अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम् । सिध्मादित्वाल्लच् । कपिलकादित्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यण्णन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः ॥ पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिपदोक्ते समासे कृत्याः 2831 इत्येष स्वरो विहितः । दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न

विशिष्यवचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥ स राये स पुरंध्याम् (स रा॒ये स पुरं॑ध्याम्) । पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे च 3271 इति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । (फिट्)नब्विषयस्य इत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ।

- (3777) **चतुर्थी तदर्थे** <6-2-43>

  चतुर्थ्यन्तार्थाययत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारू यूपदारू ।

- (3778) **अर्थे** <6-2-44>

  अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या देवार्थम् ।

- (3779) **क्ते च** <6-2-45>

  क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ।

- (3780) **कर्मधारयेऽनिष्ठा** <6-2-46>

  क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताकृतम् ।

- (3781) **अहीने द्वितीया** <6-2-47>

  समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेण । अहीने किम् । कान्तारातीतः ॥ अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् ॥ नेह सुखप्राप्तः । थाथ-3878 इत्यस्यापवादोऽयम् ।

- (3782) **तृतीया कर्मणि** <6-2-48>

  कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । त्वोतासः । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम् । रथेन यातो रथयातः ।

- (3783) **गतिरनन्तरः** <6-2-49>

कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । थाथ-3878 इत्यस्यापवादः । पुरोहितम् । अनन्तरः किम् । अभ्युद्धृतः । कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्थाथादिस्वर एव । दूरादागतः ।

- (3784) **तादौ च निति कृत्यतौ** <6-2-50>

तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गति प्रकृत्या । अग्नेरायो नृतमस्य प्रभूतौ (अग्नेरायो नृतमस्य प्रभूतौ) । सङ्गतिं गोः (सङ्गतिं गोः) । कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् । प्रजल्पाकः । निति किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः अतौ किम् । आगन्तुः ।

- (3785) **तवै चान्तश्च युगपत्** <6-2-51>

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । अन्वेतवा उ (अन्वेतवा उ) । कृत्स्वरापवादः ।

- (3786) **अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये** <6-2-52>

अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चस्तान् (ये पराञ्चस्तान्) । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु (प्रत्यञ्चो यन्तु) । कृत्स्वरात्परत्वादयमेव । जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः (जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः) । वप्रत्यये किम् । उदञ्चनम् ।

- (3787) **न्यधी च** <6-2-53>

वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । नयङ्ङुत्तानः (न्यङ्ङुत्तानः) । उदात्तस्वरितयोर्यण् इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ।

- (3788) **ईषदन्यतरस्याम्** <6-2-54>

ईषत्कडारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ।

- (3789) **हिरण्यपरिमाणं धने** <6-2-55>

सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् ।

बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रस्थधनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाला ।

- (3790) **प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ** <6-2-56>

प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः । अचिरेति किम् । प्रथमो वैयाकरणः ।

- (3791) **कतरकतमौ कर्मधारये** <6-2-57>

वा प्रकृत्या । कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ।

- (3792) **आर्यो ब्राह्मणरकुमारयोः** <6-2-58>

आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ।

- (3793) **राजा च** <6-2-59>

ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

- (3794) **षष्ठी प्रत्येनसि** <6-2-60>

षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । षष्ठी किम् । अन्यत्र न ।

- (3795) **क्ते नित्यार्थे** <6-2-61>

क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । कालाः 690 इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । हसित इति थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे किम् । मुहूर्तप्रहसितः ।

- (3796) **ग्रामः शिल्पिनि** <6-2-62>

वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्रामः किम् । परमनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या ।

- (3797) **राजा च प्रशंसायाम्** <6-2-63>

शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राजकुलालः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः । शिल्पिनि किम् । राजहस्ती ।

- (3798) **आदिरुदात्तः** <6-2-64>

अधिकारोऽयम् ।

- (3799) **सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे** <6-2-65>

सम्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । संज्ञायाम् 721 इत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्ये इति किम् । स्तम्बेरमः । कर्मकरवर्द्धितकः । अहरणे किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेम बाध्यत इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति ।

- (3800) **युक्ते च** <6-2-66>

युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः ।

- (3801) **विभाषाऽध्यक्षे** <6-2-67>

गवाध्यक्षः ।

- (3802) **पापं च शिल्पिनि** <6-2-67>

पापनापितः । पापाणके-733 इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् । षष्ठीसमासे न ।

- (3803) **गोत्राऽन्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे** <6-2-69>

भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्रण्यधीयन्ते ते एवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां

लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । गोत्रादिषु किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः ।

- (3804) **अङ्गानि मैरेये** <6-2-70>

मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुष्पासवः ।

- (3805) **भक्ताख्यास्तदर्थेषु** <6-2-71>

भक्तमन्नम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम् । समाशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ।

- (3806) **गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने** <6-2-72>

धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् । परमसिंहः ।

- (3807) **अके जीविकार्थे** <6-2-73>

  दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं क्रीडा-711 इति समासः । अके किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थे किम् । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ।

- (3808) **प्राचां क्रीडायाम्** <6-2-74>

  प्राद्गेश वाचिना या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायाम् 3286 इति ण्वुल् । प्राचां किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुल् ।

- (3809) **अणि नियुक्ते** <6-2-75>

  अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छत्रधारः । नियुक्ते किम् । काण्डलावः ।

- (3810) **शिल्पिनि चाऽकृञः** <6-2-76>

  शिल्पिवाचिनि समासे अण्णन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण कृञः परो न भवति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् । काण्डलावः । अकृञः किम् । कुम्भकारः ।

- (3811) **संज्ञायां च** <6-2-77>

  अण्णन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृञ इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ।

- (3812) **गोतन्तियवं पाले** <6-2-78>

  गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः । गो इति किम् । वत्सपालः । पाले इति किम् । गोरक्षः ।

- (3813) **णिनि** <6-2-79>

  पुष्पहारी ।

- (3814) **उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव** <6-2-80>

  उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम् । उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम् । वृकवञ्ची । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ।

- (3815) **युक्तारोह्यादयश्च** <6-2-81>

  आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ।

- (3816) **दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे** <6-2-82>

  कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ।

- (3817) **अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः** <6-2-83>

  बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम् । दग्धजानि तृणानि

।

- (3818) **ग्रामेऽनिवसन्तः** <6-2-84>

  ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः ।

- (3819) **घोषादिषु च** <6-2-86>

दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिह्रदः ।

- (3820) **छात्र्यादयः शालायाम्** <6-2-86>

  छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसके 3857 इत्येतस्मात्पूर्वप्रतिषेधेनायमेव स्वरः ।

छात्रिशालम् ।

- (3821) **प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम्** <6-2-87>

  प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्र प्रस्थः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रस्थः । अकेति किम् । कर्कीप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ।

- (3822) **मालादीनां च** <6-2-88>

  वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः ।

- (3823) **अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम्** <6-2-88>

  नगरे परे महन्नवन्वर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न । ब्रह्मनगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्तिकनगरम् ।

- (3824) **अर्मे चाऽवर्णं द्व्यच् त्र्यच्** <6-2-90>

  अर्मे परे द्व्यच् त्र्यच् पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । अवर्णं किम् । बृहदर्मम् । द्व्यच् त्र्यच् किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवन्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ।

- (3825) **न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम्** <6-2-91>

  अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ दिवोदासाय दाशुषे (दिवो॑दासाय दा॒शुषे॑) ।

- (3826) **अन्तः** <6-2-92>

  अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ।

- (3827) **सर्वं गुणकार्त्स्न्ये** <6-2-93>

  सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वकिम् । परमश्वेतः आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्तते । गुणेति किम् । सर्वसौवर्णः । कार्त्स्न्ये किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ।

- (3828) **संज्ञायां गिरिनिकाययोः** <6-2-94>

  एतयोः परतः पूर्वमन्तोतरत्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डिनिकायः । संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ।

- (3829) **कुमार्यां वयसि** <6-2-95>

  पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासंप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम् । परमकुमारी ।

- (3830) **उदकेऽकेवले** <6-2-96>

  अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुहोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः । स्वरितो वानुदात्तेपदादौ 3659 इति पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् । शीतोदकम् ।

- (3831) **द्विगौ क्रतौ** <6-2-97>

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गत्रिरात्रः । द्विगौ किम् । अत्रिरात्रः । क्रतौकिम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः ।

- (3832) **सभायां नपुंसके** <6-2-98>

 सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । राजसभा प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् ।

- (3833) **पुरे प्राचाम्** <6-2-99>

 देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् ।

- (3834) **अरिष्टगौडपूर्वे च** <6-2-100>

 पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वसमासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि तथा स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ।

- (3835) **न हास्तिनफलकमार्देयाः** <6-2-101>

 पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वाड्ढक् ।

- (3836) **कुसूलकूपकुम्भशालं बिले** <6-2-102>

 एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालबिलम् । कुसूलादि किम् । सर्पबिलम् । बिलेति किम् । कुसूलस्वामी ।

- (3837) **दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु** <6-2-103>

 दिक्शब्दा अन्तोदात्त भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । आख्याने । पूर्वयातम् । पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ।

- (3838) **आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि** <6-2-104>

 आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् । पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ।

- (3839) **उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च** <6-2-105>

 उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । अधिकारग्रहणं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः ।

- (3840) **बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्** <6-2-106>

 बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा विश्वदेवः (वि॒श्वक॑र्मा वि॒श्वदे॑वः) । आविश्वदेवं सत्पतिम् (आवि॒श्वदे॑वं॒ सत्प॑तिम्) । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् । विश्वदेवः (विश्व॑देवः) । प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः ।

- (3841) **उदराश्वेषुषु** <6-2-107>

 संज्ञायामिति वर्तते वृकोदरः । हर्यश्वः । महेषुः ।

- (3842) **क्षेपे** <6-2-108>

 उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कटुकाश्वः । चलाचलेषुः । अनुदरः इत्यत्र नञ्सुभ्याम् 3906 इति भवति विप्रतिषेधेन ।

- (3843) **नदी बन्धुनि** <6-2-109>

  बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गीप्रियः ।

- (3844) **निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्** <6-2-110>

  निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । निष्ठा किम् । प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वं किम् । शुष्कमुखः ।

- (3845) **उत्तरपदादिः** <6-2-111>

  उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालम् 3871 इत्यवधिकः ।

- (3846) **कर्णो वर्णलक्षणात्** <6-2-112>

  वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् ।

श्वेतपादः । वर्णलक्षणात्किम् । शोभनकर्णः ।

- (3847) **संज्ञौपम्ययोश्च** <6-2-113>

  कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये । गोकर्णः ।

- (3848) **कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च** <6-2-114>

  संज्ञौ पम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः । गोजङ्घः ।

- (3849) **शृङ्गमवस्थायां च** <6-2-115>

  शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् । ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेषश्रृङ्गः । अवस्थेति किम् । स्थूलशृङ्गः ।

- (3850) **नञो जरमरमित्रमृताः** <6-2-116>

  नञः परा एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । न मे जरा अजरम् । अमरम् । अमित्रमर्दय । श्रवो देवेष्वमृतम् (श्रवो॑ दे॒वेष्व॑मृतम्) । नञः किम् । ब्राह्मणमित्रः । जेति किम् । अशत्रुः ।

- (3851) **सोर्मनसी अलोमोषसी** <6-2-117>

  सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् । नञ्सुभ्यम् 3906 त्यिस्यापवादः । सुकर्माणः सुयुजः (सु॒कर्मा॑णः सु॒युजः॑) । स ो वक्षदनिमानः सुवह्मा (स नौ॑ वक्षदनिमा॒नः सु॒ब्रह्मा॑) । शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः (शि॒वा प॒शुभ्यः॑ सु॒मनाः॑ सु॒वर्चाः॑) । सुपेशससकरति (सु॒पेश॑सस्करति) । सोः किम् । कृतकर्मा मनसी किम् । सुराजा (सु॒राजा॑) । अलोमोषसी किम् सुलोमा । सूषाः कपि तु परत्वा कपि पूर्वम् 3907 इति भवति । सुकर्मकः सुस्रोतस्यः ।

- (3852) **कत्वादयश्च** <6-2-118>

  सोः परे आद्युदात्ताः स्युः । साम्राज्याय सुक्रतुः (साम्रा॒ज्याय सु॒क्रतुः॑) । सुप्रतीकः (सु॒प्रती॑कः) । सुहव्यः (सु॒हव्यः॑) । सुप्रतुर्तिनेहसम् (सु॒प्रतू॑र्तिने॒हस॑म्) ।

- (3853) **आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि** <6-2-119>

  यदाय्दुयाद्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम् । अधास्वश्वाः (अधा॒स्वश्वाः॑) । सुरँथा आतिथिग्वे (सु॒रँथा॑ आतिथि॒ग्वे) । नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तं किम् । या सुबाहुः (या सु॑बा॒हुः) । द्व्यच् किम् । सुगुरसत्सु हिरण्यः (सु॒गुर॑सत्सु हिर॒ण्यः) । हिरण्यशब्दस्त्र्यच् ।

- (3854) **वीरवीर्यौ च** <6-2-120>

सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । सुवीरे रयिणा (सुवीरे(स्वः रयिणा) । सुवीर्यस्य गोमतः (सुवीर्यस्य गोमतः) । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र यतोऽनावः 3701 इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात् ।

- (3855) **कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षरसममव्ययीभावे** <6-2-121>

उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् ।

- (3856) **कंसमन्थसूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ** <6-2-122>

द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् । परमकंसः ।

- (3857) **तत्पुरुषे शालायां नपुंसके** <6-2-123>

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गेउत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् । दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्राह्मणसेनम् नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाला ।

- (3858) **कन्था च** <6-2-124>

तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्था शब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । नपुंसके किम् । दाक्षिकन्या ।

- (3859) **आदिश्चिहणादीनाम्** <6-2-125>

कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः । चिहमकन्थम् । मन्दुरकन्थम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ।

- (3860) **चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्** <6-2-126>

चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नागरखेटम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा व्याघ्रादित्वात्समासः । गर्हायां किम् परमचेलम् ।

- (3861) **चीरमुपमानम्** <6-2-127>

वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् ।

- (3862) **पललसूपशाकं मिश्रे** <6-2-128>

घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् 697 इति समासः । मिश्रे किम् । परमपललम् ।

- (3863) **कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्** <6-2-129>

आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् ।

- (3864) **अकर्मधारये राज्यम्** <6-2-130>

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मण राज्यम् । अकेति किम् । परमराज्यम् ॥ चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन कुचेलम् । कुराज्यम् ।

- (3865) **वर्ग्यादयश्च** <6-2-131>

अर्जुनवर्ग्यः वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्गादिर्दिगाद्यन्तर्गणः ।

- (3866) **पुत्र पुम्भ्यः** <6-2-132>

पुम्शब्देभ्यः । परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । माहितपुत्रः । पुत्रः किम् । कौनटिमातुलः । पुम्ब्यः किम् । दाक्षीपुत्रः ।

- (3867) **नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः** <6-2-133>

एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संयुक्ताः संबन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसंबन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातुष्पुत्रः ।

- (3868) **चूर्णादीन्यप्रणिषष्ठ्याः** <6-2-134>

एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्गचूर्णम् । अप्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् ।

- (3869) **षट् च काण्डादीनि** <6-2-135>

अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचीरम् । तिलपललम् । मुद्गसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । षट् किम् । राजसूदः । अप्रेति किम् । दत्तकाण्डम् ।

- (3870) **कुण्डं वनम्** <6-2-136>

कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये । वनं किम् । मृत्कुण्डम् ।

- (3871) **प्रकृत्या भगालम्** <6-2-137>

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदालम् । कुम्भीपालम् । मध्योदात्ता एते । प्रकृत्येत्यधिकृतम् अन्तः 3877 इति यावत् ।

- (3872) **शितेर्नित्याऽबह्वज्बहुव्रीहावभसत्** <6-2-138>

शितेः परं नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात् । शितेः किम् । दर्शनीयपादः । अभसत्किम् । शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः ।

पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः ।

- (3873) **गतिकारकोपपदात्कृत्** <6-2-139>

एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । शोणा धृष्णू नृवाहसा (शोणा॑ धृ॒ष्णू नृ॒वाह॑सा) । इध्मप्रव्रश्चनः । उपपदात् । उच्चैःकारम् । ईषत्करः । गतीति किम् । देवस्य कारकः । शेषलक्षणा षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रपचतितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादम्स्वरो भवतीत्येके । प्रपचतिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये ।

- (3874) **उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्** <6-2-140>

एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । वनस्पतिं वनआ (व॒न॒स्पतिं॒ व॒न॒आ) । बृहस्पतिं यः (बृ॒ह॒स्पतिं॒ यः) । बृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । हर्षया शचीपतिम् (ह॒र्ष॒या॒ श॒ची॒पति॑म्) । शाङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः । शचीभिर्न इति दर्शनात् । तनूनपादुच्यते (त॒नू॒नपा॑दुच्यते) । नराशंसं वाजिनम् (न॒रा॒शंसं॑ वा॒जिन॑म्) । निपातनाद्दीर्घः । शुनःशेपम् (शुनः॒शेप॑म्) ।

- (3875) **देवताद्वन्द्वे च** <6-2-141>

उङे युगपत्प्रकृत्या स्तः । आ य इन्द्रावरुणौ (आ य इन्द्रा॒वरु॒णौ) । इन्द्राबृहस्पती वयम् (इन्द्रा॒बृह॒स्पती॑ व॒यम्) । देवता किम् । प्लक्षन्यग्रोधौ । द्वन्द्वे किम् । अग्निष्टोमः ।

- (3876) **नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु** <6-2-142>

पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणः (इ॒न्द्रा॒ग्निभ्यां॒ कं वृष॑णः) । अपृथिव्यादौ किम् । द्यावापृथिवी जनयन् (द्यावा॑पृथि॒वी ज॒नय॑न्) । आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः । सोमा॑रुद्रौ । रोदेर्णिलुक्च इति रगन्तो रुद्रशब्दः । इन्द्रापूषणौ (इन्द्रा॑पूषणौ) । श्वन्नुक्षन् पूषन् इति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । सुकामन्थिनौ । मन्थिन्निन्नन्तत्वादन्तोदात्तः । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ।

- (3877) **अन्तः** <6-2-143>

अधिकारोऽयम् ।

- (3878) **थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्** <6-2-144>

  थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः । प्रभृथस्यायोः (प्र॑भृ॒थस्या॒योः) । आवसथः । घञ् । प्रबेदः । क्तः । धर्ता वज्री परुष्टुतः (धु॒र्ता व॒ज्री पु॑रुष्टु॒तः) । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रक्षयः । अप् । प्रलवः । इत्र । प्रलवित्रम् । क । गोवृषः । मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ।

- (3879) **सूपमानात्क्तः** <6-2-145>

  सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । ऋतस्य योनौ सुकृतस्य (ऋ॒तस्य योनौ सुकृ॒तस्य॑) । शशप्लुतः ।

- (3880) **संज्ञायामनाचितादीनाम्** <6-2-146>

  गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा उपहूतः शाकल्यः । परिजग्धः कौण्डिन्यः । अनेति किम् । आचितम् । आस्थापितम् ।

- (3881) **प्रवृद्धादीनां च** <6-2-147>

  एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रबृद्धः । प्रयुतः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ।

- (3882) **कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि** <6-2-148>

  संज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात्किम् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामन-3880 इति न तृतीया कर्मणि-3782 इति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं यथा स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्तः उदात्तो भवति । संश्रुतः

। आशिषि किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् । तृतीया कर्मणि-3782 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ।

- (3883) **इत्थम्भूतेन कृतमिति च** <6-2-149>

  इत्थम्भूते कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भाव एव । तेन प्रलपितादयपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणि-3782 इत्यस्यापवादः ।

- (3884) **अनो भावकर्मवचनः** <6-2-150>

  कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । अनः किम् । हस्तादायः । भेति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकात्किम् । निदर्शनम् ।

- (3885) **मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः** <6-2-151>

  कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । कारकात्किम् । प्रभूतौ सङ्गतिम् । अत्र तादौ च निति-3784 इति स्वरः ।

- (3886) **सप्तम्याः पुण्यम्** <6-2-152>

  अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ।

- (3887) **ऊनार्थकलहं तृतीयायाः** <6-2-153>

  माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहममिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

- (3888) **मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ** <6-2-154>

पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । मिश्रं किम् । गुडधानाः । अनुपसर्गं किम् । तिलसंमिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः ।

- (3889) **नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः** <6-2-155>

संपाद्याद्यर्थतद्धितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकम् । न कार्णवैष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति । असान्तापिकः । नञः किम् । गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । द्विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेदे किम् । गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । संपेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्धिताः किम् । वोढुमर्हति वोढा । न वोढाऽवोढा ।

- (3890) **ययतोश्चातदर्थे** <6-2-156>

ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । अतदर्थे किम् । अपाद्यम् । तद्धितः किम् । अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति । नेह । अवामदेव्यम् ।

- (3891) **अच्कावशक्तौ** <6-2-157>

अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः । पक्तुं न शक्तः । अविलिखः अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः ।

- (3892) **आक्रोशे च** <6-2-158>

नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते । अविक्षिपः ।

- (3893) **संज्ञायाम्** <6-2-159>

नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः ।

- (3894) **कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च** <6-2-160>

नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक् । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलङ्करिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यंभविष्णुः । चार्वादिः । अचारुः । असाधुः ॥ (ग)राजाह्नोश्छन्दसि ॥ अराजा । अनाहः । भाषायां नञः स्वर एव ।

- (3895) **विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु** <6-2-161>

तृन् । अकर्ता । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि पक्षे अव्ययस्वरः ।

- (3896) **बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्य- प्रथमपूरणयोः क्रियागणने** <6-2-162>

एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथमं यस्य स इदंप्रथमः । एतद्द्वितीयः । तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीया-692 इति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्भ्यः किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणने किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदं प्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । गणने किम् । अयं प्रथमो येषां ते इदंप्रथमः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदंप्रथमकः । बहुव्रीहावित्यधिकारो वनं समासे-3912 इत्यतः प्राग्बोध्यः ।

- (3897) **संख्यायाः स्तनः** <6-2-163>

बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तनी । चतुःस्तना । संख्यायाः किम् । दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् । द्विशिराः ।

- (3898) **विभाषा छन्दसि** <6-2-164>

द्विस्तनां करोति ।

- (3899) **संज्ञायां मित्राजिनयोः** <6-2-165>

  देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ॥ विश्वामित्र ऋषिः ।

- (3900) **व्यवायिनोऽन्तरम्** <6-2-166>

  व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्त्रं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवायिनः किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ।

- (3901) **मुखं स्वाङ्गम्** <6-2-167>

  गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला ।

- (3902) **नाऽव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथिवत्सेभ्यः** <6-2-168>

  उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ।

- (3903) **निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्** <6-2-169>

  निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रक्षालितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्ग-3844 इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् । सिंहमुखः ।

- (3904) **जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः** <6-2-170>

  सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जातिकालेति किम् । पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । वस्त्रच्छन्नः । अकृतेति किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ।

- (3905) **वा जाते** <6-2-171>

  जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः । मासजातः ।

- (3906) **नञ्सुभ्याम्** <6-2-172>

  बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अव्रीहिः । सुमाषः ।

- (3907) **कपि पूर्वम्** <6-2-173>

  नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः ।

- (3908) **ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्** <6-2-174>

  ह्रस्वान्त उत्तरपदे समासे वान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अव्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ।

- (3909) **बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि** <6-2-175>

  उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः ।

- (3910) **न गुणादयोऽवयवाः** <6-2-176>

  अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुमा रज्जुः । बह्वक्षरं पदं । बह्वध्यायः । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः किम् । बहुगुमो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ।

- (3911) **उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु** <6-2-177>

प्रपृष्टः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयपृष्ठः । स्वाङ्गं किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्बाहुः । अपर्शु किम् । विपर्शुः ।

- (3912) **वनं समासे** <6-2-178>

  समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे प्रवणे (तस्येदि॑मे प्रव॒णे) ।

- (3913) **अन्तः** <6-2-179>

  अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् ।

- (3914) **अन्तश्चष** <6-2-180>

  ।

उपसर्गादन्तः शब्दोऽन्तोदात्तः । पर्यन्तः समन्तः ।

- (3915) **न निविभ्याम्** <6-2-181>

  न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः-3657 इति स्वरितः ।

- (3916) **परेरभितोभावि मण्डलम्** <6-2-182>

  परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ।

- (3917) **प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्** <6-2-183>

  प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् ।

- (3918) **निरुदकादीनि च** <6-2-184>

  अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ।

- (3919) **अभेर्मुखम्** <6-2-185>

  अभिमुखम् । उपसर्गात्स्वाङ्गम्-3911 इति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं चेदम् । अभिमुखा शाला ।

- (3920) **अपाच्च** <6-2-186>

  अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

- (3921) **स्फिगपूतवीणाऽञ्जेध्वकुक्षिसीरनामनाम च** <6-2-187>

  अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अञ्जस् । अपाञ्जः । अध्वन् । अपाध्वा । उपसर्गादध्वनः-953 इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे उपकुक्षिः । सीरनाम । अपसीरम् । अपहलम् । नाम अपनाम । स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ।

- (3922) **अधेरुपरिस्थम्** <6-2-188>

  अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः । उपरिस्थं किम् । अधिकरणम् ।

- (3923) **अनोरप्रधानकनीयसी** <6-2-189>

  अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ।

- (3924) **पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः** <6-2-190>

अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्ट पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ।

- (3925) **अतेरकृत्पदे** <6-2-191>

  अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदगायत्री । अकृत्पदे किम् । अतिकारः ॥ अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारुमतिकारुकः ।

- (3926) **नेरनिधाने** <6-2-192>

  निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः । निमूलम् । न्यक्षम् । अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ।

- (3927) **प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे** <6-2-193>

  प्रतेः परेंऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ।

- (3928) **उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः** <6-2-194>

  उपात्परं यत् द्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादयः किम् । उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ।

- (3929) **सोरवक्षेपणे** <6-2-195>

  सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा । असूयया तथाभिधानात् । सोः किम् । कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे किम् । सुवृषणम् ।

- (3930) **विभाषोत्पुच्छे** <6-2-196>

  तत्पुरुषे । उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयतेः एरच्-3231 उत्पुच्छस्तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उत्पच्छः ।

- (3931) **द्वित्रिभ्या पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ** <6-2-197>

  आभ्यां परेश्वेश्वन्तोदात्तो वा । द्विपाच्चतुष्पाच्चरथाय (द्वि॒पाच्च॒तु॑ष्पाच्च॒र॒था॑य) । त्रिपादूर्ध्वः (त्रि॒पादू॒र्ध्वः) । द्विदन् । त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम् (त्रि॒मू॒र्धानं॑ स॒प्तर॑श्मिम्) । मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा ।

- (3932) **सक्थं चाऽक्रान्तात्** <6-2-198>

  गौरसक्थः । श्लक्ष्णसक्थः । आक्रान्तात्किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य पचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ।

- (3933) **परादिश्छन्दसि बहुलम्** <6-2-199>

  छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा । अजिसक्थमालभेत । अत्र वार्तिकम् ॥ परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥ इति परादिः । तुविजाता उरुक्षया (तु॒वि॒जा॒ता उ॑रु॒क्षया॑) । परान्तः । नि येन मुष्टिहत्यया (नि येन॑ मुष्टिह॒त्यया॑) । यस्त्रिचक्रः (यस्त्रि॑च॒क्रः) । पूर्वान्तः । विश्वायुर्धेहि (वि॒श्वायु॑र्धेहि) ॥ इति समासस्वराः ॥

- (3934) **तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः** <8-1-27>

  तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम् । गोत्रादीनि किम् । पचति पापम् । कुत्सेति किम् । खनति गोत्रम् । समेत्य कूपम् ।

- (3935) **तिङ्ङतिङः** <8-1-28>

  अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते । अग्निमीळे (अ॒ग्निमी॑ळे) ।

- (3936) **न लुट्** <8-1-29>

  लुडन्तं न निहन्यते । श्वःकर्ता । श्वःकर्तारौ ।

- (3937) **निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्** <8-1-30>

  एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते । यदग्ने स्यामहं त्वम् (यद॑ग्ने॒ स्याम॒हं त्वम्) । युवा यदीकृथः (यु॒वा॒ यदी॑कृ॒थः) । कुविदङ्ग आसन् (कु॒वि॒द॒ङ्ग आस॑न्) । अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित् (अचि॑त्तिभिश्चकृ॒मा कच्चि॑त्) । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति (पु॒त्रासो॒ यत्र॑ पि॒तरो॒ भव॑न्ति) ।

- (3938) **नह प्रत्यारम्भे** <8-1-31>

  नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः । नह भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वैतस्ंिमल्लोके दक्षिणमिच्छन्ति ।

- (3939) **सत्यं प्रश्ने** <8-1-32>

  सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । प्रश्ने किम् । सत्यमिद्वा उ तंयमिन्द्रं स्तवाम (स॒त्यमिद्वा उ॒ तं व॒यमिन्द्रं॑ स्तवाम) ।

- (3940) **अङ्गाऽप्रातिलोम्ये** <8-1-33>

  अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । अप्रातिलोम्ये किम् । अङ्ग कूजसि वृषल । इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति ।

- (3941) **हि च** <8-1-34>

  हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहि ष्मा याति (आहि ष्मा॒ याति॑) । आ हि रुहंतम् (आ हि रु॒हंत॑म्) ।

- (3942) **छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्** <8-1-35>

  हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा चैनं युनाति । तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते ।

- (3943) **यावद्यथाभ्याम्** <8-1-36>

  आभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यथाचित्कण्वमावतम् (यथा॑चि॒त्कण्व॒माव॑तम्) ।

- (3944) **पूजायां नान्तरम्** <8-1-37>

  यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम् । यावद्भुङ्क्ते । अनन्तरं किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ।

- (3945) **उपसर्गव्यपेतं च** <8-1-38>

  पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रत्पचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् ।

- (3946) **तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम्** <8-1-39>

  एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । आदह धामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे (आदह॑ स्व॒धामनु॒ पुन॑र्गर्भ॒त्वमे॑रिरे) ।

- (3947) **अहो च** <8-1-40>

  एतद्योगे नानुदात्तं पूजायाम् । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ।

- (3948) **शेषे विभाषा** <8-1-41>

  अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति ।

- (3949) **पुर च परीप्सायाम्** <8-1-42>

पुरेत्यनेन युक्तं वानुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्व माणवक पुराविद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः परीप्सायां किम् । न तेनस्म पुराधीयते । चिरातीतेऽत्र पुरा ।

- (3950) **नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्** <8-1-43>

  नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुज्ञाप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति किम् । आकर्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् ।

- (3951) **किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्** <8-1-44>

  क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । किं द्विजः । पचत्याहोस्विद्गच्छति । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं पचत्यपूपान्वा । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपोऽयम् । अनुपसर्गं किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् । किं द्विजोन पचति ।

- (3952) **लोपे विभाषा** <8-1-45>

  किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ।

- (3953) **एहि मन्ये प्रहासे लृट्** <8-1-46>

  एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तं क्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृट्-3958 इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ।

- (3954) **जात्वपूर्वम्** <8-1-47>

  अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । अपूर्वं किम् । कटं जातु करिष्यसि ।

- (3955) **किंवृत्तं च चिदुत्तरम्** <8-1-48>

  अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तं यत्ंिकवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम् । कश्चिद्भुङ्क्ते । कतरश्चित् । कतमश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किंचित्पठति ।

- (3956) **आहो उताहो चाऽनन्तरम्** <8-1-49>

  आहो उताहो इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव आहो भुङ्क्ते ।

- (3957) **शेषे विभाषा** <8-1-50>

  आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः पचति ।

- (3958) **गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत्** <8-1-51>

  गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण बोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम् । आगच्छेर्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । सर्वं किम् । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते ।

- (3959) **लोट् च** <8-1-52>

  लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् । पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

- (3960) **विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम्** <8-1-53>

लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ।

- (3961) **हन्त च** <8-1-54>

हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपात्रैर्यद्यदि 3967 इति निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभुञ्जावहै ।

- (3962) **आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके** <8-1-55>

आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्त3 । एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्त3 । आमन्त्रितं किम् । आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्त ।

- (3963) **यद्धितुपरं छन्दसि** <8-1-56>

तिङन्तं नानुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः (उदसृजो यदङ्गिरः) । उशन्ति हि (उशन्ति हि) । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यत्-3937इति हिच 3941 इति तुपश्य-3946 इति च सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वारोहावैहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति ।

- (3964) **चनचिदिवगोत्रादितद्धितामेडितेष्वगतेः** <8-1-57>

एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचति चन ।

- (3965) **चादिषु च** <8-1-58>

चवाहाहैवेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च । प्रखादति च । प्रथमस्य चवायोगे 3966 इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव ।

- (3966) **चवायोगे प्रथमा** <8-1-59>

चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा सातितीमहे (इतो वा सातिमीमहे) । उत्तरवाक्ययोरनुषञ्जनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम् । पूर्वभूतयोरपि योगे निघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ।

- (3967) **हेति क्षियायाम्** <8-1-60>

हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं हरथेन याति 3 उपाध्यायं पदातिं गमयति3 । क्षियाशीः-3623 इति प्लुतः ।

- (3968) **अहेति विनियोगे च** <8-1-61>

अहयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोगे नियोगेक्षियायां च । त्वमह ग्रामं गच्छ । क्षियायाम् । स्वयमहरथेन याति3 उपाध्ययं पदातिं नयति ।

- (3969) **चाहलोप एवेत्यवधारणम्** <8-1-62>

च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्रामरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एवं ग्रामं गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थं । इहाहलोपः । स च केवलार्थः । अवधारणं किम् । देव क्वेव भोक्ष्यसे । न क्विचिदित्यर्थः । अनवक्लृप्तावेव ।

- (3970) **चादिलोपे विभाषा** <8-1-63>

चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । इन्द्रवाजेषु नोऽव (इन्द्रवाजेषु नोऽव) । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे । व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत ।

- (3971) **वैवावेति च छन्दसि** <8-1-64>

  अहवै देवानामासीत् । अयं वाव हस्त आसीत् ।

- (3972) **एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्** <8-1-65>

  आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि । अजामेकां जिन्वति । अजामेकां रक्षति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति (तयौ॒र॒न्यः पिप्प॑लं स्वा॒द्वत्ति॑) । समर्थाभ्यां किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् ।

- (3973) **यद्वृत्तान्नित्यम्** <8-1-66>

  यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते यदद्यङ्वायुर्वाति । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ।

- (3974) **पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः** <8-1-67>

  पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ॥ मलोपश्च वक्तव्यः ॥ दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तत्वापवादः । एतत्समासे इष्यते । नेह । दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमी निर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति ।

- (3975) **सगतिरपि तिङ्** <8-1-68>

  पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठां प्रपचति । तिङ्ङतिङः 3935 इति निघातस्य निपातैर्यत्-3937 इति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ नेह । यत्काष्ठां शुक्लीकरोति ।

- (3976) **कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ** <8-1-69>

  कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङनुदात्तः । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम् । प्रपचति शोभनम् । सुपि किम् पचतिक्लिश्नाति । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् ॥ क्रियाकुत्सन इति वाच्यम् ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति । पूतिर्देवदत्तः ॥ पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् ॥ तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः ॥ वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् ॥ पचन्ति पूति ।

- (3977) **गतिर्गतौ** <8-1-70>

  अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् । दत्तः पचति । गतौ किम् । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः (आ॒मन्द्रैरि॑न्द्र॒ हरि॑भिर्या॒हि म॒यूर॑रोमभिः) ।

- (3978) **तिङि चोदात्तवति** <8-1-71>

  गतिरनुदात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम् । प्रपचति ॥ इति तिङन्तस्वराः ॥

  > अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते- 'अग्निमीळे' इति प्रथमर्क् । तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे 'फिष..' (फिट् १) इत्यनोदात्त इति माधवः । वस्तुतस्तु घृतादित्वात् । व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण । अम्सुप्त्वादनुदात्तः । अमि पूर्वः (194) इत्येकादेशस्तु एकादेश उदात्तेन 3658 इत्युदात्तः । ईळे । तिङ्ङतिङः 3135 इति निघातः । संहितायां तु उदात्तादनुदात्तस्य 3660 इतीकारः स्वरितः । स्वरितात्संहितायाम् 3668 इति 'ळ' इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः 'पूर्वाधरावराणाम्-' 1975 इत्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि धात्रो निष्ठायाम् दधातेर्हिः 3076 इति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरोऽव्ययम् 768 इति गतिसंज्ञायां कुगति- 761 इति समासे समासान्तोदत्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थ- 3736 इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिकारकोपपदात्कृत् 3873 इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तरः 3783 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः 3669 इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य । नङः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवम् । पचाद्यच् । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तः । ऋत्विक्छब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो नब्विषयस्य (फिट् २६) इत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तः । तमपः पित्त्वादनुदत्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ।

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥